

*Red. Johanna Wassholm
& Ann-Catrin Östman*

ATT MÖTAS KRING VAROR

SLS
APPELL

PLATS OCH
PRAKTIKER I
HANDELSMÖTEN
I FINLAND
1850–1950

ATT MÖTAS KRING VAROR

*Red. Johanna Wassholm
& Ann-Catrin Östman*

ATT MÖTAS KRING VAROR

PLATS OCH
PRAKTIKER I
HANDELSMÖTEN
I FINLAND
1850–1950

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND, HELSINGFORS
APPELL FÖRLAG, STOCKHOLM
2021

Denna bok är nummer 855 i serien Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland och Appell Förlag.

Boken utges med stöd av Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond II inom Svenska litteratursällskapet i Finland.

© Författarna och Svenska litteratursällskapet i Finland 2021

Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-Ickeekommersiell-IngaBearbetningar 4.0 Internationell \(CC BY-NC-ND 4.0\)](#).

Omslag och grafisk formgivning: Antti Pokela

Ombrytning: Christel Westerlund/Ekenäs TypoGraf

Omslagsfoto: Gamlakarleby fisketorg 1924. Delförstoring av fotografiet på s. 139.

Foto: Curt Segerstråle. Svenska litteratursällskapet i Finland/Fotografier av fiske och båtar (SLS 388)

Typsnitt: Bodoni, Minion

ISBN 978-951-583-539-0 (tryckt utgåva, Finland) www.sls.fi

ISBN 978-91-985487-7-8 (tryckt utgåva, Sverige) appellforlag.se

ISBN 978-951-583-553-6 (epub) <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-553-6>

ISBN 978-951-583-554-3 (pdf) <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-554-3>

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland

ISSN 0039-6842 (tryckt)

ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 948.0, UDK 39

INNEHÅLL

Till läsaren	7
<i>Johanna Wassholm & Ann-Catrin Östman</i>	
Introduktion	9
Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950	
<i>Anna Sundelin</i>	
"Medan prästen predikar för tomma väggar"	33
Handel på kyrkbacken i Finland	
<i>Hanna Lindberg</i>	
"Där kommer käringarna peningstinna från torget"	59
Genus, sociala relationer och avsmak i torghandeln	
<i>Eija Stark & Ann-Catrin Östman</i>	
"Endäl av fruarna"	81
Klass och genus i berättelser om smörhandel på torget	
<i>Eija Stark</i>	
Torgplatsernas visuella etnografi i Finland 1890-1950	103
<i>Ann-Catrin Östman</i>	
Att fylla en plats	129
Om "kvasimarknader" och trögrörlig tradition	
<i>Johanna Wassholm</i>	
Judar och tatarer på Finlands marknader	151
Praktiker och plats i handelsmötet	
<i>Maren Jonasson</i>	
Föreställningar, platser och rum	181
Två afroamerikanska marknadsartisters vistelse i Finland 1881–1883	

Jutta Ahlbeck

Ett eget rum och värdiga praktiker 209

Finska romers berättelser om marknaden

Anna Sundelin & Johanna Wassholm

Männen från Mola 235

Att försörja sig på ett kretslopp av lerkärl och lump

Niklas Huldén

Handel, vänskap och dräkt 259

Fallstudier från sepra- och bondehandeln mellan Finland och Estland

Seprahandel – tradition och vänskap 267

Runöbönderna – dräktbruk och handelsäventyr 271

Sandra Waller

Rörlighet och handelsmöten 289

Diskurser i Etnografiska avdelningens och Fölisöstiftelsens frågelistor

Medverkande 309

TILL LÄSAREN

Den här boken är en slutprodukt av forskningsprojektet *Kommunicerande konsumtion: Kringvandrande försäljare och kulturmöten i Finland 1800–1940*. Det tvärvetenskapliga projektet pågick 2016–2019 och finansierades av Svenska litteratursällskapet i Finland.

Boken avspeglar hur de frågor vi utgick från förde oss i oväntade riktningar. På vägen fram till den färdiga boken har många kolleger och forskare bidragit med värdefull kunskap och goda råd. Ett stort stöd under hela projektets gång var styrgruppen, som utgjordes av etnologerna Anna-Maria Åström och Pia Olsson samt socialhistorikern Panu Pulma.

Projektet arrangerade ett flertal interna seminarier och två konferenser med inbjudna gäster från Finland, Sverige, Norge och Österrike. Vi vill tacka samtliga för insiktsfulla bidrag och kommentarer till vårt pågående arbete. Vi hade även förmånen att samarbeta med Minoritetsprofilen vid Åbo Akademi och besöka Historiska institutionen vid Uppsala universitet.

Vi tackar också alla kolleger som delade med sig av mångsidiga kunskaper och deltog i inspirerande diskussioner på de nationella och internationella konferenser som projektets medlemmar deltog i. Dessutom tackar vi deltagarna i historiska forskarseminariet vid Åbo Akademi för konstruktiv kritik och uppmuntran.

Ett speciellt tack riktar vi till vår kollega Matias Kaihovirta som i initialskedet gav projektidén de proportioner den var värd, och arkivarie Lotta Wessberg, som öppnade dörren till skatterna i Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi.

När projektet inleddes visste vi inte hur många oväntade uppslag det tvärvetenskapliga mötet mellan konsumtionshistoria, socialhistoria, minoritetsforskning och arkivkunskap skulle ge upphov till. Vi hade glädjen att arbeta med en kunnig och initiativrik projektgrupp som bestod av Jutta Ahlbeck, Niklas Huldén, Maren Jonasson, Hanna Lindberg, Fanny Lindroos, Eija Stark, Anna Sundelin och Sandra Waller. Gruppens mång-

sidighet har bjudit på en oändligt inspirerande och produktiv samverkan, och därtill otaliga roliga timmar av samvaro.

Till sist vill vi tacka de anonyma granskare som SLS utsett för vår bok. Vi riktar också ett stort tack till förlagsredaktörerna Katarina Pihlflyckt och Hedvig Rask för redigering som genom skickliga förenklingar klargör tanken och för ett smidigt samarbete.

Åbo den 3 juni 2021

Johanna Wassholm & Ann-Catrin Östman

INTRODUKTION

Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950

I brokigt virrvarr sågos här tatarer, judar, ryssar, handtvärkare från eget land, försäljerskor af väfnader, frukt- och grönsaksmånglare m.m. Påfallande stort var antalet kringvandrande försäljare af allehanda bjäfs och småkram och de tycktes göra rätt goda affärer.¹

I DETTA CITAT MÖTS EN BROKIG SKARA människor i september 1905 för att utbyta varor på salutorget i Åbo. Platsen för utbytet är i detta fall en marknad, som den svenska etnologen och sociologen Börje Hanssen beskriver som en sällan men regelbundet återkommande händelse som för samman människor av olika bakgrund.² Historikern Laurence Fontaine framhåller i sin tur i en berömd studie över tidigmodern gårdfarihandel att möten kring varor har väckt ambivalenta känslor. Människor i det bofasta lokalsamhället har sett fram emot möten med utifrån kommande försäljare, samtidigt som mötena har omgärdats av ständig konfliktpotential.³ På platser där varor utbytts har människor av varierande social, språklig, kulturell, etnisk och konfessionell bakgrund interagerat och kommunicerat. De vardagliga praktiker som ingått i handelsmötena har ägt potential att utmana existerande sociala relationer och hierarkier i samhället.

Denna bok handlar om hur olika former av handelsutbyten gav upphov till en mångfald av möten i Finland 1850–1950, en tidsperiod som karaktäriserades av genomgripande samhällsförändringar. I mitten av 1800-talet var Finland – sedan 1809 ett särförvaltadt storfurstendöme inom det ryska imperiet – ett fattigt agrarsamhälle där industrialiseringen så småningom kom i gång. I kombination med förbättrade kommunikationer ökade industrialiseringen utbudet på konsumtionsvaror, samtidigt som en växande befolkning och ekonomisk tillväxt stärkte efterfrågan. I slutet av 1800-talet fick inte minst människor i de lägre samhällsklasserna ökade inkomster som de i större omfattning än tidigare kunde använda för icke-nödvändig

konsumtion.⁴ Samtidigt började formella ekonomiska privilegier luckras upp när näringslagstiftningen förnyades utifrån liberala förståelser av politik och ekonomi.⁵ Lanthandelns legalisering 1859, skråväsendets avskaffande 1868 och införandet av näringsfrihet 1879 gav allt bredare befolkningslager möjlighet att försörja sig på olika former av småskalig handel. Många försäljare var fattiga eller tillhörde etniska minoriteter i samhällets marginal, och för en del blev småhandeln en språngbräda till en storskaligare handelsverksamhet.

Handelsmötena ägde rum kring ett brett urval av varor. På städernas torg handlade man framför allt med livsmedel, medan försäljare på marknader saluförde allt från sidensjalar och klockor till ved, hästar, tyger och skor. På landsbygden runtom i storfurstendömet sålde gårdafarihandlare tyger, fabrikstillverkade kläder och diverse småvaror. En inventering som senatens finansexpedition gjorde på 1870-talet för att få en överblick över handeln i Finlands städer, visar att myndigheterna intresserade sig för den rörliga småhandeln. Samtidigt ger inventeringen en bild av den mångfald av varor som var i rörelse. Under rubriker som ”tarfliga kläder och skoplagg” – ordet tarvlig pekar på att varorna sågs som nödvändiga – listas de varor som salufördes. I förteckningen omnämns förutom ”begagnade persedlar” allt från läder- och yllevantar, mössor, mindre dukar, skjortbröst, kragar, silkesband, snörliv och huvor till pennskaft, talgljus, tvål och almanackor.⁶

Det livliga handelsutbytet gav upphov till lokala, regionala och transnationella möten. Lokalt mötte städernas småfolk – en eufemism för de egendomslösa samt allt mellan torpare och pigor – heterogena grupper av försäljare från den omgivande landsbygden. Försäljarna kunde vara från jordbrukande hushåll eller fattiga personer som sålde andra varor än lantbruksprodukter. Regionalt mötte folk från svenskspråkiga områden finskspråkiga och det stationära lokalsamhället kringresande romer. En del av handeln korsade nationella gränser. I kustregionerna idkade befolkningen handel med ester i söder och svenskar i väst, medan samer, norrmän, ryssar, svenskar och finnar möttes på marknader i norr. Utmärkande för de finländska handelsplatserna, särskilt i jämförelse med övriga Norden, var den starka närvaron av försäljare från det mångnationella ryska kejsardömet. Den politiska tillhörigheten och den geografiska närheten till Ryssland gjorde ryssar, karelare, judar och tatarer till ett synligt inslag i den finländska småhandeln.⁷

Det sena 1800-tal som boken tar avstamp i präglades av föränderliga maktrelationer och av multipla hierarkier som delvis bottnade i att det gamla samhället hade börjat knaka i fogarna. Samtidigt som rester av ståndssamhällets hierarkier levde kvar, växte ett klassamhälle fram som på nya sätt präglades av sociala och ekonomiska skillnader. Handeln över-

gick i viss mån från personliga till mera opersonliga nätverk när fjärrhandel och nya företagsformer som andelslag och aktiebolag ökade i betydelse. År 1917 blev Finland självständigt och under mellankrigstiden minskade småhandelns relativa roll inom handelsutbytet då ett växande antal affärer och saluhallar erbjöd allt fler alternativa konsumtionsmöjligheter. Parallellt bibehölls dock äldre handelsformer som bland annat baserade sig på nätverk som upprätthölls av grupper i diaspora, exempelvis judar och tatarer.

En förutsättning för att utbud skulle möta efterfrågan var att såväl försäljare som konsumenter och varor sattes i rörelse. Landsbygdens bönder hade av hävd sålt sina lantbruksprodukter i närliggande städer, medan städernas köpmän hade färdats längre vägar till marknader runtom i landet. Även om möjligheterna att göra inköp med tiden ökade, spelade den rörliga småhandeln, inklusive torg- och marknadshandeln, fortsatt en viss roll för konsumtionen. Till detta bidrog bland annat att Finland var ett till arealen vidsträckt men glest befolkat land, där avståndet till närmaste stad för många var långt. Utvecklingen av kommunikationerna hade stor betydelse för den ökade rörligheten. Handelsidkare rörde sig liksom förr till fots, med häst och kärra och med båtar, men från slutet av 1800-talet påskyndade och effektiviserade det expanderande järnvägsnätverket och reguljära ångbåtsruttor transporten av människor och varor. Avstånden krympte såväl inom Finland som mellan Finland och omvärlden.⁸ Även den begynnande urbaniseringen ökade rörligheten, samtidigt som den skapade nya former av nätverk mellan stad och landsbygd som kunde utnyttjas för att införskaffa konsumtionsvaror från städerna.

MÖTEN I SMÅHANDEL – BOKENS UTGÅNGSPUNKTER OCH SYFTE

Boken bygger på forskningsprojektet *Kommunicerande konsumtion: kringvandrande försäljare och kulturmöten i Finland* som pågick under åren 2016–2019. I projektet undersöktes rörlig småhandel och hur heterogena grupper av säljare och köpare möttes kring varor. I den här bokens elva kapitel studerar vi på vilka platser handelsutbyten ägde rum, vad som konkret hände i mötet mellan försäljare och kunder, och tar upp de varierande betydelser som olika individer och grupper tillskrev mötena och varorna. I boken sammanförs konsumtionshistorisk forskningstradition med forskning om etniska relationer och marginaliserade gruppers försörjningsmöjligheter. På detta sätt vill vi synliggöra den småskaliga handelns kulturella, sociala och samhälleliga betydelse.

De enskilda kapitlen tar avstamp i olika platser där folk möttes kring varor. I städerna handlade man till vardags på gator och torg, medan mark-

nader som ordnades på särskilt fastställda tider på året samlade folk i större skaror och från ett mera vidsträckt område. På marknaderna kunde besökarna inhandla varor, men även ta del av det utbud av nöjen och underhållning som erbjöds av kringresande artister som utnyttjade handelsplatsen för sin försörjning. Användningen av rummet var både formaliserad och informell. Enligt stipulationer i polisordningar från 1800-talet fick hästhandel inte försiggå på torget, den egentliga marknadsplatsen.⁹ Därför ägde handeln med hästar ofta rum på andra platser. Som den här boken visar utbyttes varor därtill på många platser som inte formellt var avsedda för handel: på kyrkbacken, på stränder och i hamnar, på järnvägsstationer, på gator och i gränder – och vintertid på isen. En del försörjningsformer, som lumphandeln, var beroende av temporär eller ständig rörlighet mellan flera olika platser. Det gällde också gårdfarihandeln där den privata sfären i konsumenternas hem utgjorde den fysiska arenan för varuutbytet. Gårdfarihandel tas inte upp i denna bok, eftersom den har granskats tidigare i flera artiklar skrivna inom projektet.¹⁰

Överhetens agerande är en viktig kontext för våra analyser: myndigheterna har eftersträvat att reglera varors och handelsidkares rörlighet i syfte att kontrollera handeln, bevaka den allmänna ordningen samt motverka spridningen av epidemier och potentiellt samhällsfientliga idéer. Rörlighet har i det förflutna vanligen betraktats med ett visst mått av misstänksamhet, och beroende på tid och sammanhang har människor i stationära samhällen i varierande grad uppfattat utifrån kommande handelsidkare som "främlingar".¹¹ Etablerade lokala näringsidkare har tenderat att misstänkliggöra och motarbeta ambulerande handelsmän, som ofta har rört sig i en gråzon mellan det lagliga och det olagliga, med hänvisning till att de har stått för en orättvis konkurrens.¹² Det nationsbygge som pågick i slutet av 1800-talet skapade nya former av skillnader och rangordningar, som kunde forma olika etniska grupper till minoriteter som ytterligare försköts till samhällets marginaler. Skillnadsskapandet skedde såväl genom konkreta handlingar som med hjälp av föreställningar om vilka personer som ingick i nationen. Detta resulterade i nya sätt att betrakta och bemöta de utifrån kommande som var ganska många i storfurstendömet Finland.

Reglering har inneburit att olika grupper har haft olika rättigheter att idka näring och röra sig inom stater och över statsgränser. Förändringar i samhället har avspeglats i regleringen; efter lanthandelns legalisering 1859 började myndigheterna exempelvis betrakta marknader som onödiga och i vissa städer drogs de formellt in helt och hållet under århundradets sista decennier. I tidningsspalterna framhölls ofta det osedliga och det onödiga i de slag av handelsmöten som vi studerar, en tankefigur som i olika varianter kan iakttas genom historien. I boken intresserar vi oss också för

de stereotyper och diskurser som formade bilden av handelsmötena och uppmärksammar hur olika källor framställer det som betraktades som folkligt eller kulturellt avvikande.

Syftet med boken är att belysa den kulturella mångfald och mångskiftande växelverkan i handelsmötena som berörde och påverkade alla i det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets Finland. Ett av målen är att visa hur sedvänjor och informell makt kommer till synes i de handlingsmönster som vi granskar. Trots den formella regleringen och negativa stereotyper försörjde sig olika grupper av människor sporadiskt eller kontinuerligt på traditionella handelsformer som marknads- och torghandel, eller andra former av småhandel. Försäljare och kunder utmanade ofta den formella regleringen genom att handla med förbjudna eller oförtullade varor, samt på tider och platser där handel inte var tillåten. Det förekom att folk från landsbygden på väg till torget sålde sina varor redan utanför stadsgränsen, medan marknadsförsäljare vägrade att hålla sig till de formella handelsplatserna och köpslog med kunderna på gatorna eller knäckade på i privata hem.

Vi utgår från att mötena var betydelsebärande för personer som i olika grad uppfattade varandra som främmande och att många av de varor som var i cirkulation, vare sig det handlade om kläder, skor, klockor eller almanackor, hade stor betydelse för mindre välbeställda kunder.¹³ En del av den växelverkan vi studerar inbegrep såväl kvinnor som män; det kunde handla om utifrån kommande män som sålde varor åt kvinnor i möten som ibland framställdes som hotfulla. I vissa fall var interaktionen homosocial, bland annat då kvinnor möttes kring smör eller då män samlades kring hästar. På handelsplatserna möttes även landsbygd och stad, och människor av olika klass, etnicitet, religion och språktillhörighet.

En del av de verksamheter som utforskas i boken försiggick på marknader som samlade människor från olika grannskap och regioner. Dessa arrangerades på förutbestämda platser och tider, och var vanligen kontrollerade och organiserade av myndigheter. Etnologen Jouko Heinonen framhåller att marknaden var en gammal handelsform som hade stor ekonomisk betydelse ännu under 1800-talet.¹⁴ När den svenska sociologen Patrik Aspers definierar marknaden i mera abstrakt bemärkelse betonar han den ekonomiska koordinering och sociala struktur som möjliggör handeln. Aspers framhåller att marknaden blir förutsägbar genom att det existerar en implicit ordning och en delad förståelse av hur denna fungerar.¹⁵ Han särskiljer emellertid handelsutbyte från marknad: medan handelsutbytet kan ske mellan två parter, måste det för att man ska kunna tala om en marknad föreligga en konkurrens som gör det möjligt för kunden att värdera ett utbud och göra val.¹⁶ I den här boken studerar vi handelsinter-

aktion av bägge slagen: handel på torg eller marknader som präglades av en viss konkurrens och utbyten på platser som inte på samma sätt karaktäriserades av tävlan. Också handelsutbyten som inte direkt var knutna till en marknadsplats utgick vanligen från implicita förståelser av interaktion och försiggick i former som var begripliga för de involverade.¹⁷

Genom att studera praktiker och användning av plats i möten kring varor vill vi utifrån nya synvinklar belysa handelsrelationer som korsade gränserna mellan olika grupper. Boken bidrar med ökad kunskap om rörlighet och om språkliga, etniska och sociala relationer samt synliggör marginaliserade gruppers försörjningsmöjligheter. Som helhet visar den hur den handelsinteraktion som pågick på olika platser kunde upprätthålla, befästa, utmana och förändra existerande sociala relationer och samhälleliga hierarkier.¹⁸

HANDELSMÖTEN I OLIKA FORSKNINGSTRADITIONER

I boken vävs socialhistoriskt inriktade frågeställningar om försörjning och fattigdom samman med konsumtionshistoriska frågor om varornas betydelse och cirkulation. Dessutom anknyter flera av bokens kapitel till forskning om sociala och etniska relationer och etnifiering.

Forskning har visat att rörliga handelsformer var av stor betydelse för distributionen av den ökande mängden varor på den glest befolkade nordiska landsbygden.¹⁹ Konsumtionens betydelse för sociala relationer och kulturmöten har i tidigare nordisk forskning emellertid endast undersökts i liten omfattning.²⁰ Grunden för de möten vi studerar låg i en konsumtion som myndigheterna kunde framställa som onödig, och i vissa fall till och med skadlig. Men denna konsumtion var ändå samhälleligt betydelsefull, om Jan de Vries begrepp flitighetsrevolution (*industrious revolution*) tas på allvar. de Vries menar att synen på tidsanvändning och arbete förändrades under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, samtidigt som intresset för konsumtion och utbudet på varor ökade.²¹

Konsumtionshistorisk forskning uppmärksammade tidigare främst grupper med hög social status. Nu föreligger även i Norden ett flertal studier om konsumtionens betydelse för kvinnor och män från lägre sociala skikt.²² Studierna visar att konsumtionsvaror hade betydelse för dess bärare eller inköpare, samtidigt som de bidrog till att omforma det omgivande samhället. Materiella ting kunde förändra och förstärka identiteter, och tillgången på en viss vara kunde påverka sociala positioner och bidra till uppluckring av sociala skiljelinjer.²³

De flesta historiska studier av marknader berör tidigmodern tid. Dessa har även uppmärksammats inom etnologin, dock i första hand som en

folklig tradition.²⁴ I Emmanuel Le Roy Laduries efterföljd har forskare från olika discipliner lyft fram marknadens karnevalistiska funktioner och i studierna visas hur marknader medförde avbrott i vardagen och ställde hierarkiska samhällsrelationer på ända.²⁵ Mera sällan har forskare intresserat sig för själva handeln eller för de varor som salufördes. Det finns endast ett fåtal studier om de normer som berör marknads- och torghandel och de attityder som präglade möten mellan kunder och försäljare.²⁶ I några finländska studier beaktas emellertid hur kunder och försäljare möttes kring varor. Dessa studier visar också hur marknadsbesökare, av vilka många kom från landsbygden, utnyttjade stadens rum på olika sätt.²⁷

Sedan länge utgör socialhistorien ett stort och etablerat forskningsfält, men ändå har försörjningsvillkor av det slag vi studerar i boken förhållandevis sällan uppmärksammas. Inte heller på det genushistoriska fältet har småskalig handel studerats i någon större utsträckning, även om det föreligger några omfattande studier som handlar om hur kvinnor under tidigmodern tid och tidigt 1800-tal kunde använda stadsrummet för sin försörjning.²⁸ Något som tidigare forskning däremot har lyft fram är att nyinflyttade, särskilt etniska minoriteter, ofta har försörjt sig på rörlig småhandel.²⁹ När etniska minoriteter har skrivit sin egen historia har den tidiga småhandeln däremot sällan synliggjorts, även om den i många fall har varit en del av deras förflutna. Etnicitet problematiseras sällan i internationella studier om marknadshandel,³⁰ men beaktas däremot i forskning om gårdfarihandel.³¹ Genom ett fokus på varor och handelspraktiker uppmärksammar vi hur olika sociala och etniska grupper möts och interagerar – det är således inte enbart specifika etniska grupper som vi undersöker. I forskning kring etnicitet har gränsdragningsprocesser ofta studerats.³² Också gruppstillhörighet och formande av grupper, bland annat etnifierade sådana, kan förstås utifrån praktiker och rumslighet.

PLATS OCH HIERARKISKT INRAMADE PRAKTIKER

I boken granskar vi hur människor som möttes kring varor gjorde bruk av handelsplatser. Vår ansats är teoretiskt influerad av den franska historikern och filosofen Michel de Certeaus sätt att uppmärksamma vardagliga platser och handlingars betydelser. I sitt verk *L'invention du quotidien* från 1980 (*The Practice of Everyday Life*, 1984) hävdar de Certeau att vi genom att fokusera på plats och praktiker kan få en bättre förståelse för människors levnadsvillkor och nya perspektiv på de processer som återskapar eller omformar olika slag av sociala relationer. de Certeau ger betydelse åt vardagliga handlingsmönster som är knutna till specifika platser. Han visar hur man genom att analysera dessa kan blottlägga det aktiva i

handlingar som till synes framstår som passiva och kollektiva.³³ Detta är en viktig utgångspunkt för vårt projekt, där vi eftersträvar att belysa handelsmötenas och konsumtionens betydelser bortom den stereotypa förstelnade och pejorativa bild av fenomenet som en del av källorna, särskilt det samtida pressmaterialet, förmedlar.

Med utgångspunkt i de Certeaus tankar ställer vi i boken frågor om hur de kunder och försäljare som möttes kring varor utnyttjade platsen i vardagliga handlingar.³⁴ de Certeau visar hur personer i olika positioner tar platsen i besittning och praktiserar den på kreativa sätt. Genom de vardagliga praktikerna tillskriver olika aktörer platsen mening och formar den till ett betydelsebärande rum. Skillnaden mellan platsen och rummet formulerar de Certeau i uttrycket ”rummet är en praktiserad plats”.³⁵

I likhet med de Certeau betraktar vi i vår bok de platser där handelsutbyten ägde rum som svårreglerade och svårkontrollerade, och som präglade av informella regler och uppfattningar om vad som är socialt accepterat.³⁶ Handelsidkarna, som i vissa fall agerade som mellanhänder, hade varierande förmåga att hantera de institutionella inramningarna och de formella och informella reglerna. Till de sistnämnda hörde traditioner och uppfattningar om handelsinteraktion och pålitlighet.³⁷ de Certeau använder begreppen strategi och taktik för att belysa olika aktörers möjligheter att förändra ramarna för agerandet, det vill säga det som kunde kallas för handlingsutrymme. Där begreppet strategi används för att beskriva överordnande gruppers makt att definiera spelets regler, används ordet taktik för att studera hur underordnade grupper genom sina vardagliga praktiker kunde utmana den formella regleringen.³⁸

Det var genom att utmana de institutionella inramningarna, vilka även omfattade spatiala begränsningar, som både köpare och försäljare kunde förvandla platsen till ett betydelsebärande rum. Alla som besökte handelsplatsen påverkades av de möten som försiggick och av olika aktörers medvetna eller omedvetna sätt att ta platsen i bruk. På handelsarenan konkretiserades möten mellan individer med olika social status, och mellan dominerande och underordnade grupper, vilka alla genom sina praktiker kunde vara med och förvandla platsen till ett rum. Vanligen kunde rum av det här slaget enbart användas tillfälligt.³⁹

I boken visar vi att relationer på handelsplatserna inte var tydligt fastlåsta i dikotomier, och hur man genom att fokusera på det vardagliga kan blottlägga förskjutningar och förändringar i underordnade gruppers aktörskap. Därmed synliggörs också de möjligheter personer med varierande bakgrund hade att i olika sammanhang bemästra sin situation.⁴⁰ Aktörskap har ofta tolkats i termer av motstånd mot överordnade grupper, men i vårt sätt att studera handelsmöten tolkar vi aktörskap som de

möjligheter till agerande som specifika relationer av underordning skapar och frambringar.⁴¹

De mötesarenor vi uppmärksammar präglades av strukturella maktordningar och av såväl klassbaserade och könade som rasifierade stereotypier. Det intersektionella perspektiv som genomsyrar vårt projekt beaktar både materiella och diskursiva maktordningar, och boken belyser därmed hur olika skillnadsskapande kategorier samverkade i handelsmöten.⁴² Då en bonde sålde hemgjort smör åt bemedlade kvinnliga kunder i staden färgade klass, genus och uppdelningar mellan stad och landsbygd på ett sammanvävt sätt interaktionen. På ett motsvarande sätt påverkades den handel som exempelvis romer, judar och tatarer idkade av samverkande förståelser av klass, etnicitet och religion.

de Certeau framhäver även att vardagliga praktiker som upprepas och rutiner som framstår som trögrörliga i själva verket är föränderliga. Inte minst i studier som rör en period i glappet mellan det förmoderna och det moderna, i en tid då det skrivna ännu inte nådde alla, är ett fokus på praktiker fruktbart.⁴³ Också i det brytningsskede som vi studerar är det viktigt att synliggöra den förändringspotential som vardagliga handelsmöten kan inbegripa. Den vardaglighet som uppmärksammas i boken kommer till uttryck i detaljer, praktiker och handlingsmönster, vilket lägger grund för mångfasetterade analyser av aktörskap och maktrelationer.

ATT SYNLIIGGÖRA VARDAGLIG OCH NEDVÄRDERAD SMÅHANDEL

Småhandel har lämnat få och fragmentariska spår i historiska källor.⁴⁴ Synliggörandet av småhandeln förutsätter därför källpluralism och en mångfald av metodologiska ansatser. De två viktigaste källtyperna som analyseras i bokens kapitel är tidningstexter och minnesmaterial.

Det är främst genom tidningspressen vi kan synliggöra de möten och handelsaktiviteter vi intresserar oss för. I stor omfattning har vi för detta ändamål utnyttjat Nationalbibliotekets digitala tidningsbibliotek. Småhandel av olika slag skildrades förhållandevis ofta i dagstidningar under den period i slutet av 1800-talet då tidningspressen ökade i betydelse och utgivningen i omfattning. Genom det samtida tidningsmaterialet kan vi synliggöra närvaron av olika grupper, vilka dock – som läsaren kommer att märka – ofta skildras på ett stereotypt, känsloladdat och rasifierat sätt. Utan tvivel är tidningstexterna även formade av myndigheternas och de konkurrerande lokala köpmännens intressen. Med hjälp av sökningar i det omfattande digitaliserade källmaterialet kan vi lyfta fram en vardaglig handel som ofta pågick i marginalen, men som utgjorde ett viktigt inslag i den dåtida verkligheten.

Enskilda kombinationer av sökord – som ”kvasimarknad” eller ”handel” och ”kyrkbacke” – ger oss ingångar till det digitala tidningsarkivet. De tidningstexter som då hittas förser den som utforskar tidningsmaterialet med nya ord, det vill säga termer som lägger grund för vidare sökningar. Johanna Wassholms kapitel kan tas som exempel: här analyseras hur judiska och tatariska försäljares handelspraktiker synliggörs och skildras i samtida tidningar. Ofta är de begrepp som används om handeln och handelsutövarna både pejorativa och föränderliga. Det angreppssätt som vi tillämpar för att blottlägga dylika mönster kan liknas vid ett slags mikrohistorisk ledtrådsmetod – det är detaljer och ord som kan föra oss som forskare fram till nya frågor och nya digitala utgrävningar.⁴⁵ I det här arbetet har vi också influerats av folkloristen Laura Starks sätt att söka fram teman utgående från specifika begrepp i tidningsmaterial från den senare delen av 1800-talet.⁴⁶ På detta sätt har materialet om de informella så kallade ”kvasimarknaderna” samlats in.

Vi vill emellertid peka på behovet av att utveckla de källkritiska frågorna: varför syns handelsutbytena här och vilken vikt kan vi tillskriva de källor som skildrar dem? Kan vi förutom dåtida diskurser och stereotyper även synliggöra en bortglömd närvaro och dåtida praktiker?⁴⁷

I boken utnyttjas också frågelistor och uppteckningar som tillkommit inom ramen för traditionsvetenskaplig insamlingsverksamhet. I flera av kapitlen analyseras frågelistsvar som har sännts in till det traditionsvetenskapliga arkivet *Cultura* vid Åbo Akademi, Museiverket och Svenska litteratursällskapet i Finland. Det rör sig om retrospektiva svar och tillbakablickande texter som skapats under 1950-, 1960- och 1970-talen. Etnologen Bo Lönnqvist framhåller att frågelistsvar möjliggör kännedom om en kollektiv erfarenhetsvärld och ofta även förmedlar kunskap baserad på handlingar och praktiker. Därmed blottläggs, menar han, meddelarnas möjligheter till handlingsutrymme och även identifikationssätt.⁴⁸ Just i dessa avseenden svarar materialet mot de frågor som vi ställer upp i boken.

Under en lång period var folklivsforskningen inriktad på tillvaratagande av kunskap om bondesamhällets traditioner. Det dröjde därför förhållandevis länge innan forskare började intressera sig för konsumtion och handel, som ofta associerades med det utifrån kommande eller det moderna. Under 1950-talet öppnade dock forskare vid bland annat Åbo Akademi upp för teman som berörde handel och rörlighet, bland annat i en frågelista om kringvandrande ryska handelsmän. Några år senare lade även Museiverket grunden för insamlingar som ger en bredare bild av det agrara samhället.⁴⁹

När vi läser dessa källor beaktar vi förutom de gängse källkritiska frågorna också texternas särdrag. Vem tillfrågas? Vad är det som är värt att minnas och tecknas ner? Trots att det är enskilda personer som skriver,

inringas och definieras berättandet samhälleligt och kulturellt, och frågelistorna inbjuder till dialog. I studier av frågelistmaterial framhävs att ortsmeddelarna vanligen strävat efter att beskriva ett fenomen på ett sanningsenligt sätt. De har ofta sett det som sin uppgift att berätta fakta om det förflutna och att återge en mera allmän bild av det som skett. Flera forskare framhåller att de egna upplevelserna och det som man hört från andra formas till en syntes i det berättade. Att särskilja det erfarenhetsbaserade från det mera allmänt återberättade kan var svårt, inte minst eftersom pronomen som vi och jag ofta blandas med ordet man.⁵⁰

Tidsaspekter måste beaktas på flera sätt: svaren är formade i den tid då de skrevs ner och utifrån de frågor som då formulerades. Dessutom bör nostalgi och glömska beaktas, liksom att det ofta återberättade kan ha stelnat till form och innehåll, vilket resulterar i avskalade tolkningar.⁵¹ Slutligen bör vi beakta att också detta material, såväl svaren som frågorna, är tillkomna i specifika sammanhang och formade i samtida diskurser och maktrelationer.⁵² Historikern Sandra Waller analyserar i sitt kapitel hur frågelistor om rörlig handel utformades under efterkrigstiden. Även om de utpropp som vi utnyttjar är uppgjorda med stor kunskap om den berörda tematiken, präglade då rådande uppfattningar om rörlighet, samhälle och nation sätten att betrakta handelsutbyten.

Förutom tidningstexter och minnesmaterial analyseras i boken fotografier, intervjuer och myndighetsdokument som berör handel. I myndighetsmaterialet, som tillsammans med fotografier och tidningstexter hör till de samtida källorna, ingår dokument som den formella regleringen eller övervakningen gett upphov till. I de kamerala arkiv som i övrigt dokumenterar handel finns förhållandevis få handlingar som kan spegla småhandeln som ofta var baserad på sedvänja. Under arbetet med boken har vi exempelvis försökt spåra listor över de avgifter som eventuellt uppbars under marknadstid, men vi har endast hittat ett fåtal förteckningar.

De källkritiska utmaningarna kan kopplas till den brokighet och heterogenitet som präglade den småskaliga handeln och som vi inom Kommuniserande konsumtion-projektet har definierat som ett antal glidande skalor. Dessa utgår från att handelsidkarna ofta rörde sig i en gråzon som kan tolkas utifrån motsatsparen formell–informell, illegal–legal och rörlig–stationär.⁵³ I boken ger vi dock exempel på hur de utmaningar som dessa omständigheter ger kan bemötas med hjälp av käll- och metodpluralism.

BOKENS UPPLÄGG

Boken är skriven av en tvärvetenskaplig forskargrupp som består av sex historiker, två traditionsvetare och en sociolog. Bokens elva kapitel är grupperade i tre sektioner utifrån den plats där handelsutbytena ägde rum och utifrån olikheter mellan platserna gällande hur många som möttes och hur ofta. En del möten var lokala medan andra förutsatte rörlighet över regionala eller statliga gränser. En del möten skedde på arenor som primärt var avsedda för handel, i andra fall lockades säljare och köpare till platser där varor kunde införskaffas eller avsättas under mera informella former.

Lokala handelsmöten: torget och kyrkbacken

Lokala handelsmöten står i fokus för bokens fyra första kapitel. Dessa förekom ofta och ägde framför allt rum på städernas torg, som spelade en viktig roll för livsmedelförsörjningen, men även exempelvis på kyrkbacken där socknens befolkning regelbundet samlades. De praktiker som användes på de lokala handelsplatserna formades av olikheter i klass och genus samt samverkan mellan dessa skillnadsskapande kategorier. Kapitlet synliggör dessutom hur skillnader mellan stad och landsbygd och mellan finskt och svenskt kom till uttryck i handelsmötena.

I det första kapitlet, ”Medan prästen predikar för tomma väggar: Handel på kyrkbacken i Finland”, visar historikern Anna Sundelin hur spontana handelsmöten uppstod på kyrkbacken, en plats som inte primärt var avsedd för varuutbyte. Med utgångspunkt i tidningar och frågelistor studerar hon de praktiker som ingick i handeln med nya och spännande konsumtionsvaror som klockor och vetebröd. Kapitlet belyser även hur handeln på kyrkbacken fördömdes moraliskt.

I kapitlet ”Där kommer käringarna peningstinna från torget: Genus, sociala relationer och avsmak i torghandeln” undersöker historikern Hanna Lindberg handelsmöten utifrån frågelistan ”Land och stad i Finlands svenskbygder”. Utgående från en analys av minnesmaterial belyser Lindberg hur landsbygdsbor beskriver sina erfarenheter av att sälja livsmedel på städernas torg och de betydelser som genus, sociala relationer och avsmak tillskrivs. I sin analys blottlägger hon också de renlighetsnormer och handelskonventioner som präglade aktiviteterna på torget, och här framgår på vilka sätt kött, grönsaker, frukt och bär bytte ägare.

I det tredje kapitlet, ”Endäl av fruarna: klass och genus i berättelser om jordbrukande hushålls smörhandel”, studerar folkloristen Eija Stark och historikern Ann-Catrin Östman smörhandel utifrån skildringar av mötet mellan kunder och försäljare. Kapitlet belyser hur klasskillnader blev syn-

liga i de praktiker som omgärdade smörhandeln och hur förändrade sätt att mötas kring och saluföra smöret kan ses som uttryck för förskjutningar i sociala relationer.

I sektionens fjärde kapitel analyserar Eija Stark under rubriken ”Torg-platzernas visuella etnografi i Finland 1890–1950” fotografier av torg och marknadsplatser i Museiverkets samlingar. Kapitlet visar hur olika grupper skapade egna rum på torgen och hur sociala skillnader kommer till synes i fotografierna. I sin analys synliggör Stark även de konventioner och uppfattningar om anständighet som påverkade försäljerskornas klädsel. Hon belyser också förändring, det vill säga hur fotografierna uttrycker handelsplatsens övergång från det oordnade till det ordnade.

Marknaden: etnifierade möten och kollektiva praktiker

I bokens andra sektion står marknadsplatsen i fokus. Den samlade regelbundet, men mera sällan än torget, en stor mängd människor från ett vidsträckt område och gav således upphov till ett stort antal möten mellan lokalsamhället och utifrån kommande ”andra”. I mitten av 1800-talet var marknaderna betydelsefulla och bidrog till att forma sociala och kulturella umgängesformer – skolornas lov i olika städer kunde hållas i anknytning till marknadsterminerna och även ståndspersoner besökte marknaderna för att göra uppköp. Också borgare, borgarhustrur och andra etablerade handelsidkare var verksamma på marknaderna, liksom förmedlare och fabrikörer som kom för att köpa upp stora partier lin och spannmål.⁵⁴ Dessa inslag minskade i betydelse då handeln med bondehushållens varor organiserades på nya sätt. Mot slutet av seklet förefaller andelen försäljare och kunder ur lägre sociala skikt ha dominerat.

I kapitlet ”Att fylla en plats – om ’kvasimarknader’ och en trögrörlig tradition” studerar Ann-Catrin Östman med utgångspunkt i tidningar, myndighetskällor och minnesmaterial informella marknadssamlingar i Österbotten i slutet av 1800-talet. De officiella marknaderna i regionen drogs in 1865, men i kapitlet visar Östman att man fortsatte att mötas i marknadstider. Hon belyser därmed hur kollektiva praktiker kan fortleva genom att människor aktivt gör bruk av en plats.

Historikern Johanna Wassholm undersöker i kapitlet ”Judar och tatarer på Finlands marknader: praktiker och plats i handelsmötet” hur finländsk press beskrev judiska och tatariska försäljares närvaro och handelsmetoder på marknaderna. Skildringarna är stereotypa men belyser de möjligheter till aktörskap som utifrån kommande försäljare hade inom ramen för den formella marknadsregleringen. Utifrån den tolkning som Wassholm gör kan vi även ana de inslag av improvisation och de lekfulla överskridanden av platsens begränsningar som präglade handeln.

I kapitlet ”Föreställningar, platser och rum. Två afroamerikanska marknadsartisters vistelse i Finland 1881–1883” tar historikern Maren Jonasson upp en verksamhet som präglades av stora sociala skillnader och uppfattningar om ras. Utifrån tidningskällor utforskar hon platsens betydelser för två marknadsartister i ständig rörelse. Kapitlet visar hur rumsliga faktorer begränsade artisterna, men pekar även på hur de kunde utnyttja platsen i sin konkreta verksamhet och för att skapa föreställningar om sin geografiska härkomst. I Jonassons studie ges också exempel på hur dessa kvinnor utnyttjade sin kunskap om regionala marknadstraditioner.

I kapitlet ”Ett eget rum och värdiga praktiker. Finska romers berättelser om marknaden” visar sociologen Jutta Ahlbeck hur romer skildrar marknaden utgående från intervjumaterialet ROM-SF vid Finska Litteratursällskapet. Kapitlet belyser marknadens olika funktioner för romer; den var ett nostalgiskt rum och en plats som stod för levebröd, men även en plats för nöjen och möten mellan romer sinsemellan. Analysen görs utifrån begreppet respektabilitet, och Ahlbeck visar också hur rummet omformas genom berättande.

Den flyktiga handelsplatsen: olika rörligheter

I bokens tredje sektion kännetecknas platsen av att den är flyktig och förutsätter rörlighet av ett slag som är svårare att kontrollera än möten på fasta handelsplatser. I kapitlen behandlas regelbundna handelskontakter som omfattar informell byteshandel, försörjningsformer som baseras på rörlighet mellan flera olika platser, eller – slutligen – ständig rörlighet.

I kapitlet ”Männen från Mola. Att försörja sig på ett kretslopp av lerkärl och lump” studerar Anna Sundelin och Johanna Wassholm den mångfald av platser som var betydelsefulla för en grupp rörliga handelsmän från Karelska näset. Sundelin och Wassholm visar hur de skapade ett kretslopp av varor genom att byta lerkärl mot lump som i sin tur såldes som råvara till pappersindustrin. Kapitlet belyser byteshandeln som en viktig praktik i de möten som ingick i kretsloppet och en specialiserad försörjningsform som förutsatte lokal, nationell och transnationell rörlighet.

Etnologen Niklas Huldén skriver i sitt kapitel ”Den representativa handelsresanden. Fallstudier från sepra- och bondehandeln mellan Finland och Estland” om den småskaliga handel som bönder och fiskare bedrev över Finska viken. Den första fallstudien visar hur stränder kunde formas till handelsplatser och i den andra delen granskas hur klädsel – här i form av folkliga dräkter – användes i handelsmöten. Kapitlet belyser en traditionell form av byteshandel som bestod av ett överskott av fisk och lantbruksprodukter, och de ömsesidiga kontakter och den rörlighet som var ett givet inslag i handelsmötena. Både här och i det föregående kapit-

let studeras handel mellan förhållandevis jämbördiga parter och här kan nämnas att den så kallade "seprahandeln" har tolkats i termer av vänskaplighet och reciprocitet.

I bokens sista kapitel, "Rörlighet och handelsmöten. Diskurser i Etnografiska avdelningens och Fölisöstiftelsens frågelistor", analyserar historikern Sandra Waller hur handelsmöten beaktas i fyra frågelistor i Museiverkets samlingar. Kapitlet har en diskursiv ansats och synliggör hur föreställningar om rörlighet, etnicitet och nation inramar utformningen av frågelistorna.

Boken visar hur olika grupper på ett mångfasetterat sätt använde platser i försörjningssyfte. Detta kunde ske på basis av såväl ny som äldre reglering, och dessutom utnyttjades under denna tid av modernisering informella traditioner och äldre sedvänja. Den liberala handelslagstiftning som infördes under andra hälften av 1800-talet gjorde att allt fler kunde försörja sig på laglig handel. Trots detta – eller kanske just tack vare en friare reglering – kan vi med den här boken synliggöra en mångfald i informella handelsformer. Det är möjligt att den nya lagstiftningen förstärkte äldre uppfattningar, enligt vilka i synnerhet fattigare grupper hade rätt idka småskalig handel.

Den småskaliga handeln bidrog till både kvinnors och mäns försörjning och kunde vara av avgörande betydelse för många fattiga, äldre och nyanlända. I bokens kapitel beskrivs hur äldre kvinnor sålde vetebröd på kyrkbacken och hur rörliga nykomlingar konkurrerade med sina varor på marknaderna. I det samtida tidningsmaterialet skildrades en del av varorna, som sjalar och klockor, som onödiga och rentav smutsiga, medan de livsmedel som fördes in till städerna beskrevs i positiva ordalag. I Sandra Wallers kapitel visas dessutom att de varor som bondehushåll marknadsförde gavs större uppmärksamhet i frågelistor som berörde handel än de produkter som kringvandrande handelsmän saluförde.

Småhandeln karaktäriserades av det situationsbundna, det flyktiga och det sporadiska, varför det är svårt att exakt uppskatta dess ekonomiska betydelse. Vissa handelsformer har lämnat avtryck i minneskulturer, vilket exemplifieras av det nostalgiska skimmer som omgärdar bilden av marknader. Andra former av småskaligt utbyte, som klockbyten på kyrkbacken eller de lerkärl som kringresande handelsmän bytte mot lump, har däremot fallit i skymundan. I de samtida tidningarna skildrades den småskaliga handeln ofta tendentiöst och pejorativt. Trots detta kan en analys av materialet, inte minst tack vare digitaliseringen, bidra med ny kunskap om småskaliga försörjningsmöjligheter, synliggöra mångfalden av handelsplatser och blottlägga de föreställningar som generellt omgärdade rörlig och etnifierad småhandel.

Handelsmötena lade grunden för både sociala och kulturella möten och bidrog på så sätt till att forma det finländska samhället lokalt, regionalt och nationellt. Vissa grupper idkade småhandel kontinuerligt, medan den för andra var en tillfällig födkrok, ett tillägg till andra försörjningsformer eller en språngbräda till etablerandet av fast handelsrörelse. Småhandeln kunde även vara en räddning i tider av förändring eller kris. När handelsverksamhet av liknande slag åter tenderar att öka i betydelse, delvis som ett resultat av ekonomier i kris, vore det viktigt att även studera det beständiga i dessa försörjningsformer. I vilken mån idkades handel av detta slag tillfälligt eller långvarigt, lade dessa aktörer grunden för en karriär eller utgjorde handeln en utväg i hårda tider? Slutligen vill vi betona att både kreativitet och uppslagsrikedom kom till uttryck i en mångsidig användning av handelspraktiker och ett mångskiftande bruk av platsens möjligheter.

NOTER

- 1 Åbo Underrättelser 17.9.1905.
- 2 Börje Hanssen, Österlen. *En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen* (1952), s. 270–272.
- 3 Laurence Fontaine, *History of Pedlars in Europe* (1996), s. 5. Etnologer som Göran Rosander och Nils Storå har framhållit att handelsmöten kan och bör studeras som en form av kulturmöte. Göran Rosander, *Gårdfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform* (1980), s. 9; Nils Storå, ”Ostkarelsche Wanderhändler als Kulturvermittler in Finnland” (1989), s. 34.
- 4 Se t.ex. Wassholm & Sundelin, ”Småskalig handel på glidande skalor. Försörjning och konsumtion i Finland 1800–1940” (2018), s. 191, 198; Kati Mikkola & Laura Stark, ”Himotut ja halveksitut kulutustarvikkeet. Uusien kulutustottumusten vaikutukset suomalaisiin maalaisyhteisöihin 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun alkupuolella” (2009); Riitta Hjerpe, *The Finnish Economy 1860–1985. Growth and Structural Change* (1989), s. 41–42.
- 5 Jfr Jukka Kekkonen, *Merkantilismista liberalismiin. Oikeushistoriallinen tutkimus elinkeinovapauden syntytaustasta Suomessa 1855–1879* (1987), s. 271–274; Hanna Lindberg, ””I händerna på arkangeliter, judar och andra schackrare”. Debatten om gårdfarihandel på Finlands lantdag 1877–1878” (2018).
- 6 Förteckningen är uppgjord av Finansexpeditionen, den ledande myndigheten på det ekonomiska området, och bevaras i expeditionens arkiv (Bj:2) på Riksarkivet i Helsingfors: ”De artiklar som allmännast förekomma uti mængleri handeln i Finlands städer” (”Myyntiartikkeleita ja lakanneita maakauppaoikeuksia koskevat luettelot”). Rapporter har sänts in från de flesta finländska städer, bl.a. Ekenäs, Lovisa och Kristinestad.
- 7 Antti Häkkinen, ”Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun loppu ja 1900-luvun alun maalaisyhteisössä” (2005), s. 249.
- 8 Se t.ex. Hjerpe, *The Finnish Economy*, s. 81–82.
- 9 För exempel, se Rådstuvurättens i Jakobstad arkiv, He: 9, Ordningsstadgor.
- 10 Se t.ex. Lindberg, ””I händerna på arkangeliter, judar och andra schackrare””; Jutta Ahlbeck, ”Tingens paria. Romers gårdfarihandel och artefakters betydelse under första hälften av 1900-talet” (2018); Johanna Wassholm & Anna Sundelin, ”Emotions, Trading Practices and Communication in Transnational Itinerant Trade: Encounters between ’Rucksack Russians’ and their Customers in the Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Finland” (2018); Anna Sundelin, ”Kulkukauppioiden myyntitavaroiden vastaanotto Suomessa vuosina 1880–1920” (2018); Johanna Wassholm, ”Liikkuva kauppa ja kulttuurien kohtaaminen. Tataarien kulku- ja markkinakauppa Suomessa vuosina 1870–1920” (2018); Johanna Wassholm, ”Tatar Pedlars in the Grand Duchy of Finland in the Late Nineteenth Century” (2020).
- 11 Jfr George Simmel, ”The Stranger” (1908/1971).
- 12 Se t.ex. Carl Henrik Carlsson, *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (2004); Johanna Wassholm, ”Handel i marginalen. Den judiska småhandeln och lokalsamhället i Åbo i slutet av 1800-talet” (2017), s. 609–615.
- 13 Se t.ex. Frank Trentmann, ”Materiality in the Future of History: Things, Practices, and Politics” (2009); Marie Ulväng, *Klädeekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet* (2012).
- 14 Jouko Heinonen, *Markkinat ja toripäivät. Päijät-Hämeen markkinat ja torikauppa* (2003), s. 19–22.
- 15 Patrik Aspers, ”Markets, Evaluations and Rankings” (2011), s. 20–22, 27.
- 16 Aspers, ”Markets, Evaluations and Rankings”, s. 25–26.

- 17 Jfr Michel de Certeau, Luce Giard & Pierre Mayol, *Arkkipäivän kekseliäisyys 2. Asuminen, ruuanlaitto* (2013), s. 20–22, 33–40.
- 18 Jfr historikern William H. Sewall Jr:s diskussion om praktikers betydelse för social förändring i boken *Logics of History. Social Theory and Social Transformation* (2005), s. 328–339. Se även Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (1984), s. xii–xiii, 30–34.
- 19 Mervi Naakka-Korhonen, *Halpa hinta, pitkä mitta. Vienankarjalainen laukkukauppa* (1988); Christer Ahlberger & Pia Lundqvist (red.), *Varans vägar och världar. Handel och konsumtion i Skandinavien ca 1600–1800* (2007).
- 20 Se dock Nils Storå, ”Kommers och karneval. Fiskmarknaden som mötesplats” (1997); Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist (red.), *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturanalytiskt perspektiv* (2001); Antti Häkkinen, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa* (2005).
- 21 Jan de Vries, *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* (2008).
- 22 Se t.ex. Ulväng, *Klädeekonomi och klädkultur*; Alan Hutchinson, ”Forburksendring och forbrukaraterferd på Helgeland 1740–1850” (2009); Kati Mikkola, *Tulevaisuutta vastaan – uutuuskien vastustus, kansantiedon keruu ja kansakunnan rakentaminen* (2009); Laura Stark, *The Limits of Patriarchy. How Female Networks of Pilfering and Gossip sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-Century Finnish-language Press* (2011); Sundelin, ”Kulkukauppiain myyntitavaroiden vastaanotto”.
- 23 Jfr Trentmann, ”Materiality in the Future of History”.
- 24 För en översikt se Storå, ”Kommers och karneval”.
- 25 Se t.ex. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Karnevaalit. Kynntelinpäivästä piinaviikolle 1579–1580* (1990); Birgitta Skarin Frykman, *Larsmässemarknaden. En folklig karneval i 1800-talets Göteborg* (1993); Storå, ”Kommers och karneval”.
- 26 Se t.ex. David Pennington, *Going to the Market. Women, Trade and Social Relations in Early Modern English Towns, c. 1550–1650* (2015); Laurence Fontaine, ”Märkte als Chance für die Armen in der Frühen Neuzeit” (2011); Monika Frass, *Kauf, Konsum und Märkte. Wirtschaftswelten im Fokus – von der römischen Antike bis zur Gegenwart* (2013).
- 27 Storå, ”Kommers och karneval”; Åström, ”Strömmingsmarknaden som identitets-symbol” (2001), s. 292–293. Se även Jens Tooftgard, ”Marketplaces and Central Spaces: Markets and the Rise of Competing Spatial Ideals in Danish City Centres, c. 1850–1900” (2015). Se även Heinonen, *Markkinat ja toripäivät*.
- 28 Sofia Ling, *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750* (2016); Christine Bladh, *Månglerskor. Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846* (1991). Se även Danielle van den Heuvel, ”Gender in the Streets of the Premodern City” (2018).
- 29 Marta Gjernes, ”Uldjoder, tøjjoder og klesjoder. Jøder i norsk varehandel 1851–1940” (2012), s. 148.
- 30 För exempel, se Richard Graham, *Feeding the City. From Street Market to Liberal Reform in Salvador, Brazil 1780–1860* (2010); John Lutz, *Makúk. A New History of Aboriginal-White Relations* (2009).
- 31 För exempel, se Lu Ann Jones, *Mama Learned us to Work. Farm Women in the New South* (2002); Hasia R. Diner, *Roads Taken. The Great Jewish Migrations to the New World and the Peddlers Who Forged the Way* (2015).
- 32 För en presentation av tidigare historisk forskning, se Mats Wickström & Charlotta Wolff, ”Historiska perspektiv på mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finlands historia” (2016) och Lars Elenius, ”Nationella minoriteters symboliska nationsbyggande” (2018), s. 485–488. Jfr Jutta Ahlbecks kapitel.
- 33 de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, s. xii–xiii, s. 30–34.

- 34 För en presentation av denna ansats, se t.ex. Elisabeth Gräslund Berg et al., ”Praktiker som gör skillnad: om den verb-inriktade metodens roll” (2013), s. 349–351; Leila Koivunen & Taina Syrjämaa, ”Tekijöiden ja yleisöjen valta näyttelyissä. Antonio Gramscin ja Michel de Certeau:n teoriat epävirallisen vallan tutkimuksessa” (2011), s. 47–51. Jfr John Brewer, ”Microhistory and the Histories of Everyday Life” (2010), s. 97.
- 35 de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, s. 26, 30–33, 48, 117. Jfr Michel de Certeau, *The Writing of History* (1988), s. 35–36.
- 36 de Certeau, Giard & Mayol, *Arkipäivän kekseliäisyys 2. Asuminen, ruuanlaitto*, s. 33–40.
- 37 De mångfasetterade institutionella förändringarna som präglade ekonomisk aktivitet under 1800-talet har i flera studier beskrivits av Jari Ojala, se t.ex. ”Some Implications on Social Relations in Economic Behaviour” (1999).
- 38 Se t.ex. de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, s. 33–36. Också de Certeau:s begrepp *appropriation* och *re-employment* visar hur det normativa, det invanda och det officiella kan användas på olika sätt. Se även Koivunen & Syrjämaa, ”Tekijöiden ja yleisöjen valta näyttelyissä”, s. 51–52. Se vidare Johanna Wassholms kapitel i denna bok.
- 39 Hanssen studerar mellanmänskliga möten på marknaderna utifrån begreppet ”aktivitetsfält” som han definierar som ett socialt verksamhetsfält där många olika aktiviteter äger rum. Hanssen, *Österlen*, s. 270–271, även Gräslund Berg et al., ”Praktiker som gör skillnad”, s. 348. Jfr Michel de Certeau, *Heterologies. Discourse on the Other* (1986), s. 189–190; de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, s. xiv–xv, 17.
- 40 Jfr Koivunen & Syrjämaa, ”Tekijöiden ja yleisöjen valta näyttelyissä”, s. 51–52. Jfr Brewer, ”Microhistory”, s. 96–97.
- 41 Saba Mahmood, ”Feminist Theory, Embodiment, and the Docile Agent” (2001), s. 210. Jfr Lynn M. Thomas, ”Historicising Agency” (2016).
- 42 Se t.ex. Helena Tolvhed, ”Intersektionalitet och historia” (2010) och Monika Edgren, ”Förtryckets komplexitet” (2008). Här bör också beaktas att Aspers definierar marknader som icke-hierarkiska. Jfr Aspers, ”Markets, Evaluations and Rankings”, s. 22–23.
- 43 Jfr Gräslund Berg et al., ”Praktiker som gör skillnad”, s. 347–349.
- 44 Wassholm & Sundelin, ”Småskalig handel på glidande skalor”, s. 202–204.
- 45 Jfr Gräslund Berg et al., ”Praktiker som gör skillnad”, s. 350–351 och Brewer, ”Microhistory”.
- 46 Stark, *The Limits of Patriarchy*, s. 80–87.
- 47 Jfr Maria Ågrens diskussion i artikeln ”Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik. Några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning” (2005), s. 249–262.
- 48 Bo Lönnqvist, ”Kansallismuseon ja Seurasaarisäätiön varhainen perinnekyselytoiminta” (2016), s. 52–53.
- 49 Lönnqvist, ”Kansallismuseon ja Seurasaarisäätiön varhainen perinnekyselytoiminta”, s. 40–55; Hanna Snellman, ”Kansatieteellisten karttojen takaa” (2014), s. 239–267.
- 50 Mikkola, *Tulevaisuutta vastaan*, s. 123; Pia Olsson, ”Kyselyaineistojen dialogisuus” (2016).
- 51 För översiktliga tolkningar, se Charlotte Hagström & Lena Marander-Eklund, ”Att arbeta med frågelistor” (2005). Jfr Pia Olsson, ”Good Factual Knowledge for Future Generations: Questionnaire Activity Defining Traditional Culture” (2014).
- 52 Eija Stark, ”The Politics of Folklore, the Policy of Collecting it” (2016); Snellman, ”Kansatieteellisten karttojen takaa”. Jfr Ahlbeck, ”Tingens paria”.
- 53 För *Kommunicerande konsumtion*-projektets definition av de glidande skalor som karaktäriserade småskalig handel, se Wassholm & Sundelin, ”Småskalig handel på glidande skalor”, s. 198–202.
- 54 Se t.ex. *Vasabladet* 19.12.1857; *Åbo Underrättelser* 30.8.1859; *Folkvännen* 10.7.1861.

Källor

- Riksarkivet, Helsingfors
Finansexpeditionen
Bj: 2 "De artiklar som allmännast förekomma uti mångleri handeln i Finlands städer"
Rådstuvurätten i Jakobstads arkiv
He:9 Ordningsstadgor

Tidningar

- Folkvännen*
Vasabladet
Åbo Underrättelser

Litteratur

- Ahlbeck, Jutta, "Tingens paria. Romers gårdfarihandel och artefaktens betydelse under första hälften av 1900-talet", *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 262–294.
- Ahlberger, Christer & Pia Lundqvist (red.), *Varans vägar och världar. Handel och konsumtion i Skandinavien ca 1600–1800*, Göteborg: Göteborgs universitet 2007.
- Aspers, Patrik, "Markets, Evaluations and Rankings", *Historical Social Research/ Historische Sozialforschung* 36, 2011:3, s. 19–33.
- Bladh, Christine, *Månglerskor. Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846*, Monografier utgivna av Stockholms stad 109, Stockholm: Stockholms stad 1991.
- Brewer, John, "Microhistory and the Histories of Everyday Life", *Cultural and Social History* 7, 2010:1, s. 87–109.
- Carlsson, Carl Henrik, *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*, Studia Historica Upsaliensia 215, Uppsala: Uppsala universitet 2004.
- de Certeau, Michel, *The Practice of Everyday Life*, trans. Steven Rendall, Berkeley: University of California Press 1984.
- de Certeau, Michel, *Heterologies. Discourse on the Other*, trans. Brian Massumi, Minneapolis: University of Minnesota 1986.
- de Certeau, Michel, *The Writing of History*, trans. Tom Conley, New York: Columbia University Press 1988.
- de Certeau, Michel, Luce Giard & Pierre Mayol, *Arkipäivän kekseliäisyys 2. Asuminen, ruuanlaitto*, suom. Tapani Kilpeläinen, Tampere: niin & näin 2013.
- Diner, Hasia R., *Roads Taken. The Great Jewish Migrations to the New World and the Peddlers Who Forged the Way*, New Haven & London: Yale UP 2015.
- Edgren, Monika, "Förtryckets komplexitet", *Scandia* 75, 2008:1, s. 63–82.
- Elenius, Lars, "Nationella minoritetens symboliska nationsbyggande", *Historisk Tidskrift* 138, 2018:3, s. 480–509.
- Fontaine, Laurence, *A History of Pedlars in Europe*, Durham: Duke University Press 1996.
- Fontaine, Laurence, "Märkte als Chance für die Armen in der Frühen Neuzeit", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 59, 2011:2, s. 37–53.
- Frass, Monika, *Kauf, Konsum und Märkte. Wirtschaftswelten im Fokus – von der römischen Antike bis zur Gegenwart*, Wiesbaden: Harrassowitz 2013.
- Gjernes, Marta, "Uldjoder, tøjjoder og klesjoder. Jødar i norsk varehandel 1851–1940", *Heimen* 49, 2012, s. 146–162.

- Graham, Richard, *Feeding the City. From Street Market to Liberal Reform in Salvador, Brazil 1780–1860*, Austin: University of Texas Press 2010.
- Gräslund Berg, Elisabeth, Carolina Durieu Du Pradel, Rosemarie Fiebranz & Benny Jacobsson, ”Praktiker som gör skillnad: om den verb-inriktade metodens roll”, *Historisk Tidskrift* 133, 2013:3, s. 335–354.
- Hagström, Charlotte & Lena Marander-Eklund, ”Att arbeta med frågelistor”, Charlotte Hagström & Lena Marander-Eklund (red.), *Frågelistan som källa och metod*, Lund: Studentlitteratur 2005, s. 6–17.
- Hanssen, Börje, *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen*, Stockholm: LT 1952.
- Heinonen, Jouko, *Markkinat ja toripäivät. Päijät-Hämeen markkinat ja torikauppa*, Lahti: Lahden kaupunginmuseo 2003.
- van den Heuvel, Danielle, ”Gender in the Streets of the Premodern City”, *Journal of Urban History* 45, 2018:4, s. 693–710.
- Hjerppe, Riitta, *The Finnish Economy 1860–1985. Growth and Structural Change*, Helsinki: Bank of Finland 1989.
- Hutchinson, Alan, ”Forbruksendring og forbrukaraterferd på Helgeland 1740–1850”, *Heimen* 2009:4, s. 293–304.
- Häkkinen, Antti, ”Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisössä”, Antti Häkkinen, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Historiallinen Arkisto 120, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005, s. 225–262.
- Häkkinen, Antti, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Historiallinen Arkisto 120, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005.
- Jones, Lu Ann, *Mama Learned us to Work. Farm Women in the New South*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press 2002.
- Kekkonen, Jukka, *Merkantilismista liberalismiin. Oikeushistoriallinen tutkimus elinkeinovapauden syntytaustasta Suomessa 1855–1879*, [Helsinki]: Suomalainen lakimiesyhdistys 1987.
- Koivunen, Leila & Taina Syrjämaa, ”Tekijöiden ja yleisöjen valta näytellyissä. Antonio Gramscin ja Michel de Certeau’n teorialla epävirallisen vallan tutkimuksessa”, Ilana Aalto, Laura Boxberg, Ulla Ijäs & Heli Paalumäki (toim.), *Vallan teorialla historiantutkimuksessa*, Turku: Turun historiallinen yhdistys 2011, s. 40–49.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Karnevaalit. Kynttelinpäivästä piinaviikolle 1579–1580*, Helsinki: Art House 1990.
- Lindberg, Hanna, ”I händerna på arkangeliter, judar och andra schackrare. Debatten om gårdfarihandel på Finlands lantdag 1877–1878”, *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 205–230.
- Ling, Sofia, *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*, Stockholm: Stockholmia förlag 2016.
- Lutz, John, *Makúk. A New History of Aboriginal-White Relations*, Vancouver: UBC Press 2009.
- Lönnqvist, Bo, ”Kansallismuseon ja Seurasaarisäätiön varhainen perinne-kyselytoiminta”, Pirjo Korkiakangas, Pia Olsson, Helena Ruotsala & Anna-Maria Åström (toim.), *Kirjoittamalla kerrotut. Kansatieteelliset kyselyt tiedon lähteenä*, Ethnos-toimite 19, Helsinki: Ethnos 2016, s. 40–54.
- Mahmood, Saba, ”Feminist Theory, Embodiment, and the Docile Agent”, *Cultural Anthropology* 16, 2001:2, s. 202–236.
- Mikkola, Kati, *Tulevaisuutta vastaan – uutuusien vastustus, kansantiedon keruu ja kansakunnan rakentaminen*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1251, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2009.

- Mikkola, Kati & Laura Stark, "Himotut ja halveksitut kulutustarvikkeet. Uusien kulutustottumusten vaikutukset suomalaisiin maalaisyhteisöihin 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun alkupuolella", *Historiallinen Aikakauskirja* 107, 2009:1, s. 4–17.
- Naikka-Korhonen, Mervi, *Halpa hinta, pitkä mitta. Vienankarjalainen laukku-kauppa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 491, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1988.
- Ojala, Jari, "Some Implications on Social Relations in Economic Behaviour", Peter Aronsson, Solveig Fagerlund & Jan Samuelsson (eds.), *Nätverk i historisk forskning. Metaforer, metoder eller teori?*, Växjö: Växjö universitet 1999.
- Olsson, Pia, "'Good, Factual Knowledge' for Future Generations: Questionnaire Activity Defining Traditional Culture", *Journal of Finnish Studies* 18, 2014:1, s. 65–90.
- Olsson, Pia, "Kyselyaineistojen dialogisuus", Pirjo Korkiakangas, Pia Olsson, Helena Ruotsala & Anna-Maria Åström (toim.), *Kirjoittamalla kerrotut. Kansatieteelliset kyselyt tiedon lähteinä*, Ethnos-toimite 19, Helsinki: Ethnos 2016, s. 155–184.
- Rosander, Göran, *Gårdsfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform*, Stockholm: LT 1980.
- Pennington, David, *Going to the Market. Women, Trade and Social Relations in Early Modern English Towns, c. 1550–1650*, London: Ashgate 2015.
- Sewell, William H. Jr. *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*, Chicago: University of Chicago Press 2005.
- Simmel, George (1908), "The Stranger", Donald Levine (ed.), *Georg Simmel on Individuality and Social Forms*, Chicago: University of Chicago Press 1971.
- Skarin Frykman, Birgitta, *Larsmässemarknaden. En folklig karneval i 1800-talets Göteborg*, Västsvensk kultur och samhällsutveckling, Rapport 3, Göteborg: Göteborgs universitet 1993.
- Snellman, Hanna, "Kansatieteellisten karttojen takaa", Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Historiallinen Arkisto 142, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 239–267.
- Stark, Eija, "The Politics of Folklore, the Policy of Collecting it", *EthnoAnthropoZoom* 2016, s. 151–175.
- Stark, Laura, *The Limits of Patriarchy. How Female Networks of Pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-Century Finnish Language Press*, Helsinki: Finnish Literature Society 2011.
- Storå, Nils, "Ostkarelsche Wanderhändler als Kulturvermittler in Finnland", *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* 32, 1989, s. 34–43.
- Storå, Nils, "Kommers och karneval. Fiskmarknaden som mötesplats", *Budkavlen* 76, 1997, s. 5–16.
- Sundelin, Anna, "Kulkukauppiaiden myyntitavaroiden vastaanotto Suomessa vuosina 1880–1920", Marko Lamberg, Ulla Piela & Hanna Snellman (toim.), *Satunnaisesti Suomessa*, Kalevalaseuran vuosikirja 96, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018, s. 233–250.
- Thomas, Lynn M., "Historicising Agency", *Gender & History* 28, 2016:2, s. 324–339.
- Tolvhed, Helena, "Intersektionalitet och historia", *Scandia* 76, 2010:1, s. 59–72.
- Tooftgard, Jens, "Marketplaces and Central Spaces: Markets and the Rise of Competing Spatial Ideals in Danish City Centres", c. 1850–1900", *Urban History* 43, 2015:3, s. 1–19.
- Trentmann, Frank, "Materiality in the Future of History: Things, Practices, and Politics", *Journal of British Studies* 48, 2009:2, s. 283–307.

- Ulväng, Marie, *Klädeekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*, Möklinta: Gidlunds förlag 2012.
- Wassholm, Johanna, "Handel i marginalen. Den judiska småhandeln och lokalsamhället i Åbo i slutet av 1800-talet", *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:4, s. 589–617.
- Wassholm, Johanna, "Liikkuva kauppa ja kulttuurien kohtaaminen. Tataarien kulku- ja markkinakauppa Suomessa vuosina 1870–1920", Marko Lamberg, Ulla Piela & Hanna Snellman (toim.), *Satunnaisesti Suomessa*, Kalevalaseuran vuosikirja 97, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018, s. 215–232.
- Wassholm, Johanna, "Tatar Pedlars in the Grand Duchy of Finland in the Late Nineteenth Century", *Studia Orientalia Electronica* 8, 2020:2, s. 8–24.
- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, "Emotions, Trading Practices and Communication in Transnational Itinerant Trade: Encounters between 'Rucksack Russians' and their Customers in the Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Finland", *Scandinavian Economic History Review* 66, 2018:2, s. 132–152.
- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, "Småskalig handel på glidande skalor. Försörjning och konsumtion i Finland 1800–1940", *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 191–204.
- Wickström, Mats & Charlotta Wolff, "Historiska perspektiv på mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finlands historia", Mats Wickström & Charlotta Wolff (red.), *Mångkulturalitet och minoriteter i Finland under tre sekel*, SSLS 803, Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland 2016, s. 7–26.
- de Vries, Jan, *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press 2008.
- Ågren, Maria, "Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik. Några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning", *Historisk Tidskrift* 125, 2005:2, s. 249–262.
- Åström, Anna-Maria, "Strömmingsmarknaden som identitetssymbol", Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist (red.), *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturalistiskt perspektiv*, Folklivsstudier XXI, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2001, s. 290–312.
- Åström, Anna-Maria, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist (red.), *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturalistiskt perspektiv*, Folklivsstudier XXI, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2001.

”MEDAN PRÄSTEN PREDIKAR FÖR TOMMA VÄGGAR”

Handel på kyrkbacken i Finland

Nu nalkas några feta och frodiga madamer, dragande på kärror diverse korgar och kistor, hvilka de aflyfta och öppna just utanför kyrkomuren. De är hvetebrödsförsäljerskor och snart är handeln i full gång, ej det minsta afbruten av att klockorna i tornet ringa samman till gudstjenst. Att gå i kyrkan kom der i dag icke i fråga för andra än en och annan gammal gubbe och gumma. Under hela predikan svärma dessa menniskor omkring på kyrkovallen, glädtigt pratande och stojande, köpande hvetebröd, tagande och gifvande städsel. Det hela bär mera prägel av en marknads- än en sabbatsdag.¹

DETTA CITAT, PUBLICERAT I TIDNINGEN *Wasa Framåt* i augusti 1881, beskriver hur det såg ut utanför kyrkan i östnyländska Pernå om söndagarna i slutet av 1800-talet. Enligt berättaren ”hvimlade gummor, gubbar, gossar, flickor och barn om varandra på kyrkovallen i den muntraste sinnestämning”, utan att bry sig om att gudstjänsten redan inletts i kyrkan. Liknande rapporter hittas även från andra håll i landet. En korrespondent från Elimä skriver i tidningen *Åland* att det på kyrkbacken ”såldes för resten både lofligt och olofligt, alt under pågående gudstjenst i kyrkan” och att de lokala myndigheterna trots försök inte lyckades förhindra handeln.² I en insändare i *Tampereen Uutiset* konstaterar en annan skribent upprört att småhandel om söndagarna inte bara bedrevs på kyrkbacken här och var, utan också på kyrktrapporna och i sällsynta fall till och med inne i kyrkorna.³ Även ett flertal andra tidningar rapporterade om att stora folkskaror samlades utanför kyrkorna, snarare än inne i dem, på söndagar och helgdagar.⁴

*Pernå kyrkby.
Foto: Karl
Emil Ståhlberg.
(Åbo Akademis
bildsamlingar)*

Beskrivningen av händelserna i Pernå är således bara ett exempel av flera där köp och försäljning på kyrkbacken under pågående gudstjänst omnämndes och kritiserades i tidningspressen. Men denna diskussion handlade också om något annat än folks vanor om söndagarna. Den upprördhet som flera av kommentatorerna uttryckte inför fenomenet sträckte sig långt utanför kyrkbacken. Tidningsskriverierna om handeln under pågående gudstjänst kan också ses som inlägg

i en diskussion om skärningspunkten mellan religion och konsumtion, om fåfångans utbredning och om hur kyrkobesökarna förväntades uppföra sig i och utanför kyrkan: i Bibeln stod det att läsa om hur Jesus drev ut månglarna ur templet – höll dessa nu på att söka sig tillbaka?

I det här kapitlet studerar jag handeln på kyrkbackarna i Finland om söndagarna och på helgdagar under perioden 1860–1910. Syftet är att visa hur platser skapades genom försäljning, uppköp och användning av varor.⁵ Kapitlet kan ses dels som ett bidrag till en konsumtionshistorisk forskningstradition inom vilken man betonar platsens betydelse, dels som en breddning av tidigare forskning om småhandel som försörjningskälla och om möten mellan försäljare och kunder på den finländska landsbygden. Jag behandlar området kring kyrkan som en plats som kan ses dels som gemensam, dels som delad, och som man också konkurrerade om. Sam-

tidigt är det givet att en plats inte har samma betydelse för alla människor och att alla inte har samma rätt till en specifik plats.⁶ Tidigare studier inom det konsumtionshistoriska forskningsfältet har fokuserat på platser som varuhus, köpcentrum, lopptorg och saluhallar och deras betydelse för kunderna.⁷ Till skillnad från dessa studier undersöker jag här en tillfällig handelsplats, en plats där varuutbytet var av mera informell karaktär. Min utgångspunkt är att de människor som kom till kyrkbacken utnyttjade området och formade den till ett rum för handel och konsumtion.⁸ Analysen av hur kyrkbacken som handelsplats skapades genom handlingar kan ge ökad förståelse för hur folk på den finländska landsbygden konsumerade i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

På kyrkbacken idkades handel med många olika slags varor. I de källor som jag studerat nämns försäljning av bland annat klädesplagg, pipor, tobakspungar, jordbruksredskap och frön av olika slag.⁹ Ibland hade kyrkobesökarna med sig varor som de sålde eller bytte.¹⁰ I detta kapitel behandlar jag dock främst byteshandeln med klockor samt handeln med vetebröd, två varor som vid en första anblick kan te sig helt olika. Båda hörde dock till de konsumtionsvaror som kom att bli allt mer utbredda i Finland under senare delen av 1800-talet.¹¹ Båda varorna ansågs också ha en koppling till ett visst mått av överflöd, eftersom varken klockor eller vetebröd var nödvändiga för en persons överlevnad.

Genom att fokusera på dessa varor belyser jag förutom platsen också hur små handelsvaror kan ha stor betydelse för köparnas önskan om att framställa sig själva i ett bestämt ljus. *Svenska Akademiens ordbok* definierar konsumtion som förbrukning av en vara och noterar att ordet, i synnerhet i fackspråk, ofta används som motsats till produktion.¹² Tidigare studier har visat att konsumtionsmotiv kan vara mycket varierande. Ett motiv som ofta förts fram kan kopplas till en önskan om att förstärka den sociala positionen och att skapa sociala hierarkier med hjälp av föremål.¹³ Mera generellt kan konsumtion alltså vara ett sätt att producera något; genom att konsumera kan en person åtminstone försöka skapa en önskad bild av sig själv. Konsumtion kan därmed ses som en medveten handling, inte något som bara råkar inträffa.¹⁴

I det här kapitlet undersöker jag följande frågor som berör handel på kyrkbacken: Vilka var försäljarna respektive köparna? Hur uppfattades handeln av samtiden? Arenan – kyrkbacken – är kanske något oväntad eftersom det är en plats som inte i första hand förknippas med den materiella sidan av livet. Vidare var handel under sabbaten begränsad i lagen. I 1734 års lag stod att läsa att ”Kramlådor, eller andre bodar, skola på Söndagar och Högtidsdagar ej öppnas til salu: mat och dricka må säljas till nöd-torft, sedan Gudstiensten är förbi”.¹⁵ År 1889 angavs i den nya strafflagen

att krambodar och andra dylika handelsbodar måste vara stängda och att torghandel inte fick förekomma efter klockan 9 på söndag morgon.¹⁶ Eftersom en del av den handel som jag studerar bedrevs under pågående gudstjänst bröt den således mot lagen gällande såväl plats som tid. Under andra omständigheter skulle åtminstone en del av handeln ha kunnat uppfattas som laglig, men inte då den idkades strax utanför kyrkans dörr.

HANDELSMÖJLIGHETER PÅ LANDSBYGDEN

Handel på kyrkbacken har inte tidigare utgjort något egentligt forskningsobjekt, men ämnet har tangerats i en mängd studier. I sitt verk om lanthandelns historia tar Aulis J. Alanen kort upp handeln på söndagar och helgdagar, och konstaterar att denna var nödvändig för många lanthandlare om de ville hävda sig i konkurrensen. De potentiella kunderna på den glest befolkade finländska landsbygden hade ofta lång väg till lanthandeln och besökte den endast på väg till eller hem från kyrkan. Det var heller inte ovanligt att lanthandlarna försökte öka försäljningen genom att flytta delar av sin verksamhet till kyrkbacken efter avslutad gudstjänst.¹⁷ Kim Kaarniranta har noterat att sabbatshandeln i tidningar under senare delen av 1800-talet beskrivs som ett av flera problem som lanthandeln förorsakade.¹⁸ Sabbatsbrott och handel på söndagarna har tidigare också studerats av Minna Harjula, som har gjort en sammanställning av de förändringar som skett inom söndagshandeln sedan 1800-talet.¹⁹ Jag vill även lyfta fram Nils Storå som har skrivit om kyrkfärder och livet på kyrkbacken på Åland. Han noterar att kyrkbacken vanligen räknades som gemensam mark för socknens invånare, och att obesuttna på vissa håll bodde i backstugor på kyrkbacken och kunde livnära sig på handel och hantverk. Han lyfter speciellt fram bagare som sålde bröd och andra bakverk till kyrkobesökarna.²⁰

Det föreligger ett flertal studier om alkoholkonsumtionen på kyrkbacken. Lars Levander har noterat att det under 1500- och 1600-talen på flera håll i Sverige fanns så kallade kyrkkrogar, belägna alldeles invid eller nära kyrkan. Han hävdar att dessa uppstått ur seden att ta sig en sup före och efter gudstjänsten – en sed som mot slutet av 1600-talet verkar ha lett till oroligheter då kyrkobesökarna stannade kvar på krogen i stället för att förflytta sig in i kyrkan när gudstjänsten började. Levander nämner också annan försäljning på kyrkbacken, och att det ibland ordnades regelrätta marknader vid kyrkorna.²¹ Styrketårar utanför kyrkan har också behandlats av Kustaa Vilkkuna. Enligt Vilkkuna var det redan under tidigmodern tid mera tilltalande för en del av kyrkobesökarna att roa sig på kyrkbacken än att delta i gudstjänsten.²²

Levander och Vilkuna skriver båda om en äldre tid än den som jag behandlar i detta kapitel. Deras verk visar ändå att handeln på kyrkbacken har en lång historia. Denna långa linje noterar också Göran Malmstedt som jämfört äldre tider med 1800-talet. En del av denna oordning skapades av handeln utanför kyrkan under pågående gudstjänst.²³ Även Viljo-Kustaa Kuulialas skildringar av folklivet, *Vanhoilta kirkoilta ja kirkko-teiltä*, innehåller omnämnanden om livet på kyrkbacken. Han beskriver bland annat hur området innanför kyrkomuren var uppdelat mellan män, kvinnor och ungdomar.²⁴

Den handel jag undersöker var i första hand ett landsbygdsfenomen, en verksamhet som sällan uppmärksammats inom tidigare konsumtionshistorisk forskning. Finland var i början av 1900-talet ett agrart samhälle där omkring tre fjärdedelar av befolkningen bodde på landsbygden. Trots detta var möjligheterna till handel färre på landsbygden än i städerna, även om de sista hindren för att öppna lanthandel avlägsnades 1879. Under samma tid ökade mängden varor på marknaden. Där man tidigare hade producerat det mesta av det man behövde själv, blev nu köpvaror allt vanligare. Köpta tyger, verktyg och jordbruksredskap, belysning och olika matvaror såsom socker, kaffe och vetebröd fanns att tillgå.²⁵ Förutom i lanthandlarna och i samband med eventuella besök i städerna, kunde landsbygdens befolkning göra uppköp av de olika grupper av rörliga handelsmän som rörde sig i landet.²⁶ Fram till början av 1900-talet var självförsörjning ändå normen. För den som inte hade råd eller ville betala med pengar, var byteshandel en bra metod att komma över önskade varor. Byteshandel hade redan länge varit vanligt bland alla grupper i samhället. Under slutet av 1800-talet förekom byteshandel också i lanthandlarna på den finländska landsbygden.²⁷ Bjarne Stoklund noterar i boken *Tingenens kultuhistorie* att bönder i Danmark på 1800-talet bytte klockor och pipor med varandra på marknader och vid andra sammankomster.²⁸ Livsmedel, däribland bröd och bakverk, och deras försäljning och konsumtion har tidigare studerats av bland andra Bo Lönnqvist, Merja Sillanpää samt Håkan Jönsson och Richard Tellström.²⁹

KYRKBACKEN I MINNEN OCH TIDNINGAR

Detta kapitel bygger dels på tidningsmaterial, dels på minnesmaterial. Jag har utnyttjat svaren på frågelista nr 14: "Kyrkfärderna och livet på kyrkbacken" (fi. "Kirkkomatka ja elämää kirkkomäellä"), utskickad av etnologiska institutionen vid Åbo Akademi 1964. Frågelistan resulterade i 272 svar av vilka 80 % är skrivna av män och 20 % av kvinnor. I källkritiskt hänseende är denna fördelning värd att notera, eftersom den kan vara en

förklaring till att klockbytet, en aktivitet som främst män sysslade med, får en så framträdande roll i svaren. Frågorna skapades av professor Helmer Tegengren och berör fem övergripande teman: vägen till och från kyrkan, kyrkturer, kläder och matsäck, livet på kyrkbacken och kyrkkvarter. För detta kapitel har jag främst analyserat svaren på följande tre av de i frågelistan ställda frågorna: 1) Uträttade man särskilda ärenden i samband med besöket i kyrkan?, 2) Förde man med sig varor som man sålde på kyrkbacken?, 3) Då man hade så mycket att prata om på kyrkbacken hände det väl stundom att man dröjde kvar efter att gudstjänsten hade börjat? Ofta tar sig svaren på frågelistan formen av en sammanhängande berättelse vilket gör att man måste läsa allt för att hitta svaret på det man letar efter.

Som den tredje frågan visar är de frågor som ställs färgade av givna antaganden, något som kännetecknar frågelistor överlag.³⁰ Även respondenterna kan ha förutfattade meningar om det de beskriver i sina svar. Eftersom svaren skrevs ner en lång tid efter de händelser som de återger, kan de vara färgade av nostalgi och förenkling. I en del av svaren på frågelistan är det också klart att respondenten inte återger sina egna upplevelser, utan har intervjuat personer i sin närhet. I dessa fall består minnesmaterialet av andra människors minnen och åsikter. Ofta har respondenten då sett sig som en talesman för en by eller socken.³¹ Som ett uttryck för kunskap om kulturen är svar på frågelistor ändå användbara, eftersom de fungerar som belägg då man vill studera allmänna uppfattningar om livet förr i tiden. Generellt kan man säga att de som besvarar etnologiska frågelistor aktivt bearbetar sina minnen och skapar en enhetlig bild av sådant som skett för länge sedan.³²

Förutom frågelistan har jag utnyttjat tidningsmaterial. Genom sökningar i Nationalbibliotekets digitaliserade historiska tidningsarkiv har jag hittat notiser i dagstidningar som tar upp oreda och handel på kyrkbacken eller i närheten av kyrkan.³³ De träffar jag fått är i huvudsak insändare, kåserier och rapporter från socken- eller kommunalstämmor. Dessa kategorier är olika till sin karaktär; rapporterna redogör kortfattat och sakligt för vad som bestämdes under det senaste mötet, medan kåserierna närmar sig frågan om handel på kyrkbacken med humorn som medel. Ur tidningarna kan man utläsa dels olika syner på konsumtion, dels hur skribenterna såg på allmänhetens kyrklighet överlag. Vid en källkritisk granskning bör man minnas att innehållet i tidningarna är påverkat av redaktörernas val, urval och editeringar. I tidningarna behandlas handeln på kyrkbacken i första hand från ett ovanifrånperspektiv, vilket gör det svårt att utifrån dem beskriva säljarnas och köparnas syn på handeln. Tidningarna fungerade dock som viktiga opinionsbildare i slutet av 1800-talet i och med att de formade allmänhetens uppfattningar om olika samtida fenomen.³⁴

Det minnesmaterial som jag studerat beskriver händelser under senare delen av 1800-talet och det första årtiondet efter sekelskiftet 1900, och därför fokuserar innehållsanalysen på denna tidsperiod. Det finns även tidningsmaterial som täcker denna tidsperiod vilket gör det till ett bra komplement. Tidsavgränsningen motiveras också av att antalet notiser om handel på kyrkbacken minskar i början av 1900-talet, och handeln beskrivs då snarare som något som hör till historien än som ett aktuellt fenomen.³⁵ Under min genomgång av materialet har jag valt att ta med handel under alla tider på året, även om den av naturliga skäl oftast förekom sommartid då det varma vädret lockade folk till kyrkan.³⁶ Dåligt före och dåligt väder var vanligen accepterade orsaker till att stanna hemma från gudstjänsten.³⁷ I slutet av sommaren eller början av hösten lockade dessutom de så kallade städslomarknaderna folk till kyrkbyarna. Under städslomarknaderna, som i vissa delar av landet hölls på kyrkbacken om söndagarna, träffade landsbygdens arbetsgivare och arbetstagare varandra för att göra upp om anställningen för det kommande året.³⁸ På sina håll var detta den enda marknaden i området, vilket kan förklara dess popularitet. Den i inledningen till detta kapitel beskrivna handeln på kyrkbacken i Pernå lockade till exempel folk med ångbåt från Lovisa. För dessa marknadsbesökare ordnades speciella turer så att de hade möjlighet att se på och delta i marknaden. Här var handeln på kyrkbacken alltså i det närmaste en sevärdhet.³⁹

SAMLING PÅ KYRKBACKEN

Att söndagen är bestämd och tillkommen, att tjena såsom hvilodag från det lekamliga arbetet är ju hvarjom och enom nogsamnt bekant. Men att denna söndagens bestämmelse föga – ja på åtskilliga ställen alls icke iakttagas är äfven känt. Synnerligen på landsbygden firas densamma ofta på ett sätt, som är i högsta grad klander värdigt. I stället för att samlas till ”guds hus”, afhöra dagens predikan och låta sig andligen uppbyggas, samlas man utanför kyrkan, för att träffa vänner och bekanta, höra nyheter m.m. och presten får sedan predika för tomma väggar.⁴⁰

Enligt 1869 års kyrkolag skulle allmän och offentlig gudstjänst hållas i kyrkorna varje söndag samt under en rad helgdagar: juldagen, annandag jul, nyårsdagen, trettondag jul, Marie bebådelsedag, långfredagen, dagen efter påsksöndagen och Johannes döparens dag.⁴¹ Vid sidan av dop, vigslar och begravingar gav dessa högtider en rytm åt landsbygdsbefolkningens liv.⁴² Vidare föreskrev kyrkolagen att församlingsmedlemmarna flitigt skulle delta i gudstjänsterna, bemöda sig om att infinna sig till dessa i tid, stanna till slutet och inte störa de andra närvarande genom sitt uppförande.⁴³

Gudstjänsten inleddes vanligen klockan 10 på förmiddagen då klockaren eller kyrkvaktmästaren kallade folket till kyrkan genom att ringa i kyrkklockorna.⁴⁴

Under tidigare århundraden hade kyrkobesöken haft betydelse på många sätt. Dels lärde kyrkan ut den officiella religionen, dels legitimerade den statens utövning av kontroll över undersåtarna. Också lokalt hade kyrkobesöken en viktig övervakande funktion. Efter gudstjänsten lästes till exempel kungörelser upp, och på så sätt fick församlingen ta del av nyheter och annan viktig information.⁴⁵ Mot slutet av 1800-talet minskade emellertid intresset för att gå i kyrkan, framför allt hos högreståndspersoner och folk i de växande städerna. På landsbygden var förändringen långsammare och folk samlades ännu i stora skaror vid kyrkan om söndagarna.⁴⁶ På flera ställen i mitt material skymtar dock en viktig distinktion i det här sammanhanget: "Alla som var vid kyrkan var inte inne i den", noterar en respondent från Teisko.⁴⁷ En respondent från Jakobstadstrakten beskriver i sin tur kyrkobesöket i första hand som ett tillfälle att umgås, inte att "söka värderingar för ett evigt liv".⁴⁸ Att man tog sig till kyrkan om söndagen betydde alltså inte nödvändigtvis att man deltog i gudstjänsten.

Dottern till en fattig backstugusittare ska inte klä sig som en herrgårdsmamsell, konstaterar en ilsken prost i Selma Lagerlöfs roman *Kejsaren av Portugallien* till Klara Gulla på kyrkbacken. Den fattiga Klara Gulla har kommit finklädd till kyrkan, i en klänning tillverkad av tyg som hon fått i gåva av en gårdfarihandlare. Hennes klädsel väckte stor uppmärksamhet; många av kyrkobesökarna glädde sig åt att den fattiga familjen hade en så vacker dotter, men prosten blev upprörd.⁴⁹ Även om historien om Klara Gulla och den röda klänningen är fiktiv, visar de olika reaktionerna som flickans klädsel gav upphov till att det fanns förväntningar på hur folk från olika skikt i samhället skulle klä sig. Förväntningarna fanns där även om det i slutet på 1800-talet inte längre fanns överflödsförordningar som reglerade vilken klädsel som ansågs lämplig för olika grupper i samhället så som under tidigare århundraden.⁵⁰ Att scenen i boken utspelar sig på kyrkbacken är heller inget sammanträffande. Kyrkbacken hade redan länge varit en naturlig samlingsplats för folk i ett visst område. Att utebli från kyrkan har i sin tur använts som ett sätt att protestera mot överheten.⁵¹ För stora delar av landsbygdens befolkning var söndagen veckans enda lediga dag och därmed den enda möjligheten till att göra annat än arbeta.⁵²

Kyrkbacken var i högsta grad en social plats. Flera respondenter som besvarat frågelistan om kyrkfärder och livet på kyrkbacken berättar att de såg kyrkobesöket som en rolig händelse och att de gärna ville komma i väg i god tid för att hinna uträtta olika ärenden på vägen till kyrkan.⁵³ I de samtida tidningarna skrev flera kommentatorer om den utbredda

sabbatshandeln som uppstod då kyrkobesökarna passade på att vika in i lanthandeln både på vägen till och från kyrkan.⁵⁴ Väl på kyrkbacken samlades män, kvinnor och barn och ungdomar vanligen i olika grupper. Enligt minnesmaterialet stod männen för sig, rökte tobak och diskuterade skördar, fiskfångster och arbetet på gården. Ibland hann de inte in i kyrkan vid gudstjänstens början då de hade så mycket att tala om.⁵⁵ Kvinnorna hälsade på vänner och bekanta, umgicks med släktingar och delade ut inbjudningar till bröllop och andra fester. Flickor och pojkar kom för att umgås och kanske träffa en potentiell fästman eller fästmö.⁵⁶ Kyrkbacken var alltså en samlingsplats där man kunde se andra, men också själv bli sedd – ett tänkesätt som också framkommer i källorna. ”Förlova dig inte på vägen till kyrkan, då klär sig till och med grisen i silke.”⁵⁷ Så återger en respondent från Rantsila en rad ur en gammal dikt för att illustrera stämningen på kyrkbacken i sin ungdom. Även om folket klädde sig väl på kyrkbacken skulle man inte låta sig luras av ett vackert yttre.

Samtidigt visar flera studier hur klädsel och konsumtion kan användas för att manifesteras tillhörighet till en viss grupp i samhället.⁵⁸ Under 1800-talet upplevde den finländska landsbygdsbefolkningen ett stort uppsving i antalet ägodelar, både vad gäller mängden konsumtionsvaror och deras kvalitet. Utvecklingen kan ses som en del av det som Jan de Vries har kallat för *industrious revolution* under den tidigmoderna tiden, det vill säga en process där arbetare arbetade allt längre för att ha råd att konsumera nya import- och manufakturvaror.⁵⁹ Lauri Kuusanmäki konstaterar att ökningen i Finland gällde de flesta typer av föremål, från arbets- och transportredskap till kläder och matvaror, det vill säga varor som användes av både män och kvinnor.⁶⁰ I flera tidigare studier har man dock valt att lyfta fram kvinnorna, deras klädsel och konsumtion. En orsak till detta kan vara att det finns förutfattade meningar om att konsumtion i främsta hand skulle vara något som intresserar kvinnor. Därtill var förändringarna i kvinnornas klädsel i västvärlden tydligare, vilket kan ha gjort det lättare att få syn på förändringarna i källorna.⁶¹ De fina kyrkkläderna kom väl till pass utanför en del kyrkor där fotografer erbjöd sina tjänster.⁶² Forskning har visat att man under 1800-talet klädde sig i sina mest representativa kläder inför en fotografering och att fotografiet inte fick avslöja en låg börd.⁶³

Tidigare forskning har betonat att det finns olika skiljelinjer i människors tänkande kring konsumtion och plats.⁶⁴ Det minnesmaterial som jag studerat visar att området framför och runt kyrkan ofta också var en kommersiell plats, där den hugade kunde få tag på såväl varor som tjänster samt roa sig i väntan på att gudstjänsten skulle börja. Samma fenomen noteras av skribenter i samtida tidningar. I ett brev från Tuusniemi i

tidningen *Pohjois-Savo* 1906 konstaterar skribenten att ”templet” höll på att förvandlas till ett handelshus. Detta tog sig uttryck i att omgivningen runt kyrkan på upp till en kilometers avstånd var fylld av försäljare som försökte få kyrkobesökarna att köpa vetebröd, lemonad och tobak. Dessutom lockade akrobatiska uppträdanden och musik folk till att hellre stanna utanför kyrkan än att delta i gudstjänsten.⁶⁵ På kyrkbacken fungerade muren runt kyrkan ibland som en disk för de försäljare som bjöd ut sina varor. En informant från Luumäki minns en rörlig handelsman som om söndagarna sålde tobak, snus, Hoffmans pastiller och karameller från en låda som han ställde upp på en sten invid kyrkmuren.⁶⁶ I Puumala satt en del försäljare vid muren invid sockenstugan i närheten av kyrkan och sålde bland annat äpplen, bullar och benkamar.⁶⁷

Liksom under tidigare århundraden lockade kyrkbacken även till sig folk som köpte, sålde och drack alkohol. En respondent från Savolax berättar att det i hans hemby fanns en person som om söndagarna kom till kyrkbacken enkom för att sälja sprit, vilket gjorde livet på kyrkbacken oroligt. Till och med på julafton, så tidigt som klockan 6 på morgonen var denna kommers igång.⁶⁸ *Borgåbladet* noterar 1861 att bagare, hattmakare och tygmakerskor, bärförsäljare och andra försäljare blivit bannlysta från kyrkbacken på grund av den oreda deras verksamhet skapade. Tjugo år senare beskrivs marknaden på kyrkbacken dock fortfarande som ett problem.⁶⁹

Området kring kyrkan hade alltså olika och inte nödvändigtvis varandra uteslutande betydelser: det var en plats man måste passera på väg in till gudstjänsten, men den erbjöd också en möjlighet till umgänge och handel. Det pågick en tävlan om platsen mellan prästen inne i kyrkan och försäljarna och deras varor utanför. Handeln på kyrkbacken bedrevs med konsumtionsvaror av olika slag, en del av dessa var fabriksstillverkade, andra av egen produktion. I det följande kommer jag att fördjupa mig i två specifika handelsvaror, nämligen fickur och vetebröd.

BYTESHANDEL MED KLOCKOR

Vådaskott. Söndagen den 1 dennes, då några karlar och pojkar voro under pågående gudstjänst sysselsatta med klockbyte invid kyrkogården i Polvijärvi, inträffade enligt P. K. en olyckshändelse med dödlig utgång.⁷⁰

I det minnesmaterial som jag studerat nämns byteshandeln med klockor ofta i samband med kyrkbacken och därför har jag valt att studera denna form av handel närmare. Till en välklädd mans klädsel hörde ett fickur, och från och med 1870-talet var de så vanliga att de återfanns i så gott som var mans ficka.⁷¹ Medvetenheten om tidens gång och intresset för att ha

reda på den exakta tiden har kopplats ihop med industrialiseringen och järnvägsnätverkets expansion i Europa.⁷² Fickur var vanliga och tillverkades i olika kvaliteter och till olika pris. Genom att äga en klocka visade en man att han var villig att följa tidens gång, umgås med andra på bestämda tider, och att han hade haft råd att köpa en. Fickuret kan alltså också ses som en statussymbol.⁷³

För de män som inte hade råd att köpa ett ur fanns möjligheten att byta till sig en klocka vid tillfällen där många människor samlades, såsom under marknader eller på vägen till eller från kyrkan.⁷⁴ Enligt Marianne Koskimies-Envall var klockbyte ett populärt tidsfördriv bland drängar och annat tjänstefolk under de lediga veckorna på hösten då städslomarknaderna ordnades.⁷⁵ Klockbytet beskrivs i mitt material som en specifikt manlig aktivitet. Det var exempelvis medan männen stod i sina egna grupper utanför eller i närheten av kyrkan som de passade på att visa upp, undersöka och byta klockor med varandra.⁷⁶ I en del av svaren på fråge-listan specificeras området för männens samvaro till kyrkstallen eller ett annat område där hästarna stod bundna. I närheten av hästarna passade männen på att vid sidan om klockbytet dricka alkohol, röka och inspektera varandras hästar. Det var inte ovanligt att en del av kyrkobesökarna stannade här under hela gudstjänsten.⁷⁷ Också under själva vägen till och från kyrkan och i sockenstugan, som vanligen var belägen i närheten av kyrkan, förekom klockbyten. Även här stannade männen under hela gudstjänsten.⁷⁸ Klockbytet kunde rentav ske inne i kyrkan. Ett exempel på detta hittas i kyrkorådets protokoll från Alavo 1865, där tre unga män störde gudstjänsten en söndag genom att högljutt springa omkring i och utanför kyrkan. Vid ett senare förhör framkom det att orsaken till uppförandet var att männen var oense gällande sina klockaffärer.⁷⁹ Tidningen *Salmetar* skriver om hur både städslande av drängar och klockbyte förekommit i farstun till kyrkan i Kärkölä.⁸⁰

I tidningspressen omnämns byteshandeln med klockor ofta också som ett marknadsnöje, vanligen av det mera negativa slaget: ”Med ett intresse och ett tålmod, som icke synas swika, står dagen i ända en tät klunga af dels landsbor, dels medlemmar af de ledighetskommiteer, som alltid pläga finnas i torghörnen, och försöka lura hwarandra så godt de kunna”, skriver tidningen *Wasa Posten* i slutet på 1800-talet.⁸¹ Enligt notisen var det främst folk från landsbygden som lockades till att göra dåliga affärer eftersom de var ”mera godtrogna och mindre knipsluga” än klockbytarna i staden.⁸² I berättelserna om klockbytet betonas ofta kunskapens betydelse och tillfället att få testa sin egen och andras kännedom och färdigheter. I en beskrivning av klockbytet mellan två unga män kunde samtalen ta följande form: ”Hvill du bytt spørjer den första med överlägsen ton, medveten om

*Män med hästar på
torget i Fredrikshamn
i slutet av 1800-talet.
(Museiverket/Historiska
bildsamlingarna)*

att hans klocka är bättre. Hva jevä du imillan svarar den andra, om möjligt ännu högdragnare.”⁸³ Källorna visar att klockbytet på kyrkbacken ibland också antog mera slumpartade former, där tur snarare än kunskap avgjorde. Då genomförde männen klockbyten genom att på en given signal kasta klockorna mellan sig utan att ha haft tillfälle att granska dessa närmare innan bytet.⁸⁴

Byteshandeln med klockor är i tidningsmaterialet ofta tätt sammankopplad med svordomar, oljud och fylla samt lurendrejeri. I *Björneborgs Tidning* beskrivs till exempel hur en ung pojke på en marknad i Vasa 1895 bytte till sig en klocka som vid närmare granskning visade sig bestå av endast boetterna, det vill säga maskineriet saknades. Trots sina ilskna protester måste pojken finna sig i sitt val.⁸⁵ Från byteshandeln med klockor verkar steget till spel om pengar inte ha varit långt. Flera tidningar innehåller beskrivningar av kortspel och andra spel om pengar på kyrkbacken om söndagarna, ofta i kombination med alkoholkonsumtion. I tidningen *Mikkelin Sanomat* berättas hur kyrkbacken i Kangasniemi och dess närhet inte var mycket bättre än en marknadsplats, eftersom där förekom både klockbyte, kortspel, dryckenskap och slagsmål under pågående gudstjänst.⁸⁶ Liknande rapporter finns också från andra håll i landet.⁸⁷

[---] Dit för de vetebröd
Från fem sex versts avstånd
Andra bakar utan vila
Skyndar sig på kyrkbacken
Allting får de sålt.⁸⁸

Citatet ovan är taget ur en lång dikt med rubriken ”Vehnäsen kaupasta kirkko-aikana” (sv. ”Om försäljningen av vetebröd under kyrktiden”), publicerad i tidningen *Mikkeli* i juli 1898. Dikten behandlar den stora efterfrågan på vetebröd ur olika perspektiv och innehåller kritik av pigor och drängar som slösar sin lön på vetebröd om söndagarna.⁸⁹ I en insändare i *Säkkijärven Sanomat* noterades i september 1904 att vetebrödsförsäljarna dag för dag smög sig närmare kyrkans trappa. Om inte detta förfarande ändrades, skulle de snart vara inne i kyrkan.⁹⁰ Två årtionden tidigare rapporterade *Sanomia Turusta* att vetebrödsförsäljarna i Kankaanpää redan tagit steget över tröskeln in i kyrkan.⁹¹ Och i en insändare i tidningen *Turun Lehti* konstaterades att även om prästen gör sitt bästa för att predika i kyrkan om att man inte lever av bröd allena, så är vetebröds- och lökförsäljarna mycket påstridiga och verkar ha en annan åsikt.⁹² Studier om gårdfarihandel och rörliga handelsmän har lyft fram påstridigheten som ett typiskt drag för småhandel överlag.⁹³

Flera tidigare studier har lyft fram att livsmedel kan fungera som ett kommunikationsmedel. Genom att använda eller låta bli att använda specifika livsmedel kan en person kommunicera sina värderingar med omgivningen. Faktorer som matvarans pris, kvalitet och sort vittnar också om tillhörighet till eller önskan om att tillhöra en grupp.⁹⁴ De källor som jag studerat visar tydligt att en stor del av handeln på kyrkbackarna bedrevs med livsmedel av olika slag. Alkoholhaltiga drycker och tobak nämns, liksom äpplen, olika bär och lök.⁹⁵ Men framför allt verkar godsaker som karameller, vetebröd, lemonad och kaffe ha haft stor åtgång.⁹⁶ Råg och korn var länge de vanligaste sädesslagen i Finland medan vetemjölet gjorde intåg relativt sent, i avlägsna byar först på 1920-talet. Innan det kunde de som var bosatta på landsbygden vanligen köpa vetebröd endast under stadsresor.⁹⁷ Vetebröd till kaffet kan kopplas ihop med stadsliv, men under senare delen av 1800-talet förändrades matkulturen i Finland i rask takt och vetebröd gick också att få på landsbygden. Kaffe kom allt mera att ersätta alkoholen som en festdryck.⁹⁸

I slutet av 1800-talet såldes vetebröd, bullar, sockerskorpor, kringlor och något senare också munkar i kyrkbyarna och i gästgiveriernas kaffestugor

under helgdagarna.⁹⁹ I en historik över Nagu socken berättas att framför allt barnen såg fram emot att besöka kyrkan om söndagarna, eftersom de visste att bagaren skulle sälja vetebröd och förväntade sig att han skulle vara välförsedd. Efterfrågan var stor, så det gällde att vara snabb för att inte bli utan. I Nagu äts brödet utanför kyrkan eller sparades till efter gudstjänsten.¹⁰⁰ Vetebröd och kringlor var också starkt kopplade till marknader, där unga män ofta köpte bakverken till flickor de var intresserade av.¹⁰¹ Detsamma gällde också på kyrkbacken. I den i inledningen till detta kapitel citerade berättelsen från kyrkbacken i Pernå noteras till exempel att ”de ynglingar [på kyrkvallen], som vilja för något gälla, måste rikeligen undfåga de unga flickorna med semlor och bakelser”.¹⁰²

Tidigare studier har visat att rörlig handel ofta bedrivits av folk utan tillstånd, och att handeln varit ett sätt för folk i samhällets utkant att försörja sig.¹⁰³ Handelns natur har gjort att utövarna lätt kunnat utnyttja tillfället att tjäna pengar då detta uppenbarats sig.¹⁰⁴ Också i handeln på kyrkbacken var personer med olika bakgrund inblandade. Enligt Toivo Vuorela hade bagarna, som blev allt fler i Finland från och med början av 1900-talet, sina föregångare i de fattiga gummor som bakade och sålde bröd ur korgar vid husförhör och auktioner.¹⁰⁵ Under tidigare århundraden försörjde sig dessa som månglare på gator och torg.¹⁰⁶ Kvinnliga månglare rörde sig på städernas torg, men också på landsbygden och vid järnvägsstationer, och sålde kringlor och andra bakverk ur korgar.¹⁰⁷

För en del, såsom lokala bagare, var försäljningen av vetebröd på kyrkbacken om söndagarna bara en del av verksamheten, om än en betydande sådan. Från och med 1860-talet blev det allt vanligare att bagare placerade sig i kyrkbyarna.¹⁰⁸ De hade då nära väg till kyrkbacken om söndagarna. Flera respondenter nämner i minnesmaterialet att handeln med vetebröd bedrevs av den lokala bagaren eller någon som han värvat för att utföra arbetet. Också i tidningen *Karjalatar* noteras att såväl barn som vuxna samlades runt de gummor som den lokala bagaren skickat ut för att sälja vetebröd, hellre än att gå in i kyrkan.¹⁰⁹ Men det fanns också personer som bodde i närheten och hade vetebrödsförsäljning som en tilläggsinkomst.¹¹⁰ Sammantaget kan man säga att det, om inte strax utanför kyrkdörren, så åtminstone i närheten av kyrkan och på vägen dit fanns försäljare av allehanda varor såsom vetebullar, sötsaker, förfriskningar, ballonger och kortvaror.¹¹¹

DRIVA UT MÅNGLARNA UR TEMPLET

Jesus gick till templet och drev ut alla som sålde och köpte där. Han välte omkull borden för dem som växlade pengar och stolarna för dem som sålde duvor, och han sade till dem: ”Det står skrivet: Mitt hus skall kallas ett bödens hus. Men ni gör det till ett rövarnäste.”¹¹²

Eino Murtorinne har noterat att gudstjänstbesökarna på flera olika sätt störde och skapade oro under gudstjänsten, och att kyrkan upprepade gånger försökte eliminera problemet. Ordningen inne i kyrkan, och delvis även utanför, övervakades av kyrkvaktmästare eller de så kallade sexmännen som bland annat hade i uppgift att väcka kyrkobesökare som hade somnat.¹¹³ Till störande beteende hörde att folk kom för sent, vandrade omkring under gudstjänsten eller gick för tidigt. Orsaker till detta kan enligt Murtorinne sökas i gudstjänsternas längd – de kunde vara i flera timmar – och i det faktum att många kyrkor var ouppvärmade, vilket gjorde att det var väldigt kallt på vintern och att folk rörde på sig för att hålla värmen.¹¹⁴ Missnöjet med hur folk uppförde sig i och i närheten av kyrkan var heller inget nytt för slutet av 1800-talet. Fylla, störande beteende och frånvaro från kyrkan var inte ovanligt.¹¹⁵

Även om många kunder säkert uppskattade handeln på kyrkbacken skapade den också irritation. Enligt signaturen ”Kirkkomies” i tidningen *Kotkan Sanomat* 1901 var försäljarna utanför kyrkan rent av påträngande och skuffade undan folk i sin iver att få sälja vetebröd, tobak, äpplen och andra varor.¹¹⁶ Från flera håll i landet rapporterade tidningarna i slutet av 1800-talet om att kommunalstämman bestämt sig för att vidta åtgärder för att få slut på sådant beteende. Redan 1861 bestämde sig sockenstämman i Mohla för att ta krafttag mot handeln på kyrkbacken. Där var det gamla soldater och deras hustrur som före, under och efter gudstjänsten sålde vetebröd och andra bakverk, tändstickor och ibland också äpplen, bär och lök. Det sistnämnda uppfattades som speciellt problematiskt eftersom lukten av lök förpestade luften inne i kyrkan, vilket störde stämningen. Från och med nu skulle all handel, också den allra minsta, på kyrkbacken och i närheten av den straffas så att försäljaren fräntogs sina varor. Dessa skulle säljas på auktion och angivaren och den lokala fattigvården skulle dela på vinsten. För att ytterligare understryka straffet övervägde man också böter, men överlät åt guvernören att bestämma den lämpliga summan.¹¹⁷

I tidningarna kan man läsa att liknande beslut också fattades i flera andra kommuner. Framför allt verkar det ha varit vetebrödsförsäljarna som man önskade få bort genom att bötfälla den som sålde vetebröd utanför eller i närheten av kyrkan på söndagar och helgdagar.¹¹⁸ I Pernå diskuterade kommunfullmäktige marknaden utanför kyrkan flera gånger i slutet av

1800- och början av 1900-talet. År 1911 beviljades ett extra anslag för att bland annat med hjälp av vakter lugna ner situationen kring kyrkan och därefter diskuterades frågan inte mera.¹¹⁹ Förutom böter vidtogs även andra åtgärder för att lugna ner området runt kyrkan under gudstjänsten. I Pemar låste man kyrkdörren för att de som inte kom in i tid inte skulle komma in alls.¹²⁰ I Hankasalmi bestämde man att dörren till sockenstugan skulle vara låst och stugan tom under gudstjänsten för att förhindra att kyrkobesökare, framför allt unga män, spenderade gudstjänsttiden i stugan.¹²¹

I kritiken liknades uppförandet på kyrkbacken vid det som hörde hemma på en marknad; det fanns en tid och en plats för allt och folks uppförande på kyrkbacken bröt mot förväntningarna.¹²² Flera av de som var kritiska till handeln på kyrkbacken hävdade att den störde den frid som gudstjänstdeltagarna borde känna under och efter ett besök i kyrkan.¹²³ Redan under 1700-talet hade man på sina håll i Sverige placerat bommar över vägen i närheten av kyrkor för att förhindra störande trafik utanför under gudstjänsten.¹²⁴

Tidigare forskning har visat att handelsvarans karaktär påverkar folks åsikter om handeln i sig.¹²⁵ Tidningarna skrev om hur folk hade bråttom ut ur kyrkan för att komma först till försäljarna av vetebröd, lemonad, tobak, tändstickor och äpple.¹²⁶ Där det såldes alkohol och byttes klockor var det inte heller ovanligt med slagsmål och fylla.¹²⁷ De som förhöll sig negativt till handeln beskrev ofta handelsvarorna som en form av lyx, snarare än nödvändigheter. Att handla på kyrkbacken på söndagen var enligt kritiker alltså inte en nödvändighet, utan något som folket gjorde i sitt oförstånd eller på grund av begär.

MEDAN PRÄSTEN PREDIKAR FÖR TOMMA VÄGGAR

I det här kapitlet har jag studerat handel på kyrkbacken i Finland under perioden 1860–1910. Analysen har synliggjort en form av småhandel som är nästan helt förbisedd i tidigare studier. Eftersom handel under pågående gudstjänst var förbjuden enligt lag borde den inte ha existerat. Trots det försiggick något som kan liknas vid en marknad utanför många kyrkor på landsbygden i slutet av 1800- och början av 1900-talet, allt medan prästen tidvis fick finna sig i att predika ”för tomma väggar”.

Att ge sig iväg till kyrkan om söndagarna och på helgdagarna var vanligt bland landsbygdens befolkning. Dels fanns det ett socialt tvång, dels var resorna omtyckta nöjen. För många var det den enda lediga dagen i veckan, och man passade därför på att uträtta olika ärenden i närheten av kyrkan under resans gång. En del av kyrkobesökarna kom dock aldrig så långt som in i kyrkan, utan valde att stanna utanför för att umgås

med vänner och bekanta och utnyttja de möjligheter till handel som där erbjöds. På flera håll i landet verkar det nämligen ha funnits ett både rikt och varierat utbud av handelsvaror på kyrkbacken.

Fokus i min analys har legat på byteshandeln med klockor, en specifikt manlig aktivitet, och på handeln med vetebröd. I det förra fallet var det vanligen de manliga kyrkobesökarna själva som bytte klockor sinsemellan, i hopp om att den nya skulle vara bättre än den förra. Vetebrödet däremot tillverkades och såldes av olika typer av försäljare: den lokala bagaren, folk som bodde i närheten av kyrkan och fattiga som ville dryga ut kassan. Försäljarna på kyrkbacken kan alltså placeras in på en glidande skala från etablerade handelsmän till sådana som såg folksamlingen på kyrkbacken som en möjlighet till försörjning och extra förtjänst. Om de två typer av källor som jag har studerat jämförs, kan man säga att tidningsmaterialet visar på social kontroll och förakt för de kyrkobesökare som inte deltog i gudstjänsten utan hellre stannade på kyrkbacken, medan minnesmaterialet ger en mera positiv bild av samvaron och handeln utanför kyrkan.

För att råda bot på det störande levernet på kyrkbacken försökte man på flera håll i landet straffa försäljarna med böter. I tidningsmaterialet framkommer att handeln på kyrkbacken ofta ansågs problematisk, inte bara på grund av att ljudet från folksamlingen störde friden inne i kyrkan, utan också för att kunderna och försäljarna hade bråttom att mötas efter gudstjänsten, vilket gjorde att kyrkobesökarnas känsla av inre ro inte höll i sig särskilt länge. Samtidigt visar källorna att det inte enbart var den andliga spisen som lockade besökare till kyrkan utan även möjligheterna till umgänge och världslig spis. Av den anledningen skapades många möten och rum för konsumtion på kyrkbacken.

NOTER

- 1 Wasa Framåt 27.8.1881.
- 2 Åland 9.9.1893.
- 3 Tampereen Uutiset 10.11.1896.
- 4 Mikkelin Sanomat 1.9.1898; Käkisalmen Sanomat 26.6.1912, 17.10.1913; Tapio 28.9.1872, 15.9.1880.
- 5 Juliana Mansvelt, *Geographies of Consumption* (2005), s. 77.
- 6 Michael K. Goodman, David Goodman & Michael Redclift, "Introduction, Situating Consumption, Space and Place" (2010), s. 10; Frank Trentmann, "Multiple Spaces of Consumption" (2010), s. 52.
- 7 Anna Kortelainen, *Päivä naisten paratiisissa* (2005); Paul Glennie & Nigel Thrift, "Consumers, Identities, and Consumption Spaces in Early-Modern England" (1996); Clive Edwards, *Turning Houses into Homes. A History of the Retailing and Consumption of Domestic Furnishings* (2005); Paul Lerner, *Consuming Temple. Jews, Department Stores, and the Consumer Revolution in Germany 1880–1940* (2015).
- 8 För en definition av begreppsparet plats/rum, se introduktionen samt Jutta Ahlbecks och Johanna Wassholms kapitel i den här boken.
- 9 KIVÅ FM 2579:1.
- 10 KIVÅ FM 2370:2.
- 11 Lauri Kuusanmäki, "Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen" (1936), s. 106, 116.
- 12 Svenska Akademins ordbok, <https://www.saob.se/artikel/?seek=konsumtion&pz=1>.
- 13 Frank Trentmann, *Empire of Things. How we Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First* (2016), s. 13–14.
- 14 Jfr Jennie Batchelor & Cora Kaplan, "Introduction" (2007), s. 3.
- 15 *Sweriges Rikes Lag Gillad och antagen på Riksdagen Åhr 1734*, Missgärningsbalken, kapitel 3, § 8 (1736).
- 16 *Storfurstendömet Finlands Författnings-Samling*, Strafflag, kapitel 41, § 6–7, (1889).
- 17 Aulis J. Alanen, *Suomen maakaupan historia* (1957), s. 323.
- 18 Kim Kaarniranta, "Elämää rahaa käärien ja velkoen". *Pohjois-Karjalan maaseudun sekatavarakauppiat ja heidän velallisensa 1860- ja 1870-luvulla* (2001), s. 119–121.
- 19 Minna Harjula, *Vain välttämätön sallitaan? Pyhätyökeskustelu Suomessa 1800-luvun lopulta 2000-luvulle* (2009).
- 20 Nils Storå, "Kyrkfärder" (1984), s. 13–17.
- 21 Lars Levander, *Landsväg, krog och marknad. Ur samhälls djupen i forna tider* (1935), s. 84–85, 146.
- 22 Kustaa H. Vilkuna, *Juomareiden valtakunta. Suomalaisten känni ja kulttuuri 1500–1850* (2015), s. 366, 370.
- 23 Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige* (2002), s. 184.
- 24 Viljo-Kustaa Kuuliala, *Vanhoilta kirkoilta ja kirkkoteiltä* (1939).
- 25 Kuusanmäki, "Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen", s. 100–101, 116.
- 26 Johanna Wassholm & Anna Sundelin, "Emotions, Trading Practices and Communication in Transnational Itinerant Trade: Encounters Between 'Rucksack Russians' and Their Customers in the Late Nineteenth- and Early Twentieth Century Finland" (2018), s. 132–152.
- 27 Johanna Wassholm & Anna Sundelin, "'Det hänger på ett hår'. Praktiker, moral och varuföden i handeln med människohår i Finland 1870–1910" (2018), s. 231–261; Laura Stark, *The Limits of Patriarchy. How Female Networks of Pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th Century Finnish Language Press* (2011), s. 110–115; Evelyn Welch, "Sites of Consumption in Early Modern Europe" (2012), s. 244–247.

- 28 Bjarne Stoklund, *Tingenens kulturhistorie* (2003), s. 226.
- 29 Bo Lönnqvist, *Bakelser. En studie i lyxens kulturella formspråk* (1997); Merja Sillanpää, *Happamasta makeaan. Suomalaisen ruoka- ja tapakulttuurin kehitys* (1999); Håkan Jönsson & Richard Tellström, *Från krog till krog. Svenskt uteätande under 700 år* (2018).
- 30 Charlotte Hagström & Lena Marander-Eklund, ”Att arbeta med frågelistor. En introduktion” (2005), s. 11–13; Agneta Lilja, ”Svara nu snällt på den lista, jag nu sänder”. Om frågelistan som etnologisk arbetsmetod” (2016), s. 25–26.
- 31 Pirjo Korkiakangas et al., ”Kirjoittamalla kerrottua” (2016), s. 20–21; Hagström & Marander-Eklund, ”Att arbeta med frågelistor”, s. 16–21; Lilja, ”Svara nu snällt på den lista, jag nu sänder”, s. 22.
- 32 Outi Fingerroos, ”Muisti, kertomus ja oral-history liike” (2010), s. 70; Korkiakangas et al., ”Kirjoittamalla kerrottua”, s. 20.
- 33 Jag har gjort sökningar på ord som kyrkbacken, småhandel, handel, söndag, guds-tjänst, klockbyte, klockskoj och vetebröd på finska och svenska.
- 34 Kati Mikkola & Laura Stark, ”Himotut ja halveksitut kulutustarvikkeet” (2009), s. 5.
- 35 Se t.ex. *Suometar* 6.9.1905.
- 36 Eeva Ojanen, *Kirkko ja kansanelämä Länsi-Hämeessä 1800-luvulla* (1966), s. 144.
- 37 Lauri Huovinen, *Varsinais-Suomen seurakuntaelämää autonomian ajalla* (1987), s. 97.
- 38 Pertti Haapala, ”Kun kaikki alkoi liikkua” (2007), s. 51; Toivo Vuorela, *Suomalainen kansankulttuuri* (1975), s. 658–659.
- 39 Olle Sirén, *Pernå sockens historia I* (1996), s. 189.
- 40 *Wasa Framåt* 27.8.1881.
- 41 *Storfurstendömet Finlands författningssamling*, Kyrkolag, Fjärde kapitlet, § 18 (1869).
- 42 Reija Satokangas, ”Pienviljelijän elanto vuodenaikojen rytmissä” (2007), s. 125.
- 43 *Storfurstendömet Finlands författningssamling*, Kyrkolag, Andra kapitlet, § 5 & fjärde kapitlet, § 30.
- 44 Huovinen, *Varsinais-Suomen seurakuntaelämää*, s. 85–87; Eino Murtorinne, *Suomen kirkon historia 3. Autonomian kausi 1809–1899* (1992), s. 78–79.
- 45 Miia Kuha, ”Jumalan sanan ylenkatsojat’. Rahvaan kirkossakäynti Savossa vuosina 1660–1710” (2012), s. 159; Aki Alanko, ”Julkiset tiedotukset ilmoitetaan saarnan jälkeen. Jyväskylän maaseurakunnan 1800-luvun alun kirkonkuulutukset historian-tutkimuksen kohteena” (1996) s. 88–90.
- 46 Murtorinne, *Suomen kirkon historia 3*, s. 289–290.
- 47 KIVÅ FM 2561:7, ”kaikki kirkolla olijat eivät olleet kirkossa”. Se också FM 2481:7; M 1161:2.
- 48 KIVÅ FM 2383:2, se också FM 2367:8.
- 49 Selma Lagerlöf, *Kejsaren av Portugalien. En värmlandsberättelse* (1914), s. 52–54.
- 50 Leif Runefeldt, *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, föreställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830* (2006), s. 335; Riitta Oittinen, ”Säädtyöntä pukeutumista. Muoti ja erottautuminen keisariajan suomalaisessa pukeutumisessa” (1990), s. 65–67. Om kyrkkädrar, se Marie Ulväng, *Klädekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet* (2012), s. 67, 153; Bo Lönnqvist, *Dräkt och mode i ett landsbygdssamhälle* (1972), s. 251, 256.
- 51 Kuha, ”Jumalan sanan ylenkatsojat’”, s. 8–10.
- 52 Alanen, *Suomen maakaupan historia*, s. 323.
- 53 KIVÅ M 1162:3; FM 2384; FM 2365:2; M 1172:4; FM 2533:2.
- 54 *Suomen Julkisia Sanomia* 20.6.1864; *Aamulehti* 18.4.1889; *Kaleva* 4.7.1903.
- 55 KIVÅ FM 2537; FM 2542:2.
- 56 *Tampereen Sanomat* 9.2.1894; KIVÅ FM 2382:2; FM 2379; M 2377:5; M 2373; M 1176:2; M 1163:2; M 1162:2; M 1160; FM 2534:3; FM 2528:1; FM 2527:4; 2367:8, FM 2379:1.

- 57 KIVÅ FM 2482:8. ”Elä kihlaa kirkkotiellä, silloin sikakin silkissä”.
- 58 Se t.ex. Madeleine Hurd, Tom Olsson & Lisa Öberg (red.), *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder* (2005).
- 59 Jan de Vries, ”The Industrial Revolution and the Industrious Revolution” (1994).
- 60 Kuusanmäki, ”Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen”, 98–99.
- 61 Cynthia Cooper, ”The Victorian and Edwardian Eras: 1860–1910” (2011), s. 69.
- 62 KIVÅ FM 2525:4; FM 2388:4.
- 63 Tutta Palin, ”Muotokuvan vakiintuvat muodot” (1992), s. 356–358.
- 64 Oittinen, ”Säädytöntä pukeutumista”; Arja Turunen & Anna Niiranen, ”Pukeutumisen muuttuvat merkitykset” (2020).
- 65 *Pohjois-Savo* 6.6.1906.
- 66 KIVÅ FM 2480:2.
- 67 KIVÅ FM 2543:1.
- 68 KIVÅ FM 2565:1.
- 69 *Borgåbladet* 10.8.1861, 22.1.1881.
- 70 *Wiborgs Nyheter* 16.9.1901.
- 71 Kuusanmäki, ”Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen”, s. 106.
- 72 Wolfgang Schivelbusch, *The Railway Journey. The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century* (1986), 33–44.
- 73 Stoklund, *Tingenes kulturhistorie*, s. 222; Michael J. Sauter, ”Clockwatchers and Stargazers: Time Discipline in Early Modern Berlin” (2007), s. 691.
- 74 Kuusanmäki, ”Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen”, s. 106.
- 75 Marianne Koskimies-Envall, *Vaurastuva kansakunta kuvina 1869–1899* (1998), s. 139.
- 76 KIVÅ FM 2572:12; FM 2550:3.
- 77 KIVÅ M 1193:1; FM 2365; M 2373:1; M 2393:1; FM 2438:2; M 2399:2.
- 78 *Suomi* 2.11.1889; *Louhi* 1.7.1891; *Wiborgs Nyheter* 16.9.1901.
- 79 Eero Kojonen, *Alavuden historia* (1963), s. 408.
- 80 *Salmetar* 20.4.1904, återges i *Helsingfors-Posten* 21.4.1904.
- 81 *Wasa Posten* 31.1.1899.
- 82 *Wasa Posten* 31.1.1899. Om klockbyte, se även Åbo Underrättelser 24.1.1863; 19.9.1888; 16.1.1891; 17.1.1901; 14.1.1906; *Mikkelin Sanomat* 7.9.1899, också i *Västra Finland* 21.4.1901.
- 83 *Vasabladet* 14.5.1908.
- 84 *Wasa-Posten* 24.8.1910.
- 85 *Björneborgs Tidning* 1.2.1895.
- 86 *Mikkelin Sanomat* 1.9.1898; *Wiipuri* 19.9.1909; *Eteenpäin* 11.9.1909.
- 87 *Savon Viikkolehti* 11.9.1901; *Mikkelin Sanomat* 28.7.1903; *Louhi* 1.7.1891.
- 88 Min översättning av dikten ”Vehnäsen kaupasta kirkko-aikana” i *Mikkeli* 1.7.1898. Finska originalet: ”Sinne vievät vehnäsiä/Viien kuu'en virstan päästä/Toiset leipovat levotta/Kirkkomäillä kiirehisti/Kaikki kaupaksi menevät”. *Uusimaa* 20.3.1896.
- 89 *Mikkeli* 1.7.1898.
- 90 *Säkkijärven Sanomat* 22.10.1904.
- 91 *Sanomia Turusta* 17.10.1876.
- 92 *Turun Lehti* 4.8.1896.
- 93 Göran Rosander, *Gårdfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform* (1980), s. 80, Nils Storå, ”Rucksack Russians’ in Finland: Peddling and Culture Contact” (1991), s. 90–93; Laurence Fontaine, *A History of Pedlars in Europe* (1996), s. 81.
- 94 Lönnqvist, *Bakelser*, s. 22; Jönsson & Tellström, *Från krog till krog*, s. 10–11.
- 95 *Borgåbladet* 10.8.1861; *Åland* 9.9.1893; *Tampereen Sanomat* 11.7.1908; *Åland* 9.9.1893; *Tapio* 24.5.1897; *Satakunnan Sanomat* 12.7.1908.
- 96 KIVÅ FM 2568:5.

- 97 Päivi Taipale, *Kaneli & Kardemumma. Lefrénin leipuriperheen elämää Lahdessa 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa* (2017), s. 64; Lönnqvist, *Bakelser*, s. 39.
- 98 Sillanpää, *Happamasta makeaan*, s. 33, 44; Kuusanmäki, ”Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen”, s. 113–116.
- 99 Lönnqvist, *Bakelser*, s. 39.
- 100 Thor Granström, ”Nagu församling och prästerskap” (1992), s. 145.
- 101 Kuusanmäki, ”Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen”, s. 116.
- 102 *Wasa Framåt* 27.8.1881.
- 103 Danielle van den Heuven, ”Policing Peddlers: the Prosecution of Illegal Street Trade in Eighteenth Century Dutch Towns” (2015), s. 367.
- 104 Ian Mitchell, *Tradition and Innovation in English Retailing. 1700 to 1850* (2016), s. 68–69.
- 105 Toivo Vuorela, *Suomalainen kansankulttuuri* (1975), s. 653.
- 106 Sofia Ling, *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750* (2016), s. 89.
- 107 Jönsson & Tellström, *Från krog till krog*, s. 182; Sillanpää, *Happamasta makeaan*, s. 53.
- 108 Kuusanmäki, ”Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen”, s. 117.
- 109 *Karjalatar* 13.3.1886.
- 110 KIVÅ M 1161:1; FM 121; FM 2568:5; FM 2377:6; FM 2521:3. Den finlandssvenska författaren Karl August Tavaststjerna omnämner i verket *Kapten Ternberg med flera berättelser* (1894) en halt kvinna, Käpp-Lena, som försörjer sig på att sälja vetebröd utanför kyrkan om söndagarna.
- 111 KIVÅ FM 2379:2–3; FM 2568:5; FM 2532.
- 112 Matt 21: 12–13.
- 113 Huovinen, *Varsinais-Suomen seurakuntaelämää*, s. 99; Klaus A. Sahlgren et al., *Korpo genom tiderna* (1994), s. 80–81.
- 114 Murtorinne, *Suomen kirkon historia* 3, s. 81.
- 115 Kuha, ”Jumalan sanan ylenkatsojat”; Storå, ”Kyrkfärder”, s. 11.
- 116 *Kotkan Sanomat* 22.10.1901.
- 117 Muolaan seurakunta, Pitäjänkokousten pöytäkirjat 1859–1864 II Ca:7 Pöytäkirja pidetty yleisessä pitäjänkokouksessa Pyhäristin kirkossa sunnuntaina 21. päivänä Heinäkuuta 1861. Paragraf 1.
- 118 *Uusi Suometar* 8.10.1885; *Työkansa* 28.8.1914; *Uusimaa* 9.3.1897; *Savonlinna* 2.8.1879; *Folkwännen* 12.3.1879; *Wiborgs Tidning* 1.9.1881; *Jyräkö* 27.8.1895; *Uusi Suometar* 30.9.1903; *Karjalatar* 26.11.1910.
- 119 Sirén, *Pernå sockens historia* I, s. 192.
- 120 KIVÅ FM 2472.
- 121 Veli-Matti Häkkinen, *Kirkonmäki. Hankasalmen historiaa rastilta toiselle* (1999), s. 180.
- 122 *Jyräkö* 5.1.1894; *Uusi Savo* 15.10.1898; *Suomalainen* 30.8.1893; *Jyräkö* 1.8.1893.
- 123 *Tampereen Uutiset* 10.11.1896; *Suomalainen* 7.5.1894.
- 124 Levander, *Landsväg, krog och marknad*, s. 75.
- 125 John Benson & Laura Ugolini, ”Introduction” (2006), s. 5–6, 10.
- 126 *Kotkan Sanomat* 22.10.1901.
- 127 *Käkisalmen Sanomat* 13.10.1903; *Kokkolan Lehti* 10.3.1885; KIVÅ FM 2379.

Arkiv

Kulturvetenskapliga arkivet Cultura (KIVÅ), Åbo Akademi

Frågelista nr. 14, ”Kyrkfärderna och livet på kyrkbacken” (fi. ”Kirkkomatka ja elämää kirkkomäellä”)

Riksarkivet, Helsingfors

Muolaan seurakunta, Pitäjänkokousten pöytäkirjat 1859–1864 II Ca:7, Pöytäkirja pidetty yleisessä pitäjänkokouksessa Pyhäristin kirkossa sunnuntaina 21. päivänä Heinäkuuta 1861. Digitaaliarkisto <http://digi.narc.fi/digi/search.ka>

Tidningar

Aamulehti

Björneborgs Tidning

Borgåbladet

Eteenpäin

Folkvännen

Helsingfors-Posten

Jakobstad

Jyräkö

Kaleva

Karjalatar

Kokkolan Lehti

Kotkan Sanomat

Käkisalmen Sanomat

Mikkeli

Mikkelin Sanomat

Pohjois-Savo

Salmetar

Sanomia Turusta

Satakunnan Sanomat

Savonlinna

Suomen Julkisia Sanomia

Suometar

Säkkijärven Sanomat

Tampereen Sanomat

Tampereen Uutiset

Tapio

Turun Lehti

Työkansa

Uusimaa

Uusi Suometar

Vasabladet

Wasa Framåt

Wiborgs Tidning

Wiipuri

Västra Finland

Åbo Underrättelser

Åland

Litteratur

- Alanen, Aulis J., *Suomen maakaupan historia*, Helsinki: Kauppiaitten kustannus 1957.
- Alanko, Aki, ”Julkiset tiedotukset ilmoitetaan saarnan jälkeen. Jyväskylän maaseurakunnan 1800-luvun alun kirkonkuulutukset historiantutkimuksen kohteena”, Heikki Roiko-Jokela & Timo Pitkänen (toim.), *Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvaajina*, Jyväskylän Historiallinen arkisto 2, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1996, s. 88–126.
- Batchelor, Jennie & Cora Kaplan, ”Introduction”, Jennie Batchelor & Cora Kaplan (eds.), *Women and Material Culture. 1660–1830*, New York : Palgrave Macmillan 2007, s. 1–8.
- Benson, John & Laura Ugolini, ”Introduction”, John Benson & Laura Ugolini, *Cultures of Selling. Perspectives on Consumption and Society since 1700*, London: Routledge 2006, s. 1–28.
- Cooper, Cynthia, ”The Victorian and Edwardian Eras: 1860–1910”, Linda Welters & Abby Lillethun, *The Fashion Reader*, Oxford: Berg 2011, s. 69–83.
- Edwards, Clive, *Turning Houses into Homes. A History of the Retailing and Consumption of Domestic Furnishings*, Aldershot: Ashgate 2005.
- Fingerroos, Outi, ”Muisti, kertomus ja oral history-liike”, Pertti Grönholm & Anna Sivula (toim.), *Medeasta pronssisoturiin. Kuka tekee menneestä historiaa?*, Historia mirabilis 10, Turku: Turun historiallinen yhdistys 2010, s. 66–81.
- Fontaine, Laurence, *A History of Pedlars in Europe*, Durham: Duke University Press 1996.
- Glennie, Paul & Nigel Thrift, ”Consumers, identities, and consumption spaces in early-modern England”, *Environment and Planning* 28, 1996:1, s. 25–45.
- Goodman, Michael K. & David Goodman & Michael Redclift, ”Introduction, Situating Consumption, Space and Place”, Michael K. Goodman, David Goodman & Michael Redclift (eds.), *Consuming Space. Placing Consumption in Perspective*, Burlington: Ashgate 2010, s. 3–40.
- Granström, Thor, ”Nagu församling och prästerskap”, Rainer Fagerlund, Sigrid Nikula, Thor Granström, Aino Naert & Dido Björkblad (red.), *Nagu Sockens Historia I*, [Nagu]: Nagu kommun 1992, s. 63–216.
- Haapala, Pertti, ”Kun kaikki alkoi liikkua”, *Suomalaisen arjen historia 2. Modernin Suomen synty*, Helsinki: Weilin + Göös 2007, s. 47–63.
- Hagström, Charlotte & Lena Marander-Eklund, ”Att arbeta med frågelistor. En introduktion”, Charlotte Hagström & Lena Marander-Eklund (red.), *Frågelistan som källa och metod*, Lund: Studentlitteratur 2005.
- Harjula, Minna, *Vain välttämätön sallitaan? Pyhätyökeskustelu Suomessa 1800-luvun lopulta 2000-luvulle*, Tampere: Kirkon tutkimuskeskus 2009.
- van den Heuven, Danielle, ”Policing Peddlers: the Prosecution of Illegal Street Trade in Eighteenth Century Dutch Towns”, *The Historical Journal* 58, 2015:2, s. 367–392.
- Huovinen, Lauri, *Varsinais-Suomen seurakuntaelämää autonomian ajalla (1809–1917)*, Laitila: Varsinais-Suomen maakuntaliitto 1987.
- Hurd, Madeleine, Tom Olsson & Lisa Öberg (red.), *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder*, Södertörn Studies in History I, Stockholm: Carlssons Bokförlag 2005.
- Häkkinen, Antti, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Historiallinen arkisto 120, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005.
- Häkkinen, Veli-Matti, *Kirkonmäki. Hankasalmen historiaa rastilta toiselle*, Hankasalmen kotiseutuyhdistyksen julkaisuja 2, [Hankasalmi]: Hankasalmen kotiseutuyhdistys 1999.

- Jönsson, Håkan, & Richard Tellström, *Från krog till krog. Svenskt uteätande under 700 år*, Stockholm: Natur och Kultur 2018.
- Kaarniranta, Kim, ”*Elämää rahaa käärien ja velkoen*”. *Pohjois-Karjalan maaseudun sekatarakauppiat ja heidän velallisansa 1860- ja 1870-luvulla*, Bibliotheca Historica 70, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2001.
- Kojonen, Eero, *Alavuden historia I. Alavuden vaiheita esihistoriallisesta ajasta vuoteen 1918*, [Alavuden kaupunki]: Alavuden Historiatoimikunta 1963.
- Korkiakangas, Pirjo, Pia Olsson, Helena Ruotsala & Anna-Maria Åström, ”Kirjoittamalla kerrottua”, Pirjo Korkiakangas, Pia Olsson, Helena Ruotsala & Anna-Maria Åström (toim.), *Kirjoittamalla kerrotut. Kansantieteelliset kyselyt tiedon lähteinä*, Ethnos-toimite 19, Helsinki: Ethnos 2016, s. 7–39.
- Kortelainen, Anna, *Päivä naisten paratiisissa*, Helsinki: WSOY 2005.
- Koskimies-Envall, Marianne, *Vaurastuva kansakunta kuvina 1869–1899*, Helsinki: Hagelstam 1998.
- Kuha, Miia, ”Jumalan sanan ylenkatsojat. Rahvaan kirkossakäynti Savossa vuosina 1660–1710”, *J@rgonia* 19, 2012, s. 1–18.
- Kuuliala, Viljo-Kustaa, *Vanhoilta kirkoilta ja kirkkoteiltä. Kansanelämän kuvauksia*, Helsinki. Gummerus 1939.
- Kuusanmäki, Lauri, ”Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen”, Gunnar Suolahti, Esko Aaltonen, Lauri Kuusanmäki, Väinö Voionmaa, Pentti Renvall, Heikki Varis & Eino Jutikkala (toim.), *Suomen kulttuurihistoria IV. Industrialismin ja kansallisen nousun aika*, Jyväskylä: K. J. Gummerus Osakeyhtiö 1936, s. 96–119.
- Lagerlöf, Selma, *Kejsarn av Portugallien. En värmlandsberättelse*, Stockholm: Bonniers förlag 1914.
- Lerner, Paul, *Consuming Temple. Jews, Department Stores, and the Consumer Revolution in Germany 1880–1940*, Cornell University Press 2015.
- Levander, Lars, *Landsväg, krog och marknad. Ur samhällsdjupen i forna tider*, Stockholm: Gidlunds förlag 1935.
- Lilja, Agneta, ”Svara nu snällt på den lista, jag nu sänder. Om frågelistan som etnologisk arbetsmetod”, *Nätverket: etnologisk tidskrift* 20, 2016, s. 20–27.
- Ling, Sofia, *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*, Stockholm: Stockholmia förlag 2016.
- Lönnqvist, Bo, *Dräkt och mode i ett landsbygdssamhälle*, Helsingfors: Suomen muinaismuistoyhdistys 1972.
- Lönnqvist, Bo, *Bakelser. En studie i lyxens kulturella formspråk*, Helsingfors: Schildts 1997.
- Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund: Nordic Academic Press 2002.
- Mansvelt, Juliana, *Geographies of Consumption*, London: Sage Publications Ltd. 2005.
- Mikkola, Kati, & Laura Stark, ”Himotut ja halveksitut kulutustarvikkeet. Uusien kulutustottumusten vaikutukset suomalaisiin maalaisyhteisöihin 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun alkupuolella”, *Historiallinen Aikakauskirja* 107, 2009:1, s. 4–17.
- Mitchell, Ian, *Tradition and Innovation in English Retailing, 1700 to 1850. Narratives of consumption*, Farnham, GB: Routledge 2016.
- Murtorinne, Eino, *Suomen kirkon historia 3. Autonomian kausi 1809–1899*, Porvoo: Werner Söderströms förlag 1992.
- Oittinen, Riitta, ”Säädytöntä pukeutumista. Muoti ja erottautuminen keisariajan suomalaisessa pukeutumisessa”, Matti Peltonen (toim.), *Arki ja murros. Tutkielmia keisariajan lopun Suomesta*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1990, s. 51–76.

- Ojanen, Eeva, *Kirkko ja kansanelämä Länsi-Hämeessä 1800-luvulla*, Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, Seuran toimituksia 71, 1966.
- Palin, Tutta, ”Muotokuvan vakiintuvat muodot”, *Valokuvan taide. Suomalainen valokuva 1842–1992*, SKST 559, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1992, s. 356–361.
- Rosander, Göran, *Gårdfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform*, Stockholm: LT 1980.
- Runefeldt, Leif, *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, föreställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*, Lund: Nordic Academic Press 2006.
- Sahlgren, Klaus A., Göran Johansson, Erik Westerback, Bill Widén & Johan Smulter, *Korpo genom tiderna. En historik*, Korpo: Korpo kommun 1994.
- Satokangas, Reija, ”Pienviljelijän elanto vuodenaikojen rytmissä”, Johan Strandberg, Liisa Honkala, Jukka Kukkonen & Sanna Saari (toim.), *Suomalaisen arjen historia 3. Modernin Suomen synty*, Helsinki: Weilin+Göös, s. 125–144.
- Sauter, Michael J., ”Clockwatchers and Stargazers: Time Discipline in Early Modern Berlin”, *American Historical Review* 112, 2007:3, s. 685–709.
- Schievelbusch, Wolfgang, *The Railway Journey. The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century*, Berkeley: University of California Press 1986.
- Sillanpää, Merja, *Happamasta makeaan. Suomalaisen ruoka- ja tapakulttuurin kehitys*, Helsinki: Finfood 1999.
- Sirén, Olle, *Pernå sockens historia I*, Lovisa: Pernå kommun 1996.
- Stark, Laura, *The Limits of Patriarchy. How Female Networks of Pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-Century Finnish Language Press*, Studia Fennica Ethnologica 13, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011.
- Stoklund, Bjarne, *Tingenes kulturhistorie. Etnologiske studier i den materielle kultur*, København: Museum Tusulanum 2003.
- Storfurstendömet Finlands författningssamling*, Kyrkolag, Helsingfors 1869.
- Storfurstendömet Finlands Författnings-Samling*, Strafflag, Helsingfors 1889.
- Storå, Nils, ”Kyrkfärder”, *Glimtar ur Ålands folkkultur 1*, Mariehamn: Ålands landskapsstyrelse 1984, s. 3–17.
- Storå, Nils, ”Rucksack Russians’ in Finland: Peddling and Culture Contact”, *Ethnologica Scandinavica* 21, 1991, s. 74–96.
- Storå, Nils, ”Vad hade Ontrus i sin ränsel?”, *Historiska och Litteraturhistoriska studier* 70, SSLS 590, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1995, s. 221–232.
- Svenska Akademiens ordbok*, <https://www.saob.se/artikel/?seek=konsumtion&pz=1>. (Hämtad 16.2.2021.)
- Sveriges Rikes Lag Gillad och antagen på Riksdagen Åhr 1734*, Stockholm 1736.
- Taipale, Päivi, *Kaneli & Kardemumma. Lefrénin leipuriperheen elämää Lahdessa 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa*, Lahti: Lahden museot 2017.
- Trentmann, Frank, ”Multiple Spaces of Consumption”, Michael K. Goodman, David Goodman & Michael Redclift (eds.), *Consuming Space. Placing Consumption in Perspective*, Burlington: Ashgate 2010, s. 41–56.
- Trentmann, Frank, *Empire of Things. How we Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First*, London: Allen Lane 2016.
- Turunen, Arja & Anna Niiranen, ”Pukeutumisen muuttuvat merkitykset, Arja Turunen & Anna Niiranen (toim.), *Säädyllystä ja säädyllyntä. Pukeutumisen historiaa renessansista 2000-luvulle*, Historiallinen Arkisto 150, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2020, s. 11–52.
- Ulväng, Marie, *Klädeekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*, Möklinta: Gidlunds förlag 2012.

- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, "Emotions, Trading Practices and Communication in Transnational Itinerant Trade: Encounters between 'Rucksack Russians' and their Customers in the Late Nineteenth- and Early Twentieth Century Finland", *Scandinavian Economic History Review* 66, 2018:2, s. 132–152.
- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, "'Det hänger på ett hår'. Praktiker, moral och varuflöden i handeln med människohår i Finland 1870–1910", *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 231–261.
- Welch, Evelyn, "Sites of Consumption in Early Modern Europe", Frank Trentmann (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Consumption*, Oxford: Oxford University Press 2012, s. 229–250.
- Vilkuna, Kustaa H., *Juomareiden valtakunta. Suomalaisten känni ja kulttuuri 1500–1850*, Helsinki: Teos 2015.
- de Vries, Jan, "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution", *The Journal of Economic History* 54, 1994:2, s. 249–270.
- Vuorela, Toivo, *Suomalainen kansankulttuuri*, Porvoo: WSOY 1975.

”DÄR KOMMER KÄRINGARNA PENINGSTINNA FRÅN TORGET”

Genus, sociala relationer och avsmak i torghandeln¹

NÄR BRITT-MARIE OLSSON² 1976 deltar i en skrivtävling arrangerad av Svenska litteratursällskapet i Finland där man ombeds skriva om hur landsbygdsbefolkningen upplevde staden och stadsbor, skickar hon in ett långt bidrag om sina erfarenheter av att sälja på torget vid mitten av 1900-talet. Hon skriver om resor från Esbo in till Helsingfors, det slitsamma och tidskrävande arbetet med att förbereda torghandeln för nästa dag, gemenskapen och konkurrensen mellan försäljarna samt om grannarnas avund när de inte alltid förstod sig på torghandelns realiteter, vilket citatet i min rubrik vittnar om.³

Genom Britt-Maries berättelse får vi en inblick i vardagen under första hälften av 1900-talet: landsbygdsbefolkningen sålde avkastningen från sina gårdar på städernas torg för att dryga ut hushållskassan, och i de växande städerna och kommuncentrumen gjordes de dagliga inköpen av livsmedel just på torgen. Men torgen var under första hälften av 1900-talet inte endast en arena för vardagliga handlingar, de var även omtvistade arenor där problemen med urbaniseringen ansågs kulminera. Samtidigt var de en social smältdegel där personer av olika klass, kön och härkomst träffades dagligen.

Vilken betydelse tillskrev landsbygdsbor torghandeln under första hälften av 1900-talet? Vilka erfarenheter gav torghandeln upphov till och på vilka sätt uppfattades de människor som rörde sig på torget och de produkter som salufördes där? I det här kapitlet undersöker jag torghandel under 1900-talets första hälft med fokus på hur torget som arena och torghandeln som verksamhet erfors av dem som vistades på torget, såväl kunder som försäljare. Jag ställer detta i förhållande till hur torghandel som fenomen

framställdes på ett normativt plan, det vill säga de samhällsdiskussioner som fördes kring torghandeln, för att undersöka hur erfarenheter och normer möttes respektive divergerade.

Jag söker svar på mina frågor i huvudsak utgående från minnesmaterial som samlats in av Svenska litteratursällskapet i Finland, framför allt genom Folkkultursarkivets pristävling "Land och stad" som genomfördes 1976.⁴ Frågor om torghandel hade en framträdande plats i frågelistan. Respondenterna uppmanades att redogöra för hur ofta de rest in till städerna och salufört sina varor, hur torghandeln gick till, hurdana kunder som fanns på torget samt vilken annan kontakt än handel man hade med kunderna. Trots att frågorna utgick från att respondenterna hade rollen som försäljare, kom det in många svar som beskrev torghandeln utgående från kundens perspektiv. Respondenterna var i huvudsak födda mellan 1890 och 1925, vilket innebär att de vid tiden för pristävlingen var mellan 50 och 85 år gamla, och att den tid som beskrevs var första hälften av 1900-talet. Längden på svaren varierar från korta redogörelser på ett par sidor till vad som närmast skulle kunna beskrivas som korta essäer över respondentens liv och gärningar.

Som komplement har jag även läst tidningsmaterial som jag sökt fram via Nationalbibliotekets digitala tidningsarkiv. Artiklarna återger diskursiva förståelser av torghandel, av dess problem och möjligheter, samt hur dessa förändrades över tid. Frågan om torghandeln och dess organisering engagerade myndigheterna stort vid sekelskiftet och fram till 1920-talet, och jag kommer att demonstrera hur diskurserna levde kvar också i det senare insamlade minnesmaterialet. De två olika materialtyperna ger olika infallsvinklar på torghandel: medan minnesmaterialets uttryckliga syfte är att återge levda erfarenheter är tidningsmaterialet opinionsbildande och sakdrivande. Jag lyfter fram diskussionerna som fördes i tidningsmaterialet främst för att placera minnesmaterialet i en bredare samhällelig kontext. Jag har därför även läst tidningsmaterial som tidsmässigt föregår minnesmaterialet, eftersom de frågor som diskuterades i början av 1900-talet var del av en flera decennier lång diskussion om organiseringen av torghandeln.

Minnesmaterial som tidigare nästan uteslutande nyttjats av folklorister och etnologer har öppnat upp historievetenskapen för nya frågor och infallsvinklar. Som Johanna Wassholm och Anna Sundelin visar i en artikel om möten mellan finländare och rysk-karelska gårdsfarihandlare berättar frågelistor och andra typer av minnesmaterial om fenomen som andra källor är tysta om, såsom kundernas relationer till försäljarna och deras uppfattningar om handelstransaktionen.⁵ Vidare kan erfarenheter och känslor kring vardagen synliggöras genom minnesmaterialet, men det bör påpekas att det som presenteras som personliga upplevelser ofta

har omtolkats i samband med att historien skrivits ner, i många fall flera decennier efter att händelserna i fråga inträffat.⁶

Minnesmaterialet är författat av ett bredare befolkningssegment än övrigt personhistoriskt material som har bevarats för eftervärlden, såsom brev och dagböcker som ofta skrivits av personer ur de högre samhällsklasserna. Frågelistornas respondenter utgör dock inte heller ett representativt tvärsnitt av befolkningen, traditionsarkivens meddelare har oftast varit äldre personer och det ena könet har varit överrepresenterat (tidigare män, numera kvinnor). Dessutom har frågelistorna förutsatt att den som svarar både har förmåga att formulera en berättelse och uttrycka sig i skrift. Även om frågelistorna riktat sig till grupper med olika social bakgrund, förutsätter svarets utformning alltså en viss skrivvana.⁷

Intresset för erfarenheter har varit speciellt framträdande inom områden såsom kvinno- och arbetarhistoria. Kvinnohistoriens tidiga ambition var att synliggöra kvinnors roll i den historiska utvecklingen, en historia som varit både undanskymd och ofta odokumenterad. Genom att fokusera på kvinnors levda erfarenheter kunde ny kunskap utformas, samtidigt som kvinnor fick tolkningsföreträde över sin egen historia.⁸ Joan W. Scott, kvinnohistoriens mest namnkunniga teoretiker, anlade i essän "The Evidence of Experience" från 1991 en kritisk hållning till hur erfarenheter förstods och användes av historiker. Scott ansåg att erfarenheter fick en ställning som fundament, och att ingen vidare analytisk tolkning gjordes. Scott avfärdade dock inte betydelsen av erfarenheter, utan ansåg att historiker bör analysera erfarenheternas historicitet och diskursiva formation.⁹

I mitt kapitel utgör genus en central tolkningsram på två olika sätt. Dels är de som skriver minnesberättelserna till övervägande del kvinnor, dels är även innehållet i minnesmaterialet genuskodat. Hågkomster, erfarenheter och känslouttryck handlar i många fall specifikt om manliga eller kvinnliga försäljare, alternativt manliga eller kvinnliga kunder. Speciellt upplevelser av avsmak skildras huvudsakligen genom ett genuskodat språk. Som Mary Douglas har visat i sitt klassiska verk om renlighetens och smutsens symboliska betydelser, är dessa starkt kopplade till rådande uppfattningar om manligt och kvinnligt samt till deras inbördes hierarkier.¹⁰ Genusläsningen av materialet måste dock göras ur ett intersektionellt perspektiv och med uppmärksamhet på hur olika former av skillnadsskapande samverkar, eftersom de personer som rörde sig på torget var av olika social bakgrund och sätten att beskriva män och kvinnor var starkt färgade av vilken social ställning de hade.

Torghandel, det vill säga handel på öppna platser i städer, har sedan medeltiden varit en integrerad del av stads- och köpingsväsendet. Under torgdagarna kunde de omkringboende bönderna sälja avkastningen från sina gårdar från kärror eller stånd på områden som var bestämda av staden.¹¹ Trots torghandelns centrala betydelse för de finländska stadssamhällena, som växte kraftigt under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, är handelsformen likt annan småhandel ett understuderat ämne i finländsk historieskrivning. Småhandelns betydelse under 1800-talets andra och 1900-talets första hälft har dock demonstrerats i flera nyligen utkomna artiklar som visar hur disparata uppfattningarna om småhandel var under denna tidsperiod. Beroende av vilken samhällsgrupp eller vilket material som studeras kunde småhandeln betraktas som allt från onödigt ockrande till livsviktig försörjningsform och kanal för förnödenheter.¹²

Det fanns ändå skillnader mellan olika typer av småhandel, det vill säga torghandel, marknadshandel, gårdfarihandel, mångleri och lanthandel. I de ovannämnda studierna studeras främst gårdfari-, marknads- och lanthandel, medan torghandeln – som på flera punkter skiljer sig från de andra handelsformerna – får en mera undanskymd roll. Gårdfarihandeln och i någon mån även marknadshandeln var mobila verksamheter, där handelsmännen rörde sig över ett stort område för att distribuera sina varor. Torghandeln hade i sin tur en mera stationär karaktär; även om försäljarna kom från en annan ort var deras rätt att bedriva torghandel knuten till en viss plats dit de återvände vecka efter vecka. Det betydde även att torghandlarna inte reste lika lång väg som de handelsmän som idkade gårdfari- och marknadshandel och hade ett stort handelsområde som låg långt från det egna hemmet. Därför kan man se torghandlarna som en mera integrerad del av lokalsamhället än andra utifrån kommande handelsmän som bedrev småhandel.

Även produkterna som såldes skilde torghandeln från framför allt gårdfarihandeln. Torghandeln försåg stadsbefolkningen med livsmedel: smör, mjölk, gräddor, ost, spannmål, bröd, kött och fisk. Med andra ord varor som gemene man behövde införskaffa. Även om också gårdfarihandlarna i någon mån sålde livsmedel bestod deras utbud främst av konsumtionsvaror såsom tyger och kramvaror. Därför handlade också debatterna om de olika typerna av handel föranledde om olika saker. Debatten om gårdfarihandel tog fasta på allmogens påstådda lyxkonsumtion, som dessutom förvärrades av att de lockades till uppköp av män av främmande nationalitet och etnicitet som lurade dem att köpa värdelösa varor av undermålig kvalitet.¹³ Debatten om torghandel, som jag senare kommer att gå närmare in på,

var fokuserad på hur varorna hanterades – det var aldrig en fråga om huruvida torghandeln behövdes eller inte. Men även gällande torghandel väckte frågan om torghandlarnas svekfullhet reaktioner – en tråd som också minnesmaterialet tar upp.

Torghandel har för Finlands del i någon mån behandlats i tre typer av historisk forskning: i lokalhistoriska studier, i studier om livsmedelshygienens historiska utveckling och i forskning om etniska minoriteters handelsverksamhet.¹⁴ Det mest utförliga bidraget i den första kategorin är historiken över Päijänne-Tavastland där bokseriens fjärde del, författad av Jouko Heinonen, i sin helhet handlar om marknads- och torghandeln i landskapet. Den är emellertid i huvudsak deskriptiv till sin art. Johanna Wassholm har studerat den judiska torghandeln i Åbo och demonstrerat hur omstridd denna form av handel var.¹⁵ Medan de judiska handelsmännen främst sålde tyger och kläder, bedrev finländska bönder i huvudsak handel med livsmedel, vilket även en del av det här kapitlet kommer att handla om. Livsmedelshygienens och -hanteringens utveckling i Finland vid sekelskiftet 1900 har uppmärksamats av Marjatta Hietala som fokuserar på de transnationella idéutbyten varigenom livsmedelshygienen spreds till landet.¹⁶ I de här verken beskrivs torghandeln så som den uppfattades och beskrevs i officiella dokument och tidningsartiklar. I detta kapitel står det erfarenhetsbaserade förhållandet till torghandel i centrum. Genom detta fokus får den historiska förståelsen av förhållandet mellan människan och livsmedel och försäljning en ytterligare fördjupning. Detta gäller i synnerhet erfarenheten av de människor som hanterade och sålde livsmedel.

AVSTÅND OCH GEMENSKAP I TORGHANDELN

Det gemensamma för de ovannämnda studierna är att de ser torget som en kulturell och social arena där, liksom i dagens supermarketer, alla typer av människor möttes. Stads- och köpingsborna var tvungna att införskaffa de matvaror och förnödenheter som deras egna trädgårdar inte kunde producera, vilket i takt med den ökade urbaniseringen innefattade allt fler produkter. Detta gällde såväl hög som låg, även om försäljarna på torget kom från specifika samhällssegment. Dels var det landsbor som reste in till städerna för att sälja avkastningen från sina gårdar eller fisk de fångat, dels stadsboende torghandlare som sålde produkter de köpt upp. I viss mån befolkades torgen även av etniska minoriteter och i både Helsingfors och Åbo fanns så kallade ”narinker”, det vill säga handelsplatser där judiska månglare fick bedriva handel vilket de i huvudsak gjorde med begagnade kläder.¹⁷ Torget var dessutom en plats där kvinnor och män kunde röra

Torghandel på Salu-torget i Helsingfors 1918. Foto: Hoffman, Wolff och F. Simmler. (Museiverket/Historiska bildsamlingarna)

sig på liknande villkor; såväl män som kvinnor agerade försäljare och bland kunderna intog kvinnorna en synlig plats, eftersom det oftast var de som ansvarade för inköpen i familjerna.

Svenska litteratursällskapets återkommande meddelare och de som svarade på pristävlingen ”Land och stad” intog i svaren både rollen som försäljare och kund, även om de som själva varit försäljare på torget var i majoritet. Respondenterna kom från de svenskspråkiga regionerna av Finland – det vill säga Nyland, Åboland, Österbotten och Åland. Befolkningen här försörjde sig under 1900-talets första hälft i huvudsak på jordbruk och eftersom områdena antingen låg längs Finlands västra och södra kust eller i den yttre skärgården, var även fisket huvud- eller binäring för en stor del. För många småbrukare var pengarna man fick genom torghandeln en nödvändig biinkomst, och handelsformen krävde mycket förberedelser. Om även fisk ingick bland handelsvarorna var man tvungen att snabbt få fångsten till försäljning.

Minnesmaterialet ger en god bild av småbrukarnas vardag och deras färder till torget. Torghandeln var en vardagsrutin som många av informanterna hade erfarenhet av och ville berätta om. Från sen vår till höst såldes stapelvaror från bondgårdarna, såsom säd, bröd, mjölk, smör, grädde,

grönsaker och frukt. Säsongsvis såldes även olika blommor, bär och svamp som familjerna plockat enkom för vidareförsäljning. Informanterna berättar osentimentalt om de långa arbetsdagarna som deras föräldrar hade då det var torgdag. Redan när klockan slog två på natten skulle föräldrarna upp för att vittja näten och sedan göra allt klart för avfärd. På torget ställdes varorna fram i stånd, men ofta också enbart i lådor på marken. Före torgpolisen ringde i klockan som markerade att handeln började, måste man även höra sig för vad priset för de olika produkterna skulle vara för dagen. Det var nämligen kutym att alla höll ungefär samma prisnivå och efter att handeln hade påbörjats fick man inte längre höja priset.¹⁸

Informanterna växlar mellan redogörelser för det vardagliga och anekdoter om det speciella. De hymlar inte med hur slitsamt det var att förbereda torghandeln och, för en del försäljare, att dag ut och dag in förse stadsborna med nya produkter. Erfarenheten av att stå på torget i egenskap av försäljare verkar dock i huvudsak vara positiv, och torghandeln som fenomen beskrivs oftast i ljusa dager.¹⁹ Minnesmaterialet färgas naturligtvis av avståndet i tid; minnen från barndomen eller av en specifik händelse från uppväxten framstår generellt som positivare då flera år har förflutit.

I informanternas berättelser framstår torghandeln som ett familjeföretag, där pappan, mamman och barnen alla på olika sätt var involverade. Speciellt mödrarna hade en framträdande position i handeln; kvinnorna och männen hade bestämda uppgifter på torget och det var oftast kvinnan som skötte kassan. Torget blev därmed en arena för kvinnligt aktörskap. Tidigare forskning har visat att småhandeln under en lång period varit ett sätt för kvinnor att försörja sig och slå sig fram på. Den omfattande studien *Making a Living, Making a Difference*, som utförts av den Uppsalabaserade forskargruppen Gender & Work och handlar om kvinnors och mäns försörjningsformer i det tidigmoderna Sverige, visar att kvinnor i många fall förlitade sig på handel för att säkra sin försörjning.²⁰ I det svenska riket var handel i vissa fall ett sanktionerat försörjningssätt för samhällets marginaliserade. Under äldre tider hade gatuhandeln varit en rättighet förbehållen de så kallade månglarna och månglerskorna, det vill säga medellösa stadsbor som saknade burskap och som sålde fisk, frukt, bär och grönsaker på gator och torg. Från och med 1700-talet var det endast kvinnor som ägde denna rätt, och även efter att mångleriet avskaffades var det ofta kvinnor som sålde på torget.²¹ Kopplingen mellan kvinnlig yrkesutövning och småhandel levde alltså kvar in på 1800- och 1900-talet. I en studie om jordlösa kvinnors försörjningsmöjligheter kring sekelskiftet 1900 har Pirjo Markkola visat att försäljning av mjölk och smör i de närliggande städerna kunde utgöra en betydande biinkomst ifall man hade tillräckligt med boskap.²² Dessutom har Ann-Catrin Östman visat att förhållandevis

många av dem som drev lanthandel efter att verksamhetsformen legaliserades 1859 var kvinnor, i första hand gifta kvinnor och änkor.²³

Förutom kön var även klass en markör som utmärkte torghandlarna. Torghandeln framstår i minnesberättelserna dock som en integrerad del av en jordbrukande livsform, inte som något som man av nöd var tvungen till. Några undantag finns dock. Lars Lindholm från Esbo berättar om sin fattiga farbror som hade sex barn och om hur hela familjen engagerades för att plocka och sälja blåbär för att de skulle ha råd med mat och husrum. Lars ville lyfta fram farbrodern i syfte att visa hur torghandeln och allt slit kring den kunde vara det enda drägliga sättet för en fattig människa att försörja sig på.²⁴

Många torgförsäljare kom också från en annan social position än sina kunder – när landsbygdsbefolkningen reste in till städerna var det både geografi och ofta även social status som markerade dem som utomstående. Det var dock inte alltid så att torghandlarna skulle ha varit socialt underlägsna sina kunder, eftersom informanterna gång på gång återkommer till att man som försäljare träffade kunder från både de högre och lägre samhällsklasserna. I stället lyfter informanterna fram hur lojala kunderna blev med tiden och hur en känsla av gemenskap på så sätt uppstod mellan kund och försäljare.²⁵

I de berättelser jag läst saknas i stort sett mera ingående resonemang om den egna sociala positionen inom torghandeln, såsom erfarenheter av nedlåtenhet från kundernas sida eller känslor av underlägsenhet gentemot dem. Det betyder dock inte att berättelserna saknar prov på avståndstagande kund och försäljare emellan – ett avstånd som skapades genom både ord och handling.

Den grupp som enligt minnematerialet väckte mest uppmärksamhet – eller rent av förakt – var de så kallade herrskapsdamerna, vilket framkommer i följande citat:

Sen for vi till torget. Där stodo många körsbärsförsäljare i raden. Då kommo de en lång rad kvinnor som bad att få smaka på körsbären. De tog 4 bär av pappas låda och sa att de var sura. De tog lika av de följande men de voro också sura och så gick de raden ut. Men så kom det en vacker dam som sade åt de glupska kvinnorna Skäms ni inte att gå här och äta opp bären för dem som säljer.²⁶

Kundernas missnöje med de utbudna varorna kombinerat med fräck glupskhet från speciellt kvinnornas sida är något som flera informanter säger sig ha erfarenhet av. Och att ge svar på tal, så som den vackra damen i ovanstående citat, verkar inte heller ha varit ovanligt. Det finns flera berättelser om torgförsäljare som var grova i mun och inte skydde att för-

olämpa besvärliga kunder. Det berättas till exempel om en torgförsäljare i Hangö som både syntes och hördes på torget, och som talade en grov österbottnisk dialekt. I en av minnesberättelserna återges hur han tröttnade på en dam som var missnöjd över att det inte fanns svart ull på torget och röt åt henne: "Svart ullu, å svart ullu, lag him di, och rak han din kuttu så får du svart ullu."²⁷ Huruvida informanten själv hade varit med då kommentaren fälldes eller om det är fråga om en vandringsågen är svårt att säga – samma informant återger flera liknande anekdoter om samma försäljares beteende gentemot "fina damer". En annan fråga som väcks är om informanten valde att återge den österbottniska handlarens skymfer för att de utgjorde ett brott mot kutymen eller för att de var en del av vardagen på torget.

Hangöförsäljarens skymfande av kvinnan på torget ger uttryck för ett förakt mot konsumerande kvinnor, vilket tycks ha förstärkts av att de ofta tillhörde de högre samhällsklasserna. Föraktet mot konsumerande kvinnor var dock inte begränsat till torget. För Finlands del har till exempel Laura Stark visat hur problematisk allmogekvinnornas konsumtion ansågs vara. I det sena 1800-talets Finland var kvinnors konsumtion ett hot mot den patriarkala makten, eftersom den gav kvinnor spelrum och möjligheter att själv fatta konsumtionsbeslut.²⁸ I en artikel om hår som konsumtionsvara under slutet av 1800-talet tar Johanna Wassholm och Anna Sundelin fasta på hur den negativa synen på hårhandel, i relation både till de kvinnor som sålde sitt hår och de som köpte produkter gjorda av hår, starkt färgades av synen på kvinnor som fåfånga konsumenter.²⁹ Starks samt Wassholms och Sundelins studier visar hur samhällseliten såg på kvinnors köp av konsumtionsvaror, medan minnesmaterialet berättar om landsbygdsbefolkningens syn på kvinnors köp av lantmannavaror. I båda fallen beskrivs dock kvinnliga kunder i termer av fåfånga, glupskhet och misstänksamhet. Grundproblemet tycks alltså ha varit kvinnor som konsumerar, oberoende av vem det är som betraktar och vad kvinnorna i fråga köper.

Flera svar ger alltså uttryck för erfarenheter av både gemenskap och avstånd, och detta gällde inte endast torgförsäljarnas förhållande till kunderna utan även försäljare emellan. I ett mycket utförligt svar berättar Estrid Öhman från Kyrklätt om hur försäljarna for iväg på kvällen för att hinna till torget i Helsingfors till klockan sju då torghandeln började. I svaret framstår gemenskapen mellan dem som åkte tillsammans från samma by som central, eftersom de oftast hade bestämda gemensamma rutiner i samband med torgförsäljningen. Men även avstånd och konkurrens kunde färga relationen försäljare emellan. Britt-Marie Olsson gjorde en karriär som torghandlare i Helsingfors och berättar om behovet av att infinna sig i tid på torget för att få en tillräckligt bra plats. Man måste också akta sig

för att inte ta för mycket utrymme eftersom det lätt kunde leda till gräl med de andra försäljarna.³⁰

Samtidigt vittnar Britt-Marie också om hur torghandeln kunde skapa distans till och förakt i den egna närmiljön. De som inte själva ägnade sig åt torghandel hade ofta uppfattningen att man blev rik på handeln och att den var något att avundas. En man som såg Britt-Marie och en annan kvinnlig försäljare återvända från torget utbrast: ”Där kommer käringarna peningstinna från torget.”³¹ Britt-Maries anekdot är troligtvis förlagd till mitten av 1900-talet, men återspeglar den allmänt förekommande negativa synen som länge omgärdade småhandeln. Ian Mitchell har i en studie om engelsk detaljhandel pekat på hur småhandel ofta gav upphov till ett dikotomt förhållningssätt. Även om kunderna uppskattade försäljarna och de tjänster de erbjöd, var handelsverksamheten samtidigt föremål för ogillande, avund och ryktesspridning.³²

AVSMAK OCH SKAM

Det var rotfrukter av olika slag, det var ull och lin som behövdes för husets behov, kött och bröd hämtades även till torget, och säkert de såldes många gånger under sådana förhållanden att nu tidens hälsovårdsnämnder skulle få slaghicka.³³

De flesta minnesberättelserna ger en positiv bild av torghandeln. De som själva var försäljare beskrev handeln som spännande och i vissa fall som en väg till socialt avancemang. Fanny Lundell skriver till exempel om hur torghandeln var ett steg uppåt från att arbeta som hushållerska.³⁴ Det finns dock även exempel på upplevelser av skam och avsmak i förhållande till torghandel, och dessa var vanligare bland torgets kunder eller då någon betraktade torghandeln vid sidan om, exempelvis som barn till en försäljare. Positiva och negativa upplevelser kan också finnas i samma berättelse, som i Elma Nylunds skildring. Elma berättar livfullt om den torghandel som hon och hennes föräldrar bedrev i Pargas och på Åbo torg. Familjen som bodde i inre skärgården var varken rik eller speciellt fattig, men för att föräldrarna skulle kunna bekosta barnens skolgång tog de till olika sätt att dryga ut kassan, däribland torgförsäljning. Elma beskriver hur familjen om somrarna sålde fisk, bär, blommor, smör, potatis och grönsaker och hur föräldrarna för att få upp fisken var tvungna att stiga upp mitt i natten inför torgdagarna. Elmas mamma måste dessutom hinna mjölka korna före avfärden. Barnen följde också med på resan och deras uppgift på torget, när de blivit tillräckligt stora, var att tillsammans med mamman sköta kassan medan pappan vägde varorna. I Elmas berättelse

Två torgförsäljare på Salutorget i Åbo 1938. Foto: Pietinen. (Museiverket/Historiska bildsamlingarna)

finns många varma minnen av torghandeln, men även känslor av skam. Torgpolisen vaktade på försäljarna för att de inte skulle fuska med priserna, vilket hennes pappa blev fast för.³⁵

Berättelserna om fusk, både i förhållande till priser och till hur livsmedel hanterades, återknyter till en av det tidiga 1900-talets stora frågor om hur man skulle organisera förhållandena i de växande urbana centrumen. Under andra hälften av 1800-talet förändrades samhället på en rad olika sätt som märkbart påverkade synen på mat och hanteringen av livsmedel. Industrialiseringen och den därpå följande urbaniseringen medförde att en större andel av befolkningen var tvungen att köpa den mat man konsumerade, samtidigt som den teknologiska och industriella utvecklingen innebar att livsmedel producerades på ett annorlunda sätt och i en snabbare takt än vad som tidigare hade varit möjligt. Samtidigt skedde en avreglering

av livsmedelsförsäljningen, så att allt fler varor kunde säljas på torgen och allt fler personer försörja sig på torghandel. Sammantaget innebar detta att torghandeln expanderade kraftigt, men ofta under mer eller mindre oreglerade och kaosartade förhållanden. Runt om i Europas metropoler och städer uppstod därför kring sekelskiftet 1900 diskussioner om de möjliga farorna med att oerfarna handelsmän sålde till oerfarna kunder, och om hur detta ledde till svekfullhet och lurendrejeri från försäljarnas sida. I sin studie över praktiker och ideologier kring mat vid sekelskiftet 1900, beskriver Yvonne Hirdman situationen som ett slags vilda västern, där ekollon tillsattes i kaffet, sågspån i mjölet, gräs i teet, vatten i mjölken och ister i smöret. Därtill färgades korven röd medan kalvköttet blåstes upp för att få varan att se bättre ut och väga mera.³⁶

Också i Finland debatterades torghandeln och livsmedelshanteringen flitigt, i synnerhet från 1890-talet fram till 1920-talet. Ett återkommande tema i tidningspressen under senare halvan av 1800-talet och in på 1900-talet var torgförsäljarnas svekfullhet. Försäljarna anklagades för att ta för höga priser för sina produkter, uppge felaktig information om dem eller för att inte följa föreskrifterna för torghandel, såsom förbudet mot att sälja utanför de bestämda klockslagen.³⁷ I synnerhet uppköparna väckte ofta förargelse bland stadsborna, eftersom de så fort bönderna kom till staden med sina produkter erbjöd sig att köpa hela lasset, som de sedan sålde till ett högre pris än vad bönderna skulle ha gjort.³⁸

Det som ändå främst bidrog till tidningspressens bild av torghandeln som oordnad och tumultartad var rapporteringen om hur livsmedel behandlades. Livsmedelshygienen blev samhällsrelevant under slutet av 1800-talet som en följd av flera sammanlänkade processer. När skräen förlorade makten över till exempel köthanteringen, följde en period av oklarheter och bristande insyn i hur produkten färdades från producent till konsument.³⁹ Enligt Per Eriksson var det just det ökade avståndet mellan producenter och konsument av livsmedlen som gav upphov till att intresset för hygien väcktes.⁴⁰ Livsmedelshygienen var dock även en del av det ökade intresset för hälsovård i slutet av 1800-talet, och liksom både kroppshygienen och rashygienen var också livsmedelshygienen ämnad att förbättra människans inre konstitution.⁴¹ Framstegen inom bakteriologin och epidemiologin ökade kunskapen om hur bakterier och sjukdomar sprids, samtidigt som laboratorietekniken gjorde det möjligt att undersöka livsmedel. Dessutom medförde olika epidemier vid 1800-talets slut, såsom tyfusedemin 1895, att all form av hygien ansågs vara av ytterst stor vikt.⁴²

Frågorna kring hygien märktes tydligt i den bild som förmedlades av torghandeln i den finländska pressen vid slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Artiklar och notiser beskriver hur kött, fisk, smör, bär och

grönsaker stod uppställda bredvid säd, ved och hö på dammande torg där försäljarna hade placerat sig huller om buller för att bjuda ut sina varor. Bredvid sina provisoriska stånd hade torgförsäljarna dessutom ställt hästarna som de hade färdats med till torget. Saften från köttet och frukten blandades med avfall, djurens avföring och dammet från torget till en gytjtig sörja så att hela grunden som torget stod på ansågs ha blivit sjuk.⁴³ Behovet av att flytta försäljningen av livsmedel inomhus till saluhallar framställdes som akut. Framför allt i Helsingfors tycktes behovet av en saluhall vara skriande, om man får tro *Hufvudstadsbladet*. På samma sätt som Hirdman visar att Stockholm i svensk press framställdes som efterblivet i jämförelse med europeiska storstäder såsom London, Paris och Berlin, hävdade den finländska huvudstadspressen att utlänningar storligen förundrade sig över hur primitivt livsmedelsförsäljningen var organiserad i Helsingfors. I en artikel från 1907 skrev *Hufvudstadsbladets* redaktion att till och med Åbobor förvånades över tillståndet i Helsingfors, där förhållandena var mycket sämre än i Åbo.⁴⁴

Avsmak och äckel är också starkt närvarande i minnesmaterialet, speciellt i de svar där informanterna är födda på 1890-talet och runt sekelskiftet 1900. I flera berättelser från Åboland var det framför allt kötthandeln som väckte anstöt. De kvinnliga informanterna beskrev kötthandlare som på olika sätt väckte avsmak hos dem. Dels handlade det om smutsiga förkläden och tyger som köttet sveptes in i, dels om hur försäljarna hantlade köttet. På torget fanns till exempel kötthandlaren som höll kniven i munnen medan han skar upp köttet. Dessutom var köttet även på andra sätt oaptitligt då spyflugor surrade runt omkring och det ryktades om att en del av det kött som såldes kom från självdöda djur. Även försäljarna beskrevs i termer av avsmak. En specifik slaktare var ofta berusad under torgtiden och det hände att han urinerade bredvid ståndet. Informanten framställde dessutom slaktaren som våldsam mot sin hustru som födde barn efter barn, och det ryktades om att han varje gång hon blev gravid klädde upp henne.⁴⁵

Att det är just kötthandeln som väckte informanternas avsmak är i sig inte förvånande. Köttet var en basföda som annan konsumtion byggdes upp kring. Enligt Christina Nordin kom köttet att bli stommen i matkonsumtionen vid sekelskiftet 1900, och detta gällde i synnerhet för de större städerna. Köttet var dessutom det födoämne som var mest riskabelt då det kom till livsmedelshygien.⁴⁶

Informanternas upplevelse av äckel pekar på en intressant dimension av hur erfarenheter aktualiseras i minnesmaterialet. I dylikt material har det ofta varit kollektivets erfarenheter som skrivs fram, och den person som skrivit ner berättelsen har snarare fungerat som språkrör för en bredare

gemenskap.⁴⁷ Äcklet presenteras dock som en individuell och inte som kollektiv erfarenhet.⁴⁸ I informanternas berättelser är det dessutom i högre grad försäljaren, det vill säga slaktaren, än produkten (köttet) som väcker anstöt. Försäljaren pissar, för över sin saliv på köttkniven och står med smutsiga förkläden och lakan. Försäljarna kan därtill vara berusade och våldsamma. Även i berättelser som inte berör kötthandel lyfts avsmak fram:

Andra morgonen skjutsade sedan farbror oss till torget. Där stod en gubbe uppe på en ställning och skrek: "marochi karoschi" och så sade farbror: nu skall lilla pian få smaka något riktigt gott. Pappa betalade och ryssen dök med en ärm som var så flottig att den blänkte ned i tunnan och satte glass i en strut. Men jag såg på gubbens flottiga ärm och tog inte emot glass-struten. Ryssen mumlade något obegripligt och så[g] arg ut.⁴⁹

I minnesberättelserna finns en könsbaserad avsmak, där smutsen – i dessa fall pisset, saliven, blodet och flottet – associerades med män. Även tidningsmaterialet visar att det fanns en tydlig koppling mellan orenhet och maskulinitet samt mellan renhet och kvinnlighet då det handlade om torghandel. I en artikel i tidningen *Östra Finland* 1895 förfasade sig signaturen "s" över all smuts på torgen. Smutsen var enligt artikelskribenten ofta förorsakad av försäljarnas lättja och fusk när det gällde att följa de existerande föreskrifterna. För att övervaka och råda bot på smutsen på torgen rekommenderade skribenten att en snygghetspolis borde inrättas. Enligt skribenten borde kvinnor vara mera kvalificerade än män för uppgiften:

För att vara arbetande i denna snygghetspoliskår kräfves ingalunda att tillhöra det manliga könet, utan långt hellre skulle denna värksamhet kunna överlämnas till fruntimmerna. Dessa hafva nämligen för snygghet i allmänhet en mera klar och öppen blick än männen, hvarför de också lättare äro i tillfälle observera när osnygghet förekommer. Dessutom skulle fruntimmer, då de naturligtvis ej för skötandet af sin snygghetspolistjänst behöfva vara uniformerade, lättare överraska dem, som vid torghandeln bära sig snaskigt åt, än en uniformerad polisman är i stånd till.⁵⁰

Artikeln visar tydligt att kvinnor associerades med renhet och prydighet, att de ansågs ha en naturlig fallenhet för ordning och för att observera "snaskighet", något som männen antogs vara sämre på.

Kopplingen mellan avsmak och genus tycks dock ha varit produkt-specifik. Medan behandlingen av kött var en manlig syssla, stod mjölken och smöret för det kvinnliga. Arbetet på gården var indelad enligt dessa linjer, och som Ann-Catrin Östman har visat i sin doktorsavhandling från 2000 fanns det långt in på 1900-talet starka föreställningar om hur arbetsfördelningen mellan könen skulle se ut, och överskridningarna av

dessa gränser tolkades ofta i termer av smuts. Det var orent för en man att beblanda sig med mjölken från korna, och denna orenhet överfördes på mjölken så att ingen ville dricka mjölk som var mjölkad av en man.⁵¹ Även försäljningen av lantmannaprodukter på torget associerades med ett könsspecifikt äckel. I ett kapitel i denna bok visar Ann-Catrin Östman och Eija Stark att även smöret förorsakade äckel och avsmak på torget, men då i högre grad från försäljarnas än från kundernas sida. Enligt äldre kutym skulle kunderna nämligen få smaka på smöret innan de ingick köp. Då gick kunderna, ofta de tidigare nämnda herrskapsdamerna, från bytta till bytta för att med lillfingrets nagel eller en pinne dra streck i smöret. Östman och Stark visar hur många i minnesmaterialet återberättar händelsen med avsmak, då smöret besudlades av de förnäma damernas saliv och bakterier från naglarna.

I minnesmaterialet är såväl avsmak och äckel som oordning och kaos främst närvarande i de allra äldsta respondenternas svar som berättar om 00-, 10- och 20-talen. Detta återspeglar naturligtvis torghandelns och livsmedelshygienens förändring under 1900-talets första hälft. I takt med att torghandeln professionaliserades och livsmedelskraven skärptes blir erfarenheterna av avsmak på torget färre. Samtidigt genomgick synen på renlighet och hygien stora förändringar, och man kan fråga sig om respondenternas svar snarare representerar 1970-talets uppfattning om den ordnade och rena torghandeln.⁵² Genom att lyfta fram tidningsmaterialet har jag dock velat visa att erfarenheter av smuts och oordning inte enbart kan ses som senare omtolkningar av det upplevda; problemen med smuts, slarv och fusk var en engagerande samhällsfråga decennierna kring sekelskiftet.

TORGET SOM SOCIAL ARENA I ERFARENHETSBASERADE BERÄTTELSE

Torghandelns betydelse skulle under 1900-talet kraftigt reduceras; det utbredda nätverket av mataffärer minskade behovet av torghandel, samtidigt som 1900-talets omfattande strukturomvandling innebar att allt färre hade lantmannaprodukter som lämpade sig för försäljning. Torghandel som fenomen finns naturligtvis fortsättningsvis, men har förlorat den nödvändighet som den hade under 1900-talets första hälft.

Det faktum att torghandeln var en nödvändighet för både säljare och köpare i städer och kommuncentra och att personer av olika bakgrund rörde sig på torgen, innebär att vi har ett rikt minnesmaterial som berättar om torget som arena för möten och torghandeln som försörjningsform under 1900-talets början. I det här kapitlet har jag analyserat svar som skickades in till Svenska litteratursällskapets pristävling ”Land och stad”,

där man efterlyste landsbors minnen av vistelser i städerna och möten med stadsbor. Jag har utifrån svaren analyserat hur torget som plats och torghandeln som verksamhet uppfattades av försäljare och kunder och vilka erfarenheter av torget de ville dela med sig av. I min läsning av materialet stannade jag upp vid två erfarenhetskomplex: erfarenhet av relationer mellan torghandelns olika parter samt erfarenheter av hanteringen av livsmedel. Som även tidigare forskning om småhandel i Finland under sent 1800- och tidigt 1900-tal har visat, var torget en smältdigel av personer av olika kön, klass och härkomst. Det här är även något som informanterna uppmärksammar, samtidigt som de beskriver situationen som konfliktfri – dock med ett undantag. Flera informanter återkommer till de så kallade ”fina damerna” för vilka inga produkter var goda nog, och som glupskt och oförsämt gick och klämde på varorna och smakade utan att köpa. Det är egentligen endast i relation till denna grupp, i intersektionen mellan kön och klass, som avstånd mellan försäljare och köpare skapas.

Det bör påpekas att jag i början av forskningsprocessen ställde öppna frågor till materialet, jag letade inte uttryckligen efter hur kvinnliga/manliga försäljare/kunder uppfattades och beskrevs i minnesberättelserna. Men både när det gällde relationer och hanteringen av livsmedel trädde genus fram som en analytisk röd tråd. Uppdelningen mellan den manliga smutsen och den kvinnliga snyggheten blir uppenbar i materialet kring torghandel. De manliga slaktarna betraktades med avsmak när de hanterade kött och även i övrigt levde om på torget, medan de kvinnliga snygghetspoliserna skulle åtgärda de problem som uppstod.

I minnesmaterial finner vi aldrig ”rena” upplevelser, utan de är tolkade och förvanskade av tiden och förändrade sociala sammanhang. Det att flera informanter berättar om slående likadana händelser i till exempel mötet med besvärliga kunder eller äckliga försäljare kan snarare ha att göra med att dessa stack ut och var föremål för diskussion efter det inträffade. Men just därför förmedlar berättelserna centrala erfarenheter från en specifik plats och en specifik tid i historien.

- 1 En tidigare version av detta kapitel har publicerats på finska under titeln ”Kyllä mä oon aina silleen tykännyt torikaupasta. Ihmisten väliet suhteet ja vastenmielisyys torikauppaa käsittelevissä kokemuspohjaisissa tarinoissa n. 1900–1950” (2019).
- 2 Personnamnen i insamlingsmaterialet är fingerade i detta kapitel men orterna meddelarna berättar om är de verkliga.
- 3 Land och stad, SLS 1185, Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 859–862.
- 4 Pristävlingen fick 160 bidrag och arkivmaterialet omfattar 1 070 brevsidor.
- 5 Johanna Wassholm & Anna Sundelin, ”Emotions, Trading Practices and Communication in Transnational Itinerant Trade: Encounters between ’Rucksack Russians’ and their Customers in the Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Finland” (2018), s. 132–152.
- 6 Inom forskningstraditionen erfarenhetshistoria görs en distinktion mellan upplevelse, som är den subjektiva tolkningen av händelsen, och erfarenhet, som refererar till den sociala och kulturellt omtolkade upplevelsen. Denna uppdelning blir tydlig i minnesmaterialet då man ser hur ungefär samma berättelse reproduceras i frågelistsvar efter frågelistsvar. För en beskrivning av erfarenhetshistoria, se Ville Kivimäki, ”Krigets erfarenhetshistoria. Erfarenhet, upplevelse och trauma som föremål för historieforskning” (2011), s. 91–92.
- 7 Charlotte Hagström & Lena Marander-Eklund, ”Att arbeta med frågelistor. En introduktion” (2005), s. 9–30; Jyrki Pöysä, ”Kilpakirjoitukset muistitietotutkimuksessa” (2006), s. 226–227.
- 8 Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman, ”Biografiska betydelser – norm och erfarenhet i levnadsberättelser” (2011), s. 7–20.
- 9 Joan W. Scott, ”The Evidence of Experience” (1991), s. 773–797.
- 10 Mary Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (1996), s. 3.
- 11 Matti Räsänen, ”Tori tutkimuskohteena” (1974), s. 67–75.
- 12 Se t.ex. de artiklar som ingår i Kommunerande konsumtion-projektets temanummer om småskalig handel i *Historisk Tidskrift för Finland* (2018:2) samt introduktionen: Johanna Wassholm & Anna Sundelin, ”Småskalig handel på glidande skalor. Försörjning och konsumtion i Finland 1800–1940” (2018), s. 191–204.
- 13 För diskussioner om gårdfarihandel i Finland se Hanna Lindberg, ”I händerna på arkangeliter, judar och andra schackrare’ – Debatten om gårdfarihandel på Finlands lantdag 1877–1878” (2018), s. 205–230.
- 14 Det finns även ett flertal etnologiska studier om torghandel och då oftast med fokus på specifika orter. Se t.ex. Terhi Kurttila & Jukka Pennanen, *Muuttuva tori ja ihmisen. Etnografinen tutkimus Oulun kauppatorista ja sen ihmisistä vuosisadan alusta nykypäivään* (1992); Räsänen, ”Tori tutkimuskohteena”.
- 15 Se Johanna Wassholm, ”Handel i marginalen. Den judiska småhandeln och lokalsamhället i Åbo i slutet av 1800-talet” (2017), s. 589–617.
- 16 Marjatta Hietala, *Tietoa, taitoa, asiantuntemusta. Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917* (1992); Marjatta Hietala, ”Upplysning om hygien. Utländska influenser på finska läkares engagemang inom livsmedelskontrollen i Finland” (2015), s. 111–120.
- 17 Se t.ex. Wassholm, ”Handel i marginalen”, s. 596–603.
- 18 Se t.ex. SLS 1185, s. 772.
- 19 Se t.ex. SLS 1185, s. 859–862.
- 20 Maria Ågren (ed.), *Making a Living, Making a Difference. Gender and Work in Early Modern European Society* (2016), s. 30–32.

- 21 Erik Lindberg & Sofia Ling, ”Spanska’ citroner till salu. Om kvinnors handlingsutrymme på fruktmarknaden i 1700-talets Sverige” (2014), s. 11; Christine Bladh, *Månglerskor. Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846* (1991).
- 22 Pirjo Markkola, *Naisten ansiotyö maatalousyhteiskunnassa. Tutkimus Hämeen maa-seudun naisista 1870-luvulta ensimmäiseen maailmansotaan* (1989), s. 155–157.
- 23 Ann-Catrin Östman, ”Knubbmorin, Handels-Maj och Mamsell Bygden – tidiga lanthandlerskor i etnologiskt frågelistmaterial” (2018).
- 24 SLS 1185, s. 825–826.
- 25 Se t.ex. SLS 1185, s. 825–826, 853, 859–862.
- 26 SLS 1185, s. 821.
- 27 SLS 1185, s. 695.
- 28 Laura Stark, *The Limits of Patriarchy. How Female Networks of Pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-Century Finnish Language Press* (2011), s. 106–109.
- 29 Johanna Wassholm & Anna Sundelin, ”Det hänger på ett hår. Praktiker, moral och varuflöden i handeln med människohår i Finland 1870–1900” (2018), s. 253–254.
- 30 SLS 1185, s. 846–849, 857–862. Se även Johanna Wassholms kapitel i denna bok.
- 31 SLS 1185, s. 859–862.
- 32 Ian Mitchell, *Tradition and Innovation in English Retailing, 1700 to 1850* (2016), s. 61–62. Se även Wassholm, ”Handel i marginalen”, s. 589.
- 33 SLS 1185, s. 695.
- 34 SLS 1185, s. 615–629.
- 35 SLS 1185, s. 630–635.
- 36 Yvonne Hirdman, *Magfrågan. Mat som mål och medel – Stockholm 1870–1920* (1983), s. 142.
- 37 Se t.ex. *Hufvudstadsbladet* 7.12.1864; *Finlands Allmänna Tidning* 9.4.1877.
- 38 Se t.ex. *Arbetaren* 24.9.1889.
- 39 Åke Bruce & Marie-Louise Danielsson-Tham, ”Vad kontrollerades under perioden 1850–1950 och vilka hjälpmedel i form av lagar, kunskap och teknik fanns att tillgå?” (2015), s. 19.
- 40 Per Eriksson, ”Från jord till bord och från land till stad. Livsmedelshygien och framväxten av ett modernt livsmedelssystem – inledning” (2015), s. 13.
- 41 Per Eriksson, ”Livsmedelshygien och livsmedelskontroll i Sverige” (2015), s. 34–35.
- 42 Hietala, ”Upplysning om hygien”, s. 111–112.
- 43 *Östra Finland* 19.9.1895; *Wasa Nyheter* 24.4.1896; 24.6.1898; *Västra Nyland* 30.5.1902; *Hufvudstadsbladet* 13.4.1907.
- 44 Hirdman, *Magfrågan*, s. 140; *Hufvudstadsbladet* 13.4.1907. Andrew Newby har dock visat att utlänningar som beskrev Finland vid sekelskiftet 1900 ofta tog fasta på hur rena och fräscha de större städerna var. Då t.ex. irländaren Michael Davitt besökte Helsingfors 1907 beskrev han i sina anteckningsböcker ett torgbesök där han förundrats över hur rena och snygga både torgen och människorna var, trots att det såldes livsmedel av de mest varierande slag. Se Andrew Newby, ”The Cold, Northern Land of Suomi: Michael Davitt and Finnish Nationalism” (2013), s. 81.
- 45 SLS 1185, s. 644.
- 46 Christina Nordin, *Oordning. Torghandel i Stockholm 1540–1918* (2009), s. 130.
- 47 Ann-Catrin Östman, *Mjölk och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940* (2000), s. 50.
- 48 Enligt filosofen Olli Lagerspetz är äckel en djupt personlig känsla som berättar mera om subjektet än objektet för upplevelsen. Detta kan även förklara på vilka sätt upplevelser av äckel formulerades i minnesmaterialet. Olli Lagerspetz, *Smuts – en bok om världen, vårt hem* (2006), s. 62.

- 49 SLS 1185, s. 821.
- 50 *Östra Finland* 19.9.1895.
- 51 Östman, *Mjolk och jord*; Ann-Catrin Östman, "Den orena mjölken och det smutsiga fähuset – om skam och arbetets kön" (1998), s. 637–660.
- 52 För synen på renlighet under 1800- och 1900-talen, se Johanna Annola, Annelie Drakman & Marie Ulväng (red.), *Med tvål, vatten och flit. Renlighet som ideal och praktik i Norden 1850–1950* (2021).

Arkiv

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors
Traditions- och språksamlingen
Land och stad, 1976, SLS 1185

Tidningar

Arbetaren
Finlands Allmänna Tidning
Hufvudstadsbladet
Wasa Nyheter
Västra Nyland
Östra Finland

Litteratur

- Annola, Johanna, Annelie Drakman & Marie Ulväng (red.), *Med tvål, vatten och flit. Renlighet som ideal och praktik i Norden 1850–1950*, Lund: Nordic Academic Press 2021.
- Bladh, Christine, *Månglerskor. Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846*, Monografier utgivna av Stockholms stad 109, Stockholm: Stockholms stad 1991.
- Bruce, Åke & Marie-Louise Danielsson-Tham, ”Vad kontrollerades under perioden 1850–1950 och vilka hjälpmedel i form av lagar, kunskap och teknik fanns att tillgå?”, Per Eriksson (red.), *Mot ett modernt livsmedelssystem. Livsmedelshygien och livsmedelskontroll i Sverige och Norden 1850–1950*, Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien 2015, s. 19–33.
- Douglas, Mary, *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, New York: Routledge 1966.
- Eriksson, Per, ”Från jord till bord och från land till stad. Livsmedelshygien och framväxten av ett modernt livsmedelssystem – inledning”, Per Eriksson (red.), *Mot ett modernt livsmedelssystem. Livsmedelshygien och livsmedelskontroll i Sverige och Norden 1850–1950*, Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien 2015, s. 13–16.
- Eriksson, Per, ”Livsmedelshygien och livsmedelskontroll i Sverige”, Per Eriksson (red.), *Mot ett modernt livsmedelssystem. Livsmedelshygien och livsmedelskontroll i Sverige och Norden 1850–1950*, Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien 2015, s. 34–64.
- Hagström, Charlotte & Lena Marander-Eklund, ”Att arbeta med frågelistor. En introduktion”, Charlotte Hagström & Lena Marander-Eklund (red.), *Frågelistan som källa och metod*, Lund: Studentlitteratur 2005, s. 9–30.
- Heinonen, Jouko, *Markkinat ja toripäivät. Päijät-Hämeen markkinat ja torikauppa*, Lahti: Lahden kaupunginmuseo 2003.
- Hietala, Marjatta, *Tietoa, taitoa, asiantuntemusta. Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917* 1, Historiallinen Arkisto 99:1, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1992.
- Hietala, Marjatta, ”Upplysning om hygien. Utländska influenser på finska läkares engagemang inom livsmedelskontrollen i Finland”, Per Eriksson (red.), *Mot ett modernt livsmedelssystem. Livsmedelshygien och livsmedelskontroll i Sverige och Norden 1850–1950*, Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien 2015, s. 111–120.

- Hirdman, Yvonne, *Magfrågan. Mat som mål och medel – Stockholm 1870–1920*, Stockholm: Rabén & Sjögren 1983.
- Kivimäki, Ville, ”Krigets erfarenhetshistoria. Erfarenhet, upplevelse och trauma som föremål för historieforskning”, Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman (red.), *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*, Möklinta: Gidlunds förlag 2011, s. 87–108.
- Kurttila, Terhi & Jukka Pennanen, *Muuttuva tori ja ihminen. Etnografinen tutkimus Oulun kauppatorista ja sen ihmisistä vuosisadan alusta nykypäivään*, Oulun yliopiston kirjallisuuden ja kulttuuriantropologian julkaisuja, Oulu: Oulun yliopisto 1992.
- Lagerspetz, Olli, *Smuts – en bok om världen, vårt hem*, Eslöv: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2006.
- Lindberg, Erik & Sofia Ling, ”’Spanska’ citroner till salu. Om kvinnors handlingsutrymme på fruktmarknaden i 1700-talets Sverige”, *Historisk Tidskrift* 134, 2014:1, s. 3–30.
- Lindberg, Hanna, ”’I händerna på arkangeliter, judar och andra schackrare’. Debatten om gårdfarihandel på Finlands lantdag 1877–1878”, *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 205–230.
- Lindberg, Hanna, ”Kyllä mä oon aina silleen tykännyt torikaupasta. Ihmisten väliset suhteet ja vastenmielisyydet torikauppaa käsittelevissä kokemuspohjaisissa tarinoissa n. 1900–1950”, Ville Kivimäki, Antti Malinen & Johanna Annola (toim.), *Eletty historia. Kokemus näkökulmana menneisyyteen*, Tampere: Vastapaino 2019, s. 217–248.
- Marander-Eklund, Lena & Ann-Catrin Östman, ”Biografiska betydelser – norm och erfarenhet i levnadsberättelser”, Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman (red.), *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*, Möklinta: Gidlunds förlag 2011, s. 7–20.
- Markkola, Pirjo, *Naisten ansiotyö maatalousyhteiskunnassa. Tutkimus Hämeen maaseudun naisista 1870-luvulta ensimmäiseen maailmansotaan*, Opublicerad licentiatavhandling i Finlands historia, Tammerfors universitet 1989.
- Mitchell, Ian, *Tradition and Innovation in English Retailing, 1700 to 1850*, Farnham, GB: Routledge 2016.
- Newby, Andrew, ”’The Cold, Northern Land of Suomi’: Michael Davitt and Finnish Nationalism”, *Journal of Irish & Scottish Studies* 6, 2013:1, s. 73–92.
- Nordin, Christina, *Oordning. Torghandel i Stockholm 1540–1918*, Lund: Sekel bokförlag 2009.
- Pöysä, Jyrki, ”Kilpakirjoitukset muistitietotutkimuksessa”, Outi Fingerroos, Riina Haanpää, Anne Heimo & Ulla-Maija Peltonen (toim.), *Muistitietotutkimus. Metodologia kysymyksiä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 221–244.
- Räsänen, Matti, ”Tori tutkimuskohteena”, Niilo Valonen & Pirkko Kovalainen (toim.), *Uusimman ajan etnologinen tutkimus taajamissa ja kylissä: seminaari 4.–8.2.1974*, Helsinki: Helsingin yliopisto 1974, s. 67–75.
- Scott, Joan, ”The Evidence of Experience”, *Critical Inquiry* 17, 1991:4, s. 773–797.
- Stark, Laura, *The Limits of Patriarchy. How Female Networks of Pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-Century Finnish Language Press*, Helsinki: Finnish Literature Society 2011.
- Wassholm, Johanna, ”Handel i marginalen. Den judiska småhandeln och lokalsamhället i Åbo i slutet av 1800-talet”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:4, s. 589–617.

- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, "Emotions, Trading Practices and Communication in Transnational Itinerant Trade: Encounters between 'Rucksack Russians' and their Customers in the Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Finland", *Scandinavian Economic History Review* 66, 2018:2, s. 132–152.
- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, "Småskalig handel på glidande skalor. Försörjning och konsumtion i Finland 1800–1940", *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 191–204.
- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, "'Det hänger på ett hår'. Praktiker, moral och varuflöden i handeln med människohår i Finland 1870–1900", *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 231–261.
- Ågren, Maria (ed.), *Making a Living, Making a Difference. Gender and Work in Early Modern European Society*, Oxford: Oxford University Press 2016.
- Östman, Ann-Catrin, "Den orena mjölken och det smutsiga fähuset – om skam och arbetets kön", *Historisk Tidskrift för Finland* 83, 1998:4, s. 637–660.
- Östman, Ann-Catrin, *Mjölk och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2000.
- Östman, Ann-Catrin, "Knubbmorin, Handels-Maj och Mamsell Bygden – tidiga lanthandlerskor i etnologiskt frågelistmaterial", *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 295–323.

”ENDÄL AV FRUARNA”

Klass och genus i berättelser om smörhandel på torget

I BÖRJAN AV 1900-TALET VAR SMÖR en viktig handelsvara på torgen. Då fanns en växande efterfrågan på livsmedel i städerna och hushåll från olika samhällsklasser köpte mat på de lokala torgplatserna. Under denna tid av snabba förändringar fick således torghandel – en äldre handelsform – en ökad betydelse, och för jordbrukande hushåll i städernas omgivning kunde torghandel utgöra en viktig del av försörjningen. Det lokalt saluförda smöret lade följaktligen grund för möten mellan olika sociala och språkliga grupper.

På den tiden såldes smöre på Wasa torg. På den tiden stod böndernas hästar uti rader å torget. Då kom stadens fruar och köpte smöret, endäl av fruarna ville smaka på bondens smör, då begagnades den där buttpinnen, för att smaka. Vissa fruar hade anmärkningar mot smöret, så den där pinnen användes flära gånger. Vissa bondgummor började förbjuda pinnanvändning. Fanns det många ristor uti smöret, var det svårt att få det såldt. Priset var lågt på 90-talet.¹

Så här skildras handelsinteraktion i ett svar på en frågelista som i början av 1970-talet sändes till Åbo Akademis kulturhistoriska arkiv. Den situation som återges kan ha utspelat sig på 1800-talet och skribenten, en man född 1888, lyfter fram både försäljarna – bönderna vars hästar stod i rad – och kunderna, här kallade ”stadens fruar”. Det är främst försäljarnas svårigheter som skildras i den här beskrivningen av torghandel i Vasa. Dels var priset lågt vid den tidpunkt som beskrivs, dels var det smör som många kunder hade smakat på svårt att sälja. Mannen som sände in det här svaret på frågelistan, som handlade om smörtillverkning och smörförsäljning i det förlutna, kan ha utgått från egna erfarenheter eller från skildringar som hade återberättats inom familjen eller i andra sammanhang.

Det är minnesberättelser av det här slaget som står i fokus i detta kapitel. Citatet ovan visar att handelsutbytet var förankrat i sociala sammanhang: relationerna kunde vara ömsesidiga men samtidigt präglade av social distans och av klass- eller könsbaserade hierarkier.² I kapitlet studerar vi narrativ som berör smörhandel, i första hand berättelser där försäljarnas möten med kunderna skildras. Vi utgår från material från tre olika insamlingar: den ovannämnda materialinsamlingen ”Smörframställning och smörhandel” som genomfördes vid Åbo Akademi, insamlingen ”Handelsresorna” som gjordes 1965 av Nationalmuseets Etnologiska avdelning och pristävlingen ”Land och stad” som arrangerades av Svenska litteratursällskapet i Finland 1976. De tre insamlingarna har formats av olika frågekluster men i samtliga finns det skildringar av de smörsmakande kunderna, främst kvinnliga sådana.

Vi har valt ut berättelser om torghandel i Jakobstad och några andra österbottniska kuststäder. På torgen i dessa städer interagerade svensk- och finskspråkiga jordbrukare med kunder som hade skiftande social och språklig bakgrund. Genom att undersöka handelsinteraktion på dessa platser kan vi således studera hur klass och genus samverkade med skiljelinjer mellan stad och landsbygd och samtidigt också beakta språkliga skillnader. Huvudfokus läggs dock på de betydelser som uppdelningen mellan agrart och urbant gavs i svaren på frågelistorna. I samtiden beskrevs den här distinktionen främst i termer av ”folket” och ”de bildade”, och detta är en relation som förvånansvärt sällan beaktats ur intersektionella perspektiv.³ Många jordbrukare saluförde olika slag av produkter på städernas torg, och i synnerhet småbrukare var beroende av ett flertal olika försörjningsformer.⁴

Det övergripande syftet är att utforska hur erfarenheter av och uppfattningar om olika sociala relationer uttrycks i dessa källtexter som i stor omfattning skrivits av personer med agrar bakgrund. Vi visar hur handelspraktikerna i smörhandeln skildras utgående från genuskodade och klassbundna tolkningsramar.⁵ Vi tar avstamp i utgångspunkten för denna bok: också handelsinteraktion kan bidra till förändring av sociala relationer och till uppluckring av sociala skillnader. När vi tillskriver praktiker en analytisk betydelse är vi influerade av den teoretiska ansats som Michel de Certeau presenterat. Han uppmärksammar vardagliga praktikers betydelse och genom dessa även olika aktörers möjligheter att förändra ramarna för agerandet, det vill säga något som kunde kallas för handlingsutrymme.⁶ Att berätta om ett förflutet utgör också en handling, en praktik som utövas i ett socialt sammanhang, och de Certeau uppmärksammar även hur berättelser sätts i rörelse. Dessa kan användas taktiskt, i syfte att utnyttja de situationer som den talande befinner sig i eller de omständigheter som denna

vill påverka. Utifrån dessa ansatser studerar vi hur skribenter med agrar bakgrund förhöll sig till de situationsbundna konventioner och praktiker som låg till grund för torghandeln.⁷

OM HUR HANDELSMÖTEN KONSTRUERAS I NARRATIV

Till grund för vår analys finns ett omfattande materialurval, som består av olika röster och berättelser. Det ursprungliga syftet med dessa texter om bondsmör var att skildra vanor och vardagsliv, och i linje med detta kan frågelistsvaren också ses som källor som speglar både omständigheter och händelser. Men för vår analys har vi valt en annan strategi och vi studerar i första hand återkommande föreställningar och narrativ. På basis av detta omfattande material kan vi således synliggöra de praktiker och situationer som skribenterna har valt att lyfta fram, och därmed studera hur de ger mening åt interaktion och erfarenheter.

Att utifrån frågelistor skapa ett narrativ är alltid en social handling. Det innebär att den som skriver följer implicita regler och förfaranden. Med narrativ avses kortare avsnitt som kan urskiljas från den övriga framställningen, och eftersom budskapet förmedlas på ett koncentrerat sätt i dessa berättelser kan de tillskrivas en analytisk betydelse.⁸ Skribenterna når sitt mål och sin tänkta publik med hjälp av gemensamma och konventionella sätt att berätta. För att lyssnarens eller läsarens förväntningar ska uppfyllas ingår bland annat möjligheter till identifikation och förändringar i de omtalade personernas status. Detta innebär att sättet att berätta, valet av ord och betoningar måste följa ett kulturellt accepterat mönster och ingå i referensramar som formats av traditioner.⁹ Genom betoning av såväl ordningsföljden som de temporala och kausala sambanden mellan olika element organiserar och överför narrativen information och kunskap om världen. Följaktligen får de sätt på vilka narrativ ger innebörd åt och formas av etik, ideologier, historia och estetik genomgripande effekter för hur vi tar till oss och utvärderar information om verklighet och mänsklig handling.¹⁰

Som utgångspunkt för alla de tre insamlingar som vi valt att analysera ligger många frågor, utformade i kluster. Även om få av dessa frågor handlar om hur smöret såldes har förhållandevis många av skribenterna valt att lyfta fram just handelsmöten, och sådana skildringar har smugit sig in i frågelistsvaren, emellanåt på ett känslomättat sätt. Den mest utförliga frågelistan är "Handelsresorna" från 1965, där de första frågorna handlar om när städer besöktes och om vilka varor som marknadsfördes.¹¹ Själva stadsresan ägnas stort utrymme, medan frågorna om interaktionen är fåtaliga: "Var och hur såldes varorna? Vilka varor sålde man från dörr till dörr? Hade man stamkunder åt vilka man alltid bjöd ut varor?"

I frågelistan "Smörframställning och smörhandel" ligger tonvikten på framställningen och tillverkningen, men ett omfattande frågekluster berör även inramningen av själva handeln. Endast ett par frågor handlar om den konkreta handelsinteraktionen: "Har man i Ert hem eller Er trakt i äldre tid brukat sälja hemkärnat smör? Hur stora mängder har man salufört? Var och hur har smöret sålts?"¹²

Frågelistan "Handelsresorna" fick många svar från hela landet, och från den här omfattande insamlingen har vi lyft ut svaren från svenska Österbotten samt svar från finskspråkiga kommuner som ligger i närheten av svenskspråkiga städer. De flesta av de informanter som deltog i de två andra insamlingarna kom från svenskspråkiga orter.¹³ Den äldsta skribenten i vårt urval är född 1884. Bland de svar som sändes in till den frågelista som initierades 1965 finns texter skrivna av personer födda på 1800-talet. Det gäller också för de svar som kom in till den insamling om smörhantering som genomfördes vid Åbo Akademi. Bland skribenterna som hörsammade Svenska litteratursällskapets pristävling om stad och land finns enbart ett fåtal personer födda på 1800-talet. Några av svaren har sänts in som intervjuer, uppgiftslämnarna har intervjuats av andra ortsbör.

Allmänt taget finns svar skrivna av både kvinnor och män. I den äldsta insamlingen är könsbalansen ganska jämn, till de senare bidrog flera kvinnliga informanter. Nästan alla de skribenter som vi har valt ut har agrar bakgrund, men den grupp av ordsmeddelare som svarat på frågelistorna är ändå förhållandevis heterogen – det kan handla om personer som inte själva har försörjt sig på jordbruk men som vuxit upp i bondehem. Bland yrkesbenämningarna finns förutom jordbrukare lärare och "fruar". I frågelistorna uppmärksammas klasskillnader på landsbygden enbart i mindre omfattning och de flesta skribenter som skriver utgående från det egna barndomshemmet förefaller komma från jordäggande hushåll.

Enligt etnologen Bo Lönnqvist förmedlar frågelistsvar kunskap om kollektiva erfarenheter.¹⁴ I forskning om frågelistsmaterial framhålls därtill att de egna upplevelserna och det som man hört från andra formas till en syntes i det berättade.¹⁵ Också det här sättet att skriva, att besvara frågelistor, kan relateras till självbiografiska uttryckssätt. De egna minnena, känslorna och erfarenheterna är viktiga för skrivandet – just detta kan ha motiverat själva skrivandet även om känslor sällan lyfts fram på ett explicit sätt.¹⁶ I dessa texter skildras framför allt möten mellan landsbygdsbör och kunder i städerna, och i vår analys visar vi hur denna växelverkan tolkas både i termer av distans och av reciprocitet. Därtill ställer vi frågor om hur uppfattningar om klass, kön och språk ingår och synliggörs i dessa skildringar av handelsinteraktion. Erfarenheterna är dock formade såväl kulturellt som språkligt och med andra ord följer skribenterna kulturella

konventioner när de förmedlar narrativ som berör exempelvis ämnet för vårt kapitel.

FÖRSÄLJNING AV BONDSMÖR OCH MEJERISMÖR

I början av 1900-talet gjordes en skillnad mellan så kallat ”bondsmör” och det mejeritillverkade smöret.¹⁷ Det förstnämnda, det hemkärnade smöret som vid denna tid ansågs vara godare, torgfördes ofta av hushåll i städernas omgivning. På större gårdar i närheten av städerna i södra Finland anlades mejerier, men i Österbotten grundades de tidiga andelsmejerierna vanligen i mera avlägset belägna byar och från dessa exporterades en stor del av smöret.¹⁸ Genom det växande nätet av andelsmejerier såldes smör till utlandet och detta utgjorde den viktigaste av de agrara exportvarorna: kring sekelskiftet 1900 stod smöret för en femtedel av all finländsk export.¹⁹ Den ökade efterfrågan kan tolkas som en förändring i *food regime* – med detta begrepp uppmärksammas jordbruksproduktion i relation till de kapitalistiska relationer som karaktäriserade moderniseringsprocesserna.²⁰

Torgförsäljningen utgjorde således en del av en omfattande livsmedelsdistribution och den interaktion kring smörhandel som vi granskar präglades följaktligen av både strukturella och institutionella förändringar. Vid sekelskiftet 1900 ökade de sociala skillnaderna mellan de agrara hushållen, och även om det är svårt att fastställa informanternas sociala bakgrund kan vi anta att småskalig torghandel var särskilt viktig för de småbrukare och torpare som inte var anslutna till andelsmejerier.

Nya aktörer trädde också fram på det lokala planet, en bit in på 1900-talet fanns mjölkaffärer i de österbottniska städerna och det byggdes saluhallar i Vasa och Gamlakarleby. Dessutom spelade också en annan handelsform en viktig roll – ännu vid denna tid förekom ”beting”, vilket betydde att lantmannavaror beställda på förhand fördes direkt till kunderna. Såväl förmedlingsformer som konsumtionsvanor förändrades således snabbt.²¹

I fokus för vårt kapitel står beskrivningar av torghandel i Jakobstad, en stad med ett svenskspråkigt omland och en kraftigt växande arbetarbefolkning. I staden fanns bland annat en tobaksfabrik och ett stort sågverk, och mellan 1900 och 1910 hade stadens befolkning ökat snabbt, från 2 867 till 6 244 personer. Under samma period ökade de finskspråkigas andel i staden från 11 till 42 procent av befolkningen. Dessutom tar vi exempel även från den något större staden Vasa. Där hade språkförhållandena inte förändrats lika snabbt och 1910 utgjorde den svenskspråkiga befolkningen 52 procent av stadens ca 20 000 invånare.²²

I insamlingsuppropen är frågorna som berör den konkreta smörförsäljningen inte könsspecifika. På gårdarna tog både de ogifta och gifta

kvinnorna del i många olika former av arbete, men de ägnade sig i mindre omfattning åt arbete som medförde rörlighet. Enligt en informant var det vanligen kvinnor som sålde när ägg och smör bjöds ut. En annan ortsmiddelare – från Malax nära Vasa – skriver att det var ”värdinnan eller husbonden” som sålde på torget.²³ Ofta omnämns de agrara försäljarna kollektivt, som ”bönderna”. Också i dessa frågelistsvar är det förhållandevis vanligt att det förflutna återberättas på kollektiva sätt. I texterna används ofta man-formen, alltså ett sätt att berätta som osynliggör kön. I de inledande citaten talas det om ”bönderna” och ”bondgummorna”, men bakom de kollektiva orden ”man” och ”bönderna” kan i många av svaren – eller i beskrivningarna i tidningarna – ha funnits kvinnor.²⁴ Dessa sätt att beskriva handeln synliggör förmodligen en uppfattning om att denna bedrevs av hushållet som helhet.

TORGPLATS OCH ALLMOGEVAROR

I upproppen ställs frågor om tidpunkten för de egna stadsfärderna och i svaren ingår ofta uppräknningar av de varor som agrara hushåll saluförde. I de flesta av dessa ingår smör:

Två gånger i veckan var det torgdagar i Gamlakarleby stad, nämligen onsdagar lördagar. På torget salufördes mest lantbruksprodukter, smör och potatis, ägg och vilt från skogarna, såsom tjäder orre och hare, sedan dessa blevo lävlig handelsvara på hösten.²⁵

För att ha någon inkomst, sålde man allt överlopps smör. Man torgförde smöret, som var förpackad i smörpapper, vanligtvis 1 kg bitar. Man fick sätta litet på, för den tiden ville kunden ”smaka” om smöret var bra.²⁶

Torghandeln baserades på gammal tradition och den föll tillbaka på tidig-modern stipulering om torgdagar, vanligen torsdagar, då människor från städernas omgivande landsbygd kunde sälja matvaror, hö och ved. Att sälja på torg hade således varit en rättighet för allmogen. På vissa torg i Stockholm fick enbart bönder sälja och i slutet av 1800-talet kunde torgpoliser peka ut falska lantmän.²⁷ I de österbottniska städerna hade olika varor sina specifika platser på torgen, likaså fanns särskilda områden för försäljare från allmogehushåll.

På torgets västra sida fick man söka de egentliga bondfororna. Här kunde en tillfällig säljare få vara utan att betala den annars obligatoriska torghyran eller trallpengar som rådhusvaktmästarn krävde.²⁸

Om jag tänker mig Jakobstads torg en höstdagsmorgon då det är torgdag, i slutet av 1800-talet, ser bilden ut så här, från Rådhuset norrut. Först en lång rad fiskare med sina lådor, så en rad köttbord där slaktare stod och sålde. Bönderna slaktade även själva sina djur och sålde kött från kärrorna. Så följde ett par rader bär. Storgatan går mitt efter torget och på andra sidan ett stort våghus, där körde man igenom med sin höskrinda och fick dem vägda. På båda sidorna om våghuset stod potatis- samt mjölförsäljarna.²⁹

*Under torgdagarna
fylldes Salutorget
i Jakobstad av
människor och varor
av olika slag ställdes
ut på kärror och bord.
(Jakobstads museum)*

I texterna betonades således skillnaderna mellan ”bönderna” och andra försäljare. I Jakobstad moderniserades torgstadgorna i början av 1900-talet och nu blev torgdagarna två, torsdagar och lördagar. Medan matvarorna såldes på Salutorget, var Järnvägstorget vikt för kläder och fabriksprodukter samt det som kallades kramvaror, det vill säga billigare småsaker. Den ena halvan av Salutorget var reserverad för försäljare som kom till torget sporadiskt, och här sålde i huvudsak bönderna eller allmogen, som man vid den tiden ännu sade, från sina kärror. Den andra delen var indelad i fasta försäljningsplatser.³⁰

Under tidigt 1900-tal förändrades torghandeln på flera olika sätt. I ökande omfattning publicerades notiser över torgpriserna i dagstidningarna och handeln omgärdades av nya reglementen, det ställdes hårdare krav på hygien och 1910 gjordes en begränsning av de varor som fick torgföras.³¹ Samma år initierade en handelsförening bestående av lokala köpmän en debatt om torghandeln i Jakobstad och man förargade sig över att avgiften för en handelsplats på torgen var lägre just här än i andra städer.

Detta sägs ha medfört att försäljare från andra orter strömmade in. I den här diskussionen framfördes ingen kritik mot jordbrukarna, utan det var uttryckligen mellanhänderna som kritiserades: "Rörande handeln å Salutorget må tilläggas att färska livsmedel såsom bröd, mjölk, smör, ost, ägg, färsk fisk, fågel, skogsvilt, grönsaker, frukter, bär, svampar m.m. dyl väl få av allmoge men ej av mellanhandlare, genom kringbärning föryttras."³²

Det här kan eventuellt ses som ett belägg för att en äldre tradition alltså jämt beaktades, det vill säga att bönderna hade rätt att idka försäljning. I den här diskussionen omtalades inte den allt större delen av proletariserade lantbrukare.³³ Också en diskussion om torgplatserna i Vasa visar att skiljelinjen mellan stad och landsbygd fortsättningsvis gavs betydelse: både *Vasabladet* och *Vapaa Sana* refererade frågan om var trädgårdsodlare från landsbygden skulle sälja. Dessa hade av allt döma mot sin vilja placerats bland bönderna.³⁴ Också det här visar att det fanns rumsliga gränsdragningar mellan olika kategorier av torgförsäljare.

FÖRSÄLJARNA OCH "STADSFUARNÄ"

När det gäller smöret ingår ofta kommentarer om kundernas inställning i svaren och vi kan här nedan ge exempel från alla tre insamlingar.

Smöret salufördes i träbyttor i ½-1 kgs bitar. Smöret skulle också smakas och det skedde antingen med tumnageln eller med byttpinne. Ibland kunde en smörkilo vara rätt illa naggad i kanterna. Denna procedur kunde, av samma köpare, upprepas längs hela raden av säljare.³⁵

Under försäljningen gick stadsfruarna omkring mellan säljarna och ville smaka på smöret. Det gick så till att dom tog en bit på tumnageln och slickade av för att sedan fortsätta till följande försäljare tills man fick en bit med önskad smak.³⁶

På torget i Jakobstad sålde Pedersöreborna sina produkter. De varor som torgfördes i min barndom var smör, kornmjöl, ägg, potatis, ved och hö. På sommaren såldes även bär och fisk. Många stadsbor hade kor och hästar och de behövde hö. Lördag och onsdag var och är fortfarande torgdagar i Jakobstad. Smörköparna var mycke kritiska. De både smakade och luktade på smöret innan de köpte.³⁷

I texterna återkommer korta beskrivningar av hur kunderna smakar på smöret innan köpbeslut fattas. Av allt att döma är det många av skribenterna som har velat lyfta fram den här företeelsen: både kvinnor och män väljer att belysa hur de presumtiva kunderna gavs eller ansåg sig ha rätt att smaka på smöret. Dessa skildringar uttrycker en kritik av de asymme-

triska relationerna mellan försäljare och kunder. De senare beskrivs ofta som "finare kvinnor", och även begrepp som "stasskvinnor", "fruar" och "finare folk" används.

Beskrivningarna kan samtidigt blottlägga en uppfattning om det värdefulla i varan som man torgförde, och det finns uppgifter om att agrara hushåll drog in på den egna smörkonsumtionen för att få ett större utbud till försäljning.³⁸ I vissa av frågelistsvaren omtalas också att smöret var en viktig vara, "den dyrbaraste av gårdens egna produkter".³⁹ På gårdarna var mjölkning och smörberedning arbetsuppgifter som skulle utföras av kvinnor. Att kunna framställa smör kännetecknade också ett gott husmorskap, och som flera nordiska forskare har visat kunde detta arbete ge kvinnor auktoritet och självkänsla.⁴⁰ I frågelistsvaren bidrar också män med skildringar av hur smöret på ett omsorgsfullt sätt framställdes och förbereddes för försäljning.

Under 1910-talet lyftes en del av de restriktioner som tidigare hade begränsat margariförsäljningen.⁴¹ Smöret ansågs dock vara bättre och mera näringsrikt än det billigare margarinet och var förmodligen en av denna tids begärliga produkter.⁴² Välsmakande smör kunde ge upphov till ett beroende som kan liknas vid det som vi i dag kan känna för choklad. I en tid då slankhet inte var ett ideal utgjorde smör således på flera sätt ett mått på levnadsstandard.

Smör fungerade alltså som en klassmarkör och narrativen om de fina fruarna kan också ses mot denna bakgrund. Smöret tillskrevs ett kulturellt värde, vilket märks i att både kvinnor och män beskriver smörhandeln. Förmodligen återberättas här erfarenhetsbaserade företeelser, händelser som omtalats inom familjen eller som skribenten själv varit med om.⁴³

Jag kan inte minnas att någon familjemedlem skulle haft mer än en bytta (2 eller 2½ kg) smör till salu på samma lördag. (Andra torgdagar förekom inte i Nykarleby). Där i rad på torget stod ett tiotal smörleverantörer med sin renskurade smörbytta och stirrade misstroget på stadens förnäma fåtaliga fruar, som med nageln i säljarens produkt ville konstatera varans fullvärdighet, men ofta med rynka på näsan, fortsatte till följande försäljare, måhända med samma resultat. Det kunde inträffa att säljaren kom hem med sitt osålda smör, naggad på ytan som om den varit utsatt för "kråkspark". Orsaken var oftast den att i det hemmet var mjölmängden starkt begränsad och smöret fått en mer eller mindre härsken smak då det dröjt för länge mellan kärningarna.⁴⁴

Denna skildring är författad av en man, som var uppvuxen i ett jordbrukarhem och senare verksam som lärare. Också här får de smörsmakande "stadsfruarna" en negativ roll, men i den senare delen av avsnittet ändras berättarperspektivet när mannen ser också de negativa sidorna av smörtillverkningen på bondgårdarna.

Ordet ”stadsfru” eller liknande benämningar återkommer i skildringarna av smörhandel. En skribent som berör temat kritiserar föreställningar om ”den gamla goda tiden”, och även i den här texten kan läsaren lägga märke till spänningarna mellan stad och land:

De flesta smörbönder sålde på sitt goda rykte och hade stadiga kunder, men en och annan köpare kunde nog fodra att få smaka. Jag har hört berättas att man i ”den gamla goda tiden” fick rispa åt sig en gnutta smör ur byttan med tumnagelns baksida, men vad jag minns så togs nog smakprovet på en bit papper. Man fick ibland det intrycket att endel ”fruar” bara gick omkring och smakade.⁴⁵

I några historier där skribenterna säger sig skildra specifika händelser märks en sorts klassförakt, som skildras genom ”de andras” kvinnor. Dessa återkommande narrativ är exempel på hur genus ger betydelse åt den klassbaserade uppdelningen mellan stad och land.

Det fodrades att vara tidigt på torget åtminstone en tid före kl 7 på morgon, då ”fabrikkona” som skulle till sina fabriker d.v.s. Lassfolks spetsfabrik o Strengbergs tobaksfabrik. Vendla minns inte om de då redan hade Värtsilä där i Jakobstad. Fruarna skulle ju alltid smaka på smöret om det var härsket eller kärnsurt.⁴⁶

Det är intressant att det i detta citat huvudsakligen förefaller vara ”fruarna” som beskrivs som smörsmakande, inte ”fabrikkona”. Det var förmodligen främst kvinnor som var kunder på torget, men det är vissa kvinnor i staden, de som ansågs vara bättre bemedlade, som får stå skott för den inbyggda kritik och det kritiska berättande som kommer till uttryck i svaren på frågelistorna. Det är förhållandevis sällan som möten med kunder ur arbetarklassen beskrivs på ett explicit sätt. Det är tydligt att föreställningar om genus och klass samverkade när den här relationen tolkades, och dessa narrativ visar således att genusbaserade föreställningar ingår i synen på sociala skillnader.

I det citat som inleder kapitlet omtalas att ”bondgummorna” började sätta stopp för provsmakandet och också i andra frågelistsvar beskrivs motstånd mot förfarandet. Även i detta fall är det de kvinnliga kunderna som beskrivs på det mest negativa sättet.

Fruarna ville också smaka på kvaliteten. Detta skedde med hjälp av bytt-pinnen eller tumnageln. Säljaren såg detta med oblida ögon och måste ropa; nej stopp! De såg ju ut som om hönsen skulle ha hacka.⁴⁷

Torgförsäljning försiggick i städer och i tätorter på landsbygden. Bilden är tagen av Pietinen i Nådendal 1938. (Museiverket/Historiska bildsamlingarna)

Fruarna kom och med nageln tog och smakade på smöret i byttorna [...] Kåm int å krafs mä tassa din i mätt smör, tå dö ha kuna krafs mä dem veit vann föri.⁴⁸

Det ovanstående citatet är ekivokt, liksom de två följande. En kvinna född 1902 berättar om när en ”fru” smakar på Simos smör. ”Frun” säger att smöret är kärnsurt, men Simo ger tillbaka:

Fitto din ho e kärnsur ho. Fru sa strax hörde nån va ha sa ... Det var ju förstås många som hörde, men ingen ville ge sig tillkänna, att de hört nå. De visste ju att de skulle måsta till tinget.⁴⁹

Den här historien återkommer också i andra frågelistsvar:

En av stadens förnämsta fruar som begärde smakprov kom engång med anmärkningen: ”jag tycker att smöret smakar kärnsurt”, varpå gubben argsint svarade: ”fitto diin ho ä tsäänsuur”. Den missfirmade frun frågade upprört de närstående: vem hörde vad gubben sa? Men trots den stora uppsluppenheten så tycktes ingen enda kunna duga som vittne. Ingen erkände sig ha hört något.⁵⁰

Dessa narrativ är inte uttryckligen relaterade till det som skribenten själv har erfarit. Det är tydligt att berättelserna har cirkulerats och att de därmed ingår i den kollektivt formade kunskap som både kvinnliga och manliga skribenter överför till läsaren. Det här är också ett exempel på hur uppfattningar om genus påverkar synen på klass.⁵¹ Att detta slag av skildringar återkommer kan ses som kommentarer till och som en förhandling om sociala skillnader, kulturell distans och vardagliga hierarkier.

DET SVENSKA OCH DET FINSKA

Också vid denna tid var de österbottniska städerna tvåspråkiga och småskalig handel var en verksamhet där språkbarriärer överskreds. Till Jakobstad, och till de andra kuststäderna, kom också försäljare från de finskspråkiga kommunerna lite längre in i landet. I några av de svenskspråkiga svaren påtalas att det kanske inte alltid var så lätt för dessa försäljare att idka handel i staden – det här kan vara ett sätt att påpeka att det fanns grupper som hade det värre än andra. I följande skildring ingår också en kritik av kvaliteten på det saluförda smöret:

Från Evijärvi och ända från Lappajärvi kom andra smörförsäljare till Jakobstad torg, detta uppköparsmör hölls inte i byttor och det kunde nog många gånger fordra en härdad gom att uthärda smaken. Gick det ej åt på torget så måste det gå för reducerat pris till någon bagare.⁵²

Försäljarna kunde sinsemellan komma överens om priset för dagen. I denna samverkan förefaller inte alltid de finskspråkiga ha beretts plats och av ett längre finskspråkigt frågelistsvar där detta berörs, framgår att de svenskspråkiga och de finskspråkiga försäljarna sällan hjälpte varandra. Mannen, en jordbrukare från Kortesarvi, beskriver också hur andra finskspråkiga försäljare hjälpte till när familjens kärra skulle flyttas till torget från den gård där hästen stod:

Om två personer var med på färden, kördes varulasset till landsbygdsbornas rader för diverse varor på torget, och därifrån förde den andra hästen och hösäckarna till någon av handelsmännens gårdar så de fick stå där under torgdagen. Om man var ensam förde man varulasset till gården och därifrån med manskraft till torget, ibland med hjälp av någon annan finskspråkig. (De olikspråkiga hjälpte inte varandra på vägen eller i staden och inte heller bad de varandra om hjälp. Tvärtom försökte i synnerhet de finskspråkiga mucka gräl när de druckit.)⁵³

Bilden visar två försäljare i olika generationer hösten 1933 på Uleåborgs torg. (Museiverket/Journalistiska bildarkivet JOKA)

Samma skribent framhåller också att lönsamheten var dålig, samtidigt som han lyfter fram språkförbistringen på ett humoristiskt sätt:

I själva torghandeln fanns det språksvårigheter vid sekelskiftet. En svenskspråkig köpare frågade om smöret: "Haade färsk?!" – Försäljaren intygade: "Det är inte "härskiä"", som betydde skämt [...] Den pojke som första gången fått följa med på stadsresan kände genast igen de svenskspråkiga männen, "blårockarna", som han hade hört dem kallas. Öjaborna var rödlätta, fräkniga och mycket högljudda fiskförsäljare som hade sin välgkost i sälskinnsväskor som bands ihop med läderremmar. På torget var de mest kräsna smör- och äggköparna förstås alltid svenskspråkiga. "Jee sos smoo", alltså översatt, "Jesus så små."⁵⁴

Det är dock enbart i ett fåtal av svaren från finskspråkiga kommuner som språkliga problem och hierarkier påtalas,⁵⁵ medan kommentarer om skillnaderna mellan stad och landsbygd däremot förekommer oftare. Det är emellertid viktigt att notera att frågorna sällan öppnar upp för tematik som berör språkproblem.

Också för de svenskspråkiga försäljarna kunde de finskspråkiga kunderna framstå som spännande. En kvinna som var född år 1896 och vars familj bodde i Pedersöre skriver om hur fadern en gång specifikt berättade att en av hans kunder talade finska.⁵⁶ Under det tidiga 1900-talet ökade, som tidigare nämnts, antalet finskspråkiga i Jakobstad.

OM KLASS, GEMENSKAP OCH RECIPROCITET

Endast i ett fåtal texter påtalas möten med arbetarbefolkningen och det är sällan dessa kunder beskrivs på ett explicit sätt. Så sker dock i följande förhållandevis neutrala beskrivning:

De varor som här är fråga om fördes den tiden till Brändö i Vasa. Där var kunderna tidigt ute och man kunde ha köpare redan kl. 4 på morgonen. En stor del av befolkningen här utgjordes av fabriksarbetare och arbetet vidtog sedan kl. 5–6 på morgonen.⁵⁷

När kunder ur arbetarklassen omnämns kan det handla om tidpunkten för försäljning. Också i arbetarnas kosthåll var smöret viktigt och även kaffe, te och socker konsumerades i olika samhällsklasser. Inte minst för kroppsarbetande – kvinnor såväl som män – var intaget av kost med hög kalorihalt viktigt. Som vara var smöret betydelsefullt på många olika sätt och det utgjorde en viktig del av näringsintaget både för konsumenterna i städerna och på landsbygden, i synnerhet när bristen på mat var märkbar.⁵⁸ Trots att vissa experter såg det billigare margarinet som lämplig föda för arbetarklassen, fortsatte arbetarfamiljer att konsumera och uppskatta smör. Detta uppfattades också vara en maskulint kodad matvara, och därmed viktig för män att inta.⁵⁹

Kanske det var dessa likartade föreställningar om smör som gjorde att personer ur olika samhällsklasser möttes kring just denna vara. I några av texterna betonas också de goda relationer som formades mellan stadsbor och landsbygdsbor:

Det är ju som sagt från min synvinkel sett. Derigenom att vi var jordbrukare och kom att sälja våra produkter deräkt till innevånarna i staden och då till deras bostäder kom vi i mycket intim kontakt med dem. Vanligen körde vi in till staden två gånger i veckan och hade då att besöka millan tio och femton familjer. Det här utväcklades till en stark gemensakskänsla som tog sig uttryck i att vi började besöka varandra som rent främmande och vänner.⁶⁰

I det här fallet var familjerna man besökte medlemmar i det socialdemokratiska partiet medan skribenten själv hörde till en av de skyddsskärer som under inbördeskriget i januari 1918 avväpnade arbetare i Jakobstad:

På morgonen när vi gick till handling träffade jag flera av våra kunder och nu skulle vi vända gevären mot varandra. Jag måste säga att det blev en av de svåraste stunder i mitt liv. Själv behövde jag ej rikta geväret eller kasta handgranater mot någon för jag hörde till sanetätsgruppen som skulle taga hand om de döda och sårade, men ändå man var med. Efter alla dessa händelser sållades en del av vännerna bort ur bekantskapskretsen [...] allt skulle gå genom butiker och affärer. Man hade ej mera sådan deräkt kontakt med kunderna man blev mer eller mindre främmande med stadsborna.⁶¹

Av följande svar framgår att torghandel också kunde baseras på tillit:

Smörköparna hade vanligt en tallrik i sin rottingkorg och det var endast att stöta byttkanten i trallen och smöre lossade och kunde skälpas på tallriken. Köparna kände sina leverantörer och litade på att vikten stämde.⁶²

Att det däremot inte alltid var så trevligt att stå på torget och sälja smör märks också i minnesberättelserna. En annan typ av relation som beskrivs i mera positiva ordalag och skildras i flera svar är ”beting”, det vill säga direktförsäljning till ”fasta” kunder. En del av uppgiftslämnarna framhåller att den egna familjens produkter inte såldes på torget utan fördes direkt till köparna, något som man av allt att döma föredrog:

Fasta smörkunderna fick sitt smör hem till sig sist och kaffe fick smörbuden var lördag. Med saknad minns jag våra trevliga fasta kunder i stan.⁶³

Bästa var det, om man hade beting på smöret i någon gård, ty då slapp man stå på torget och fick föra det direkt till gården, där köparen bodde. Men sådant beting hade endast ett fåtal säljare. Min far och mor stod oftast på torget i en lång rad av andra försäljare.⁶⁴

Också i några av de finskspråkiga svaren omtalas ”beting”.⁶⁵ I skildringar av denna typ av handelsutbyte beskrivs kunderna på ett positivt sätt. Även om relationer av det här slaget präglades av social distans berättas det om ömsesidighet och i några berättelser skildras denna handel med tydlig stolthet.

SAMMANFATTNING: SMÖR, KLASS, KÖN

Vår analys visar att både själva smöret och smörhandelns praktiker var betydelsefulla på flera olika sätt i torghandeln i början av 1900-talet. Läsningen av de utvalda frågelistsvaren synliggör en i dåtid viktig försörjningsform – torghandeln var central både för försäljare och konsumenter under en period av ekonomisk och social förändring. Den handel med smör som försiggick på torgen var viktig för många av hushållen på landsbygden och

därför omnämns denna förhållandevis ofta när informanterna beskriver skillnaderna mellan ett nu – som i detta fall är 1960- och 70-talen – och ett då.

Denna ”torgförande allmoge” erbjöd sina kunder en begärlig vara, en handelsvara vars kvalitet kunde och skulle granskas. Det är värt att notera att många berättelser om de smörsmakande kunderna förekommer i de något olikartade insamlingarna och att detta specifika motiv figurerar i många av frågelistsvaren.

I berättandet framträder också känslor och kritik, länkade till sociala skillnader och ett visst mått av klassförakt. Dessa berättelser innehåller misogynia inslag och här berörs en specifik grupp av kvinnor, ”stassfruarna”. Således skildras och tolkas sociala relationer genom genuspräglade narrativ. Det här visar hur könsladdade föreställningar kom upp till ytan när informanterna berörde klassrelationer och hur klassbaserade uppfattningar om kvinnlighet kom till uttryck i skildringarna av smörhandel.

Här berättas också om förändring, det handlar om förändrade försäljningspraktiker och reciprocitet som kunde innebära samhälleliga förskjutningar och medföra en viss uppluckring av sociala skillnader. Genom att analysera dessa berättelser kan vi visa att gränser försköts och att torget utgjorde en plats där sociala klyftor kunde överbryggas. Den kritik som finns inbyggd i själva berättandet vittnar både om förändring i samhällsrelationer och om en vilja att förändra dessa. På ett sammantaget sätt har vi således studerat både narrativa praktiker och skildringar av praktiker. Vår slutsats är att bägge dessa kan sättas i relation till social förändring – inte bara i den meningen att de berör förändrade praktiker, utan huvudsakligen genom att narrativa praktiker av detta slag kan relateras till hur uppfattningar om samhälleliga skillnader förändras.

NOTER

- 1 KIVÅ 29 A, 3061.
- 2 För liknande frågeställningar, se Nils Storå, "Kommers och karneval. Fiskmarknaden som mötesplats" (1997) och Anna-Maria Åström, "Strömmingsmarknaden som identitetssymbol" (2001).
- 3 För exempel och diskussion, se Rosmarie Fiebranz, "Lagårdar och lönearbete. Modernisering och skillnadsskapande i norrländsk skogsbygd vid 1900-talets mitt" (2010).
- 4 Torpare och obesuttna var inte lika väl representerade i andelsmejerierna som de besuttna, se Ann-Catrin Östman, "Traditions of Gender, Class, and Language: Cooperative Organizing in a Finland-Swedish Community" (2008), s. 178–180.
- 5 Jfr Fiebranz, "Ladugårdar och lönearbete".
- 6 Jfr Michel de Certeau, *The Everyday Practice of Life* (1984), s. xii–xiv. Se även inledningen.
- 7 Jfr de Certeau, *The Everyday Practice of Life*, s. 20–24; Michel de Certeau, Luce Giard & Pierre Mayol, *Arkkipäivän kekseliäisyys 2. Asuminen, ruuanlaitto* (2013), s. 33–40.
- 8 Jfr t.ex. Lena Marander-Eklund, "Livet som hemmafru" (2011), s. 138.
- 9 Linda Dégh, *Narratives in Society. A Performer-Centered Study of Narration* (1995), s. 75.
- 10 Jfr Laura Stark, *Magical Self. Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland* (2006), s. 82–83.
- 11 Museiverket, F12, Handelsresorna. De första frågorna handlar om "Stadsresan", de senare om marknadsresor.
- 12 KIVÅ 29 A, B 1971.
- 13 I vårt urval från Museiverkets lista finns exempelvis svar från några kommuner i den s.k. sjöbygden, dvs. Kortesjärvi, Evijärvi och Lappajärvi lite längre in i landet. I vår genomgång av frågelistan gällande smörframställning har vi beaktat alla svar från svenska Österbotten och i den stora samling som pristävlingen "Land och stad" gav upphov till har vi beaktat svar från de kommuner som ligger mellan Oravais i söder och Gamlakarleby i norr.
- 14 Bo Lönnqvist, "Kansallismuseon ja Seurasaarisäätiön varhainen perinnekeysely-toiminta" (2016), s. 52–53.
- 15 Kati Mikkola, *Tulevaisuutta vastaan – uutuuksien vastustus, kansantiedon keruu ja kansakunnan rakentaminen* (2009), s. 123; Eija Stark, *Köyhyiden perintö* (2011), s. 390–395.
- 16 Pia Olsson, "Outo ja merkillistä: arkistoidut eronteot" (2017), s. 68–96. Jfr Hanna Lindbergs kapitel i denna bok.
- 17 Jfr KIVÅ 3108.
- 18 Östman, "Traditions of Gender, Class, and Language", s. 179–182; Ann-Catrin Östman, "Women's Work and Masculine Ideals – Co-operative Organizing and Economic Agency" (2009), s. 238–241.
- 19 Riitta Hjerpe, *The Finnish Economy 1860–1985. Growth and Structural Change* (1989), s. 159.
- 20 Harriet Friedman & Philip McMichael, "Agriculture and the State System: The Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the Present" (1989); Per Eriksson, "Från jord till bord och från land till stad. Livsmedelshygien och framväxten av ett modernt livsmedelssystem – inledning" (2015).
- 21 För studier av handelns förändringar i Stockholm, se Yvonne Hirdman, *Magfrågan. Mat som mål och medel – Stockholm 1870–1920* (1983) och Kirsti Niskanen, *Godsägare, småbrukare och jordbrukets modernisering* (1995).

- 22 Jorma Kallentautio et al., *Vasa stads historia* 4 (2006), s. 138, 168; Pekka Toivanen et al., *Jakobstads historia* 4 (2002), s. 154. I dessa städer inkvarterades rysk militär, vilket också påverkade matförsörjningen.
- 23 SLS 1185, s. 181 och MV K12/263.
- 24 Jfr Eija Starks kapitel i denna bok.
- 25 SLS 1185, s. 8.
- 26 KIVÅ 3113.
- 27 Christina Nordin, *Oordning. Torghandel i Stockholm 1540–1918* (2009), s. 44–52, 215–217. För en diskussion om förhållandet mellan bönder och köpmän i städerna, se Sven-Erik Åström (1977). Här diskuteras det så kallade majmiseriet, eller gäldbondskap, vilket innebar att bönder kunde bli uppbundna av de krediter som de fick av borgare. Det här var en företeelse som i tidig historiografi ofta sågs som utnyttjande men som också har tolkats i termer av reciprocitet.
- 28 SLS 1185, s. 140.
- 29 SLS 1185, s. 169.
- 30 Toivanen et al., *Jakobstads historia* 4, s. 381.
- 31 Marjatta Hietala, ”Upplysning om hygien. Utländska influenser på finska läkares engagemang inom livsmedelskontrollen i Finland” (2015). Se även Hanna Lindbergs kapitel i denna bok.
- 32 *Jakobstad* 12.2.1910.
- 33 Se t.ex. Wouter Ronsjin, ”Smallholders, Spinners, Weavers and the ’Scarcity of Markets’” (2014). Jfr Pekka Haatanen, *Suomen maalaishäilistö tutkimusten ja kaunokirjallisuuden valossa* (1968).
- 34 *Vasabladet* 8.7.1911.
- 35 MV F12/263.
- 36 KIVÅ 3088.
- 37 SLS 1185, s. 135.
- 38 Jfr Ann-Catrin Östman, *Mjök och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940* (2000).
- 39 Jfr KIVÅ 3036.
- 40 Bodil K. Hansen, ”Rural Women in Late Nineteenth-Century Denmark” (1982), s. 225–240. Östman, *Mjök och jord*, s. 209–220.
- 41 Se Ellen Turner, ”Margarine, Mystery and Modernity: Margarine and Class in Literary Texts (1880–1945)” (2018) och Mika Pantzar, ”Voin ja margariinin julkinen dialogi Suomessa 1923–1987” (1992).
- 42 Jfr Turner, ”Margarine, Mystery and Modernity”, s. 527.
- 43 För andra exempel, se SLS 1185, s. 254 m.fl.
- 44 KIVÅ 3112.
- 45 SLS 1185, s. 141.
- 46 SLS 1185, s. 46–47.
- 47 SLS 1185, s. 244.
- 48 MV K12/594.
- 49 SLS 1185, s. 59.
- 50 SLS 1185, s. 141.
- 51 Se diskussionen om intersektionalitet i introduktionskapitlet i denna bok.
- 52 SLS 1185, s. 141.
- 53 MV K12/15. – Jos oli 2 henkeä matkassa, ajettiin tavarakuorma torille maalaisten sekatavaraviiniin, josta toinen lähti viemään hevosta ja heinäsäkkiä jonkun kauppiaan pihaan toripäiväajaksi. Yksin ollessa ajettiin myyntikuorma pihaan ja sieltä kärryt miesvoimalla torille joskus jonkun suomalaisen avustama. (Erikieliset tiellä ja kaupungissa eivät toisiaan auttaneet eivätkä toisiltaan apua pyytäneet. Varsinkin suomalaiset usein juovuksissa päinvastoin haastoivat tappelua.)

- 54 MV K12/15. – Itse torikaupassa oli vuosisadan vaihteessa kielivaikeuksia. Ruotsalainen ostaja kysyi voista: ”Haade färsk?” – Myyjä vakuutti: ”Ei ole ”härskiä” yhtä kuin pilaantunutta. [...] Ensi kertaa kaupunkimatkalle päässyt poikanen näki heti ruotsinkieliset miehet ”sinitakkisiksi”, kuten oli kuullut sanottavan. Öijjäläiset kalastajat olivat punakoita, pisamanaamaisia ja hyvin kovaäänisiä kalakauppiaita, joilla eväs oli hylkeennahkalaukussa, missä luiset ”suuradat” nahkareimellä yhdistettiin. Torilla ”tirsuimmat” voin ja kananmunien ostajat olivat tietysti aina ruotsia puhuvia. ”Jee sos smoo”, eli suomeksi: Jesus kun on pieniä.
- 55 Se dock exempel från Lappajärvi och Vetil K12/453 och K12/50.
- 56 SLS 1185, s. 139.
- 57 F12/263 1895.
- 58 Krav på smör och smörkravaller utgör också en central, men kanske inte tillräckligt uppmärksammas del, av händelserna i Finland i samband med ryska revolutionen 1917. I många städer i Finland ställdes under sommaren och hösten 1917 krav på att Valio, det centrala exportbolaget, skulle sälja smör till överkomligt pris. I dessa kravaller spelade kvinnor en central roll, inte minst i de demonstrationer som ägde rum i Åbo 1917. Jfr *Finland 1917–1920*. 1. (1993), s. 280–287.
- 59 Jfr Turner, ”Margarine, Mystery and Modernity”.
- 60 SLS 1185, s. 127.
- 61 SLS 1185, s. 128–129.
- 62 SLS 1185, s. 135–136.
- 63 SLS 1185, s. 153.
- 64 SLS 1185, s. 253.
- 65 Se till exempel MV K12/455 kvinna född 1897.

Arkiv

Kulturvetenskapliga arkivet Cultura (KIVÅ), Åbo Akademi
Smörframställning och smörhandel, KIVÅ 29 A, B 1971
Museiverket, Helsingfors
Frågelista K12 Handelsresorna 1965
Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors
Traditions- och språksamlingen
Land och stad, 1976, SLS 1185

Tidningar

Jakobstad
Vasabladet

Litteratur

de Certeau, Michel, *The Practice of Everyday Life*, trans. Steven Rendall, Berkeley: University of California Press 1984.
de Certeau, Michel, Luce Giard & Pierre Mayol, *Arkkipäivän kekseliäisyys 2. Asuminen, ruuanlaitto*, suom. Tapani Kilpeläinen, Tampere: niin & näin 2013.
Dégh, Linda, *Narratives in Society. A Performer-Centered Study of Narration*, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica 1995.
Eriksson, Per, ”Från jord till bord och från land till stad. Livsmedelshygien och framväxten av ett modernt livsmedelssystem – inledning”, Per Eriksson (red.), *Mot ett modernt livsmedelssystem. Livsmedelshygien och livsmedelskontroll i Sverige och Norden 1850–1950*, Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien 2015, s. 13–16.
Fiebranz, Rosmarie, ”Lagårdar och lönearbete. Modernisering och skillnadsskapande i norrländsk skogsbygd vid 1900-talets mitt”, *Scandia* 76, 2010:1, s. 100–128.
Finland 1917–1920 1. Ett land blir fritt, (huvudredaktör Ohto Manninen), Helsingfors: Riksarkivet 1993.
Friedman, Harriet & Philip McMichael, ”Agriculture and the State System: The Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the Present”, *Sociologia Ruralis* 29, 1989, s. 93–117.
Haatanen, Pekka, *Suomen maalaishäilistö tutkimusten ja kaunokirjallisuuden valossa*, Helsinki: WSOY 1968.
Hansen, Bodil K., ”Rural Women in Late Nineteenth-Century Denmark”, *The Journal of Peasant Studies* 9, 1982:2, s. 225–240.
Hietala, Marjatta, ”Upplysning om hygien. Utländska influenser på finska läkares engagemang inom livsmedelskontrollen i Finland”, Per Eriksson (red.), *Mot ett modernt livsmedelssystem. Livsmedelshygien och livsmedelskontroll i Sverige och Norden 1850–1950*, Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien 2015, s. 111–120.
Hirdman, Yvonne, *Magfrågan. Mat som mål och medel – Stockholm 1870–1920*, Stockholm: Rabén & Sjögren 1983.
Hjerpe, Riitta, *The Finnish Economy 1860–1985. Growth and Structural Change*, Helsinki: Bank of Finland 1989.
Kallenaution, Jorma, Björn Hagman & Ingalill Hagman, *Vasa stads historia* 4, 1852–1917. Vasa: Vasa stad 2006.
Lönnqvist, Bo, ”Kansallismuseon ja Seurasaarisäätiön varhainen perinnekyselytoiminta”, Pirjo Korkiakangas, Pia Olsson, Helena Ruotsala & Anna-Maria

- Åström (toim.), *Kirjoittamalla kerrotut. Kansatieteelliset kyselyt tiedon lähteinä*, Ethnos-toimite 19, Helsinki: Ethnos 2016, s. 40–54.
- Marander-Eklund, Lena, ”Livet som hemmafru”, Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman (red.), *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*, Möklinta: Gidlunds förlag 2011, s. 133–156.
- Mikkola, Kati, *Tulevaisuutta vastaan – uutuuksien vastustus, kansantiedon keruu ja kansakunnan rakentaminen*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2009.
- Niskanen, Kirsti, *Godsägare, småbrukare och jordbrukets modernisering. Södermanlands län 1875–1935*, Stockholm: Almqvist & Wicksell 1995.
- Nordin, Christina, *Oordning. Torghandel i Stockholm 1540–1918*, Lund: Sekel bokförlag 2009.
- Olsson, Pia, ”Kyselyaineistojen dialogisuus”, Pirjo Korkiakangas, Pia Olsson, Helena Ruotsala & Anna-Maria Åström (toim.), *Kirjoittamalla kerrotut. Kansatieteelliset kyselyt tiedon lähteinä*, Ethnos-toimite 19, Helsinki: Ethnos 2016, s. 155–184.
- Olsson, Pia, ”Outoa ja merkillistä: arkistoidut eronteot”, Hannaleena Hieta, Aila Nieminen et al., *Rajaamatta. Etnologiaa keskusteluja*, Ethnos-toimite 20, Helsinki: Ethnos 2017, s. 68–96.
- Pantzar, Mika, ”Voin ja margariinin julkinen dialogi Suomessa 1923–1987”, *Sosiaalilääketieteellinen Aikakauslehti* 29, 1992:3, s. 146–155.
- Pöysä, Jyrki, ”Kilpakirjoitukset muistitietotutkimuksessa”, Outi Fingerroos, Riina Haanpää, Anne Heimo & Ulla-Maija Peltonen (toim.), *Muistitietotutkimus. Metodologiaa kysymyksiä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 221–244.
- Ronsijn, Wouter, ”Smallholders, Spinners, Weavers and the ‘Scarcity of Markets’ in the Flemish Countryside, c. 1780–1850: Motivations behind the Multiplication of Periodic Markets”, *Rural History* 25, 2014:1, s. 39–60.
- Stark, Eija, *Köyhyyden perintö. Tutkimus kulttuurisen tiedon sisällöistä ja jatkuvuuksista suomalaisessa elämäkerta- ja sananlaskuaineistoissa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011.
- Stark, Laura, *The Magical Self. Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland*, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica 2006.
- Storå, Nils, ”Kommers och karneval. Fiskmarknaden som mötesplats”, *Budkavlen* 76, 1997, s. 5–16.
- Toivanen, Pekka, Fjalar Finnäs & Kai Hoffman, *Jakobstads historia 4*, Jakobstad: Staden Jakobstad 2002.
- Turner, Ellen, ”Margarine, Mystery and Modernity: Margarine and Class in Literary Texts (1880–1945)”, *Food, Culture and Society* 21, 2018:4, s. 521–538.
- Åström, Anna-Maria, ”Strömmingsmarknaden som identitetssymbol”, Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist (red.), *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturanalytiskt perspektiv*, Folklivsstudier XXI, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2001, s. 290–312.
- Åström, Sven-Erik, ”Majmiseriet – försök till en komparativ och konceptuell analys”, *Historisk Tidskrift för Finland* 62, 1977:2, s. 90–108.
- Östman, Ann-Catrin, *Mjöl och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2000.
- Östman, Ann-Catrin, ”Traditions of Gender, Class, and Language: Cooperative Organizing in a Finland-Swedish Community”, Piotr Wawrzyniuk (ed.), *Societal Change and Ideological Formation among the Rural Population of the Baltic Area 1880–1939*, Flemingsberg: Södertörns högskola 2008, s. 169–185.
- Östman, Ann-Catrin, ”Women’s Work and Masculine Ideals – Co-operative Organizing and Economic Agency”, Vicente Pinella (ed.), *Markets and Economic Change in Europe from the 13th to 20th Century*, Tutnhout: Brepol Publishers 2009, s. 227–247.

TORGPLATSERNAS VISUELLA ETNOGRAFI I FINLAND 1890–1950

FOTOGRAFIER HAR UTNYTTJATS FÖRVÅNANSVÄRT LITE som primärkällor i historisk forskning, trots att de västerländska samhällena har förts allt starkare i en riktning mot visuell kommunikation. Denna utveckling är en effekt av fotograferingsteknikens genomslag och den enorma ökningen av antalet fotografier, och också av arkivering av rörliga bilder i och med tillkomsten av film- och tv-produktion. Inom historievetenskapen och etnologin uppfattas emellertid inte den information som fotografierna förmedlar som helt trovärdig, och deras funktion har i allmänhet varit att illustrera tolkningar baserade på textkällor.¹ Enligt Peter Andersson är diskursers betydelse i det förflutna väl utforskade i jämförelse med det icke-verbala eller det vardagliga.² Det är nästan enbart text som har stått i fokus för den vetenskapliga kursen. Men kunde forskningen läggas upp på ett motsatt sätt? Skulle fotografierna kunna fungera som primärkällor som annat historiskt källmaterial stöder alternativt utmanar? Skulle man kunna forska om äldre torghandel och marknadsplatser genom att huvudsakligen utnyttja fotografier?

I detta kapitel granskar jag fotografier av torgplatser från perioden 1890–1950 utifrån 143 fotografier i Museiverkets bildsamling. Jag analyserar förändringen i torg- och marknadshandelns visuella uttryck under den aktuella tidsperioden, och relaterar den till ekonomiska och social-historiska förändringar i det finländska samhället samt till förändringar i folkkulturen. Mitt kapitel bygger på Sarah Pinks idé om fotografiernas etnografiska potential, och därmed utgångspunkten att den etnografiska betydelsen sällan är given. Tolkningen av bilderna är således subjektiv och beroende av tolkaren. Samma fotografi kan tolkas på många olika sätt och tillskrivas motstridiga betydelser beroende på det historiska, rumsliga och kulturella sammanhang som betraktaren befinner sig i.³ Den ledande

tanken i detta kapitel är att utreda vilka förändringar på torgplatserna fotografierna åskådliggör och hur dessa förändringar kan förklaras. I analysen beaktas platsens ordning och struktur, försäljare och kunder samt försäljningsvaror och klädsel. Kapitlet handlar i huvudsak om torghandel, men i någon mån också om marknader.

Genom att jämföra fotografier av torg- och marknadsplatser är det möjligt att synliggöra den snabba institutionaliseringen av det finländska samhället. Ordningen på torg- och marknadsplatserna reglerades i lagar och stadgor, men vi kan också anta att de som sålde sina varor på torgen reglerade varandras handlingar på ett informellt plan. Detta kan forskaren förstås inte sluta sig till utgående från bilder, men i bildanalysen är det möjligt att också beakta minneskunskap⁴ och tidningsmaterial som berör marknads- och torghandel.

I kapitlet fungerar fotografier som primärmaterial medan den utveckling som de avspeglar förklaras med hjälp av sekundärmaterial, det vill säga genom historisk kontextualisering. Kapitlet är uppbyggt på ett sätt som liknar en vetenskaplig analys av text: de utvalda fotografierna utgör källmaterialet, och utgående från dem drar jag slutsatser om äldre torgplatser, om deras särdrag och de eventuella förändringar som de genomgått. Jag argumenterar för mina tolkningar med skriven text. Eftersom samtliga fotografier som ingår i analysen inte kan åskådliggöras i kapitlet, eftersträvar jag att presentera objekt och återkommande teman så tydligt som möjligt och på ett sätt som övertygar läsaren om argumentationen utan att se samtliga källor.

FOTOGRAFIER AV TORGPLATSER OCH VISUELL ANTROPOLOGI

Kapitlet baseras på fotografier och vykort som föreställer torghandel och marknader i Finland på webbplatsen Kuvakokoelmat.fi. Denna kulturhistoriska och etnologiska samling upprätthålls av Museiverket och innehåller sammanlagt cirka tio miljoner bilder. Förutom fotografier ingår även ritningar, postkort, kartor, filmer och smalfilmer i samlingen. Sökordet ”markkinat” (sv. ”marknad”) ger ungefär 370 träffar i databasen, och från dessa har jag uteslutit bilder från 1950 och senare samt marknadsfotografier som föreställer finsk-ugriska folk utanför Finland. Efter att ha avgränsat materialet har jag klassificerat de kvarvarande 143 bilderna som föreställer marknader och torgplatser med en metod som lämpar sig för fotoanalys. Bilder på handelsbodas inkluderades inte i sökordet ”markkinat”, och finns därför inte med i mitt urval av källor.⁵

En analys av gamla bilder medför flera utmaningar och begränsningar. I materialet från Kuvakokoelmat.fi är ort och fotograferingsort oftast den

enda tilläggsinformation som anges för enskilda bilder – ibland saknas även dessa. Men även när tid och plats är kända – ibland också fotografen – förblir många frågor obesvarade. Vad händer egentligen vid det ögonblick som fångats på bilden och vad har blivit utanför fotografiet? Har tekniken vid fotograferingstillfället baserat sig på långsam exponering, vilket kan ha fått platsen att se mer öde ut än den i verkligheten var?

När man funderar på hur de avbildade framställs bör man beakta fotograferingens historia. Dess början dateras till 1839 när världens första fotograferingsmetod, *dagerrotypin*, förevisades i Paris. Inom ett par år spreds fotograferingen till resten av Europa, och även till Finland, där de första fotografierna togs av utländska fotografer. Fotograferingens historia har formats främst av den teknologiska utvecklingen och av upptäckter relaterade till kemiska föreningar. Då exponeringstiden i början kunde vara flera minuter krävde tagningen tålamod. Den nya teknologin – *ferrotypin* eller *tintypin* – som introducerades kring mitten av 1800-talet var både billigare och snabbare och möjliggjorde dessutom duplicering av bilderna.⁶ I början av 1900-talet då kamerorna blev lättare, negativen mindre och objektiven ljuskänsligare började fotograferingen spridas till bredare befolkningslager. Fotografering blev nu vanligare också på landsbygden, utanför städer och byacentra. Men ännu på 1950-talet kunde det finnas särskilda fotografer i byarna, eller kringvandrande yrkesfotografer som återkom regelbundet.⁷ Fotografiet var tidigt också en produkt präglad av kommersiella inslag: fotografierna sålde sitt kunnande och sina varor i städerna och på landsbygden.

När en målning skapas, formas konstnärens förhållande till bildens objekt av intentioner och slutresultatet utgör en tolkning av objektet. I motsats till detta finns ett tydligare kausalt förhållande mellan fotografiet och objektet.⁸ Fotografierna kan sägas vara mer realistiska: då man ser på gamla torgbilder får man känslan av att de är tagna i autentiska torgsituationer och inte iscensatta på förhand.

För att forskaren ska kunna begripliggöra torg- och marknadsplatsbildernas etnografiska informationsvärde behövs analytiska begrepp. På samma sätt som när man analyserar ord kan man tänka sig att också fotografierna har en denotativ och en konnotativ betydelse. I språkvetenskaplig terminologi avser den denotativa betydelsen objektets eller företeelsens konkreta innehåll. Med andra ord förmedlar äldre bilder information om torg- och marknadsplatser och handelsutbyte mellan människor. Utgående från bilderna går det utan problem att sluta sig till hurdana varor som sålts på torget. På denna betydelsenivå kan fotografierna ses som historiska källor som förmedlar information om landskap och stadsvyer som har försvunnit eller på något sätt förändrats till följd av urbaniseringen och

moderniseringen.⁹ Det som syns på marknadsplatsbilder är bekant för den nutida åskådaren, eftersom torget som företeelse inte har förändrats nämnvärt sedan slutet av 1800-talet. Om man jämför till exempel bilder på Helsingfors salutorg från 2010-talet med torgbilder från 1900-talets början, är skillnaderna mycket små. På bilderna syns torgtält och saluförda varor, försäljare och köpare, samt andra människor som tillbringar sin tid på torget.

Forskningsmässigt mer utmanande – och samtidigt intressantare – är analysen av bildernas konnotativa betydelser. Med detta begrepp avses bildernas associativa, ofta värderande eller känslomättade betydelser.¹⁰ I det här avseendet uppmärksammas de olika betydelser som kan tillskrivas de fenomen som förekommer på bilden; detta kallas för bildanalysens konnotativa tolkning. Fotografierna är en del av den kulturella och sociala ordningen i den tidsperiod de representerar,¹¹ och för att kunna blottlägga bildernas olika innebörder behöver vi veta något om värde- och trossystemen i de kontexter som omger bilderna.

De konnotativa betydelserna kan öppnas med hjälp av begreppet representation, ett förhållandevis populärt analysredskap inom folkloristik och etnologi.¹² Representation kan ses som en process, där vissa betydelser kopplas till bilder, objekt och människor. Vid sidan av det som konkret avbildas kan forskaren således studera hur det som står i fokus ges betydelse; en bild kan representera flera olika innebörder trots att den hela tiden visar upp samma innehåll.¹³ Fotografier både avspeglar och formar samhällseliga värderingar och kulturella föreställningar. Detta gör att representationen samtidigt är både deskriptiv, representativ och produktiv.¹⁴

Jag kallar min analys visuell etnografi, eftersom syftet med undersökningen är att studera fotografier som en del av finländarnas historia. Med det vill jag framhålla att det som bilderna framställer inte är ett helt okänt fenomen, utan något som ingått i tidigare generationers vardagserfarenhetsvärld och som vi tagit del av då vi växt upp i denna kultur. Seendets och varseblivningens vanor är kulturbundna: ”ren” observation finns inte, eftersom igenkännande och benämning sker inom ramen för kulturella konventioner.¹⁵ Därför är de konnotativa betydelserna som jag lyfter fram i min analys relaterade till tolkningar, som gjorts i såväl samhällshistoriska som kulturella undersökningar om finländsk byteshushållning och mångsyssleri samt tolkningar av könsordningar.

Eftersom materialet är från perioden 1890–1950, det vill säga en period omfattande 60 år, granskar jag först de förändringar som syns i fotografierna och resonerar kring orsakerna till dessa. Därefter skildrar jag kvinnornas roll och uppgifter på torg- och marknadsplatsen – i relation till respektive tids gängse förståelser av vad det innebar att vara kvinna.

Till sist behandlar jag männens och pojkarnas ställning på torgen och deras relativa frihet i jämförelse med flickorna. En utgångspunkt för analysen av fotografierna är ett antagande om det fruktbara i detta angreppssätt: genom att jämföra bilder av torg- och marknadsplatser kan man säga mycket mer om samhället i det förflutna och den kulturella praxis som varit rådande, än vad man genom att ytligt titta på fotografier kunde anta.

Bild 1. Postkort som skildrar Kuopio torg vid 1900-talets början. (Museiverket/Historiska bildsamlingarna)

TORG- OCH MARKNADSPLATSERNAS FÖRÄNDRADE BILD

Knappheten i de finländska torgbilderna från sekelskiftet 1900 är iögonfallande. På ett fotografi av Kuopio torg, taget vid 1900-talets början, syns två kvinnor, två stånd och en torgkärra (bild 1). Det är möjligt att torgverksamheten delvis försiggår bakom fotografens rygg. En annan möjlig förklaring till ödsligheten kan ligga i den långsamma fotograferingstekniken: exponeringstiden var lång och tillät inte fotografering av rörliga objekt. Det var svårt att få människor att stanna på sin plats tillräckligt länge för att bilden skulle bli skarp. Senare, när fotograferingstekniken utvecklades och exponeringstiderna förkortades, blev situationsbilder vanligare och människor samt förbipasserande hästvagnar och bilar började förekomma på bilderna.¹⁶

På en del av bilderna finns enbart ett fåtal personer, medan andra avbildar ett människomyller. Mängden invånare i Finlands städer och befolkningscentra var under hela tidsperioden märkbart mindre än i landskommunerna. År 1900 utgjorde stadsbefolkningen 12,5 %, 1930 20,6 %, 107

och 1950 32,3 % av Finlands totala befolkning.¹⁷ När flyttningsbegränsningarna upphävdes 1879 – det agrara tjänstefolket kunde nu byta hemvist när som helst på året och utan husbondens tillstånd – och det därtill blev möjligt med fri yrkesutövning, började de grupper som gick under benämningen landsbygdens ”överbefolkning” i allt snabbare takt flytta till växande industriorter och städer.¹⁸ Helsingfors befolkning fördubblades under åren 1900–1917. I och med flyttningsrörelsen översteg de finskspråkigas andel i Nylands städer de svenskspråkigas år 1900.¹⁹ Detta avspeglades utan tvekan också i torghandeln, och affärer har troligen gjorts både på svenska och finska, ställvis också på ryska. En två- eller flerspråkig vardag har förmodligen varit vanlig inom serviceyrken.

På gator och torg möttes människor ur olika sociala grupper: hit kom man i handelsangelägenheter, för att synas och för att träffas.²⁰ Det fanns också ett dagligt behov av att göra inköp eftersom de bostäder som byggdes för arbetarna var mycket små. I dessa fanns varken kok- eller förvaringsmöjligheter, och därför var man tvungen att gå till torget och närbutiker dagligen.²¹ På ett fotografi av Kexholms torg taget 1908 syns ett stort antal människor, och det finns skäl att anta att intresset för torg- och marknadsplatserna låg i möjligheterna att interagera med främmande personer och i den förströelse detta kunde ge (bild 2). Det var den egna viljan som avgjorde om en besökare tog del av underhållningen och besluten fattades också utifrån de ekonomiska möjligheterna. Långsamhet och ledighet kunde prägla flanerandet på marknaden. När handeln ökade i omfattning förändrades även förhållandet mellan försäljarna och kunderna. Dessutom började bondebefolkningen och den växande arbetarklassen även sköta sina ärenden med lanthandlare, skogsbolag, mejerier och banker. Varorna skaffades allt oftare från olika platser, såväl från torgstånd som från stadernas specialaffärer.²²

Marknadernas påtagligt hektiska och spännande nöjeskaraktär skildras i olika slag av folklore- och minneskunskapsmaterial, där berättelser om marknadsresor kan präglas av förundran över den stora folkmängden och nyhetsvaror, underhållning och rikligt alkoholbruk:

Supandet har hört till männens nöjen, Gud vet, hur länge. Få män klarade av stadsresorna utan att köpa alkohol. – Men den som söker hästköp han hinner nog (ett ordspråk), samma gäller männen som hittar platser att bli fulla på. De gick också omkring och såg på varandras hästar, och några hann till och med gå på levande bilder.²³

Drickandet under marknadsresorna och på själva marknaderna var tydligt relaterat till folkliga uppfattningar om festlighet: större samlingar sågs som fester och kunde även förknippas med alkoholbruk. Folkets egensinniga

och omoraliska beteende på marknadsplatser blev problematiskt, vilket ledde till att myndigheterna ansåg sig vara tvungna att införa nya regleringar för marknaderna.²⁴

En stor del av marknadsbilderna i Museiverkets samlingar är från förbudslagens tid (1919–1932), då tillverkning och försäljning av alkohol var förbjuden. Detta förhindrade ändå inte bruk av alkohol eftersom bland annat smuggling från utlandet garanterade tillgången. Även efter att förbudslagen upphävts förblev alkoholregleringen sträng. Försäljning och utskänkning av starka drycker var tillåten endast i städer, vilket medförde att man i samband med marknadsresorna köpte alkohol både för eget bruk och för grannars behov. Att marknaderna förknippades med alkohol förklarades, förutom av tillgängligheten, av att det i städerna var möjligt att bli berusad utanför bygemenskapens och släktens sociala kontroll. Därtill fanns det många mindre orter som saknade apotek och där försäljning av alkohol inte heller förekom. Därför införskaffades även den alkohol som skenbart skulle användas som läkemedel i samband med stads- och marknadsresor.²⁵

I det analyserade materialet syns varken alkohol eller uppenbart berusade personer. Ett annat fenomen som saknas på bilderna är de slagsmål och fysiska kontakter som ägde rum på torgen, och som myndigheterna oroade sig för. Brännvinets betydelse för slagsmålen på torgen torde alltid ha varit stor, som fenomen har de så att säga gått hand i hand.

Vid sidan av regleringen av alkohol och slagsmål var hygien tidigt föremål för myndigheternas kontroll. Bristen på hygien i torgverksamheten kritiserades samtidigt som handeln ökade i omfattning, något Hanna Lindberg visar i sitt kapitel i denna bok. Myndigheterna satte upp anvisningar

Bild 2. Ibland kunde flera hundra personer komma till marknaden, liksom på Kexholms torg 1908. (Museiverket/Etnologiska bildsamlingarna)

Bild 3. Folkmassor på Rådhusorget i Lovisa under tidigt 1900-tal. Foto: A. I. Hammarström. (Museiverket/ Historiska bildsamlingarna)

och regler, till exempel genom att kräva att försäljningsplatserna tydligt märktes ut i form av tältrader,²⁶ vilket förde med sig en mer organiserad struktur på marknads- och torgplatserna (bild 3).

Marknaderna drog till sig människor från olika sociala skikt. Studerar man bilden noggrant kan man se att män ur arbetarklassen och springpojkar klär sig i keps och säckiga byxor. Trots att marknadsplatserna i städerna och kyrkbyarna var lätta att kontrollera och trots att verksamheten faktiskt övervakades, ter sig dessa ändå friare än det ålderdomliga byasamhället, reglerat av traditioner och en synnerligen snäv, oskriven kultur. På marknaderna möttes man på ett annorlunda sätt: på dessa platser var man bokstavligen nära varandra, herrskap och allmoge kunde stå och värdera varor och göra inköp sida vid sida. Det här framgår också av fotografierna.

MÄNNISKOR PÅ TORGET, KVINNOR SOM FÖRSÄLJARE

Marknadsplatsernas så kallade etnografiska betydelse kan förklaras utifrån flera olika omständigheter, men inledningsvis vill jag lyfta fram flyttningsrörelserna och familjestrukturen. Familjen var både en känslö- och produktionsenhet, och om hela familjen flyttade från landet till en industriort var det sannolikt faderns sysselsättning som var orsaken. Flytten var möjlig eftersom det arbete som var typiskt för kvinnor var flexibelt;

omsorgsarbete och de färdigheter som hörde till hemmets sfär – klädtvätt, städning, stickning, spinning, bakning, matlagning och skötsel av barn och smådjur – utfördes där kvinnan fanns, oberoende av bostadsort.²⁷ Flera av de på landsbygden rådande vanorna och normerna kunde fortleva i stadsmiljön, fastän mycket också förändrades. De genusrelaterade normerna luckrades småningom upp, och marknader och torg gav kvinnorna ökade möjligheter till att exempelvis sälja egna bakverk eller hantverk.

Befolkningsökningen i städerna syntes i ett ökat antal handelsbodar, och i dessa var försäljarna allt oftare kvinnor. År 1904 var en överväldigande majoritet av försäljarna i de så kallade stenfotsbutikerna, det vill säga närbutikerna, i Helsingfors kvinnor – nästan 90 %. Butikerna ansvarade ofta för de varor som förknippades med kvinnor, som försäljning av mjölk, bröd och kläder.²⁸ Handeln med mjölk grundade sig på det faktum att kvinnorna historiskt hade ansvarat för mjölkning, kärning och hantering av smör. Därmed kom de särskilda hygiennormer som kvinnorna hade format att prägla både produktionen och försäljningen av mjölk.²⁹ Detsamma gällde för kläd-, tyg- och garnhandel. Fastän skräddar- och skomakaryrkena historiskt sett hade varit manliga, hade kvinnorna burit ansvar för tillverkning av kläder för barn och vardagliga plagg.³⁰ På torget och i närbutikerna måste försäljaren behärska beräkning av tygernas och garnets mängd, och den kunskap som handarbetskunnande gav var till stor nytta.³¹

Också bland torgförsäljarna var kvinnornas andel påfallande stor – det visar fotografierna. På ett fotografi från höstmarknaden i Uleåborg 1933 syns endast kvinnliga försäljare, och bland de produkter som saluförs återfinns matvaror och överraskande nog även småvilt, som man kan notera i disken hos kvinnan med ljus jacka (bild 4). Enligt Birgitta Skarin Frykman, som studerat Larmsmässemarknaden i Göteborg under 1850–1880-talen, utgjorde särskilt fisk- och tyghandel ett kvinnligt verksamhetsområde, och kvinnor från olika stånd och sociala skikt möttes därför som försäljare och som köpare. Skarin Frykman jämför den av kvinnorna administrerade torghandeln med karnevaler, där samhällets normala ordning för en stund ställs på ända.³² Själv är jag benägen att tolka kvinnornas allt starkare roll i torg- och marknadshandeln som en effekt av de förändringar som moderniseringen förde med sig.

Man kunde tänka sig att de offentliga torg- och marknadsplatserna också samhälleligt sett utgjorde början på en ny era: för kvinnorna medförde denna, förutom arbete som utfördes på en synlig plats, även självständig verksamhet inom det ekonomiska området.

Lagen om näringsfrihet från 1879 stadgade att varje myndig person med gott rykte kunde grunda ett företag och utöva ett yrke, men en gift

Bild 4. Matförsäljning på höstmarknaden i Uleåborg 1933. (Museiverket/Journalistiska bildarkivet JOKA)

Bild 5. Kvinnor från två olika samhällsklasser. Helsingfors järnvägstorg på 1910-talet. (Museiverket/Historiska bildsamlingarna)

kvinnor behövde fortsatt formellt makens lov för detta. I Helsingfors förefaller det vad gäller torg- och hallförsäljningen ha varit vanligt att avtal slöts mellan stadens myndighetsrepresentant och en man. Det var alltså mannens namn som stod på de officiella dokumenten, medan affärsverksamheten i praktiken handhades av hustrun eller en vuxen dotter, som ansvarade för den praktiska handeln, beställningar och penningflöde.³³ Vid mannens död hade änkan möjlighet att fortsätta den handelsverksamhet som påbörjats i mannens namn.³⁴

Andelen kvinnor i köpmannakåren ökade i slutet av 1800-talet. Kvinnorna utgjorde 17 % av städernas köpmän 1903 och deras sociala status var hög. I de växande städerna började allmogens kvinnoyrssysslor allt tydligare förknippas med olika försäljnings- och servicejobb, men inom affärsbranschen gick en gräns mellan verksamhet inomhus och utomhus, och det förefaller vara så att de försäljare som verkade på torgen tillskrevs lägre status.³⁵

Enligt Pertti Haapala formades de samhälleliga och kulturella skillnaderna i Finland främst av förmögenhet och inte av religion eller etnicitet, vilket var fallet i många andra europeiska länder.³⁶ Enligt ett folkligt synsätt var människor antingen herrskap eller allmoge. En försäljare som var framgångsrik och blev förmögen i sitt yrke representerade herrskapsskatten, oberoende av etnisk bakgrund. En person som hörde till en minoritet och var fattig kunde däremot betraktas som allmoge och bar troligen ett dubbelstigma (fattig och etniskt/kulturellt avvikande). Skillnaden mellan herrskap och allmoge utgick från förmögenheten samt de levnadsvanor och den konsumtion som tillgångar av olika slag möjliggjorde.³⁷ På ett fotografi av Helsingfors salutorg, taget under tidigt 1900-tal, synliggörs klass i användningen av huvudbonad. De kvinnor som arbetade fysiskt täckte sitt huvud med duk eller mössa, medan överklassens kvinnor bar hatt (bild 5).

Fram till första världskriget drogs klassgränsen i det besuttna hemmet mellan kvinnorna: mellan frun och hennes tjänare. I medel- och överklasshem anställdes tjänstefolk inte för att modern i familjen gjorde karriär utanför hemmet, utan för att städning, matlagning och ansvar för kläder helt enkelt inte ansågs vara en uppgift för fruar eller döttrar i de högre samhällsklasserna.³⁸

På fotografierna säljer kvinnorna främst matvaror. Då penningekonomi blev allmännare sålde de troligen produkter som de själva tillverkat för att få extra inkomster. Medan husmödrar i bondehushåll och torp hade ansvarat för inomhusarbetet och hushållningen med mat, hade döttrarna eller pigorna fått utföra de smutsigare och tyngre delarna av jordbruksarbetet som ägde rum utomhus. Kunde man tänka sig att torghandeln ”proletari-

Bild 6. Kuopio torg. Foto: Hans Ritter. (Museiverket/Historiska bildsamlingarna)

Bild 7. Uleåborgs torg 1938. (Museiverket/Journalistiska bildarkivet JOKA)

serades” på så vis att kvinnorna som under den moderna omvandlingen sålde sina varor på torget representerade självhushållning och förknippades med denna? På de flesta bilder jag har gått igenom ser torgförsäljerskorna vid en första anblick gamla ut. Detta är också fallet på ett fotografi från Kuopio torg (bild 6), trots att kvinnan i förgrunden knappast är äldre än drygt 50 år. Om handelsbodarna, som Marja-Liisa Hentilä visar, främst sysselsatte unga kvinnor, varför var torgförsäljarna äldre kvinnor?

Till skillnad från de unga kvinnorna, som arbetade utanför hemmets sfär i fabriker och handelsbodar, var torgförsäljarkvinnornas uppgift en fortsättning på det arbete som utförts i landsbygdshemmen. Försäljarnas resor till städernas torg kunde vara långa,³⁹ men oftast kom man ändå från stadens utkanter eller kringliggande landsortskommuner. Till exempel Hermanstad och Majstad, som ligger 4–5 km från Helsingfors centrum, hörde ännu i 1900-talets början till stadens landsbygdsliknande omland, som saknade vattenlednings- och avloppssystem och regelbunden lokaltrafik.⁴⁰ Försäljarna var ofta tvungna att åka till torget tidigt på morgonen,⁴¹ och då utgjorde försäljningen självhushållningskedjans sista del.

I agrarsamhället, där försörjningen i hög grad hade grundat sig på självhushållning och en ganska snäv kontroll av medlemmarna i de gemenskaper som byar och släkt utgjorde, höll sig en respektabel och giftasvuxen ung kvinna i närheten av hemmets krets. Dessa kvinnor rörde sig på sin höjd på bekanta platser i närheten av hemmet.⁴² I gamla berättelse- och folkvisetraditioner upprepas ett tema: en ung kvinna som avlägsnar sig från gårdsplanens område råkar ut för en förlust. Enligt Aili Nenola refererar detta till en sexuell förlust även om det inte uttalas explicit; lärdomen är att en flicka som rörde sig fritt kunde råka ut för sexuella närmanden.⁴³ Kvinnans äktenskapliga status hade stor betydelse när det gällde att få ett arbete, och ensamma mödrar eller gravida kvinnor godkändes oftast inte som butiksförsäljare.⁴⁴

De kvinnliga torgförsäljarna bar skylande kläder. En förklaring till det här kan ligga i det faktum att allmogekvinnor traditionellt hade klätt sig på detta sätt. Dessutom påverkade de nordliga väderförhållandena klädelsen: i varmt väder skyddade kläderna huden från brännande sol och i kyla värmden de. Men det fanns också sociala orsaker. Av kvinnor i kundbetjäningssyrken förväntades, som Hentilä visar, ett välartat och sedligt uppförande, och den unga kvinnan skulle skyla sig med fotsid och långärmad klänning. Prål var emellertid inte passande: en försäljare som kom från fattiga förhållanden fick inte klä sig grannare än sin välbeställda kund, och hon fick inte heller klä sig bättre än arbetarbefolkningen.⁴⁵

Kvinnornas torgklädsel hänger, så som jag ser det, ihop med agrarkulturens traditioner rörande kvinnlighet samt föreställningar om och

representation av genus. Då väcks frågan om kvinnorna på torget klädde sig i enlighet med en kulturell förväntan, som hade sina rötter i den gamla landsbygdskulturen där kvinnan tillskrevs en plats inom hemmets sfär, ”gömd” från främmande (mans)blickar. Kunde torgklädseln hänga ihop med att kvinnorna medvetet täckte sin kropp och sin hud så att de inte skulle framstå som oanständiga på torget som var en offentlig miljö?

På 1930-talet uppstod en friare klädkod för kvinnorna. Den är märkbar på bilderna, och framgår bland annat av att användningen av hatt också bland arbetarkvinnor och pigor blev vanligare. En bild från Uleåborgs torg 1938 visar att både försäljarna och köparna bar hatt (bild 7). Att arbetarkvinnor skulle tillåtas använda hatt hade diskuterats i progressiva kretsar redan på 1880-talet.⁴⁶

POJKAR PÅ TORGPLATSERNA

Min tolkning av fotografierna visar att kvinnorna hade en mycket synlig roll på torg- och marknadsplatserna. Men också männen syns på bilderna både som köpare och som försäljare. På en bild av S:t Johannes torg i Karelen tagen under 1930-talet ansvarade männen för köttet, och på den här bilden även för försäljningen av grisar (bild 8).⁴⁷ Bilderna tyder på att männens försäljningsartiklar utgjordes av varor som männen historiskt alltid hade tillverkat eller vars anskaffning männen hade specialiserat sig på. I agrarsamhället och i byteshushållningen hade männen jagat, fiskat, ansvarat för skötseln av hästar och lantbrukets utomhusarbete.⁴⁸ Männen byggde och reparerade också.

Då man tolkar den kommersiella branschens tillväxt genom yrkesbe-teckningar framgår det att männen haft en bestämmande ställning inom skråväsendet och det politiska beslutsfattandet. Hantverksarbetena hade varit reglerade och licensbelagda fram till 1868 då de släpptes fria. Detta ledde till en ökning av antalet hantverkare och till specialisering. I Tammerfors differentierades snickaryrket så att det kom att finnas tillverkare av kärror och kistor samt byggnads- och möbelsnickare. Ur svarvargruppen trädde bland annat tillverkare av pipor, regnskydd och käppar fram. Slaktarna kunde specialisera sig och bli korvmakare och skräddarna bli tillverkare av hattar och mössor.⁴⁹ Detta avspeglas på ett följdenligt sätt också i de produkter som männen saluförde på torgen. Till männens försäljningsartiklar hörde även produkter gjorda av trä, såsom möbler eller korgar, samt verktyg (bild 9). Fastän man sökte sig till marknaderna för den mer frisinade atmosfären som rådde där, bestämdes många av handelspraktikerna av könade normer.

*Bild 8. S:t Johannes torg
i Karelen på 1930-talet.
Foto: T. Laitinen. (Musei-
verket/Historiska bild-
samlingarna)*

*Bild 9. Rankbågeförsälj-
ning, försäljare och kund
på Rödabrunnstorget
i Viborg på 1930-talet.
Foto: Matti Poutvaara.
(Museiverket/Historiska
bildsamlingarna)*

Liksom inom den torghandel som kvinnorna idkade blev sociala gränser synliga också i männens handel. Köparna klädde sig i raka byxor och jackor, försäljarna i slitna skjortor och byxor. Förvånansvärt ofta har manliga försäljare tobak i munnen, vilket tyder på att rökning inte sågs som negativt för handeln. Så var det inte i närbutikerna, där man särskilt i livsmedelsbodarna tidigt började göra motstånd mot rökning och spottande i butiksutrymmet.⁵⁰

Vid sidan av kvinnornas skylande klädsel utgör de halvvuxna pojkarnas framträdande plats på fotografierna (bild 10) ett intressant fenomen. På en bild tagen under Uleåborgs höstmarknad 1937 kan vi se torgfotografen ta sina bilder. Både själva fotograferingen och möjligheten att beskåda denna utgjorde ett nöje som pojkarna och männen torde haft bättre möjligheter att ta del av än kvinnor och flickor. Pojkarna på marknadsbilderna väcker två frågor. För det första: Vad gjorde de på torget? För det andra: Varför syns flickor i samma ålder i mycket mindre omfattning på bilderna, närmare bestämt inte alls?

Vad i samhällets näringsstruktur möjliggjorde att småpojkar kunde gå omkring på marknadsplatserna? En förklaring kan ligga i behovet av arbetskraft. I städerna sysselsatte industrin, exempelvis skofabriker, boktryckerier, snickeriverkstäder och maskinverkstadsindustrin många pojkar under 18 år. En annan förklaring kan vara att det fanns en allt större beställning på springpojkar som kunde uträtta ärenden eller förmedla bud och varor.⁵¹ Enligt Marjatta Rahikainen var springpojkar och -flickorna en synlig del av affärslivet i städerna i början av 1900-talet, till och med i en sådan utsträckning att en egen underkategori inom tjänstefolksklassen reserverades för dem i folkräkningen. År 1930 statistikfördes i Helsingfors 1330 springpojkar och 870 springflickor.⁵² Trots att springflickornas antal var stort, syns dessa inte på fotografierna. Detta förklaras möjligen av att flickornas uppdrag fanns inne i butikerna eller bestod i att röra sig mellan dessa. Även kultur och moraluppfattningar kan ha hindrat flickor från att vistas på torget.

På en bild tagen på en strömmingsmarknad på Helsingfors salutorg 1934 syns flera pojkar (bild 11). Pojkarna varken köper eller säljer, utan följer med försäljningssituationen i bakgrunden. De verkar inte ha bråttom. Pojkarnas spelrum i städerna var större, och deras hemkomsttider bevakades uppenbarligen inte lika strängt som flickornas eller de unga kvinnornas.⁵³ De kunde gå omkring utan att vara rädda för att förlora hedern eller för att bli fasttagna av polisen misstänkta för osedlighet. I Helsingfors antog sedlighetspolisen automatiskt att kvinnor som rörde sig efter klockan 21 på kvällen var prostituerade.⁵⁴ En kvinna kunde bli misstänkt enbart för att hon klädde sig grannt.⁵⁵

Bild 10. Folk kunde komma till marknaden för att bli fotograferade. Uleåborgs höstmarknad 1937. (Museiverket/Journalistiska bildarkivet JOKA)

Bild 11. Pojkarna på marknaden kunde vara rätt unga. Strömmingsmarknad på Helsingfors salutorg 1934. Foto: Pietinen. (Museiverket/Historiska bildsamlingarna)

Bild 12. Pojkar som hänger på strömmingsmarknaden på Helsingfors salutorg 1931. Foto: Pietinen. (Museiverket/Historiska bildsamlingarna)

Utifrån en bild av strömmingsmarknaden på Helsingfors salutorg 1931 kan man dra vissa slutsatser om pojkarna som håller till på platsen och om deras bakgrund (bild 12). Pojkarnas klädsel visar att de inte var av överklass, och i sitt kroppsspråk hade de tillägnat sig arbetarklassmännens maskulina uppträdande, till exempel genom att stå bredbenta med

händerna avslappnat i fickorna eller på höfterna – inte med armarna i kors.

Vid sidan om den kulturella förklaringen till pojkarnas torgtillvaro, kan orsaker sökas både i den demografiska utvecklingen och i samhällshistorien. Arbetarklassen i de snabbt växande städerna och industritätorterna levde trångt, och familjernas föräldrar hade långa arbetsdagar. Arbetarfamiljernas barn kunde vara för sig själva hela dagen.⁵⁶ Det fanns också fler unga än förut – i takt med den ökade nativiteten och den sjunkande spädbarns- och barnadödligheten hade ungdomarnas antal börjat växa redan vid sekelskiftet. De ungas arbets- och utbildningsplatser i städerna ökade i takt med urbaniseringen och kommersialiseringen. I själva verket kan 1920-talet ses särskilt som ungdomens årtionde, då 10–19-åringarna utgjorde en femtedel av hela befolkningen. Visserligen var stadsungdomarnas andel av alla ungdomar ganska liten, ungefär 20 %, men de utgjorde en desto synligare grupp eftersom de gav upphov till en ny kultur som inkluderade cafébesök, lyssnande på schlagermusik, tobaksrökning och vistelse på offentliga platser som gator och torg.⁵⁷

Pojkarna som drev omkring på torgen utan att till synes verka utföra något arbete kom alltså enligt mitt antagande från två slags sociala sammanhang. Den ena gruppen bestod av arbetsklassens pojkar som höll till på marknadsplatserna, lediga efter den obligatoriska skoldagen. Den andra gruppen pojkar var hjälpredor eller springpojkar med möjlighet att ofta stanna upp på torget. Många lärde sig yrken genom att följa äldre arbetare i maskinverkstäderna och hos hantverkarmästaren. Till exempel kunde en 15-årig pojke som var i lära hos en skräddare använda sin tid till att springa ärenden för skräddaren och dennes fru.⁵⁸

SLUTSATS: VISUELLA FÖRÄNDRINGSPROCESSER

Torg- och marknadsplatser blev viktiga försäljningsarenor för mat- och konsumtionsvaror som en följd av de genomgripande förändringsprocesser som industrialisering och befolkningsökning medförde. Industriell utveckling och utbetalning av lön i pengar, liksom penningekonominns ökade betydelse över huvud, förstärkte viljan att konsumera. Städernas industriarbetare skaffade sin mat direkt från torgen, eftersom det sällan fanns tillräckligt utrymme för förvaring av mat i arbetarbostäder. Att köpa mat och gå på torget var därför en i det närmaste daglig vana.

Utifrån fotografier av torgplatserna kan man tolka den historiska förändringen både inom torghandeln och inom fotograferingsteknologin. Utifrån bilderna kan man också sluta sig till den effekt som den växande handeln hade på kvinnornas, männens och barnens roller i det moderniserande samhället. Torgbilderna visar att det allt oftare var kvinnliga försäljare som kunderna mötte. Medan torgförsäljarna var medelålders eller äldre kvinnor, anställdes ofta yngre kvinnor i närbutikerna. Också tidigare forskning har visat att handelsbranschen i Finland blev allt mera kvinnodominerad under det tidiga 1900-talet. Kvinnornas iögonenfallande plats verkar de facto ha blivit ett utmärkande drag för de växande städerna; de syntes på torgen, och de arbetade med ekonomiska uppgifter och åligganden som krävde noggrannhet. Detta var i själva verket en stor förändring i jämförelse med landsbygdens traditionsbundna samhälle – inom gårdens gränser fanns ett arbetskompanjonskap mellan könen, men mannen företrädde kvinnan och sin familj i offentliga situationer och på publika platser.

Utifrån granskningen av torghandeln kan man hävda att en ogift och självförsörjande ung kvinna med tiden fick en bättre position än en äldre bondhustru som sålde sina varor på torget. Den unga kvinnan hade ett bredare utrymme på arbetsmarknaden, och i staden eller på industriorten kunde hon därtill bo i hyreslägenhet och använda sina införtjänade pengar som hon själv ville. Däremot representerade de bondhustrur som sålde

sina varor på torget en äldre tid i det avseendet att deras handelsverksamhet främst utgjorde en del i självhushållningens produktionskedja. Dessa kvinnor var även knutna till arbete i hemmet, och den försäljning som ägde rum på torgen var en förlängning av detta.

Pojkarnas närvaro på torgbilderna är intressant. Varför var det möjligt för halvvuxna pojkar att hänga på torgen, men inte för flickor i samma ålder? En förklaring ligger förmodligen i den könade och kulturbundna användningen av plats. Pojkar och män hade möjlighet att röra sig utanför hemmets sfär. Flickorna bevakades och deras heder kontrollerades, vilket återspeglades i det faktum att de unga kvinnorna i städerna klädde sig behärskat, till och med skylande. Också kvinnorna som sålde på torgen täckte sina kroppar i enlighet med samtidens förväntningar på klädsel i det offentliga rummet. Pojkarna som höll till på torget tillhörde antagligen den arbetarklassungdom som kunde ströva fritt efter skoldagens slut. De kunde också vara springpojkar i tjänst hos bagare, skräddare och andra handlare med uppgift att införskaffa livsmedel eller andra behövliga varor på torget. Tvivelsutan representerade torg och marknader – hektiska platser med den frihet som anonymiteten gav – modernisering också i Finland. Dessa platser utgjorde exempel på urbanisering och ekonomisk tillväxt, men de innefattade fortfarande flera drag av ett äldre, mera traditionsbundet samhälle.

Den visuella etnografin är en intressant metod, som är värd att utvecklas. Som det här kapitlet visar blev torg och marknadsplatser könade rum därför att uppfattningar om kroppslighet påverkade hur olika aktörer tog dessa platser i besittning. Fotografierna synliggör särskilt hur kvinnor och pojkar gör bruk av platsen genom att iscensätta kroppen på ett sätt som folkloristiska uppteckningar och minnesmaterial inte kan visa.

- 1 Jari Kupiainen & Liisa Häkkinen, ”Kuvatut kulttuurit tieteen ja taiteen kentillä” (2017), s. 9.
- 2 Peter K. Andersson, ”How Civilized Were the Victorians?” (2015), s. 442.
- 3 Sarah Pink, *Doing Visual Ethnography* (2007), s. 67.
- 4 Se t.ex. Hanna Lindbergs kapitel i den här boken.
- 5 Sökningen gjordes våren 2019.
- 6 Jukka Kukkonen & Tuomo-Juhani Vuorenmaa, *Valoa. Otteita suomalaisen valokuvan historiaan 1839–1999* (1999), s. 28.
- 7 Jukka Kukkonen, Tuomo-Juhani Vuorenmaa & Jorma Hinkka (toim.), *Valokuvan taide. Suomalainen valokuva 1842–1992* (1992), s. 18–24.
- 8 Marjatta Hietala, ”Suomalaisen naistyyppin etsiminen” (1985), s. 434.
- 9 T.ex. Anne Ollila, ”Valokuvat historiatietoisuuden rakentajana: Turku C. J. Schoultzin kaupunkikuvissa” (2011), s. 82.
- 10 *Tieteen termipankki*, kielitiede: konnotaatio.
- 11 John Tagg, *The Burden of Representation. Essays on Photographies and Histories* (1988), s. 2–3; Johanna Frigård, *Alastomuuden oikeutus. Julkistettujen alastonkuvien moderneja ideaaleja Suomessa 1900–1940* (2008), s. 15–16.
- 12 T.ex. Barbara Kirshenblatt-Gimblett, *Destination Culture. Tourism. Museums, and Heritage* (1998); Barbro Klein, ”Cultural Heritage, the Swedish Folklife Sphere, and the Others” (2006); Pertti Anttonen, ”Oral Traditions and the Making of the Finnish Nation” (2012).
- 13 Roland Barthes, *Image, Music, Text* (1977); Jari Kupiainen, ”Visuaalinen antropologia 2010-luvulla” (2017), s. 29.
- 14 För mer diskussion om representation, se Susanna Paasonen, ”Sukupuoli ja representaatio” (2010); Anu Koivunen, *Isänmaan moninaiset äidinkasvot. Sotavuosien suomalainen naisten elokuva sukupuoliteknologiana* (1995).
- 15 Ollila, ”Valokuvat historiatietoisuuden rakentajana”, s. 83.
- 16 Ollila, ”Valokuvat historiatietoisuuden rakentajana”, s. 85.
- 17 Kari Pitkänen, ”Suomen väestön historialliset kehityslinjat” (1994), s. 58.
- 18 De 10 största städerna i Finland 1914 var Helsingfors (170 452 invånare), där de flesta fotografierna i kapitlet är tagna, Åbo (53 926), Tammerfors (45 213), Viborg (29 329), Vasa (24 436), Uleåborg (21 605), Kuopio (17 587), Björneborg (17 541), Kotka (12 227) och Raumo (7 070). SÄF 1916 (1917), s. 12.
- 19 SÄF 1916, s. 46.
- 20 Birgitta Skarin Frykman, *Larsmässemarknaden. En folklig karneval i 1800-talets Göteborg* (1993), s. 29; Riitta Oittinen, ”Säädytöntä pukeutumista. Muoti ja erottautuminen keisariajan suomalaisessa pukeutumisessa” (1990), s. 56.
- 21 Marja-Liisa Hentilä, ”Pikku myyjätär” – Ammatin naisistuminen ja hygienian tulo myymälään” (1999), s. 108.
- 22 Tapani Mauranen, ”Porvarista kauppiaksi – kauppiaan yhteiskunnallinen asema 1800-luvun jälkipuoliskolla” (1981), s. 209.
- 23 ”Miesten huvituksiin on kuulunut, Luoja ties, kuinka kauan juopottelu. Harva mies selvisi kaupunkimatkoilta ostamatta juomia. – – Mutta ainahan ehtivä hevosen-kaupan löytää (sananelästä), niin miehetkin ryyppypaikkoja seuraa. He kävellä jolkottivat myös katsomassa toistensa hevosia ja jotkut jopa menivät eläviin-kuviin.” Museiverket, Frågelistor K12/294 O. Hirvonen, Pyhäselkä.
- 24 Danielle van den Heuvel, ”Selling in the Shadows: Peddlers and Hawkers in Early Modern Europe” (2012), s. 126.
- 25 Satu Apo, *Viinan voima. Näkökulmia suomalaisten kansanomaiseen alkoholiajatteluun ja -kulttuuriin* (2001), s. 213.
- 26 T.ex. Kotka *Nyheter* 1897; Eino Jutikkala, *Turun kaupungin historia 1856–1917. Ensimmäinen nide* (1957), s. 339.

- 27 Pirjo Markkola, ”Maaseudun työläisvaimot” (1989), s. 47–53; Eija Stark, *Köyhyyden perintö. Tutkimus kulttuurisen tiedon sisällöistä ja jatkuvuuksista suomalaisissa elämäkerta- ja sananlaskuaineistoissa* (2011), s. 251.
- 28 Hentilä, ”Pikku myyjätär”, s. 109; Skarin Frykman, *Larsmässemarknaden*, s. 26.
- 29 Hentilä, ”Pikku myyjätär”, s. 110–111.
- 30 Sirkka-Liisa Ranta, *Naisten työt. Pitkiä päiviä, arkisia askareita* (2012), s. 41.
- 31 Hentilä, ”Pikku myyjätär”, s. 110–111.
- 32 Skarin Frykman, *Larsmässemarknaden*, s. 30–31.
- 33 T.ex. HelKA, Luettelot Helsingin kaupungin halli- ja torikauppiasta 1927. DHl:9/1927.
- 34 Ranta, *Naisten työt*, s. 39.
- 35 Mauranen, ”Porvarista kauppiaksi”, s. 206–207.
- 36 Pertti Haapala, *Kun yhteiskunta hajosi. Suomi 1914–1920* (1995), s. 102. Till skillnad från majoriteten av befolkningen, som var bofast, var det vanligt att etniska minoriteter försörjde sig på rörlig småhandel. Se t.ex. Jutta Ahlbecks och Johanna Wassholms kapitel i den här boken.
- 37 Stark, *Köyhyyden perintö*, s. 123.
- 38 Marjatta Rahikainen, ”Kotiapulaisena 1900-luvun kaupunkilaisperheessä” (2006), s. 230.
- 39 Matti Räsänen, ”Tori tutkimuskohteena” (1974), s. 72.
- 40 Timo Herranen, ”Helsingin kasvukipuja vuosisadan vaihteessa. Hermannin ja Toukolan esikaupungit” (1990), s. 117.
- 41 Jfr Hanna Lindbergs kapitel i den här boken.
- 42 Matti Peltonen, ”Työnjako sosiaalisena tilana. Sukupuolenmukaisesta työnjaosta maataloudessa” (1999), s. 40–45; Rahikainen, ”Kotiapulaisena 1900-luvun kaupunkilaisperheessä”, s. 27.
- 43 Aili Nenola, *Miessydäminen nainen. Naisnäkökulma kulttuuriin* (1986), s. 113–114.
- 44 Hentilä, ”Pikku myyjätär”, s. 112.
- 45 Hentilä, ”Pikku myyjätär”, s. 112.
- 46 Oittinen, ”Säädystä pukeutumista”, s. 58.
- 47 Jfr Hanna Lindbergs kapitel i den här boken.
- 48 I de sistnämnda arbetsuppgifterna deltog kvinnor. Se t.ex. Ann-Catrin Östman, ”Kvinnorna och åkerbruksarbetet. Om det gemensamma arbetets betydelse” (2001).
- 49 Riitta Hjerpe, ”Käsityöläiset uuden yhteiskunnan murroksessa” (1981), s. 217.
- 50 Hentilä, ”Pikku myyjätär”.
- 51 Peter Håkansson & Tobias Karlsson, ”På spaning efter springpojken. Ungdomsjobb och sociala nätverk vid sekelskiftet 1900” (2018), s. 35.
- 52 Marjatta Rahikainen, ”Nuorena työhön. Lasten ja nuorten työnteko 1900–1970” (2003), s. 165–168.
- 53 Samhällsforskare som undersökt ungdomars fritid i nutid betonar att ungdomar själva reglerar sina hemkomsttider. Samma mekanism har sannolikt funnits också tidigare. Se t.ex. Veronika Honkasalo, *Tyttöjen kesken. Monikulttuurisuus ja sukupuolten tasa-arvo nuorisotyössä* (2011). Det var alltså inte föräldrarna eller tjänstefolkets arbetsgivare som bestämde om hemkomsttider, utan ungdomarna själva. Detta antyder också minnesmaterial med berättelser av kvinnor som arbetat som pigor. Stark, *Köyhyyden perintö*, s. 254–259.
- 54 Antti Häkkinen, *Rahasta – vaan ei rakkaudesta. Prostituutio Helsingissä 1867–1939* (1995), s. 30.
- 55 Oittinen, ”Säädystä pukeutumista”, s. 56.
- 56 Panu Pulma, ”Kerjuutuvasta kuntoutukseen” (1987), s. 76.
- 57 Pertti Haapala, ”Nuoriso numeroina” (2003), s. 68–72.
- 58 Kari Teräs, ”Oppi oli varastettava. Ammattiin sosialistuminen 1900-luvun vaihteessa” (2001), s. 19.

Arkiv

Museiverket, Helsingfors

Bildsamlingar. <https://www.kuvakokoelmat.fi/sites/home>

Frågelista K12 (1965) om handel

Stadsarkivet, Helsingfors (HelKA)

Luettelot Helsingin kaupungin halli- ja torikauppiasta 1927, DhI:9/1927

Tidningar

Kotka Nyheter

Litteratur

Andersson, Peter K., "How Civilized Were the Victorians?", *Journal of Victorian Culture* 20, 2015:4, s. 439–452. <https://doi.org/10.1080/13555502.2015.1090673>.

Anttonen, Pertti, "Oral Traditions and the Making of the Finnish Nation", Timothy Baycroft & David Hopkin (eds.), *Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century*, Leiden: Brill 2012, s. 325–350.

Apo, Satu, *Viinan voima. Näkökulmia suomalaisten kansanomaiseen alkoholi-ajatteluun ja -kulttuuriin*, SKST 759, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2001.

Barthes, Roland, *Image, Music, Text*, New York: Hill and Wang 1977.

Frigård, Johanna, *Alastomuuden oikeutus. Julkistettujen alastonkuvien moderneja ideaaleja Suomessa 1900–1940*, Bibliotheca Historica 114, Suomen valokuvataiteen museon julkaisuja 23, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008.

Haapala, Pertti, *Kun yhteiskunta hajosi. Suomi 1914–1920*, Kleio ja nykypäivä, Helsinki: Painatuskeskus 1995.

Haapala, Pertti, "Nuoriso numeroina", Sinikka Aapola & Mervi Kaarninen (toim.), *Nuoruuden vuosisata. Suomalaisen nuorison historia*, SKST 909, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2003, s. 67–85.

Hentilä, Marja-Liisa, "'Pikku myyjätär' – Ammatin naisistuminen ja hygienian tulo myymälään", Raimo Parikka (toim.), *Suomalaisen työn historiaa. Korvesta konttoriin*, SKST 730, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1999, s. 107–126.

Herranen, Timo, "Helsingin kasvukipuja vuosisadan vaihteessa. Hermannin ja Toukolan esikaupungit", Matti Pelttonen (toim.), *Arki ja murros. Tutkielmia keisarinajan lopun Suomesta*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1990, s. 105–121.

van den Heuvel, Danielle, "Selling in the Shadows: Peddlers and Hawkers in Early Modern Europe", Marcel van der Linden & Leo Lucassen (eds.), *Working on Labor. Essays in Honor of Jan Lucassen*, Leiden: Brill 2012, s. 123–151.

Hietala, Marjatta, "Suomalaisen naistyyppin etsiminen", Aira Kemiläinen (toim.), *Mongoleja vai germaaneja? Rotuteorioiden suomalaiset*, Historiallinen Arkisto 86, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1985, s. 421–446.

Hjerpe, Riitta, "Käsityöläiset uuden yhteiskunnan murroksessa", Yrjö Kaukianen, Per Schybergson, Hannu Soikkanen & Tapani Mauranen (red.), *När samhället förändras – Kun yhteiskunta muuttuu*, Historiallinen Arkisto 76, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1981, s. 213–235.

Honkasalo, Veronika, *Tyttöjen kesken. Monikulttuurisuus ja sukupuolten tasa-arvo Nuorisotyössä*, Nuorisotutkimusseuran julkaisuja 109, Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto 2011.

- Håkansson, Peter & Tobias Karlsson, ”På spaning efter springpojken. Ungdomsjobb och sociala nätverk vid sekelskiftet 1900”, *Historisk tidskrift* 138, 2018:1, s. 33–62.
- Häkkinen, Antti, *Rahasta – vaan ei rakkaudesta. Prostituutio Helsingissä 1867–1939*, Helsinki: Otava 1995.
- Jutikkala, Eino, *Turun kaupungin historia 1856–1917. Ensimmäinen nide*, Turku: Turun sanomalehti ja kirjapaino-osakeyhtiö 1957.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara, *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*, Berkeley, California: University of California Press 1998.
- Klein, Barbro, ”Cultural Heritage, the Swedish Folklife Sphere, and the Others”, *Cultural Analysis* 5, 2006, s. 57–80.
- Koivunen, Anu, *Isänmaan moninaiset äidinkasvot. Sotavuosien suomalainen naisten elokuva sukupuoliteknologiana*, Turku: Suomen elokuvatutkimuksen seura 1995.
- Kukkonen, Jukka & Tuomo-Juhani Vuorenmaa (toim.), *Valoa. Otteita suomalaisen valokuvan historiaan 1839–1999*, Helsingfors: Finlands fotografiska museum 1999.
- Kukkonen, Jukka, Tuomo-Juhani Vuorenmaa & Jorma Hinkka, *Valokuvan taide. Suomalainen valokuva 1842–1992*, SKST 559, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1992.
- Kupiainen, Jari, ”Visuaalinen antropologia 2010-luvulla”, Jari Kupiainen & Liisa Häkkinen (toim.), *Kuvatut kulttuurit. Johdatus visuaaliseen antropologiaan*, Tietolipas 253, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, s. 17–39.
- Kupiainen, Jari & Liisa Häkkinen, ”Kuvatut kulttuurit tieteiden ja taiteiden kentillä”, Jari Kupiainen & Liisa Häkkinen (toim.), *Kuvatut kulttuurit. Johdatus visuaaliseen antropologiaan*, Tietolipas 253, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, s. 7–14.
- Markkola, Pirjo, ”Maaseudun työläisvaimot”, Leena Laine & Pirjo Markkola (toim.), *Tuntematon työläisnainen*, Tampere: Vastapaino 1989, s. 39–60.
- Mauranen, Tapani, ”Porvarista kauppiaksi – kauppiaan yhteiskunnallinen asema 1800-luvun jälkipuoliskolla”, Yrjö Kaukianen, Per Schybergson, Hannu Soikkanen & Tapani Mauranen (red.), *När samhället förändras – Kun yhteiskunta muuttuu*, Historiallinen Arkisto 76, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1981, s. 185–212.
- Nenola, Aili, *Miessydäminen nainen. Naisnäkökulma kulttuuriin*, Tietolipas 102, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1986.
- Oittinen, Riitta, ”Säädtyöntä pukeutumista. Muoti ja erottautuminen keisariajan suomalaisessa pukeutumisessa”, Matti Peltonen (toim.), *Arki ja murros. Tutkielmia keisarinajan lopun Suomesta*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1990, s. 51–74.
- Ollila, Anne, ”Valokuvat historiatietoisuuden rakentajana: Turku C. J. Schoultzin kaupunkikuvissa”, *Kasvatus ja aika* 5, 2011:3, s. 83–113.
- Paasonen, Susanna, ”Sukupuoli ja representaatio”, Tuula Juvonen, Leena-Maija Rossi & Tuija Saresma (toim.), *Käsikirja sukupuoleen*, Tampere: Vastapaino 2010, s. 39–49.
- Peltonen, Matti, ”Työnjako sosiaalisena tilana. Sukupuolenmukaisesta työnjaosta maataloudessa”, Raimo Parikka (toim.), *Suomalaisen työn historiaa. Korvesta konttoriin*, SKST 730, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1999, s. 33–50.
- Pink, Sarah, *Doing Visual Ethnography*, Second Edition, London: Sage Publications 2007.
- Pitkänen, Kari, ”Suomen väestön historialliset kehityslinjat”, Seppo Koskinen, Tuija Martelin, Irma-Leena Notkola, Veijo Notkola & Kari Pitkänen (toim.), *Suomen väestö*, Helsinki: Gaudeamus 1994, s. 19–63.

- Pulma, Panu, ”Kerjuutuvasta kuntoutukseen”, Panu Pulma & Oiva Turpeinen (toim.), *Suomen lastensuojelun historia*, Helsinki: Lastensuojelun keskusliitto 1987, s. 11–249.
- Rahikainen, Marjatta, ”Nuorena työhön. Lasten ja nuorten työnteke 1900–1970”, Sinikka Aapola & Mervi Kaarninen (toim.), *Nuoruuden vuosisata. Suomalaisen nuorison historia*, SKST 909, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2003, s. 161–185.
- Rahikainen, Marjatta, ”Kotiapulaisena 1900-luvun kaupunkilaisperheessä”, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*, SKST 1092, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 224–252.
- Ranta, Sirkka-Liisa, *Naisten työt. Pitkiä päiviä, arkisia askareita*, Hämeenlinna: Karisto 2012.
- Räsänen, Matti, ”Tori tutkimuskohteena”, Niilo Valonen & Pirkko Kovalainen (toim.), *Uusimman ajan etnologinen tutkimus taajamissa ja kylissä. Seminaari 4.–8.2.1974*, Helsinki: Helsingin yliopisto 1974, s. 67–75.
- Skarin Frykman, Birgitta, *Larsmässemarknaden. En folklig karneval i 1800-talets Göteborg*, Västsvensk kultur och samhällsutveckling, Rapport 3, Göteborg: Göteborgs universitet 1993.
- Stark, Eija, *Köyhyyden perintö. Tutkimus kulttuurisen tiedon sisällöistä ja jatkuvuuksista suomalaisissa elämäkerta- ja sananlaskuaineistoissa*, SKST 1320, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011.
- SÅF, *Statistisk årsbok för Finland 1916*, Helsingfors: Statistikcentralen 1917.
- Tagg, John, *The Burden of Representation. Essays on Photographies and Histories*, London: MacMillan Education 1988.
- Teräs, Kari, ”’Oppi oli varastettava’. Ammattiin sosiaalistuminen 1900-luvun vaihteessa”, Anu-Hanna Anttila & Anu Suoranta (toim.), *Ammattia oppimassa*, Tampere: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2001, s. 12–31.
- Tieteen termipankki*, kielitiede: konnotaatio.
<https://tieteentermipankki.fi/wiki/Kielitiede:konnotaatio>. Hämtat 7.12.2018.
- Östman, Ann-Catrin, ”Kvinnorna och åkerbruksarbetet. Om det gemensamma arbetets betydelse”, Marjatta Rahikainen & Tarja Räisänen (toim.), *’Työllä ei oo kukkaan rikastunna’. Naisten töitä ja toimeentulokeinoja 1800- ja 1900-luvulla*, Tietolipas 176, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2001, s. 59–78.

ATT FYLLA EN PLATS

Om ”kvasimarknader” och trögrörlig tradition

Vädret gynnade marknadsdagen som var solig och vindstill och massor av folk hade invaderat det lilla Betlehem. Där fanns försäljare i mängd med nytiga varor, men andra med en massa krims krams. Folk stimmade mellan torgstånden, man skulle se om man kunde ha råd att köpa något. Flickorna såg de vackra prydnadshårkammarna, hårnät, broscher o välluktande tvålar och visst köpte man något från marknaden, hemfolket och bekanta ville höra nytt och vad vi köpt och om vi träffat känt folk. För oss tre flickor blev detta marknadsnöje samtalsämne lång tid framåt.¹

MED KÄNSLA SKILDRAR ANNA, född 1894, sitt marknadsbesök i Nykarleby 1910, och det myller som uppstod när gator och torg fylldes av människor. I berättelsen, ett svar på en frågelista från 1970-talet, beskriver hon på ett detaljerat sätt sin marknadsresa. När frågelistan sändes ut hade marknaderna blivit en del av ett förflutet som kunde skildras med nostalgi. I början av 1900-talet ordnades emellertid inga officiella marknader i Nykarleby och den myllrande folksamling som Anna beskriver kallades för ”kvasimarknad” i den samtida tidningspressen.

I mitten av 1800-talet sågs marknaderna ofta som onödiga och skadliga nöjestillställningar. Därför diskuterades marknadsväsendets framtid i lantdagen 1863–64.² De österbottniska städerna inkom med negativa utlåtanden till den undersökning som då genomfördes och marknaderna i svenska Österbotten drogs därför in. Under de följande decennierna utlystes således inga formella marknader i den här regionen. I vissa städer upprätthölls dock en informell tradition: såväl försäljare och kunder som nöjesinriktade besökare fortsatte att strömma in till städerna under delar av de gamla marknadsterminerna.

Syftet med detta kapitel är att studera hur och i vilken omfattning denna informella marknadstradition praktiserades under det sena 1800-talet och

det tidiga 1900-talet. Jag granskar hur marknadssamlingar i de svenskösterbottniska städerna beskrivs i samtida tidningstexter. Dessutom utnyttjas ett omfattande frågelistmaterial. Hur och när samlades landsbygdsbor till ”kvasimarknader”? Vilken betydelse tillskrevs handeln och varuutbudet? I vilka avseenden sågs dessa marknader som problem?

Historien i sig är intressant – trots att myndigheterna upprepade gånger försökte stävja företeelsen tog sig marknadsbesökare och försäljare en traditionell rätt att ta plats och utnyttja stadens gator och torg. Marknaderna var reglerade men de byggde också på traditioner som – vilket det här kapitlet visar – var svåra att tygla, och marknader ordnades regelbundet i flera städer. I övervägande grad var dessa städer – Kristinestad, Vasa, Nykarleby och Gamlakarleby – svenskspråkiga, men i marknadstid besöktes de även av personer från den närliggande finskspråkiga landsbygden och av andra utifrån kommande. Medan Kristinestad och Nykarleby hade svenskspråkigt omland, gränsade Vasa och Gamlakarleby även till finskspråkiga trakter.

Till grund för detta kapitel ligger i huvudsak ett urval svenskspråkiga tidningstexter som har sökts fram på två olika sätt: genom sökningar på ordet kvasimarknad i Nationalbibliotekets historiska tidningsbibliotek³ och genom Brages Pressarkiv.⁴ De tidningstexter som berör marknaderna är vanligen kortfattade – det rör sig mestadels om korta redaktionella notiser eller beskrivningar som sänts in av lokala korrespondenter.⁵ Marknaderna togs vid ett par tillfällen upp också av ledarskribenter. Sammantagna kan dessa texter ge information om när människor har samlats till marknader, även om sporadiska tidningsmeddelanden inte kan skapa en heltäckande bild av företeelsen.⁶ Mitt syfte i detta kapitel är i första hand kartläggande: jag intresserar mig för hur och när dessa marknader beskrevs i tidningarna under den period då marknaderna formellt var indragna, ca 1870–1925. Metodologiskt är det också av intresse att studera hur förståelser av den marknadsbesökande ”allmogen” formas diskursivt och genom återgivande av stereotypa berättelser.⁷ Jag beaktar även eventuella förändringar i sätten att skildra sammankomsterna och uppmärksammar hur tidningsskribenter förhöll sig till marknadsbesökare och de varor som salufördes.

Tidningsmaterialet tolkas i relief mot ett annat omfattande källmaterial, det vill säga svar som sändes in till två frågeupprop: frågelistan ”Handelsresorna”, uppgjord av Etnografiska avdelningen vid Nationalmuseum i Helsingfors 1965, och frågelistan ”Land och stad”, arrangerad av Svenska litteratursällskapet i Finland 1976. Detta material är rikt, men tidsspännat mellan det som beskrivs och den tidpunkt då minnena tecknats ner är långt. Genom de många frågelistsvaren fås kunskap om vilka värderingar och betydelser som informanter med landsbygdsbakgrund senare tillskrev marknaderna.⁸ Tillsammans med tidningstexterna visar frågelistorna

således hur en kollektiv tradition uppfattades, beskrevs och benämndes av olika skribenter, och till en del är dessa skildringar erfarenhetsbaserade.⁹

MARKNADEN SOM REGLERAD PRAKTIK OCH PRAKTISERAD TRADITION

Marknaden var en ordnad samling människor från sinsemellan olika grannskap, och den ägde rum vid regelbundet men sällan återkommande, bestämda kortvariga tider.¹⁰

Så här lyfter etnologen och sociologen Börje Hanssen fram det öppna och det ordnade i marknadens väsen. Marknaderna var återkommande men kortvariga sammankomster som ordnades på i förväg bestämda platser för att möjliggöra handel. Företeelsen kontrollerades av myndigheterna som gav tillstånd för marknader och därefter tillkännagavs uppgifter om tidpunkt, längd och plats, bland annat genom publicering i universitetets almanacka.¹¹

Ordet marknad kan också ges en vidare betydelse. När den svenska sociologen Patrik Aspers definierar begreppet betonar han vid sidan av ekonomisk samordning och konkurrens även en allmänt omfattad förståelse av hur marknaden fungerar. Aspers beskriver i likhet med Hanssen och etnologen Jouko Heinonen marknaden både som en plats och som en institution – på vissa marknader saluförs samtidigt en rad varor och tjänster, och då kan de involverade fungera både som försäljare och som kunder. Aspers framhåller att marknadens legitimitet inte behöver vara relaterad till det institutionella.¹²

Tidigare forskning visar att ordet marknad kunde användas för att motivera handelsutbyte på olika platser, exempelvis utanför kyrkan eller när ett skepp anlände till en stad. Användningen av detta ord verkar ha medfört en rätt att idka handel och det har även nyttjats för att beteckna tillfällig försäljning av skiftande slag. Informella marknader som liknar de österbottniska kvasimarknaderna har också ordnats på andra orter i både Sverige och Finland.¹³

Liksom andra bidrag i boken visar detta kapitel hur handelsplatser kunde formas och tillskrivas olika betydelser. Medan karnevalsbegreppet har använts för att påvisa uppochnervända hierarkier i marknadstid, möjliggör Michel de Certeaus tolkning av praktiker och plats en annorlunda förståelse av aktörskap. Han visar hur platser formas av vardagliga praktiker – dels genom myndigheternas reglering, dels genom de praktiker och taktiker som de besökande använder och drar nytta av.¹⁴ Med begreppet *appropriation* synliggör de Certeau dessutom hur såväl traditioner och

platser som regler och överordnades normer kan utnyttjas i ett visst syfte. Platser som innehas och styrs av andra kan tillfälligt tas över, och även grupper som befinner sig i underordnade positioner kan tillägna sig platserna och etablera en rumslig närvaro.¹⁵

De vetenskapliga historiska studier om marknader som föreligger internationellt och i Norden berör främst äldre perioder.¹⁶ I marknadsreglering från tidigmodern tid fanns stipulationer som säkrade städernas varutillförsel och en rättvis fördelning av matvaror och andra förnödenheter till stadens invånare. Exempelvis förköp, som kunde ha gynnat vissa uppköpare, var förbjudet. Förmoderna marknader har beskrivits som mötesplatser för bönder och köpmän eller för bönder från olika produktionszoner.¹⁷ I etnologisk forskning i Finland är det främst 1900-talets marknader som uppmärksammas.¹⁸ Den tidigare nämnda etnologen Jouko Heinonen belyser emellertid på ett omfattande sätt marknader och torgdagar i Päijänne-Tavastland under 1800-talet och det tidiga 1900-talet.¹⁹ I nyare nordisk historieforskning har bland annat Stefan Nyzell och Mats Berglund granskat hur marknadsplatser användes för politik och uppmärksammat marknadsupplopp under 1800- och 1900-talen.²⁰

REGLERING OCH REGLERINGSFÖRSÖK

Efter att flera lantmarknader drogs in under det tidiga 1800-talet blev marknaden i huvudsak ett stadsfenomen och nya förordningar om marknaderna gavs ett flertal gånger. På 1810-talet sändes ett kejsarligt dekret ut till landshövdingarna där det krävdes att de på grund av risken för venerisk smitta skulle begära sundhetsintyg av sjömän, av mindre dygdiga ”kvinnfolk” samt av marknadsfolk och annat rörligt folk:

Ej heller får Pass bewiljas åt Landt-handlare, Borgare-Drängar och Mångler-skor, som biwista Marknader och eljest fara ikring Landet, innan de uppwisa sundhetsbetyg.²¹

På 1820-talet försökte magistraterna i städerna Jakobstad och Gamlakarleby dra in ett flertal av marknaderna, men tillåtelse till detta gavs inte eftersom de ansågs vara viktiga för allmogen.²² I Vasa däremot drogs två marknader in 1837.²³ Även i Nykarleby minskades antalet marknader och samtidigt infördes också hårdare restriktioner i stadens polisordning gällande ”sammanskockningar” bestående av den arbetande klassen.²⁴ I sin dagbok skrev Zacharias Topelius i januari 1838 om köpmännens avundsjuka som han ansåg låg bakom indragningsbeslutet, och han uppmärksammade också allmogens situation:

Det är sant att moraliteten i ett och annat afseende kan vinna derpå och krogarna och diverse andra förlora. – Men de egentl. vinnande äro våra köpmän som nu få hålla sina priser så höga som heldst, och den egentl. förlorande är allmogen som förlorar detta hittills vanliga tillfälle att genom de handlandes concursens skaffa sig sjelfva bättre pris på sina upköp.²⁵

Det tog tid innan marknadsresorna stävjades. Hösten 1838 infann sig en hel del bondfolk i staden den vanliga marknadstiden under förevändning av andra ärenden. Topelius skriver:

I staden är nuförtiden marknad, fast ingen tillstår det. Bondfolket tror att det är förbjudet och låss ha andra ärender till sta'n. – Men våra köpmän äro nu ensamma herrar på sin täppa, och ta lika bra betalt som wanligt.²⁶

Också på en annan nivå kringskars marknadsresorna – i en förordning förbjöds städerna 1842 att ”förpassa”, det vill säga ge reseintyg, till krögare som skulle besöka andra städers marknader.²⁷

I mitten av 1800-talet avreglerades handeln, skråväsendet avvecklades och liberala idéer präglade synen på ekonomi. Under lantdagen 1863–64 föreslog prästeståndet att alla marknader skulle dras in med motiveringen att dessa inte längre behövdes då handel på landsbygden nu var tillåten. Dessutom ansågs marknader medföra osedligt leverne och andra olägenheter. De andra ständerna förde en positivare diskussion, och intressant nog kan argumenten inte på ett enkelt sätt tolkas som liberala eller konservativa. En del av ståndpunkterna var tydligt baserade på uppfattningar om samhällelig utveckling och man ansåg att marknader behövdes i ett outvecklat land. Några ledamöter av bondeståndet framhöll därtill att dessa gav nödig försörjning åt fattiga.²⁸

År 1865 gjordes en undersökning om hur man i de olika länen och städerna såg på behovet av marknader. Återigen ansågs dessa vara viktiga för ”handelsrörelse” i ett land som ännu inte uppnått tillräckligt hög kulturell utvecklingsnivå. Från de nyländska städerna kom förhållandevis positiva utlåtanden, i vilka man bland annat pekade på det nyttiga i varuubytet mellan stad och landsbygd. I utlåtandet från domkapitlet i Åbo betonades att marknaderna var en tradition som var svår att stävja och just därför skulle de inte avskaffas:

Att deremot förorda något förbud mot sådana marknaders hållande, som af ålder varit tillåtna och beträffande hvilkas gagnlöshet meningarna på orten ännu äro betydligt delade, anser domkapitlet af det skäl möta synnerlig betänklighet, att fara är att sådant förbud komma att sakna efterlevnad och sålunda endast gifwa anledning till missaktning af styrelsens anordningar.²⁹

I skrivelserna från de österbottniska städerna var tonen hårdare och många marknader i Vasa län drogs in. I den kejserliga skrivelsen betonades följande:

[marknaderna har] förlorat sin wigt och betydelse för waruomsättningen jemte det de i allmänhet lida af det missförhållande att de sammanföra en myckenhet folk från angränsande trakter särdeles af tjenande klassen till skada för såwäl arbetsfliten som sedligheten.³⁰

Att människor från lägre sociala skikt kom samman ansågs således vara ett problem. I en text som publicerades i *Vasabladet* sågs supandet, liksom det faktum att stadens olika områden utnyttjades, som en olägenhet:

Närmare boende allmoge deremot har ej smått om tid, utan svärmar omkring gatorna äfven nattetid, vid trötthet sökande kvarter i hvilken buske som helst, lemnande sina hästar utan vård, ofta på tjufbete i stadsboernes ägor.³¹

För de nyländska städernas del minskades antalet marknader och efter önskemål från prästerskapets sida bestämdes det att de kvarvarande marknaderna skulle gå av stapeln på vardagar. Man ville inte att de skulle sammanfalla med helger eller firas före en helgdag.³²

ATT TA SIG TILL STADEN I GAMMAL MARKNADSTID

I vilken omfattning praktiserades marknadstraditionen i de svenskspråkiga delarna av Österbotten? I frågelistsvaren från 1960- och 1970-talen beskrivs marknaderna vanligen som självklarheter. En man född i Esse i början av 1900-talet noterade kortfattat och utan tidsangivelser: "Till Gamlakarleby och Nykarleby for man till marknaden."³³ Ett annat svar visar att man kunde besöka marknader i flera städer: "I min gröna ungdom så åkte jag flere gånger på sykel till både Nykarleby och Vasa till marknad."³⁴ På liknande sätt skildrar personer från södra Österbotten marknadsbesök i både Vasa och Kristinestad.

Det är i synnerhet marknaderna i Kristinestad och Vasa som uppmärksammas av de finskspråkiga informanter som besvarade Nationalmuseets frågeupprop 1965.³⁵ En av dessa skribenter påtalar att marknaderna inte var officiella, det vill säga utlysta och omnämnda i almanackan.³⁶ Det här är något som ytterst sällan noteras av de personer som besvarat frågelistorna om handelsresor och stadsbesök.

I sin historik över Gamlakarleby stad uppger Sylvi Möller att stadens marknader fortgick trots den formella indragningen, och hon nämner en marknad som hölls 1872.³⁷ Från 1870-talet finns tidningsnotiser som visar

att människor samlades till marknader – att inget fylleri präglade kvasimarknaden i Gamlakarleby rapporterades exempelvis 1879.³⁸

Också i Kristinestad gjorde man bruk av traditionen och 1878 skrevs det om ”vår årligen med synnerlig punktlighet återkommande qvasimarknad”.³⁹ I staden samlades marknadsfolk både om hösten och om vintern. Från Vasa rapporterades om ”qwasimarknader” redan 1867⁴⁰ och dessa skildras i flera notiser från 1870-talet. Det framgår bland annat att ”rysskringlor” såldes på vintermarknaden 1878.⁴¹

I Nykarleby inrättade man på önskemål från landsbygdsborna boskapsmarknader 1879. Dessa kallades för kvasimarknader och fungerade även som vanliga marknader,⁴² men tidningsnotiser visar att folk samlades till marknader i staden även på 1870-talet.⁴³

I Kaskö och Jakobstad verkar marknadstraditionen ha tynat bort nästan helt och hållet.⁴⁴ En annan tradition bibehölls dock. I sitt frågelistsvar noterar en informant att inga marknader hölls i Jakobstad, men framhåller även att ungdomar reser till Jakobstad vid specifika tidpunkter: ”Påsklördag, Midsommarlördag samt lördagen före Alla Helgons dag”.⁴⁵

I en förhållandevis neutralt hållen notis, som skildrar marknaden i Nykarleby, framhåller skribenten att man under de egentliga marknadsdagarna var ”i tillfälle att se en brokig människomassa röra sig på gatorna”.⁴⁶

I Kristinestad var marknadstraditionen livlig under stora delar av 1900-talet. På bilden pågår höstmarknad. Foto: Matti Poutvaara. (Museiverket/Historiska bildsamlingarna)

Marknaderna hade en lantlig karaktär och de präglades av de inströmmande människorna från landsbygden. Denna bondebefolkning beskrivs emellertid vanligen på ett kollektivt och distanserat sätt. Etnologen Birgitta Skarin Frykman påpekar att kvinnorna framträder enbart i mindre omfattning i det tidningsmaterial som berör Larmsmässemarknaden i Göteborg,⁴⁷ och det samma kan sägas om de notiser jag studerar. Däremot omnämns de unga, bland annat de grupper som i november 1889 hade firat på gatorna i Gamlakarleby.⁴⁸ Höstmarknaderna förefaller fortfarande ha präglats av den fria höstvecka som tjänstefolket av tradition gavs.

I frågelistsvaren omnämns att det vanligen var husbönderna och ungdomarna som for till marknaderna, men enligt svaren var det inte heller ovanligt att gifta kvinnor besökte dem.⁴⁹ I följande citat skildras flödet av marknadsbesökare och skribentens upplevelse av omfattningen på marknadssammankomsterna:

Förr, har det berättats, hur hästskjutsar i långa tåg for till marknaden. Det var bönder, torpare, backstugusittare och tjänstefolk, som efter den tunga arbetsterminen äntligen hade allt inbärgat. Om det var möjligt så försökte man även hinna få potäterna ur jorden. Det maskinella arbetet var obefintligt den tiden. Det gällde blott de mänskliga prestationerna.⁵⁰

Att man under marknaderna sov över i staden framgår av rätt många frågelistsvar.⁵¹ Så här skriver den tidigare nämnda Anna om den marknad som ordnades i Nykarleby 1910:

Tappert gick vi in i små gårdar och hörde oss för om nattlogi, åtskilliga hörde vi oss för hos, tills vi kom till en ensam gumma och framförde vårt ärende och hon lovade oss bäddplats men inga pojkar. [...] Gumman bjöd en slät kopp morgonkaffe och vi betala 50 penni pers för nattkvarter.⁵²

Några marknader förefaller ha gått av stapeln på fredagar och lördagar – lördagskvällen kunde i dessa fall även innefatta dans. Enligt förordningen från 1866 skulle marknader försiggå mitt i veckan, inte på dagar som följdes av helg. I det här avseendet verkar marknadssamlingarna delvis ha formats av den äldre traditionen, och i Kristinestad tog höstmarknaden sin början på Mikaelifredag.⁵³ Från Gamlakarleby påtalas emellertid att vårmarknaderna startade en viss dag, den 28 mars.⁵⁴

Det var inte alltid lätt att veta när dessa informella samlingar ägde rum, något som framgår av följande ironiskt hållna och tvivelsutan tillspetsade notis:

Kvasimarknaden i Ny Karleby i början av oktober räckte en hel vecka, därigenom, om att man var ovisst om tiden för dess hållande. Första dagen infunno sig i staden Pedersö och Purmåbor. Andra dagen kommo Munsala och Orawaisbor till staden. Den tredje dagen såg man mest folk från Jäppo. Torsdagen besökte åter folk från Ny Karleby landsförsamling staden. I slutet af veckan anlände det finnar, mest från Härmä, Kortesarwi och Kauhava.⁵⁵

En skribent nämner att vårmärknaderna i Nykarleby skulle hållas den första mars. Notiser visar att en del av sammankomsterna hölls mitt i veckan, kanske som ett resultat av att man här också hade fått tillstånd att hålla boskapsmarknader 1879.⁵⁶

I tidningspressen beskrivs marknaderna ofta som sedvanliga kvasimarknader, och dessutom används emellanåt även traditionella benämningar som ”Kyndelsmässomarknaden” eller ”Thomasmässomarknaden”.⁵⁷ I synnerhet i frågelistmaterialet används beteckningar av det senare slaget och bland annat ”hålgomess och mittjilmessmarknan” omnämns.⁵⁸ Dessa hävdvunna beteckningar används främst om marknaderna i Vasa och Kristinestad.

I tidningstexterna från det tidiga 1900-talet omtalas rätt ofta tillströmningen av människor. De förbättrade kommunikationerna gjorde det lättare för landsbygdsborna att ta sig till staden. Att många valde att ta tåget från Kronoby till marknaden i Gamlakarleby påtalas av etnologen Nils Storå.⁵⁹ Anna, som skildrade en marknadsresa 1910, kom till Nykarleby med hästskjuts och hem tog hon och väninnorna sig med tåg – först på den smalspåriga järnväg som gick mellan staden och Kovjoki station och därifrån vidare till Bennäs. På 1910-talet blev också cykeln vanligare och i ett frågelistvar nämner en skribent att han tog sig till marknader med cykel.⁶⁰ Även de tidiga bussarna kunde utgöra färdmedel. En notis förmedlar en häpnadsväckande uppgift: till höstmarknaden i Gamlakarleby ska det ha förts 90 vagnslaster med hästar på tåg.⁶¹

I tidningsnotiserna nämns emellanåt romska marknadsbesökare, och då nästan genomgående på ett negativt sätt.⁶² Liksom allmogen hade romerna således kännedom om att man samlades till marknader vid vissa tider och de kunde komma till staden några dagar på förhand.⁶³ Att även andra rörliga handelsidkare eller personer för vilka nöjesutbudet gav försörjning kände till dessa informella marknadstraditioner visas i andra kapitel i denna bok.⁶⁴ De rörliga försäljarna omnämns sällan i de frågelistvar som berör marknaderna.

I tidningarna – både i längre texter och i notiser – kritiserades med jämna mellanrum det dåliga utbudet av varor på marknaderna. Detta förefaller inte ha motsvarat det som kunderna i staden önskade och rätt ofta påpekar skribenterna att lantmannavaror inte hade erbjudits i tillräcklig omfattning.⁶⁵ Av notiserna framgår också att marknadsbesökarna under vissa år var få. Våren 1898 var skribenten emellertid nöjd med de varor som marknadsfördes i Nykarleby:

Stadens torg var helt och hållet uppfyllt af varor, någonting ganska ovanligt för orten. På flere år har tillförseln af möbler, kärl, tyger och andra förnödenheter icke varit så riklig. Priserna voro jämförelsevis låga. På den isbelagda elfven egde hästmarknad rum.⁶⁶

I frågelistsvaren ingår uppräknningar av de varor som marknadsfördes. Så här beskrevs utbudet på höstmarknaderna i Nykarleby: ”för det mesta hemslöjd träkärelider byttor och sjulor slevar och sjedar och olika slag av korjar och mycket annat”.⁶⁷ I svaren omnämns även möbler, sadelmakarearbeten, läder och skinn samt kärl av beck och stenfat. En beskrivning av de varor som såldes på marknaden i Gamlakarleby blir lång och visar på ett omfattande varubestånd:

Av många slag voro de varor och produkter som skulle säljas på marknadstorget, där var både kött och smör, hemlagade ostar och mycket annat som hörde till livets nödtorft och näring. Av hemslöjdsalstren var där även mycket och av många olika slag, där var laggkärl både sår, ämbaren och stävor, av snidade alster träslevar och skedar, samt askar av trä. På torget var även korgmakarna och bjöd ut sina pärtkorgar, stora korgar som kallades givarkorgar och som voro till för högivor åt djuren i fähus och stall, men även mindre korgar med grepe eller handtag funnos, dessa kallades handelskorgar och användes vid inköp av varor i affärerna. Även många kvinnor voro inresta till marknaden och bjödo där ut på torget vad de under många månader av året arbetat på. Där var hemspunnet yllegarn, stickade strumpor och vantar, linnedukar och annat kvinnohantverk, det var inga fasta priser på det som då salubjöds, utan den som hade goda varor fick även bättre pris för sina alster. På hästtorget i utkanten av staden pågick hästhandeln, många blevo lurade vid sina köp, eller byte av hästar [...].⁶⁸

Det är svårt att avgöra vilken tidsperiod denna redogörelse berör. Den är skriven av en man född i början av 1900-talet och det omtalade kan baseras på egna erfarenheter eller på det ofta återberättade. De varor som salufördes på vintermarknaden i Vasa skildras på följande sätt:

I marknadstid salufördes även olika slag av livsmedel. Hushåll som inte hade tillgång till fiskevatten införskaffade ofta fisk. Bilden är från Gamlakarleby fisketorg 1924. Foto: Curt Segerstråle. (Svenska litteratursällskapet i Finland/Fotografier av fiske och båtar)

Den s.k. vintermarknaden var den mest kommersiella i Vasa. Den inföll den 25 o. 26 januari. På torget såldes det mycket träsaker, såsom kibitkslädar o. andra slädar från Kurikka, t.o.m. kärrhjul, samt Malax möbler som representerades av byråer, lavoarer, gungstolar, bord och stolar m.m.⁶⁹

Sättet frågorna var formulerade på kan ha motiverat skribenterna till långa utredningar om varorna.⁷⁰ Men ändå har säkert själva försäljningen – liksom inköpen – varit av betydelse för de personer som tog sig till marknaden. Dessa svar visar också att marknaderna samtidigt utgjorde ett avbrott i det vanliga arbetet.

Så här beskrivs införskaffningar i Kristinestad:

Marknaden var för Närpesbon ett inköpsställe för bruksvaror och nyttigheter. Till marknaden kom hantverkare av olika sorter med sina alster. Det var bleckslagare från Lillkyrö, som saluförde mjölkfat, kannor, muggar, lek-sakssnurror, petroleumkannor och brännvinskurrar. Det var keramiker, som sålde stenfat, krukor och lergökar, garvare och sadelmakare sålde selar, remtyg och sidolkar (med bjällerkransar). Det var kardmakare från Tölby, vävskedsmakare, smeder, snickare, svarvare med sina alster.⁷¹

I samband med besöket i staden skaffade landsbygdabor sig ofta brännvin och mediciner, likaså omnämns inköp av hästar. En informant uppger att

man kunde köpa utländska tyger och porslin eller till och med symaskiner och "velocipeder" för de pengar man själv tjänade på försäljningen.⁷²

Det är givet att marknaderna under denna tid ännu hade en kommersiell funktion: de gav de agrara hushållen inkomster och för landsbygdsbefolkningen var också inköpen betydelsefulla. Dessutom finns skildringar av fattigare försäljare som sålde enklare varor, som egenhändigt gjorda kvastar samt blommor och bär, på marknaderna.⁷³ I historiken över Gamlakarleby pekar Sylvi Möller även på en annan sak: folksamlingarna gav försörjning åt de personer som inhyste marknadsbesökarna.⁷⁴

I tidningarna försvarades marknaderna i några ledare – i början av 1890-talet betonade till exempel *Vasabladets* ledarskribent att marknaderna var centrala för handelsutbytet. Det faktum att många försäljare kom till staden vid samma tidpunkt gjorde att olika varor kunde införskaffas under ett och samma besök. Denna skribent ansåg också att de möjligheter till försäljning som marknaderna erbjöd lade grund för flit och tillverkning av hemslöjdsprodukter. Dessutom betonade skribenten att marknaderna ofta fått en utökad betydelse i de så kallade kulturländerna,⁷⁵ det vill säga de mera "civiliserade" länder med vilka Finland ofta jämfördes vid denna tid.

Varorna omnämns rätt ofta i relation till olika orter. Det kan framgå att exempelvis bleckkärl salufördes av personer från Lillkyro, en finskspråkig ort. I tidningstexter från det tidiga 1900-talet omtalades bland annat möbler från Malax, sängar från Jurva och den "palvade" skinkan som salufördes av "upplandsfinnarna", som var bosatta på orter belägna längre bort från kusten. Skärgårdssorterna erbjöd förutom fisk även fårkött.⁷⁶

I detta sammanhang skildras på ett implicit sätt handelsutbyte över språkgränsen även om det sällan är något som betonas. Den här gränsdragningen framgår främst av att varugrupper som kommer från de finskspråkiga orterna omnämns. I frågelistsvar är det förhållandevis sällan som skildringar av konkreta möten mellan språkgrupperna tas upp, men en informant nämner exempelvis att man sålde till "purfinnarna".⁷⁷ Det finns även exempel på att finskspråkiga omtalar möten med svenskspråkiga.⁷⁸

NOTISER OM FYLLERI, DJURPLÅGERI OCH BONDFÅNGERI

En tidig kvasimarknad i Vasa beskrevs 1871 i *Åbo Underättelser* som "en oafbruten orgie från början till slut". I skildringen, en av de få där kvinnor synliggörs, påtalas att "druckna, skrålande, papirossrökande unga qvinnor tågade genom gatorna".⁷⁹ Ofta kan det också framgå att skribenterna inte ville se människomassor av detta slag i städerna. En kort notis handlar om hur man lyckades tömma Kristinestads gator och torg efter en utdragen marknad. Den fem dagar långa tillställningen avslutades på ett speciellt

sätt ”då de marknadsbesökande bokstavligen uttrumrades af vår virtous, en fingerlös extra brandvakt, på en gammal sprucken trumma, med den påföljd att lugn och frid inträdde”.⁸⁰

Under hela perioden framställdes fylleriet som ett problem – i texterna från 1900-talet tillskrivs problemet ställvis ungdomarna, i skildringar från 1800-talet handlar det på ett mera diffust sätt om ”allmogen”. Tidningsläsarna får ta del av exempel på hur bönder från olika orter råkade ut för otrevligheter under marknadsresor präglade av alkohol. Endast i ett fåtal av de tidiga marknadsnotiserna knyts detta fyllerier explicit till finskspråkiga,⁸¹ även om personer från finska orter kunde beskyllas för stölder och andra problem i tidningar som publicerades i början av 1900-talet.

Redan på 1880-talet upplyste tidningarna sina läsare om att utskänkningen av starka drycker begränsades under marknadstid.⁸² Senare kunde förbudet också gälla öl och vin. I början av 1900-talet anhöll magistraten i Vasa i ett flertal skrivelser om att länets guvernör skulle förbjuda handel med sprit under kvasimarknaden. Liknande nyheter kom från andra städer – man ville inte ha utskänkning under dessa tillställningar och städerna använde tidningarna för att nå ut med budskapet. I några fall anges också de specifika gator på vilka försäljning var förbjuden.⁸³ Dessa informella marknadssamlingar begränsades genom förbud och fick på så sätt en mer formaliserad status.

Av strödda tidningstexter framgår det också att myndigheter vid olika tidpunkter har försökt förbjuda informella marknadssamlingar. I slutet av 1870-talet ville länets guvernör stävja dessa folknöjen, och när magistraten i Nykarleby 1885 diskuterade ett förbud framhöll en liberalt sinnad skribent att detta var svårt under en tid när näringsfrihet rädde.⁸⁴ Enligt notiserna kritiserade vissa föreningar som grundades i slutet av 1800-talet också marknaderna, exempelvis ungdomsföreningar och arbetarföreningar ansåg dem vara olämpliga.⁸⁵

I tidningstexterna från 1880-talet började hästhandeln och den allmänna misskötseln av hästar som denna ansågs medföra framstå som problematiska: ”Det oundvikliga supandet, stojet och hästplågeriet utgjorde marknadens fränsida. Nio stycken usla hästkrakar sluppo genom ortens djurskyddsförenings försorg sin suckan”.⁸⁶

Denna nedvärderade handel relaterades i några fall till romska grupper, men även en diffust definierad ”allmoge” kritiserades och tidningstexterna handlade om ”okunnigt folk” från både finsk- och svenskspråkiga trakter. En skribent klagade över att allmogen behandlade det ädla husdjuret dåligt, medan en annan beskrev hur ”en wälmående allmogeman från närmaste grannsocken i norr” prånglat en svart häst i dåligt skick till en drucken Härmäbo.⁸⁷

Wasa.

*Medan handeln försig-
gick på torget utfordra-
des hästarna. Det här
vykortet från Salutorget
i Vasa har publicerats
av Knackstedt & Näther.
(Museiverket/Historiska
bildsamlingarna)*

År 1885 skrev *Helsingfors Dagblad* att marknaden i Nykarleby hade liknat de tidigare, med fylleri, oljud och stoj, men just denna text visar också att marknadsbesökarna inte alltid godtog de sätt på vilka de bemöttes. "Allmogen" var således medveten om sina rättigheter: "Allmänt klagar allmogen som besökt staden under dessa dagar att marknadspolisen skall hafva gått mycket hårdhänt till väga."⁸⁸

Den kritik som framfördes mot marknaderna kunde även vara återhållsam, underförstådd eller ironisk. Det handlar vanligen om det dåliga varuutbudet, om oroligheter eller om fylleri, men med jämna mellanrum kablas också en nyhet av motsatt slag ut – att marknaderna formats till lugna tillställningar.⁸⁹ Också den kriminalitet som marknaderna medförde skildrades och då handlade det inte sällan om hur de lokala bönderna drabbades av våld eller blev utsatta för stölder. Några notiser fick spridning i tidningar utanför Österbotten, inte minst sådana som beskrev olycksdrabbade bönder. Allmogemän – både explicit och implicit är det nästan genomgående män som beskrivs – framstod å ena sidan som obildade djurplågare, å andra sidan som lättlurade i handelsutbyte och som offer för brottslingar.⁹⁰

År 1900 lär ett band av ficktjuvar ha opererat på marknaden i Vasa. Denna liga leddes, enligt tidningsuppgifterna, av en man från Kalmar som nu var bosatt i Uleåborg och hans närmaste man var en stenarbetare från Helsingfors. I notisen listas och namnges de ficktjuvar som åkte fast, det handlade om en arbetarson från Kuopio, en snickeriarbetare från Asikkala, en torparson från Suonenjoki samt en inhyseskarl från Kartsola och dennes

fästmö från Jaala. Dessutom ska två arbetardöttrar, ett tvillingpar, ha verkat i denna liga.⁹¹

I tidningarna tillskrevs olägenheterna mestadels utifrån kommande personer. I vissa fall återges de skyldiga med namns nämnande, men vanligen enbart genom hemort. Enligt en notis hade en "löskarl" från Vetil och en man från Viitasaari anhöllits för stöld.⁹² I en annan notis talas om en våldswerkare från Kannus, medan man också kunde omnämna alkohol-försäljare från olika orter, exempelvis "pontikkagrossister" (återförsäljare av hembränt) från Härmä och Torneå.⁹³ När "den sedvanliga kvasimarknaden" i Gamlakarleby beskrevs i tidningen *Pedersöre* 1920 talades det om ett notoriskt följe av rånare, tjuvar och bedragare.⁹⁴

Det är nästan genomgående finskspråkiga orter som omnämns när problem av detta slag behandlas. Är det en tillfällighet? Vi kan anta att också mera hemtama småförbrytare rörde sig i marknadsvimlet. Eller handlar det om att en negativare syn på det finska kommer till uttryck i de svenskspråkiga tidningarna under det tidiga 1900-talet? Beskrivningarna av romerna förefaller ännu mer pejorativa:

Marknaden var i år talrikt besökt, och en Dickens hade här haft ett gott tillfälle att studera folktyper. Majoriteten av marknadsbesökarna utgjordes visserligen av vänliga landskusiner "kyrkfolket likt", men även andra typer framträdde. Här var hästbytaren i sin obligatoriska skinnjacka, här vore unga män, vars uppsyn och åthävor ingåvo föga förtroende; förmodligen var gränsen mellan egna och nästans tillhörigheter hos dessa individer ganska svagt utpräglad. Svartmuskiga zigenare, männen i sina röda kravatter och "kännpaka" baktill remmade stövlar, och kvinnorna i sina färgrika pittoreska dräkter gåvo färg och omväxling åt ögat i höstdiset. Ja, vad vore en marknad utan "tattare".⁹⁵

Att marknadsskildringarna präglades av rasistiska stereotypier framgår av bokens följande kapitel om judar och tatarer på marknaderna, och i tidningstexterna om kvasimarknaderna framträder förutom antiziganism även exempel på antisemitism. Föreställningar av det senare slaget sattes i rörelse när den lokala handelsföreningen ville avlysa marknaderna i Gamlakarleby i mitten av 1920-talet. Just då skrevs det upprepade gånger om det stora antalet judar som marknadsförde kläder.⁹⁶

[...] i det att marknadsfolk i stort antal enligt gammal sed infunnit sig. Främst ha landsbor strömmat in till staden. Ett stort antal judar, som i gårdarna i staden förhyrt sig provisoriska försäljningslokaler, anlände jämväl till staden redan under onsdagens och torsdagens förlopp.⁹⁷

Vid samma tid ville stadens ansvariga legalisera marknaden i Kristinestad,⁹⁸ medan man i Nykarleby förgäves försökte stävja marknadssamlingarna:

Senaste höst försökte man visserligen komma till rätta utan marknad, men försöket utföll mindre lyckligt. Efter gammal vana samlades nämligen folk till staden, alla förbud till trots, ehuru en stark poliskår nog hindrade utomstående att torgföra sina varor.⁹⁹

AVSPEGLINGAR AV EN TRÖGRÖRLIG TRADITION

Traditionen att samlas i marknadstid var trögrörlig och trots att marknaderna i Österbotten drogs in på 1860-talet fortsatte landsbygdsbor att samlas i städerna längs kusten under en del av de tidigare marknadsterminerna. Utifrån de texter som jag analyserat kan praktiserandet av marknadstraditioner synliggöras trots att tidningarna beskrev den marknadsbesökande allmogen på ett kollektivt och förenklande sätt. Det är främst frågelistmaterialet som visar att det var olika grupper som gjorde bruk av marknadstraditionen: agrara hushåll och obesuttna personer, nöjeslysten ungdom och därtill olika slag av försäljare som förefaller att ha haft en god kunskap om när dessa tillställningar ägde rum.

De grupper som hade intresse av att besöka marknader kunde således tänja på reglering och utnyttja traditioner för eget behov. Handelsutbytet var tvivelsutan betydelsefullt även om marknaderna vanligtvis beskrevs som nöjestillställningar. Tidningsnotiserna visar att det i städerna ännu under tidigt 1900-tal fanns en efterfrågan på det som kallades "lantmannaprodukter". Man tog sig till staden för att sälja och köpa, för att njuta av och uppleva marknadsstämning.

I tidiga texter om informella marknader är det främst allmogen och lägre sociala skikt som skildras på negativa sätt. Under en period då ståndssamhällets gängse indelningar spelade stor roll ansågs dessa grupper ägna såg åt onödig konsumtion och tarvliga marknadsnöjen. Kring sekelskiftet beskrevs besökare från orter längre ifrån, ofta finskspråkiga sådana, som de mest problematiska. Likaså uppmärksammades de romska grupperna i ökande omfattning som tjuvaktiga lurendrejure i texter präglade av stereotypier. Vid denna tid kännetecknades texterna inte längre i samma omfattning av uppfattningar om skillnader mellan allmogen och de bildade.

Marknaderna praktiserades följaktligen trots förbud. Detta visar hur regleringen inte kunde stå sig mot en äldre sedvänja, en inrotad rättighet, och kvasimarknader uppfattades som befogade och legitima även om tillstånd inte hade utlysts. Det här visar också hur praktiker som kan betecknas som traditionella utnyttjades i tider av snabb samhällsförändring, också ekonomisk sådan. Denna utveckling förefaller att ha medfört en uppgång för marknadsväsendet, en gammal institution som levde kvar i en tid präglad av modernisering.

- 1 SLS 1185, s. 151.
- 2 Jouko Heinonen, *Päijät-Häme IV. Markkinat ja toripäivät. Päijät-Hämeen markkinat ja torikauppa* (2003), s. 55–58.
- 3 Också *qvasimarknad/qwasimarknader/kvasimarknader* har använts som sökord. Sökningarna ger sammanlagt ca 200 träffar, av vilka merparten berör marknads-samlingar i de österbottniska städerna. Också kvasimarknader i bl.a. Mariehamn och Åbo skildras.
- 4 Brages Pressarkiv, Helsingfors, Topografiska samlingar över ”Näringsliv” 779 T2 Kristinestad, 384 T Gamlakarleby, 1092 T Vasa.
- 5 Jfr Heinonen, *Markkinat*, s. 12–15.
- 6 Det kamerala materialet som finns i städernas arkiv innehåller endast i liten omfattning material om marknadsaktiviteter.
- 7 I det här avseendet har jag inspirerats av Laura Starks studie av tidningsmaterial, se Laura Stark, *The Limits of Patriarchy. How Female Networks of Pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-Century Finnish-Language Press* (2011), s. 80–84.
- 8 Jfr Charlotte Hagström & Lena Marander-Eklund, ”Att arbeta med frågelistor. En introduktion” (2005); Bo Lönnqvist, ”Kansallismuseon ja Seurasaarisäätiön varhainen perinnekselytoiminta” (2016), s. 52–53; Pia Olsson, ”’Good Factual Knowledge’ for Future Generations: Questionnaire Activity Defining Traditional Culture” (2014).
- 9 För en utförligare presentation av dessa två frågelistor, se Eija Starks och Ann-Catrin Östmans kapitel i denna bok. För denna studie har jag valt att beakta svar till MV K12 från utvalda kommuner medan material från Österbotten i SLS 1185 har gåtts igenom i sin helhet.
- 10 Börje Hanssen, *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen* (1952), s. 272.
- 11 Hanssen, *Österlen*, s. 270–272; Nils Storå, ”Kommers och karneval. Fiskmarknaden som mötesplats” (1997), s. 5–8; Heinonen, *Markkinat*, s. 19–22.
- 12 Patrik Aspers, ”Markets, Evaluations and Rankings” (2011), s. 20–27.
- 13 För exempel se Lars Levander, *Landsväg, krog och marknad* (1935), s. 140; Armas Luukko, *Vasa stads historia I* (1972), s. 275. Se även Anna Sundelins kapitel i denna bok. Jfr Birgitta Skarin Frykman, *Larsmässemarknaden. En folklig karneval i 1800-talets Göteborg* (1993).
- 14 Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (1984), s. xiii, 29–42. Jfr Stark, *The Limits of Patriarchy*, s. 31–34; Leila Koivunen & Taina Syrjämaa, ”Tekijöiden ja yleisöjen valta näyttelyissä” (2011), s. 47–51. Se även denna boks inledning samt Jutta Ahlbecks och Johanna Wassholms kapitel.
- 15 de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, s. xii–xiii.
- 16 Se t.ex. David Pennington, *Going to the Market. Women, Trade and Social Relations in Early Modern English Towns, c. 1550–1650* (2015).
- 17 Sven-Erik Åström, *Natur och byte* (1977), s. 67; Heinonen, *Markkinat*, s. 22–30. I förmodern tid fanns öppna frimarknader och enskilda marknader, förbehållna köpmän i en specifik stad.
- 18 För exempel, se Storå, ”Kommers och karneval”; Anna-Maria Åström, ”Strömmingsmarknaden som identitetssymbol” (2001); Anne Maria Niemi & Anna-Maria Åström (red.), *Ska vi gå på marknad – eller shoppa?* (2009) och Jens Tooftgard, ”Marketplaces and Central Spaces: Markets and the Rise of Competing Spatial Ideals in Danish City Centres, c. 1850–1900” (2015).
- 19 Se främst Heinonen, *Markkinat*. Se även Martti Varsta, *Mikkelin kaupungin markkinat loistokautenaan 1838–1867* (1946).

- 20 Stefan Nyzell, "Skötsamhet och egensinne" (2014). Jfr Mats Berglund, *Massans röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848* (2009).
- 21 *Samling af placater, förordningar, manifest och påbud* (1821), Kejsarl. Bref till samtelige Landshöfdingarna, ang. Veneriska smittans hämmande, den 12. Februari 1811.
- 22 *Samling af placater, förordningar, manifest och påbud* (1832), Skrivelse, 23.2./4.3.1822.
- 23 Anneli Mäkelä, *Vasa stads historia III* (1987), s. 163–164. Jfr Helge Finell, *Kaskö stads historia* (1983), s. 313–316.
- 24 Erik Birk, *Nykarleby stads historia del II* (1980), s. 314.
- 25 Zacharias Topelius, *Dagböcker* (2018), 20.1.1838, [URN:NBN:fi:sls-7059-1525330243](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:fi:sls-7059-1525330243).
- 26 Zacharias Topelius, *Dagböcker* (2018), 11.10.1838, [URN:NBN:fi:sls-7059-1525330243](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:fi:sls-7059-1525330243).
- 27 Jfr Heinonen, *Markkinat*, s. 55.
- 28 Heinonen, *Markkinat*, s. 55–60. Aino Suoma, *En diskursanalytisk studie av debatten om avskaffandet av de allmänna marknaderna 1863–1864* (2018).
- 29 Riksarkivet, Helsingfors. Senatens ekonomiedepartementets registratorskontors arkiv: Ea:2791 Ankomna handlingar.
- 30 Riksarkivet, Helsingfors. Senatens ekonomiedepartementets registratorskontors arkiv: Ea:2791 Ankomna handlingar.
- 31 *Wasabladet* 28.6.1856.
- 32 Heinonen, *Markkinat*, s. 55–60.
- 33 SLS 1185, s. 87.
- 34 SLS 1186, s. 274. Se även SLS 1185, s. 169.
- 35 MV K12/566.
- 36 MV K12/320.
- 37 Sylvi Möller, *Gamlakarleby stads historia III* (1973), s. 189–190.
- 38 *Hufvudstadsbladet* 19.11.1879; *Åbo Posten* 20.11.1897.
- 39 *Finlands Allmänna Tidning* 20.2.1878.
- 40 *Wasabladet* 2.2.1867 och 7.7.1867.
- 41 *Wasabladet* 1.7.1871 och 30.1.1878. Se även *Åbo Underrättelser* 15.2.1870 och 6.7.1871; *Hufvudstadsbladet* 20.2.1872.
- 42 Birk, *Nykarleby stads historia III* (1988), s. 403–406.
- 43 *Dagens Nyheter* 13.1.1877; *Åbo Underrättelser* 11.1.1877.
- 44 Finell, *Kaskö stads historia*, s. 126. Se även *Jakobstad* 25.2.1907. Jfr SLS 1185, s. 143.
- 45 SLS 1185, s. 143. Också andra informanter skriver om detta i sina svar, för exempel se SLS 1185, s. 43–44.
- 46 *Västra Finland* 9.3.1898.
- 47 Skarin Frykman, *Larsmässemarknaden*, s. 20–22.
- 48 *Wasa Tidning* 10.11.1889.
- 49 SLS 1185, s. 134, 155. Jfr MV K12/109.
- 50 SLS 906 Anteckningar om folklivet i Närpes, s. 45–46.
- 51 SLS 1185, s. 273, 425.
- 52 SLS 1185, s. 151–152.
- 53 SLS 1185, s. 273, 425.
- 54 T.ex. *Norra Posten* 19.10.1887 och *Österbottningen* 23.3.1902.
- 55 *Folkvännen* 14.11.1890.
- 56 *Västra Finland* 9.3.1898.
- 57 Se t.ex. *Wasa Nyheter* 26.11.1897 och *Dagens Nyheter* 13.1.1877.
- 58 SLS 1185, s. 276, 371, 420, 426, 432, 439, 443.
- 59 Nils Storå, *Kronoby kommuns historia 1865–1968 I* (1979), s. 421–422.
- 60 SLS 1185, s. 152–153, 273.
- 61 *Wasabladet* 9.11.1922.
- 62 Dessa omnämns i enstaka texter från 1880- och 1890-tal, se t.ex. *Nya Pressen* 24.1.1883; *Västra Finland* 15.10.1892; *Wasabladet* 12.2.1887.

- 63 SLS 1185, s. 445. Se Jutta Ahlbecks kapitel i denna bok.
- 64 Se kapitel av Johanna Wassholm och Maren Jonasson i denna bok.
- 65 *Wasa Tidning* 11.10.1885; 28.1.1887; *Wasa Nyheter* 26.11.1897; *Uleåborgs Tidning* 8.11.1889; *Österbottningen* 4.11.1898 och 23.3.1902; *Pedersöre* 2.11.1921; 3.11.1923.
- 66 *Västra Finland* 9.3.1898.
- 67 SLS 1185, s. 273, se även s. 62–63, 136 och 226 för andra exempel.
- 68 SLS 1185, s. 7–8.
- 69 SLS 1185, s. 364.
- 70 SLS 1185. Till insamlingen bidrog 160 personer. Under rubriken ”Landsbor som besökt städer” ställs frågor om hur ofta och till vilka städer man reste, vem som besökte marknader och vilka varor som salufördes.
- 71 SLS 1185, s. 457. Jfr s. 285.
- 72 SLS 1185, s. 414.
- 73 SLS 1185, s. 289, 329. Jfr Storå, *Kronoby*, s. 422. Jfr Anna Sundelins kapitel i denna bok.
- 74 Möller, *Gamlakarleby*, s. 189–190.
- 75 *Wasabladet* 10.2.1898. Jfr *Åbo Underrättelser* 27.2.1889; 3.2.1891; *Österbottniska Posten* 9.7.1885.
- 76 *Wasa Nyheter* 26.1.1897; 30.3.1899; *Österbottningen* 23.3.1902.
- 77 SLS 1185, s. 420. Jfr SLS 1185, s. 364 och 457.
- 78 MV K12/466 och K12/257. Se även Eija Starks och Ann-Catrin Östmans kapitel.
- 79 *Åbo Underrättelser* 8.7.1871.
- 80 *Vasabladet* 23.2.1876.
- 81 *Wasa Nyheter* 28.1.1899.
- 82 *Nya Pressen* 28.11.1886; *Österbottniska Posten* 18.11.1886; *Wasa Tidning* 20.10.1892.
- 83 *Balder* 15.2.1907; *Syd-Österbotten* 13.12.1901; 13.12.1913.
- 84 *Hufvudstadsbladet* 30.1.1878; *Österbottniska Posten* 9.7.1885; *Österbottningen* 6.9.1904.
- 85 *Nya Posten* 4.10.1891.
- 86 *Wasa Posten* 12.3.1901; *Wasa Nyheter* 26.11.1897.
- 87 *Wasa Posten* 12.3.1901; *Norra Posten* 14.10.1896.
- 88 *Helsingfors Dagblad* 24.10.1885.
- 89 För exempel på det senare, se *Wasa Tidning* 8.10.1881.
- 90 För exempel se: *Wasabladet* 16.4.1881; *Wasa Tidning* 20.2.1885; *Wasa Nyheter* 12.7.1897; *Wasa Posten* 12.3.1897; *Österbottningen* 4.11.1921; *Vasabladet* 1.4.1923; 3.3.1923.
- 91 *Wasa Nyheter* 9.2.1900.
- 92 *Österbottningen* 23.3.1902.
- 93 *Vasabladet* 3.11.1910; *Pedersöre* 6.11.1918.
- 94 *Pedersöre* 1.4.1920.
- 95 *Österbottningen* 7.10.1927; *Österbottningen* 23.7.1927.
- 96 *Österbottningen* 11.9.1925; 27.3.1925; 3.4.1926; *Pedersöre* 3.11.1920. Jfr Hillevi Toiviainen, *Gamlakarleby stads historia IV* (2001), s. 390–392.
- 97 Här från *Österbottens Bondetidning* 2.11.1926.
- 98 *Syd-Österbotten* 15.12.1926.
- 99 *Österbottningen* 7.10.1927.

Arkiv

- Brages Pressarkiv, Helsingfors
Topografiska samlingar över "Näringsliv" 779 T2 Kristinestad, 384 T
Gamlakarleby, 1092 T Vasa
Museiverket, Helsingfors
Frågelista K12 Handelsresorna 1965
Riksarkivet, Helsingfors
Senatens ekonomiedepartementets registratorskontors arkiv: Ea:2791 Ankomna
handlingar
Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors
Traditions- och språksamlingen
Land och stad, 1976, SLS 1185
Anteckningar om folklivet i Närpes, Hanna Granskog-Ekman 1968, SLS 906

Tidningar

- Balder*
Dagens Nyheter
Finlands Allmänna Tidning
Folkvännen
Jakobstad
Helsingfors Dagblad
Hufvudstadsbladet
Norra Posten
Nya Pressen
Pedersöre
Syd-Österbotten
Uleåborgs Tidning
Wasabladet (Vasabladet)
Wasa Nyheter
Wasa Posten
Wasa Tidning
Västra Finland
Åbo Posten
Åbo Underrättelser
Österbottens Bondetidning
Österbottningen
Österbottniska Posten

Litteratur

- Aspers, Patrik, "Markets, Evaluations and Rankings", *Historical Social Research/ Historische Sozialforschung* 36, 2011:3, s. 19–33.
Berglund, Mats, *Massans röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet 2009.
Birck, Erik, *Nykarleby stads historia. Del 2: 1810–1875*, Nykarleby: Nykarleby stads historia 1980.
Birck, Erik, *Nykarleby stads historia. Del 3: 1876–1975*, Nykarleby: Nykarleby stads historia 1988.
de Certeau, Michel, *The Practice of Everyday Life*, trans. Steven Rendall, Berkeley: University of California 1984.

- Finell, Helge, *Kaskö stads historia*, Kaskö: Kaskö stad 1983.
- Hagström, Charlotte & Lena Marander-Eklund, ”Att arbeta med frågelistor. En introduktion”, Charlotte Hagström & Lena Marander-Eklund (red.), *Frågelistan som källa och metod*, Lund: Studentlitteratur 2005, s. 9–30.
- Hanssen, Börje, *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen*, Hålsingborg: LT 1952.
- Heinonen, Jouko, *Päijät-Häme IV. Markkinat ja toripäivät. Päijät-Hämeen markkinat ja torikauppa*, Lahti: Lahden kaupunginmuseo 2003.
- Koivunen, Leila & Taina Syrjämaa, ”Tekijöiden ja yleisöjen valta näyttelyissä. Antonio Gramscin ja Michel de Certeau’n teorialat epävirallisen vallan tutkimuksessa”, Ilana Aalto, Laura Boxberg, Ulla Ijäs & Heli Paalumäki (toim.), *Vallan teorialat historiantutkimuksessa*, Turku: Turun historiallinen yhdistys 2011, s. 40–49.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Karnevaalit. Kynttelinpäivästä piinaviikolle 1579–1580*, Helsinki: Art House 1990.
- Levander, Lars, *Landsväg, krog och marknad. Ur samhällsdjupen i forna tider*, Stockholm: LTs förlag 1935.
- Luukko, Armas, *Vasa stads historia I: 1608–1721*, Vasa: Vasa stad 1981.
- Lönnqvist, Bo, ”Kansallismuseon ja Seurasaarisäätiön varhainen perinne­kysely-toiminta”, Pirjo Korkiakangas, Pia Olsson, Helena Ruotsala & Anna-Maria Åström (toim.), *Kirjoittamalla kerrotut. Kansatieteelliset kyselyt tiedon lähteinä*, Ethnos-toimite 19, Helsinki: Ethnos 2016, s. 40–54.
- Mäkelä, Anneli, *Vasa stads historia III: 1809–1852*, Vasa: Vasa stad 1987.
- Möller, Sylvi, *Gamlakarleby stads historia III*, Gamlakarleby: Gamlakarleby stad 1973.
- Niemi, Anne Maria & Anna-Maria Åström (red.), *Ska vi gå på marknad – eller shoppa? Etnologiska analyser av skiftande marknadsbruk och konsumtionsmiljöer*, Åbo: Etnologi vid Åbo Akademi 2009.
- Nyzell, Stefan, ”Skötsamhet och egensinne: en berättelse om Marknadskravallerna i Eskilstuna 1937”, *Eskilskällan: lokalhistorisk tidskrift* 2014, s. 6–9.
- Olsson, Pia, ”Good, Factual Knowledge’ for Future Generations: Questionnaire Activity Defining Traditional Culture”, *Journal of Finnish Studies* 18, 2014:1, s. 65–90.
- Olsson, Pia, ”Kyselyaineistojen dialogisuus”, Pirjo Korkiakangas, Pia Olsson, Helena Ruotsala & Anna-Maria Åström (toim.), *Kirjoittamalla kerrotut. Kansatieteelliset kyselyt tiedon lähteinä*, Ethnos-toimite 19, Helsinki: Ethnos 2016, s. 155–184.
- Pennington, David, *Going to the Market. Women, Trade and Social Relations in Early Modern English Towns, c. 1550–1650*, London: Ashgate 2015.
- Samling af placater, förordningar, manifest och påbud, samt andre allmänna handlingar: hwilka i Storfurstendömet Finland sedan 1808 års början ifrån trycket utkommit*, Åbo: Frenckell 1821.
- Samling af placater, förordningar, manifest och påbud, samt andre allmänna handlingar: hwilka i Storfurstendömet Finland sedan 1808 års början ifrån trycket utkommit*, Fjärde delen, Helsingfors: Frenckell 1832.
- Skarin Frykman, Birgitta, *Larsmässemarknaden. En folklig karneval i 1800-talets Göteborg. Västsvensk kultur och samhällsutveckling*, Rapport 3, Göteborg: Göteborgs universitet 1993.
- Stark, Laura, *The Limits of Patriarchy. How Female Networks of Pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-Century Finnish-Language Press*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011.
- Storå, Nils, *Kronoby kommuns historia 1865–1968* 1, Kronoby: Kronoby kommun 1979.
- Storå, Nils, ”Kommers och karneval. Fiskmarknaden som mötesplats”, *Budkavlen* 76, 1997, s. 5–16.

- Suomaa, Aino, *En diskursanalytisk studie av debatten om avskaffandet av de allmänna marknaderna 1863–1864*, [opublicerad kandidatavhandling i historia], Åbo: FHPT, Åbo Akademi 2018.
- Toiviainen, Hillevi, *Gamlakarleby stads historia*, del IV, Gamlakarleby: Gamlakarleby stad 2001.
- Tooftgard, Jens, "Marketplaces and Central Spaces: Markets and the Rise of Competing Spatial Ideals in Danish City Centres, c. 1850–1900", *Urban History* 43, 2015:3, s. 1–19.
- Topelius, Zacharias, *Dagböcker*, utg. Pia Asp under medverkan av Eliel Kilpelä, Zacharias Topelius Skrifter XXI, SLS 823, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, [URN:NBN:fi:sls-7059-1525330243](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:fi:sls-7059-1525330243).
- Varsta, Martti, *Mikkelin kaupungin markkinat loistokautenaan 1838–1867*, Mikkeli: Mikkelin kaupunki 1946.
- Åström, Anna-Maria, "Strömmingsmarknaden som identitetssymbol", Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist (red.), *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävande i kulturanalytiskt perspektiv*, Folklivsstudier XXI, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2001, s. 290–312.
- Åström, Sven-Erik, *Natur och byte. Ekologiska synpunkter på Finlands ekonomiska historia*, Helsingfors: Söderströms 1978.

JUDAR OCH TATARER PÅ FINLANDS MARKNADER

Praktiker och plats i handelsmötet

MARKNADER HAR GENOM HISTORIEN erbjudit en arena för möten mellan människor av olika klass, kön, etnicitet samt språklig och konfessionell tillhörighet. Det varuutbyte som ägt rum på marknadsplatserna har ofta erbjudit försörjning åt nyanlända etniska och religiösa minoriteter, liksom åt många andra grupper i samhällets marginal.¹ Handelsmän med bakgrund i det mångnationella ryska imperium som Finland ingick i sedan 1809 intog en synlig plats på det sena 1800-talets finländska handelsplatser. Rysk-karelska gårdfarihandlare hade varit verksamma i området sedan medeltiden, medan ryska köpmän och trädgårdsodlare efter 1809 etablerade sig särskilt i storfurstendömet större städer där rysk militär var stationerad. Städernas torg och marknader besöktes därtill av bland andra polacker och ester.²

På 1870-talet kompletterade två nya grupper, judar och muslimska tatarer, den etniska mångfald som redan präglade Finlands marknadsplatser. Handel är en verksamhet som förutsätter interaktion och kommunikation, och en del av Finlands befolkning kom genom varuutbytet för första gången i kontakt med dessa grupper, även om nykomlingarna var relativt få till antalet. Judar och tatarer skilde sig till härkomst, etnicitet, språk och religion i högre grad från lokalbefolkningen än exempelvis de rysk-karelska gårdfarihandlarna, som uppfattades som besläktade med finnarna och talade en finsk dialekt, eller etniska ryssar som var kristna, om än ortodoxa. I det här kapitlet studerar jag hur finländsk press skildrade de två nyanlända handelsidkande grupperna under 1800-talets tre sista årtionden. Laurence Fontaine har framhållit att möten mellan utifrån kommande handelsmän och det stationära samhället hade tenderat att väcka ambivalenta känslor.³

Det är därmed av intresse att studera vilka typer av reaktioner som uttrycktes i pressen när judiska och tatariska försäljare som nykomlingar uppenbarade sig på marknadsplatserna.

Både judar och tatarer hade sitt ursprung i det mångetniska ryska imperiet, men orsakerna till deras närvaro i Finland var olika. Judarna var före detta soldater i den ryska armén, som med stöd av en rysk förordning utfärdad 1858 fick rätt att stanna kvar på den ort där de varit stationerade efter slutförd tjänstgöring. Rätten gällde även judiska soldater, trots att detta innebar att den ryska förordningen stod i konflikt med det svenska judereglemente från 1782 som förbjöd judar att bosätta sig i Finland, och som förblivit i kraft i storfurstendömet efter 1809. Således uppstod i storfurstendömet större städer – Åbo, Helsingfors och Viborg – från 1860-talet för första gången civila judiska samfund. En finländsk förordning fastställde 1869 att de tidigare soldaterna och deras hustrur hade rätt att försörja sig på handel med en mängd småvaror såsom bröd, bär och frukter, cigaretter och papyrosser, tändstickor samt begagnade kläder och skor. Handeln skulle äga rum på särskilda platser, utsedda av myndigheterna i de städer där de före detta soldaterna var bosatta. De mest kända av dessa handelsplatser fanns i Helsingfors och Åbo.⁴

Även muslimska tatarer tjänstgjorde i ryska armén, men de tatarer som från 1870-talet började idka handel i storfurstendömet hade en annan bakgrund. De flesta kom från ett fåtal byar i Sergatj-distriktet i guvernementet Nizjnij Novgorod, mer än 550 kilometer öster om Moskva.⁵ Jorden i regionen kunde inte försörja befolkningen året runt, varför tatarerna av hävd hade kompletterat jordbruket med handelsresor till Moskva, S:t Petersburg och andra ryska storstäder under vinterhalvåret. Den kraftiga befolkningstillväxten i Ryssland i slutet av 1800-talet bidrog till att allt fler började göra handelsresor som sträckte sig längre bort. Även de tatarer som började idka handel i Finland gjorde det till en början säsongsvis. Det var endast männen som var rörliga och först mot slutet av 1800-talet började hela familjer bosätta sig i storfurstendömet.⁶ En del hade före det vistats i S:t Petersburg, där tatarer hade bott sedan stadens grundande 1703 och där handel med kramvaror och begagnade kläder var en viktig försörjningskälla.⁷

Jag analyserar den finländska pressens skildringar av judiska och tatariska försäljare med hjälp av begreppen *plats* och *praktiker*. Konsumtionshistorikern Frank Trentmann framhåller det fruktbara i att undersöka den vardagliga konsumtionen utifrån begreppet plats, som kan belysa var de handelspraktiker som ofta förblivit osynliga i forskningen ägt rum och hur handeln förhåller sig exempelvis till offentlighet och politik.⁸ Begreppet är också centralt hos Michel de Certeau, som hävdar att makt och sociala relationer på en specifik fysisk plats kan studeras genom de vardagliga

praktikerna, vilka i sin tur kan indelas i strategier och taktiker. Med strategi avser de Certeau den formella makten att styra de aktiviteter som äger rum på den fysiska platsen, i det här sammanhanget myndigheters befogenheter att reglera marknadshandeln: Vem hade rätt att handla? Med vilka varor? På vilka platser och på vilka tider? Med taktik syftar de Certeau däremot på de informella vardagliga praktiker – medvetna eller omedvetna – som människor tillämpar på den fysiska platsen.⁹ Genom informella taktiker kunde försäljarna omvandla den fysiska platsen till ett eget rum, som för olika individer hade olika funktioner och betydelser. Utifrån rummet utmanade de i varierande grad den formella regleringen och den fysiska platsens begränsningar.

Jag studerar pressens skildringar utifrån fyra perspektiv. I kapitlets första del analyserar jag hur judar och tatarer beskrevs som en del av den marknadsplats där utifrån kommande försäljare interagerade med lokala kunder. Särskilt fokus ligger på hur skribenter förhöll sig till judar och tatarer som nykomlingar på marknadsarenan i början av 1880-talet. I den andra delen studerar jag skildringar av de tatariska och judiska försäljarnas taktiker i förhållande till den formella marknadsregleringen och i den tredje hur de skapade sig ett eget rum på marknadsplatsen. I den fjärde delen analyserar jag slutligen hur pressen beskriver försäljarnas varor och handelspraktiker, inklusive deras interaktion med kunderna. Jag intresserar mig därtill för de möjliga likheter och skillnader som kan urskiljas i skildringar av judar respektive tatarer.

Källorna utgörs i huvudsak av tidningar och tidskrifter i Nationalbibliotekets digitala tidningsbibliotek. Omnämningarna av judiska och tatariska försäljare på marknader är förhållandevis få och fragmentariska, men digitaliseringen och sökbarheten gör det möjligt att skapa en helhetsbild av de sammanhang i vilka pressen uppmärksammar dem. En utmaning är att hitta omnämningen som specifikt berör försäljare på marknader i Finland, eftersom endast en bråkdel av de träffar som en sökning på judar och tatarer ger berör detta tema. En annan är varierande stavningar och böjningsformer samt olika typer av omskrivningar. Judiska försäljare omnämns till exempel på svenska tidvis som "hebreer" eller "israeliter" och på finska som "hebrealaiset", "Mooseksen jälkeläiset" eller "Israelin kähärätukkaiset".¹⁰ För tatarernas del är en utmaning därtill att de potentiellt sammanblandas med "tattare", en nedlåtande benämning för romer. I de flesta fall avslöjar dock sammanhanget vilken av de två grupperna som avses; skribenter nämner exempelvis att personerna är muslimer (t.ex. "muhametalaiset"/"mohamedamer"), att de har politisk tillhörighet i Ryssland (t.ex. "ryska undersåter, s.k. tatarer") eller att de härstammar från trakten kring Nizjnij Novgorod.¹¹

Viktigt att beakta är att de perspektiv som synliggörs i pressen i första hand avspeglar hur tidningsskribenter, myndigheter och lokala köpmän uppfattade och framställde tatariska och judiska försäljare. Försäljarnas eller kunders uppfattningar om marknadshandeln nås inte med hjälp av tidningskällor.¹² Trots detta erbjuder en studie av hur pressen skildrar marknadshandeln nya inblickar i judars och tatarers försörjningsmöjligheter i Finland och i de föreställningar som omgärdade gruppernas handelspraktiker. Med beaktande av att pressen spelade en viktig roll för att forma den allmänna opinionen kring aktuella samhällsfenomen i slutet av 1800-talet är det därtill rimligt att anta att skildringar av judiska och tatariska försäljare påverkade hur grupperna kom att uppfattas av personer som inte själva mötte dem på marknadsplatserna.¹³

Judars och tatarers marknadshandel har inte studerats i tidigare forskning, även om gruppernas tidiga småhandel har behandlats i ett antal artiklar. Laura Ekholm har undersökt den så kallade narinken i Helsingfors i en artikel från 2019, medan jag själv har studerat den judiska handelsplatsen i Åbo i en 2017 publicerad artikel.¹⁴ Jag har även behandlat den tatariska gårdfarihandeln i två artiklar, medan Ainur Elmgrén undersökt den tatariska gårdfarihandlaren som visuell stereotyp.¹⁵

Småhandelns relativa osynlighet i tidigare forskning förklaras av ett flertal faktorer. För det första har marknadshandeln, liksom andra former av småhandel, fått en undanskymd plats i de finländska judarnas och tatarernas egen historieskrivning som har haft en viktig identitetsskapande funktion. Denna har i hög grad utgått från samfundens muntliga tradition, vilket har medfört att man framom den delvis konfliktskapande tidiga småhandeln tenderat att betona gruppernas konfliktfria anpassning till det finländska samhället och den framgångsrika affärsverksamhet som under 1900-talet ersatte småhandeln.¹⁶ För det andra har historieforskningens nationella paradigm, och den senare metodologiska nationalismen, bidragit till att osynliggöra etniska minoriteter över lag. Under de senaste årtiondena har forskare förvisso dekonstruerat och nyanserat bilden av ett kulturellt, språkligt och etniskt homogent finländskt samhälle i det förflutna, men trots detta lever det gamla synsättet delvis kvar i det allmänna historiska medvetandet.¹⁷ För det tredje har den form av heterogen småhandel som står i fokus i kapitlet även förblivit förhållandevis osynlig i den social-historiska forskning som sedan 1970-talet har intresserat sig för "den vanliga människans" vardagliga existensvillkor.¹⁸

Marknaden gynnades af det härligaste höstväder. Från när och fjärran hade folk samlats och handeln fortgick med fart åtminstone hos de många hit anlända lökryssarne. Utom dem hade äfven tatarer och judar lyckliggjort oss med sin närvaro och med sina tvifelaktigt goda varor.¹⁹

Denna beskrivning av en marknad i Mariehamn 1897 är ett exempel på hur judiska och tatariska försäljare blir synliga i finländsk press i slutet av 1800-talet. Den visar också hur försäljare med ursprung i Ryssland kännetecknade marknadsplatserna, något som gör Finland till ett särfall i nordiskt sammanhang. Mariehamn låg geografiskt nära Stockholm, men citatet ovan skulle knappast kunna syfta på en marknad i Sverige. Det starka ryska inslaget på Finlands marknader illustreras av en passage i journalisten och politikern Einar Holmbergs memoarer som publicerades 1954. Holmberg återger hur en svensk resenär, som i början av 1900-talet första gången besökte Finland, vid åsynen av salutorget i Åbo utropade: ”Här mötte jag Österlandet!”²⁰

Judar och tatarer dyker upp i finländska tidningars marknadsrapportering i slutet av 1870-talet. Det första belägget för judiska försäljare har jag hittat 1877, då en korrespondent i tidningen *Savonlinna* nämner att judar hade besökt vintermarknaden i S:t Michel i Savolax.²¹ Oftare börjar omnämnanden förekomma från decennieskiftet 1880. I slutet av 1880-talet har judars närvaro observerats på marknaderna i Fredrikshamn, Tammerfors, Tavastehus, Jyväskylä, Borgå, Heinola, Nystad, Ekenäs, Björneborg och Lovisa.²² På 1890-talet dyker judiska försäljare upp på ytterligare orter, exempelvis Mariehamn, Salo och Raumo.²³ Endast i enstaka fall nämns varifrån dessa försäljare kom. De judar som besökte marknaden i Fredrikshamn 1880 kom från Viborg, medan försäljarna i Salo och Mariehamn uppges vara ”Åbo-judar”.²⁴ Judar handlade självklart även på marknader och torg i Åbo, Helsingfors och Viborg, där de i huvudsak var bosatta.²⁵

De första tatarerna från S:t Petersburg började enligt samfundets muntliga tradition besöka Viborg i slutet av 1860-talet, och enligt Harry Halén gjorde tiotals tatarer årligen handelsresor till Finland i början av 1880-talet.²⁶ Det är vid denna tid som pressen noterar att tatarer, med omskrivningar betecknade som ”sällsamme gäster” eller ett ”nomadfölje”, hade börjat ”ströfva omkring i landet från stad till stad”.²⁷ År 1882 nämner *Hufvudstadsbladet* att tatariska försäljare för första gången hade skådats på Senatstorget i Helsingfors under höstmarknaden, även om tidningen *Helsingfors* hade rapporterat om tatarer i staden redan 1879.²⁸ Vid mitten av 1880-talet hade tatarer noterats i ett dussintal städer, bland annat i Tammerfors, Tavastehus, Kotka, Borgå, Åbo, Mariehamn, Nystad, Raumo, Björne-

borg och Uleåborg.²⁹ Från andra hälften av 1880-talet tillkommer ytterligare orter som Lovisa, Ekenäs, Forssa och Gamlakarleby, varifrån *Norra Posten* 1888 rapporterar att "en massa tatarer" hade uppenbarat sig på stadens vintermarknad.³⁰ Så småningom skulle tatarer handla så långt norrut som Kemi och Torneå.³¹

Förteckningen över städer i Finland som judiska och tatariska försäljare besökte är knappast heltäckande, men ger en fingervisning om när pressen började uppmärksamma dem. Skribenter lyfter från början fram nykomlingarna som ett potentiellt problem; trots att tatarerna var få till antalet framhåller *Nya Pressen* redan 1883 att de hunnit bli en "värklig plåga för våra marknader".³² En skribent i *Hufvudstadsbladet* beklagar sig i sin tur 1885 över att "åtskilliga andra kommerseråd österifrån" – bland vilka "mörkhyade tatarer" stack ut – på senare tid anslutit sig till de från tidigare bekanta ryska handelsmännen. I slutet av 1890-talet omnämns tatarerna redan som "själfskrifna gäster" särskilt på kuststädernas marknader.³³

Kommunikationernas utveckling i slutet av 1800-talet var en förutsättning för judiska och tatariska försäljares ökade rörlighet. Den finländska järnvägen kopplades till det ryska nätverket 1870, vilket avsevärt försnabbade och effektiviserade transporten av såväl varor som människor.³⁴ Detta hade betydelse inte minst för tatarerna, som till en början inte bosatte sig i Finland permanent utan rörde sig mellan Finland och hemregionen nära Nizjnij Novgorod ca 1500 kilometer bort. Även judarna, som förvisso var bosatta i storfurstendömet, kunde tack vare järnvägen effektivare utnyttja sina handelsnätverk i Ryssland. I samtiden kopplades de växande varuflöden som nådde Finland österifrån explicit till järnvägens expansion; en skribent i *Åbo Underrättelser* nämner 1882 att "ryska 'handlande' börjat allt mer och mer strömma till våra marknader" sedan Finland kunde nås med tåg.³⁵ Parallellt byggdes järnvägen ut inom storfurstendömet. År 1886 nådde nätverket Uleåborg och 1903 Kemi. Flödena av människor och varor som strömmade till och från städerna i marknadstider stiger också fram i källorna. I samband med höstmarknaden i Åbo 1883 noteras att tågen till och från staden var fyllda av "många främlingar, deribland Ryssar och Bulgarer, Judar och Tatarer", och 1887 att ett "betydligt antal ryske och tatariska handlande" anlant med tåg och ångfartyg.³⁶

Det sistnämnda exemplet visar att handelsmän förutom järnvägen utnyttjade den reguljära ångbåtstrafiken för att ta sig till marknadsplatserna. Vid samma tid som tidningarna började notera nykomlingarna hittas tatarer i tidningarnas förteckningar över anlända passagerare. Det är rimligt att anta att de åtta tatarer som ankommit med ångbåt från S:t Petersburg till Åbo i augusti 1883 även utgjorde den "stora skara" tatarer som med ångfartyg besökte höstmarknaden i Björneborg tre veckor senare.³⁷ Inom

september observerades sannolikt samma tatarer på marknader i Åbo och i Raumo, för att i slutet av månaden åter dyka upp i Åbo.³⁸ Marknadsförsäljare som färdas längs kusten nämns också på andra orter som trafikerades av ångbåtar, exempelvis Kotka, Ekenäs, Salo och Mariehamn. *Åbo Under rättelser* rapporterade 1896 att gods och passagerare, ”mest judar och tatarer”, hade avrest med ångbåt från Åbo till marknaden i Salo, medan man från Kotka våren 1886 uppgav att tatarer nu i likhet med tidigare år förväntades anlända till staden i stora skaror så fort seglationssäsongen inletts.³⁹

Något som utmärker skildringarna av judiska och tatariska försäljare är att grupperna slående ofta nämns tillsammans. Detta förklaras sannolikt av att de stod för ett nytt och främmande element på marknadsarenan och av att de i finländarnas ögon framstod som mer främmande än andra utifrån kommande försäljare. Ett annat utmärkande drag är att judar och tatarer associeras med marknadernas nöjesaspekt. En korrespondent från Borgå skriver 1884 att stadens marknad hade lockat till sig ”en mängd judar och tatarer, positivspelare och akrobater”, vilket följande år i en liknande formulering lyder ”vandrande och stådande judar och tatarer, pirurama och akkrabater”.⁴⁰ Detta mönster är återkommande; än nämns det att det på marknaden ”förutom några tatarer och judar” fanns en cirkus och ett målskjutningstält, än att marknaden hade blivit en plats enbart för ”judar, tatarer och andra pradajare, karusellägare m.fl. twetydiga och onyttiga konstmakare”.⁴¹ De judiska och tatariska försäljarna kopplas alltså snarare än med handel i egentlig mening samman med de nöjen och den underhållning som var självklara inslag i besökarnas marknadsupplevelse. I offentligheten diskuterades marknadernas nöjesaspekt visserligen i en kritisk anda. En stark opinion hävdade att marknaderna hade förlorat sin ekonomiska funktion och reducerats till platser för förlustelser där dryckenskap, bråk och kriminalitet frodades.⁴²

Trots att judar och tatarer fyllde en liknande nisch på marknaderna framställs de i pressen inte som fientligt inställda till varandra, även om det antyds att en viss konkurrens mellan grupperna existerade. När höstmarknaden i Ekenäs 1894 sammanföll med den judiska nyårshögtiden (*rosh hashana*) uteblev de judiska försäljarna som uppgavs respektera ”en total ovärksamhet i affärsväg” på sabbats- och högtidsdagar. En marknads-korrespondent hävdar att detta glädde tatarerna, som för en gångs skull fick handla utan sina ”svåra konkurrenter”.⁴³ Andra omnämnanden antyder att tatarerna försökte dra nytta av judarnas blomstrande handel med begagnade kläder. En skribent i veckotidningen *Lördagsqvällen* rapporterar 1893 att de företagsamma tatarerna hade börjat köpa upp begagnade kläder, som de med stor vinst och ”öfverdrifvet hårda” avbetalningsvillkor sålde vidare till judiska försäljare.⁴⁴

En marknadskorrespondent i *Helsingfors Dagblad* framhöll 1880 att marknaderna, som förde samman ”säljare och köpare från nära och fjerran orter”, erbjöd allmogen ett sällsynt tillfälle att ”se en flik af verlden bortom hemknutarna”.⁴⁵ Från 1870-talet inkluderade denna värld i många finländska städer judiska och tatariska försäljare, som få kunder tidigare hade kommit i kontakt med och som till antalet var relativt få. Antalet judar i Finland ökade från knappt 500 på 1870-talet till strax över 1 000 vid sekelskiftet 1900, medan tatarerna uppgick till några hundra.⁴⁶ Marknadsförsäljarnas rörlighet och de vardagliga handelsmötena bidrog ändå till att judars och tatarers synlighet i storfurstendömet var större än vad deras faktiska antal ger skäl att anta, samtidigt som deras försörjningsform bidrog till att göra allmänhetens uppfattning om dem förhållandevis endimensionell.⁴⁷ Det är också uppenbart att nykomlingarna i offentligheten beskrevs som ”främlingar” i och med att de ställdes i motsatsförhållande till lokala näringsidkare på ett sätt som framhäver deras utanförskap. Detta skedde retoriskt exempelvis genom att ”tatariske och andra främmande handlande” kontrasteras mot hantverkare från ”eget land”, eller genom att de varor som de saluförde stämplas som värdelöst ”utländskt kram”.⁴⁸

SNÄRIG REGLERING

En mängd måglare från Wiborg, bland dem största delen judar, hade infunnit sig till marknaden med allehanda varor, men då de saknat legitimationsbewis eller andra dokument om sina personer, fann stadsfiskalen sig föranlåten att slå embargo på alla deras varor.⁴⁹

Denna beskrivning av hur ordningsmakten bemötte judiska försäljare på en marknad i Fredrikshamn 1880 avspeglar den oklarhet som tidvis rådde kring de nyanlända gruppernas rätt att idka handel i Finland. Tidigare forskning har lyft fram att en snärig och motstridig reglering är något som har präglat den rörliga småhandeln som ofta har rört sig i en gråzon mellan det formella och det informella – och därigenom mellan det lagliga och olagliga. Nationell lagstiftning har tidvis stått i konflikt med lokal reglering, lagar och förordningar har tillämpats inkonsekvent och inte minst har såväl myndigheter som kunder ofta sett mellan fingrarna även med uppenbart olaglig handel.⁵⁰ Entydigt var däremot att både judar och tatarer formellt saknade rätt att idka gårdfarihandel, en handelsform som enligt finsk lagstiftning var förbehållen personer med finsk medborgarrätt – och även för dessa endast med ett fåtal varor av inhemsk produktion.⁵¹ Eftersom varken judar eller tatarer kunde förvärva finskt medborgarskap, betraktades de enligt finsk lagstiftning som ”utlänningar” för vilka marknadshandel var

tillåten under förutsättning att handelsmannen uppvisade giltiga dokument och avlade gängse marknadsavgifter till de lokala myndigheterna.

Särskilt den snårighet som gällde judarnas rätt att idka näring har tangerats i tidigare forskning. Laura Ekholm hänvisar i sin doktorsavhandling till ett cirkulär som Finlands senat 1876 sände ut till de regionala myndigheterna, där judarnas vistelsetillstånd i Finland knöts till bosättningsorten. Detta skulle i praktiken ha inneburit att de förbjöds att handla – eller på andra sätt försörja sig – utanför Helsingfors, Åbo och Viborg. Frågan om hur regleringen i praktiken tillämpades lämnar Ekholm dock öppen.⁵² Teija Petterberg-Möntti visar dock att judar som besökte marknader i andra städer utan tillstånd riskerade att bli bötfällda, i värsta fall till och med utvisade från Finland.⁵³ Jacob Seela i sin tur hävdar att myndigheterna inte per automatik beviljade de tillstånd för att besöka andra orter som en del judar ansökte om, men menar även att reseförbudet i något skede upphävdes eller att myndigheterna helt enkelt slutade beakta det.⁵⁴ Exempelen styrker bilden av att det fanns en viss godtycklighet i hur regleringen tillämpades, men ligger även i linje med forskning som visat att finska myndigheter ofta nonchalerade de restriktioner som omgärdade judars näringsrätt.⁵⁵

Den snåriga regleringen och de oklara situationer som den kunde ge upphov till avspeglas i källorna. Ibland, som i det inledande citatet där stadsfiskalen i Fredrikshamn 1880 beslagtog viborgska judars varor, var problemet att försäljare saknade giltig dokumentation.⁵⁶ Från Åbo hittas exempel på hur poliskammaren under höstmarknaden 1887 befallde samtliga ”ryska och tatariska” småhandlare att omedelbart upphöra med sin handel på Alexanderstorget, och 1889 rapporterades att judiska försäljare som anlant till Salo hade förnekats marknadstillstånd.⁵⁷ Även på kreatursmarknaden i Ekenäs i maj 1899 förbjöds tillresta judar och tatarer efter ”förvecklingar” att sälja sina varor.⁵⁸ Den gången hade försäljarna utmanat regleringen genom att komma till en marknad som formellt var avsedd enbart för handel med kreatur, men även tidpunkten bidrog sannolikt till att myndigheterna övervakade handeln med särskilt stor nit. Våren 1899 utfärdades det ryska februarimanifestet, som i praktiken upphävde Finlands autonomi inom riket. Konflikten underbläste misstankar mot rörliga personer med rysk bakgrund och senaten beordrade lokala polismyndigheter att skärpa kontrollen över ryska undersåtars olagliga handel.⁵⁹

Om handeln ansågs bryta mot regleringen och de lokala myndigheterna tillämpade den, kunde följden för de judiska och tatariska försäljarna bli utvisning från platsen, bötfällning eller konfiskering av varorna som sedan såldes på auktion. De flesta notiser som hittas i tidningarna omtalar att polismyndigheterna har bötfällt tatarer för olaglig gårdfarihandel.⁶⁰ Där-

Tataarit pois!

Tehdäkseni näitten kiusankappalten pois-
ajammisen ahdolliseksi, myyn nyttemmin myös-
kin yksitellen **nenäliinoja, huiveja, pöytäliinoja,**
saaleja, peitevilttejä, matrassikankaita y. m.
paljon huokeammalla
kuin nämät valehtelijat.

G. A. Ahrenberg.
Papulankatu 20.

"Bort med tatarerna". En annons i Wiipuri 21.4.1899, som avspeglar konflikten mellan de lokala köpmännen och de rörliga handelsmännen.

emot har jag inte hittat ett enda exempel på att judar skulle ha dömts för att idka gårdfarihandel.

Ofta när laglighetsfrågan aktualiserades i pressen var det en individ, en grupp eller en instans som krävde att myndigheterna skulle vidta åtgärder mot olaglig handel. I Nystad krävde stadsfullmäktige 1885 att stadens magistrat skulle ta till alla medel som finsk lagstiftning möjliggjorde för att hindra "judars, tatarers och andra personers mångleri".⁶¹ Liknande klagomål framfördes på ett flertal orter, till exempel i Åbo, Ekenäs och Kemi, och i samtliga framhöll man att utifrån kommande försäljare fick en orättvis konkurrensfördel i förhållande till lokala köpmän som betalat höga avgifter för sin rätt att idka näring.⁶² En särskilt utdragen konflikt uppstod i Kotka, där köpmännen i slutet av 1880-talet och början av 1890-talet upprepade gånger kritiserade stadsfiskalen som – till skillnad från sin kollega i grannstaden Fredrikshamn – "vägrat" ingripa i tatarernas olaga handel.⁶³ Det sistnämnda exemplet belyser den tidigare nämnda inkonsekvensen i tillämpningen av lagar och reglering, som i det aktuella fallet skilde sig åt i två grannstäder.

Tidigare forskning har visat att det är vanligt att lokala köpmän motarbetar nya handelsidkande grupper som anländer till en ort, eftersom de uppfattas som ett hot mot den etablerade handeln. Redan efter 1809 hade

finländska köpmän reagerat när marketentare från Ryssland, som försåg den ryska armén med förnödenheter, utvidgade sin handel och började köpslå också med civila kunder. Liknande reaktioner förekom på 1880-talet i bland annat Åbo, där köpmän protesterade mot att stadens myndigheter beviljat judar rätt att öppna affärsrörelse och saluföra varor som de enligt köpmännen saknade rätt att handla med. På motsvarande sätt reagerade köpmän i Sverige och Norge när östjudiska migranter på 1860-talet började idka gårdfarihandel i en omfattning som köpmännen såg som ett hot mot sin egen handelsrörelse.⁶⁴

Den motstridiga regleringen och dess varierande tillämpning gjorde judiska och tatariska försäljares ställning på marknadsplatserna osäker. En intressant fråga är i vilken mån försäljarna själva var medvetna om sina rättigheter och i vilken mån de tog medvetna risker, i vetskap om att myndigheterna tenderade att se mellan fingrarna på olaga handel. Tidningskällorna ger inte svar på frågan, men klart är att snårigheten samtidigt erbjöd försäljarna möjlighet att ta medvetna risker och på flera nivåer utmana formella begränsningar, exempelvis genom att röra sig utan giltiga dokument, handla på otillåtna platser och tider eller saluföra olagliga varor.

ATT TA PLATS OCH HOTA PLATSEN

På torget i staden har ett antal tyg och mössor försäljande judar och tatarer uppslagit sina diskar, så att ena hälften av torget af dem upptages.⁶⁵

Detta citat från 1898 är ett exempel på hur pressen skildrar den plats som judiska och tatariska försäljare upptar på marknadsplatsen – i det här fallet ”ena hälften av torget” i Ekenäs. En korrespondent från Åbo uppger i sin tur 1888 att ryska, tatariska och judiska försäljare var placerade mitt på torget som deras försäljningsstånd ”till stor del” upptog, medan det från Borgå 1889 rapporteras att försäljningsstånden på torget bestod av flera rader och att ”judar och tatarer upptaga en hel rad för sig”.⁶⁶ Andra sätt att uttrycka hur judiska och tatariska försäljare intog plats på torg och marknader var att nämna att det ”funnos judar och tatarer till öfverflöd”⁶⁷ eller att de stod för ”största delen” av de varor som torgfördes.⁶⁸ I vissa sammanhang framhöll skribenter explicit att utifrån kommande försäljare tog för mycket plats, som i Borgå där en korrespondent 1884 ondgjorde sig över mängden ”judar och tatarer, positivspelare och akrobater, som med sina tält och stånd *inkräktade* på utrymmet”.⁶⁹

Eino Jutikkala visar i Åbo stads historia att stadens myndigheter i slutet av 1800-talet aktivt försökte skärpa kontrollen över handeln, vilket tog sig uttryck i en strängare reglering av de platser där olika typer av handel

fick äga rum.⁷⁰ Handeln kontrollerades även genom marknadstaxor som fastställde den avgift som försäljarna skulle avlägga för rätten att handla med en viss vara på en specifik plats. Prislister över taxorna publicerades i lokaltidningarna inför marknaderna.⁷¹ Platsen var begränsad och samtidigt avgörande för en framgångsrik försäljning, och för att hävda sig i konkurrensen var det viktigt för försäljarna att komma över en så bra plats som möjligt. I detta sammanhang framhålls tatarernas och judarnas framfusighet. När platserna fördelades inför höstmarknaden i Ekenäs 1893 nämner en korrespondent att samtliga försäljare ”sträfvade efter att få bästa platsen”, och att tatarerna i den kamp som följde utmärkte sig som ”bråkigast”.⁷²

Där myndigheterna eftersträvade att kontrollera platsen genom formell reglering kunde försäljarna utmana denna för att skapa ett eget informellt rum på marknadsplatsen. Detta kunde i praktiken gå till som exempelvis i Helsingfors 1886, där några tatariska försäljare uppgavs ha betalat två mark för rätten att sälja korgvaror från ett litet bord. I pressen anklagades de dock för att vägra hålla sig till den begränsade plats som de hade betalat för. I stället ”inkräftade” de på ett område som motsvarade två hela försäljningsstånd för vilken gängse avgift skulle ha varit 20–30 mark. Med andra ord hade de utnyttjat ett rum som till ytan var tio gånger större än den plats de betalat för. På torget i Forssa 1897 sades tatariska försäljare i sin tur ha ”erövrat” all plats så att de lokala försäljarna knappt hade något utrymme alls att visa upp sina varor för kunderna.⁷³ I andra liknande artiklar skildras också tatarer som vägrade hålla sig till den plats som de hade betalat för utan i stället ”under vandring bland marknadspubliken” aktivt närmade sig presumtiva kunder.⁷⁴

Försäljarna kunde även utmana platsens begränsningar genom att saluföra sina varor utanför själva marknadsområdet: inne i staden på gator och i privata hem, eller utanför stadsgränsen på väg till eller från marknaden. Ainur Elmgrén framhåller i en studie av de tatariska gårdfarihandlarna som visuell stereotyp att dessa i skildringarna tenderar att befinna sig på fel ställe vid fel tid, alltid med syfte att saluföra sina produkter.⁷⁵ Detta är ett mönster som träder fram också i de källor som jag har studerat. Ibland är det platsen som är fel, som när en tatar tar sig in i ett bönehus i Forssa. Ibland är däremot tiden opassande, som när han stör helgfriden genom att knacka dörr på söndagar.⁷⁶ Ett särskilt utmärkande drag är att judiska och tatariska försäljare anklagas för att överskrida gränsen mellan det offentliga och privata rummet genom att ta sig in i människors hem. Särskilt ofta sker detta på 1890-talet, då lokaltidningarna i bland annat Åbo upprepade gånger anklagar ”tatariske småkrämare” för att ”halvt med våld” tränga sig in i privata bostäder.⁷⁷ I anknytning till detta införde stadens myndigheter tidvis annonser i lokaltidningarna som påminde stadsborna om att de

under inga omständigheter fick släppa in försäljarna i sina hem. I annonserna underströks även att den enda plats där tatarer enligt polisordningen fick handla var salutorget, och detta endast på officiella marknadsdagar.⁷⁸

Att myndigheternas kontroll skärptes särskilt på 1890-talet förklaras delvis av att marknadsplatsen som helhet då tidvis förvandlades till ett potentiellt farligt rum. Under detta årtionde väckte återkommande koleraepidemier i Ryssland oro för att smittan skulle spridas till Finland. Marknaderna, som sammanförde folk från vitt skilda regioner, uppfattades i detta avseende som en särskild risk. I offentligheten associerades risken framför allt med försäljare från Ryssland som hämtade en del av sina handelsvaror österifrån. Många, såsom tatarerna, rörde sig även själva mellan Finland och Ryssland. En av de första åtgärder som storfurstendömet myndigheter vidtog för att förhindra smittspridning, när 1890-talets första stora koleraepidemi i Ryssland bröt ut 1892, var att inställa eller begränsa marknader.⁷⁹ Smittorisken förvandlade marknaden till ett hotfullt rum som både konkret och retoriskt måste försvaras mot faror österifrån. Som en korrespondent i Åbotidningen *Aura* uttryckte saken inför höstmarknaden 1892 måste "österländska" försäljare hindras från att "översvämma" staden.⁸⁰

Koleran påverkade skildringarna av judiska och tatariska försäljare negativt. Eftersom spridningen av sjukdomen associerades med dålig hygien kom även försäljarna och deras varor att kopplas samman med föreställningar om bristande renlighet.⁸¹ Smuts – verklig eller inbillad – var något som typiskt associerades med "den andre" i slutet av 1800-talet och en hotbild som utnyttjades för att legitimera exkluderande praktiker och upprätthålla etniska klassdistinktioner.⁸² Utifrån kommande rörliga personer påtvingades en roll som syndabockar för spridningen av smittsamma sjukdomar, och under år då koleraepidemier förekom införde hälsovårdsnämnderna i flera finländska städer annonser i lokaltidningarna som uppmanade stadsborna att undvika kontakt med "främlingar, särskilt gård-farihandlare" österifrån.⁸³

De negativa reaktioner som koleraepidemierna aktualiserade projicerades generellt på försäljare från Ryssland, men tatarerna förefaller ha blivit särskilt misstänkliggjorda. En möjlig förklaring till detta är att deras hemorter låg nära de regioner i södra Ryssland varifrån koleraepidemierna vanligtvis spreds till resten av landet längs stora floder som Volga. Vid Volga ligger Nizjnij Novgorod, en av Rysslands viktigaste marknadsstäder, där även tatarerna införskaffade en del av de varor som de saluförde i Finland. Staden nämndes ofta i förteckningar över koleradrabbade orter i Ryssland, och 1892 rapporterades att myndigheterna på grund av kolerafaran hade inskränkt stadens marknad till en tredjedel.⁸⁴ Man kan således säga att tatarerna på grund av sin rörlighet kom att associeras med de rädslo-

Kolerabassängen vid Salutorget i Helsingfors under en fiskmarknad 1.10.1891. Foto: Carl Lundström. (Helsingfors stadsmuseum)

som typiskt projiceras på utifrån kommande människor i samband med epidemier. De kom i Finland att tillskrivas den skuld för potentiell spridning av kolerasmittan som man i Italien projicerade på judar och romer, bland britterna i Indien på den ”smutsiga” lokalbefolkningen och i USA på folk från Filippinerna.⁸⁵

”LOCK OCH POCK”: STEREOTYPA HANDELSPRAKTIKER

Men nu, vad är det nu för nöje, att komma in till staden och inte få sig så mycket som en kaffe-knorre en gång i vinterkylan? Nu utgöra marknaderna ingenting annat än lämpliga tillfällen för kringresande tatarer, judar och andra schackrare att lura hederligt folk. Man prutar och svär, [men] äfven om man också prutat bort hälften, finner man ganska snart, att man det oaktat betalt alldeles för mycket för en fullkomligt underhållig vara.⁸⁶

Detta citat, hämtat ur ett kåseri av signaturen Måns i *Wiborgs Nyheter* 1909, innehåller flera element som är typiska för skildringar av judars och tatarers handelspraktiker. Beskrivningen följer ett stereotypt mönster, där en ivrigt prutande försäljare lurar kunden att betala överpris för en värdelös

vara. Bryter man ner berättelsen i mindre beståndsdelar kan man urskilja ett handelsmöte som kännetecknas av lock, pock och prutande.

Lockandet tar sig i tidningarna uttryck i de verbala färdigheter och den övertalning som judiska och tatariska försäljare använder för att saluföra sina varor åt presumtiva kunder. Det verbala representeras av tatarernas "välsmorda" eller "listiga" tunga, eller av judiska försäljares förmåga att "prata omkull den klokaste karl". Även om en rock eller väst var alldeles för liten eller stor, lyckades säljaren övertyga köparen om att den skulle krympa eller töja lämpligt inom några dagar.⁸⁷ Försäljarna beskrivs också som skickliga när det gäller att måla upp den ljusaste framtid för kunden. I en artikel i marknadstidningen *Markkina-Matti* 1905 sägs en judisk försäljare övertyga den kvinnliga kunden om att hon kommer att "förvandlas till en riktig ängel" och vara gift före nästa marknad, om hon bara köpte det utbudna klädesplagget.⁸⁸

Pocket i sin tur gör att judar och tatarer framställs som mera framfusiga och påflugna än andra försäljare. Tatarernas köpslående beskrivs som ett "egendomligt" och "minst sagt odrägligt" sätt att "påtvinga köparen waran". Förfaringssättet kännetecknas av en "efterhängsenhet, som verkligan kan kallas oförsämnd".⁸⁹ Samma inslag av trugande hittas i skildringar av judiska försäljare; till marknaden i Mariehamn 1892 hade få judar och tatarer infunnit sig, men en av judarna utmärkte sig som "en af de värsta att 'pracka' på folk sina waror".⁹⁰ Judiska försäljare påstås även antasta sina kunder fysiskt, som på en marknad i Borgå 1884 där en flicka från landet enligt en korrespondent "drogs af en judinna in i 'krambodan'" och med "lock och pock" lät sig övertalas att byta sitt hår mot "lite krimskrams".⁹¹

Framfusigheten kopplas också till marknadens ljudlandskap där judiska försäljare uppges sticka ut i den allmänt bullriga miljön. Från en marknad i Åbo 1882 rapporteras att judar är lätta att känna igen på grund av sin vana att "utskrika sina waror".⁹² Jag har inte hittat exempel på likadana skildringar av tatariska försäljare på finländska marknader, men en finländsk resande som vid samma tid besökte S:t Petersburg beskriver i nästan identiska ordalag hur "skrikande tatarer" hade hörts över marknadslarmet på stadens torg.⁹³

Den aggressiva framtoning som dominerar skildringarna av handeln avspeglas också i den praktik som allra starkast associeras med judiska och tatariska försäljare, nämligen prutandet. Antropologer beskriver prutandet som en praktik som bör betraktas som ett slags rollspel mellan köpare och kund, där parterna har lättare att hålla sig till sin roll ju mer "främmande" motparten är.⁹⁴ I finländsk press kopplades prutandet vanligen samman med försäljare från Ryssland; till exempel nämner en skribent i tidningen *Sanomia Turusta* 1874 att allmogen hade börjat anamma det "beklagliga

sättet att pruta” som rysk-karelska gårdfarihandlare hade introducerat.⁹⁵ Under 1800-talets sista årtionden börjar de problem som associeras med prutandet dock allt tydligare kopplas till judiska och tatariska försäljare, som uppges följa principen ”mycket prutas ej, hälften prutas genast”.⁹⁶

Också i samband med prutandet aktualiseras försäljarnas muntliga färdigheter, som i det sammanhanget framställs som en förmåga att vädja till kundens fåfänga och stolthet. En skribent i *Hufvudstadsbladet* 1886 skildrar exempelvis hur tatariska försäljare, i den händelse att en kund efter prutandet inte gick med på att köpa varan, ”tillåta sig helt fräcka att hånande kalla köparen för fattighjon, m.m. hwilket stundom kan ha den werkan att köparen af sårad fåfänga slänger pengarne åt handelsmannen och behåller waran”.⁹⁷ Detta sätt att framtvinga ett köp genom att håna associeras framför allt med tatarerna. Ett konkret exempel från Vasatrakten 1885 skildrar hur en tatarisk försäljare hade smädat en bonde från Övermalax för att vara fattig, vilket till den grad tärde på bondens stolthet att han drog fram en 20-marksedel som försäljaren snabbt snappade åt sig innan han försvann.⁹⁸

Försäljarna utmärkte sig således inte så mycket för prutandet i sig som för sina fräcka och godtyckliga metoder. Skribenter hävdar att judar och tatarer kunde begära tre- eller fyrdubbelt mer för varorna än de var beredda att sälja dem för, allt medan kunden som hade prutat bort hälften av utgångspriset trodde sig ha gjort en lyckad affär.⁹⁹ Det som gjorde judiska och tatariska försäljares prackande och prutande problematiskt var således i första hand att finländska kunder saknade erfarenhet av att handla med dem, vilket medförde att en kund som inte var ”inkommen i prutningssystemet” löpte risk att bli lurad.¹⁰⁰ Skildringar av kunder som blir lurade är typiska för marknadsberättelser, men när folk handlade med judar och tatarer framställde pressen risken som förhöjd till den grad att man började tala om bedrägeri. I tidningarna skildras pejorativt hur tatarer och judar med bedrägliga metoder hade ”narrat” kunder, omvänt hur kunder hade blivit ”lurade rätt bastant”.¹⁰¹ Försäljarna däremot överförde ansvaret på köparen. En insändare i tidningen *Kotka* 1885, där en anonym skribent 1885 träder fram som språkrör för tatarerna, förmedlar deras egen syn på prutandet: ”ty om oss [tatarerna] weta ju alla på förhand att man alltid skall pruta bort en mycket stor del af det, wi säga. Skulle någon det oaktadt taga oss på orden och låta lura sig, så twå wi våra händer.”¹⁰²

Den pejorativa retoriken återkommer i beskrivningar av varorna, där de produkter som judiska och tatariska försäljare köpslår med ofta nämns under en gemensam rubrik. Oftast uppges judar och tatarer sälja skinnvaror och pälsverk, dukar och duktyger samt begagnade och nya kläder. Övriga mindre varor nämns i regel under paraplybegrepp som ”allehanda

kram”, ”diverse annat” eller – för att understryka det utifrån kommande – ”utländskt kram”.¹⁰³ En annan gemensam nämnare är att de varor judiska och tatariska försäljare sålde utan undantag tillskrivs dålig kvalitet, vilket uttrycks med hjälp av formuleringar av typen ”underhålligt kram”, ”kläder av sämsta kvalité”, ”dåligt pälsvärk” eller ”förlegade varor”.¹⁰⁴ Ibland uppges varorna även vara ”falska”. Särskilt tatarerna anklagas upprepade gånger för att saluföra produkter som inte är vad de utger dem för att vara; ett ”äktat sibiriskt skinn” visade sig vid närmare granskning vara ett värde- löst färgat harskinn.¹⁰⁵ Den här typen av beskrivningar följer ett starkt stereotypat mönster som generellt har kopplats framför allt till varor som judar salufört.¹⁰⁶

Kritiken i tidningsspalterna riktade sig inte enbart mot försäljarna utan också mot de personer som köpte varor av judar och tatarer. Kunderna, kollektivt benämnda bland annat ”en och annan bonde”, ”fattigt folk från landet” eller ”enfaldigt folk”,¹⁰⁷ framställs generellt som oerfarna, naiva och lättlurade. I *Åbo Underrättelser* förargas en skribent 1896 över att en ”godtrogen allmänhet” alltför enkelt föll offer för tatarernas ”övertalningsförmåga samt varornas skenbart dugliga utseende och billiga pris”.¹⁰⁸ Kritik riktas också mot kundernas köplystenhet, liksom i en skildring av hur en ”nyfiken folkhop” välkomnar en kringvandrande tatar som anländer till byn.¹⁰⁹ När det gäller kvinnliga köpare understryks särskilt deras fåfänga, eller hur ”landsbygdsflickorna” med ”lystna ögon” åtrår tatariska försäljares utbud av kläder.¹¹⁰

Pressens skildringar av judiska och tatariska försäljares varor och praktiker är så starkt präglade av stereotypa föreställningar om etnifierad handel att man svårigen kan dra långtgående slutsatser kring hur handelsutbytet gick till i verkligheten. Stereotypierna verkar på flera olika nivåer. De avspeglar dels den allmänt nedsättande syn på småhandel, dels de negativa attityder till de lägre samhällsklassernas konsumtion som konsumtionshistorisk forskning har uppmärksammat.¹¹¹ Tydligt närvarande är därtill stereotypa föreställningar om etnifierad handel, särskilt den pejorativa syn på judiska handelsmän som har varit stark inom den kristna kultursfären. I denna föreställningsvärld har köpslåendet snarare än som en uppgörelse mellan två jämlika parter framställts som ett möte där försäljaren ”förleder” kunden till köp genom att ”truga” sina dåliga varor på denne. De negativa värderingar som kopplas till sådant köpslående avspeglas i att verksamheten inte har betraktats som egentlig handel utan i stället beskrivits med verb som ”driva geschäft” eller ”schackra”, vilka associeras med antisemitiska stereotyper.¹¹² Även om finländarna kom i kontakt med judiska försäljare först i slutet av 1800-talet var föreställningen om den judiska handelsmannens ”bedräglighet” bekant från en religiös och kulturell kontext.¹¹³

De tatariska försäljare som uppenbarade sig samtidigt som judarna var sannolikt mindre bekanta i Finland, men deras handelspraktiker placeras i pressen i stort sett identiskt in i samma stereotyp som judarnas. Detta avspeglas också i att orden ”geschäfte” och ”schackra” även började användas för att beteckna tatarernas handel. Tidningarna skriver om marknader som besöks ”ymnigt af *schackrande* ryssar, tatarer och judar”¹¹⁴, omtalar tatarerna som ”geschäftsmän” och varnar lokala kunder för att bli lurade av diverse ”österlänningar” som ”driva geschäft” runtom i landet.¹¹⁵

Den finländska småhandelns särdrag illustreras också av russicismen ”pradaja”, som under 1800-talet etablerades i språkbruket. Ordet är härlett från ryskans *prodavat* (продавать; продать), men fick i Finland en konnotation som ligger nära de värderingar som begreppen *geschäfte* och *schackra* inbegriper. Enligt en tidningsartikel från 1865 var ”pradajeri” något som kännetecknade en person som ”i sin handel och wandel ej uppför sig ärligt, skickeligt och som sig bör”.¹¹⁶ Som personbeteckning användes ordet i början av 1800-talet framför allt i den feminina formen ”pradajerska”, då med syftning på mellanhänder som köpte upp matvaror som de sålde vidare till dyrare pris.¹¹⁷ Under 1800-talets sista årtionden förekommer ordet också i den maskulina formen ”pradajare” som allmänt betecknade ryska handelsmän, men tidvis även specifikt judar och tatarer; i en tidningsartikel nämns att höstmarknaden i Tammerfors 1882 besökts av en stor mängd ”tatariska och judiska pradajare”¹¹⁸, och inför höstmarknaden i Ekenäs 1896 kritiserar en skribent i *Vestra Nyland* stadens myndigheter som tillåtit ”judar, tatarer och andra pradajare” att handla på en marknad som förlorat sin ekonomiska betydelse.¹¹⁹

I pressen framställdes således judiska och tatariska försäljares handelsmetoder som annorlunda än de praktiker finländska konsumenter var vana vid. Detta ansågs medföra en risk för att kunderna skulle bli lurade, men en del skribenter uttrycker också en rädsla för att nykomlingarna skulle ha menligt inflytande på den lokala handeln. Oron bör betraktas mot bakgrund av att utifrån kommande handelsmän alltid äger potential att utmana invanda sociala relationer och praktiker i de stationära samhällen som de besöker, något som bland andra Laurence Fontaine framhållit.¹²⁰ En skribent i *Nya Pressen* konstaterade 1886 att finländarna redan hunnit vänja sig vid judiska och tatariska försäljares ”bottenärliga ’affärspprinciper’” och inte längre lät sig luras så lätt.¹²¹ En annan skribent varnade å sin sida följande år för att finländska näringsidkare hade tagit intryck av judiska och tatariska försäljares praktiker. Påståendet baserades på att några inhemska försäljare, förvisso utan nämnvärda framgångar, på en marknad i Forssa hade försökt kopiera tatarernas sätt att ”ställa in sig hos” kunderna.¹²²

I det här kapitlet har jag studerat hur finländsk press i slutet av 1800-talet skildrade judiska och tatariska försäljare på storfurstendömet's marknader. Jag har utifrån begreppen plats och praktiker analyserat hur försäljarnas närvaro på marknaderna blir synlig, hur deras handelsverksamhet skildras i förhållande till den formella regleringen samt hur deras användning av plats, handelspraktiker och interaktion med kunderna beskrivs.

På marknaderna mötte det stationära samhället utifrån kommande försäljare. När judar och tatarer på 1870-talet uppenbarade sig på marknadsarenan kompletterade de en redan existerande etnisk mångfald inom småhandeln i Finland. Som nykomlingar väckte de också nyfikenhet, samtidigt som de i pressen från början framställdes som "främmande" och associerades med potentiella problem. Trots att de till antalet var relativt få, drog judiska och tatariska försäljare till sig marknadskorrespondenters uppmärksamhet på grund av att de till utseende, klädsel, språk och andra yttre kännetecken skilde sig från de inhemska marknadsbesökarna. Försäljarna uppmärksammades också när det uppstod förvecklingar kring deras rätt att idka handel, vilket delvis förklaras av den snåriga och ibland motsägelsefulla reglering som omgärdade småhandeln. Särskilt de etablerade lokala näringsidkarna, som betraktade nykomlingarna som ett potentiellt hot, motarbetade dem tidvis kollektivt.

Skildringar av judiska och tatariska försäljare följer ett så stereotypt mönster att man svårigen kan dra slutsatser kring hur handeln gick till i verkligheten. I pressen framträder den typiska försäljaren som en person som med framfusiga och bedrägliga försäljningsmetoder trugar värdelösa produkter av dålig kvalitet på oerfarna och godtrogna kunder. Bilden faller tillbaka på en antisemitisk föreställningsvärld som i den finländska kontexten i stort sett identiskt projicerades på både judiska och tatariska försäljare. Judar och tatarer utmärkte sig i skildringarna även genom sin användning av plats genom att handla på platser där handel var förbjuden eller utanför marknadsterminerna utmanade försäljarna de formella begränsningarna och skapade sig ett eget rum på marknadsarenan. De judiska försäljarna, vars rörlighet inom Finland delvis var begränsad, utmanade reglerna medvetet redan genom att resa till marknader utanför sina bosättningsorter.

Trots att finländsk press skildrar judiska och tatariska försäljare i stort sett identiskt uppvisar beskrivningarna också skillnader som förklaras av olika härkomst och rörelsemönster. Judarna, som var före detta ryska soldater, var bosatta i Finland med sina familjer. Även judiska kvinnor handlade på marknader och torg, medan de tatariska försäljarna uteslutande var män. Tatarerna var i sin tur rörligare än judarna. De reste, förutom inom

storfurstendömet, även mellan Finland och sin hemregion nära den stora ryska marknadsstaden Nizjnij Novgorod vid floden Volga. Denna region var på 1890-talet och i början av 1900-talet upprepade gånger drabbad av koleraepidemier, vilket bidrog till att specifikt tatariska handelsmän kom att associeras med risken för att smittan skulle spridas med dem och deras varor. I detta sammanhang blev skildringarna av tatarerna särskilt negativa och myndigheterna i finländska städer uppmanade stadsborna att ta avstånd från dem.

Begreppen plats och praktiker erbjuder ett analytiskt verktyg för att placera in de relativt fåtaliga omnämnandena av judiska och tatariska marknadsförsäljare i finländsk press i ett bredare sammanhang. Även om skildringarna är stereotypa och inte ger tillgång till vare sig försäljarnas egen eller kunders röst, kan man med hjälp av begreppen belysa de möjligheter som försäljarna hade att utmana den formella regleringen och de rumsliga begränsningarna på marknadsarenan. Därmed bidrar en analys av hur judiska och tatariska försäljare skildras med ny kunskap om de försörjningsmöjligheter som grupperna hade under sin tidiga närvaro i Finland. Därtill synliggör analysen den etniska mångfalden på storfurstendömet marknadsplatser och blottlägger de föreställningar som omgärdade den etnifierade småhandeln i det sena 1800-talets finländska offentlighet.

NOTER

- 1 Johanna Wassholm & Anna Sundelin, ”Småskalig handel på glidande skalor. Försörjning och konsumtion i Finland 1800–1940” (2018), s. 191–195.
- 2 Marjaana Hakala, ”Helsingin venäläiset kauppiat ja muut elinkeinonharjoittajat vuosina 1809–1840” (2002), s. 26–33; Antti Häkkinen, ”Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisössä” (2005), s. 249; Matti Klinge, ”Venäläisyydestä Suomessa” (1984), s. 14–15.
- 3 Laurence Fontaine, *History of Pedlars in Europe* (1996), s. 5. Om handel som kulturmöte, se Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History* (1984), s. 1; Göran Rosander, *Gårdfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform* (1980), s. 9.
- 4 Laura Katarina Ekholm, ”Jews, Second-Hand Trade and Upward Economic Mobility: Introducing the Ready-to-Wear Business in Industrializing Helsinki, 1880–1930 (2019); Johanna Wassholm, ”Handel i marginalen. Den judiska småhandeln och lokalsamhället i Åbo i slutet av 1800-talet” (2017).
- 5 Enligt Antero Leitzinger kom en del också från guvernementen Kazan och Simbirk. Antero Leitzinger, *Suomen tataarit. Vuosina 1868–1944 muodostuneen muslimiyhteisön menestystarina* (2006), s. 86, 91. *Åbo Tidning* (23.9.1885) nämner att tatarer som besökt Åbo sagt sig komma från guvernementen Saratov och Moskva. Om tatarer i ryska armén, se Harry Halén, ”De ryska muslimsoldaterna som den finländska tatarminoritetens förtrupp” (2016), s. 151–175.
- 6 Johanna Wassholm, ”Liikkuva kauppa ja kulttuurien kohtaaminen. Tataarien kulkua ja markkinakauppa Suomessa vuosina 1870–1920” (2018).
- 7 Muazzez Baibulat, *Tampereen Islamilainen Seurakunta. Juuret ja historia* (2004), s. 14.
- 8 Frank Trentmann, ”Multiple Spaces of Consumption: Some Historical Perspectives” (2010), s. 50.
- 9 Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (1984); Leila Koivunen & Taina Syrjämaa, ”Tekijöiden ja yleisöjen valta näyttelyissä. Antonio Gramscin ja Michel de Certeau:n teorian epävirallisen vallan tutkimuksessa” (2011).
- 10 *Savonlinna* 23.3.1877; *Hämläinen* 30.9.1882; *Markkina-Matti* 1905; *Kurre* 30.3.1872.
- 11 *Kotka* 25.7.1885. På finska exempelvis ”tatarilaisvenäläisiä pussikauppiaita” (*Aura* 15.9.1883) eller mera specifikt ”Wenäjän alamaiset, uskonnoltaan muhametilaisia ja kansallisuudeltaan tatarilaisia” (*Aura* 4.8.1883).
- 12 Jfr Wassholm, ”Handel i marginalen”, s. 597.
- 13 Laura Stark, *The Limits of Patriarchy. How Female Networks of Pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-Century Finnish-Language Press* (2011), s. 40–42.
- 14 Ekholm, ”Jews, Second-Hand Trade and Upward Economic Mobility”; Wassholm, ”Handel i marginalen”.
- 15 Wassholm, ”Liikkuva kauppa ja kulttuurien kohtaaminen”; Johanna Wassholm, ”Tatar Pedlars in the Grand Duchy of Finland in the Late Nineteenth Century” (2020); Ainur Elmgrén, ”Visual Stereotypes of Tatars in the Finnish Press from the 1890s to the 1910s” (2020).
- 16 Se t.ex. Harry Halén, ”Suomen tataarit” (1999), s. 316–317; Baibulat, *Tampereen Islamilainen Seurakunta*, s. 8, 14.
- 17 Se Miika Tervonen, ”Historiankirjoitus ja myytti yhden kulttuurin Suomesta” (2014), s. 137–162; Klinge, ”Venäläisyydestä Suomessa”, s. 14–15; Mats Wickström & Charlotta Wolff, ”Historiska perspektiv på mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finlands historia” (2016), s. 18.
- 18 John Brewer, ”Microhistory and the Histories of Everyday Life” (2010), s. 90.
- 19 *Åland* 2.10.1897.

- 20 Einar Holmberg, *När livet log. Barndoms- och ungdomsminnen från det Åbo som var* (1954), s. 165. En grupp med ursprung i det ryska riket som dock var närvarande i småhandeln i Sverige och Norge var de östjudar som migrerade till länderna från 1860-talet. Många av dessa migranter försörjde sig till en början på gårdfarihandel. Marta Gjernes, "Uldjoder, tøyjoder og klesjoder. Jødar i norsk varehandel 1851–1940" (2012); Per Hammarström, "Judar öfversvämma landet. Den judiska gårdfarihandeln i Kungl. Maj:ts befallningshavandes femårsberättelser 1865–1905" (2016).
- 21 Savonlinna 23.3.1877. Judar i S:t Michel nämns även 1880. *Helsingfors Dagblad* 25.3.1880.
- 22 De första omnämningarna jag har hittat av judiska försäljare på olika orter i kronologisk följd: S:t Michel (Savonlinna 23.3.1877); Fredrikshamn (*Åbo Posten* 22.10.1880); Tammerfors (*Tammerfors Aftonblad* 8.9.1882); Tavastehus (*Hämäläinen* 30.9.1882); Jyväskylä (*Tampere* 17.1.1883); Borgå (*Borgåbladet* 10.10.1883); Heinola (*Nya Pressen* 5.2.1885); Nystad (*Aura* 5.5.1885); Ekenäs (*Folkvännen* 12.10.1885); Björneborg (*Björneborgs Tidning* 13.10.1888); Lovisa (*Borgåbladet* 17.19.1888).
- 23 *Åbo Tidning* 5.10.1892; *Åbo Underrättelser* 12.5.1896; *Raumo* 26.9.1896.
- 24 *Åbo Posten* 22.10.1880; *Åbo Underrättelser* 12.5.1896; *Åland* 10.9.1901.
- 25 Enligt Seela började judar handla på torget i Åbo 1882. Jacob Seela, "Juutalaisia kaupustelijoita ja kauppiaita 1800-luvun Turussa" (2005), s. 11. Detta omnämns samma år t.ex. i *Åbo Underrättelser* (24.9.1882).
- 26 Halén, "Suomen tataarit", s. 317.
- 27 *Åbo Tidning* 23.9.1885.
- 28 *Hufvudstadsbladet* 5.10.1882; *Helsingfors* 3.10.1879. Jfr Elmgrén, "Visual Stereotypes", s. 27.
- 29 De första omnämningarna jag har hittat av tatariska försäljare på olika orter i kronologisk ordning: Helsingfors (*Helsingfors* 3.10.1879); Tammerfors (*Tammerfors Aftonblad* 8.9.1882); Tavastehus (*Åbo Underrättelser* 29.9.1882); Uleåborg (*Kaiku* 28.7.1883); Björneborg (*Satakunta* 12.9.1883); Åbo (*Tammerfors Aftonblad* 24.9.1883); Borgå (*Borgåbladet* 10.10.1883); Kotka (*Kotka* 1.12.1883); Mariehamn (*Åbo Tidning* 23.9.1885); Nystad (*Åbo Tidning* 23.9.1885); Raumo (*Aura* 2.10.1883); Björneborg (*Satakunta* 12.9.1883).
- 30 *Borgåbladet* 17.19.1888; *Ekenäs Notisblad* 20.9.1887; *Aura* 12.12.1888; *Norra Posten* 31.10.1888.
- 31 Leitzinger, *Suomen tataarit*, s. 86, 91; Halén, "Suomen tataarit", s. 317.
- 32 *Nya Pressen* 30.6.1883; även i *Folkvännen* 2.7.1883.
- 33 *Hufvudstadsbladet* 1.10.1886; *Björneborgs Tidning* 21.9.1899.
- 34 Eino Jutikkala, *Turun kaupungin historia 1856–1917. Ensimmäinen nide* (1957), s. 337; Riitta Hjerpe, *The Finnish Economy 1860–1985. Growth and Structural Change* (1989), s. 81–82; Halén, "Suomen tataarit" (1999), s. 317.
- 35 *Åbo Underrättelser* 24.9.1882.
- 36 *Tammerfors Aftonblad* 24.9.1883; *Åbo Underrättelser* 14.9.1887.
- 37 *Åbo Posten* 21.8.1883. *Åbo Underrättelser* 21.8.1883 nämner sju tatarer för samma fartyg (*Satakunta* 12.9.1883). I *Åbo Posten* (1.11.1883) nämns att tatarerna "Kalimullen, Kalilomoff och Josefets" var inkvarterade i gård nummer 17 på Trädgårdsgatan. Det första exemplet jag har hittat på tatarer på passagerarlistor är från juli 1882, då två tatarer uppges ha anlänt till Åbo med ångfartyget *Aura*. *Åbo Underrättelser* 21.7.1882.
- 38 *Aura* 2.10.1883; *Åbo Tidning* 29.9.1883.
- 39 *Åbo Underrättelser* 12.5.1896; *Kotka* 24.4.1886. För fler exempel, se *Ekenäs Notisblad* 11.10.1887 (judar); *Åbo Underrättelser* 26.9.1891 (tatarer); *Vestra Nyland* 13.10.1896 (tatarer).
- 40 *Borgåbladet* 8.1.1884; 7.10.1885. I en nästan identisk beskrivning uppger samma skribent 1883 att marknaden illustrerades av "hr Olsen och hans 'Ekvelibri' och tombolaspel, som borde förbjudas, samt judar och tatarer". *Borgåbladet* 10.10.1883.

- 41 *Hufvudstadsbladet* 14.10.1900; *Vestra Nyland* 28.1.1896. Om nöjesaspekten se även: *Ekenäs Notisblad* 11.10.1887 (judar); *Åbo Underrättelser* 4.10.1898; 28.9.1908.
- 42 Se t.ex. Ann-Catrin Östmans och Maren Jonassons kapitel i denna bok.
- 43 *Vestra Nyland* 11.10.1894.
- 44 *Lördagsqvällen* 4.2.1893.
- 45 *Helsingfors Dagblad* 25.3.1880.
- 46 Rita Bredefeldt, "De judiska minoriteterna i Sverige och Finland – olika men ändå lika" (2013), s. 62. I början av självständighetstiden bodde ca 1 000 tatarer i Finland. Sabira Ståhlberg, "Tatarerna – Finlands osynliga minoritet" (2012).
- 47 Jfr Gjernes, "Uldjøder, tøjjøder og klesjøder", s. 147; Wassholm, "Handel i marginalen", s. 596.
- 48 *Åbo Underrättelser* 20.1.1892; *Borgåbladet* 7.10.1909. Se även *Aura* 12.10.1888.
- 49 *Åbo Posten* 22.10.1880.
- 50 Se t.ex. Hanna Lindberg, "I händerna på arkangeliter, judar och andra schackrare? Debatten om gårdfarihandel på Finlands lantdag 1877–1878" (2018), s. 207–210; Danielle van den Heuvel, "Selling in the Shadows: Peddlers and Hawkers in Early Modern Europe" (2012).
- 51 Lindberg, "I händerna på arkangeliter, judar och andra schackrare".
- 52 Laura Ekholm, *Boundaries of an Urban Minority. The Helsinki Jewish Community from the End of Imperial Russia until the 1970s* (2013), s. 53. Cirkuläret specificerade bestämmelserna i 1869 års förordning.
- 53 Teija Petterberg-Möntti, "Vieraita Viipurin kaupungissa: saksalaiset ja juutalaiset" (2001), s. 86.
- 54 Seela, "Juutalaisia kaupustelijoina ja kauppiaina 1800-luvun Turussa", s. 11. Berättelser om marknadsresor i samfundets muntliga tradition är enligt Seela belägg för att judar reste till marknader.
- 55 Rita Bredefeldt, *Judiskt liv i Stockholm och Norden. Ekonomi, identitet och assimilering 1850–1930* (2008), s. 171.
- 56 *Åbo Posten* 22.10.1880.
- 57 *Turun Lehti* 20.9.1887; *Aura* 11.10.1889.
- 58 *Vestra Nyland* 26.5.1899.
- 59 Pekka Nevalainen, *Kulkukauppiasta kauppaneuvoksiin. Itäkarjalaisten liiketoimintaa Suomessa* (2016), s. 101–103, 108–114; Päiviö Tommila, *Suuri adressi* (1999), s. 245–256.
- 60 *Kaiku* 28.7.1883; även i *Aura* 4.8.1883. Se även: *Åbo Underrättelser* 13.4.1899 (Uleåborg); *Nya Pressen* 27.3.1899 (Vasa).
- 61 *Åbo Underrättelser* 3.5.1885; *Aura* 5.5.1885.
- 62 *Vestra Nyland* 23.9.1892; *Åbo Underrättelser* 10.12.1898; *Perä-Pohjolainen* 20.8.1898.
- 63 Wassholm, "Liikkuva kauppa ja kulttuurien kohtaaminen", s. 223–224.
- 64 Maare Paloheimo & Petri Karonen, "Raja taloudellisena mahdollisuutena. Venäläiset kauppiat Suomessa vuosina 1808–1820" (2016), s. 609–615; Aulis J. Alanen, *Suomen maakaupan historia* (1957), s. 128; Hammarström, "Judar öfversvämma landet", s. 28; Gjernes, "Uldjøder, tøjjøder og klesjøder", s. 146–147.
- 65 *Nya Pressen* 25.5.1898.
- 66 *Åbo Underrättelser* 19.9.1888. Även 1890 (*Åbo Underrättelser* 19.9.1890) nämns att judar och tatarer placerat sig mitt på torget. *Folkvännen* 8.10.1889.
- 67 *Nya Pressen* 5.2.1885.
- 68 *Borgåbladet* 7.10.1909.
- 69 *Borgåbladet* 8.1.1884. Min kursivering i citatet.
- 70 Jutikkala, *Turun kaupungin historia 1856–1917*, s. 334–336.
- 71 Se t.ex. *Ekenäs Tidning* 11.10.1893.
- 72 *Ekenäs Tidning* 11.10.1893.
- 73 *Hufvudstadsbladet* 1.10.1886; *Turun Lehti* 9.11.1897.

- 74 *Borgå Nya Tidning* 30.6.1893.
- 75 Elmgrén, "Visual Stereotypes", s. 33.
- 76 *Turun Lehti* 9.11.1897.
- 77 Se t.ex. *Åbo Underrättelser* 29.1.1872; 10.12.1896; *Turun Lehti* 25.8.1894.
- 78 *Åbo Underrättelser* 14.9.1892. I Tavastehus uppmanades stadsborna följande år att omedelbart meddela polisen om de observerade tatarer som idkade gårdfarihandel. *Hämäläinen* 23.9.1893; 27.9.1893.
- 79 Henry Nygård, *Bara ett ringa obehag? Avfall och renhållning i de finländska städernas profylaktiska strategier 1830–1930* (2004), s. 214–216.
- 80 *Aura* 11.9.1892. Hälsovårdsnämnden i Åbo hade detta år bett Medicinalstyrelsen an hålla om att senaten skulle dra in stadens höstmarknad men detta hade inte beaktats.
- 81 *Östra Finland* 7.9.1892; *Aura* 11.9.1892; *Turun Lehti* 25.8.1894; *Kotka* 28.2.1895.
- 82 Häkkinen, "Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen", s. 226–227; Adeline Masquelier, "Dirt, Undress, and Difference: An Introduction" (2005), s. 6–7.
- 83 Ekenäs: *Vestra Nyland* 3.10.1893; *Ekenäs Tidning* 7.10.1893; Åbo: *Åbo Underrättelser* 14.9.1892; Tavastehus: *Hämäläinen* 23.9.1893; 27.9.1893.
- 84 *Rauman Lehti* 17.08.1892.
- 85 J. N. Hayes, *Epidemics and Pandemics. Their Impacts on Human History* (2005), s. 349.
- 86 *Wiborgs Nyheter* 6.3.1909.
- 87 *Aura* 10.11.1885; 14.10.1887; *Wasa Tidning* 22.3.1885; *Åbo Underrättelser* 3.10.1893.
- 88 *Markkina-Matti* 1905. Finska originalet: "tekisi oikein enkelin".
- 89 *Kotka* 25.7.1885; *Hufvudstadsbladet* 1.10.1886. I *Åbo Underrättelser* (17.1.1900) nämns tatarer som med "halft våld" trugade sina varor på allmänheten.
- 90 *Åbo Underrättelser* 2.10.1892. Skribenten använder ordet "handelsmetoder".
- 91 *Borgåbladet* 26.1.1884. Se även Wassholm & Sundelin, "Det hänger på ett hår", s. 231.
- 92 *Åbo Underrättelser* 24.9.1882.
- 93 *Hufvudstadsbladet* 14.2.1883.
- 94 Clifford Geertz, *Peddlers and Princes. Social Development and Economic Change in Two Indonesian Towns* (1963), s. 32–33; Ekholm, *Boundaries of an Urban Minority*, s. 91.
- 95 *Sanomia Turusta* 11.9.1874. Om prutande i samband med rysk-karelsk gårdfarihandel, se Johanna Wassholm & Anna Sundelin, "Emotions, Trading Practices and Communication in Transnational Itinerant Trade: Encounters between 'Rucksack Russians' and their Customers in Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Finland" (2018), s. 141–142.
- 96 *Björneborgs Tidning* 13.10.1888. Principen avspeglas också i uttalanden som fastställer att det är vansinne att handla med en ryss eller en tatar utan att pruta, som t.ex. det finska "mieletön on se, joka wenäläiseltä tai tataarilaiselta jotakin tinkimättä ostaat!". *Turun Lehti* 22.9.1888. Jfr Leitzinger, *Suomen tataarit*, s. 91.
- 97 *Hufvudstadsbladet* 1.10.1886.
- 98 *Wasa Tidning* 22.3.1885.
- 99 *Kotka* 5.7.1885; *Aura* 12.10.1888. *Norra Posten* (31.10.1888) nämner att en person som inte kunde pruta betalade "tre- till fyradubbelt" pris för varorna, medan *Hufvudstadsbladet* (1.10.1886) nämner att överpriset kunde uppgå till "ca 80 %".
- 100 *Kotka* 25.7.1885.
- 101 *Aura* 4.8.1883; *Borgåbladet* 26.1.1884; *Nya Pressen* 30.6.1883; även i *Folkwännen* 2.7.1883.
- 102 *Kotka* 15.8.1885.
- 103 *Åbo Underrättelser* 16.1.1903; *Folkwännen* 12.10.1885; 17.10.1885; *Nystads Tidning* 5.2.1896; *Borgåbladet* 7.10.1909. Mera detaljerat om tatarernas varor, se Wassholm, "Liikkuva kauppa ja kulttuurien kohtaaminen", s. 220–221.

- 104 *Åbo Underrättelser* 17.1.1900; *Folkwännen* 12.10.1885; *Wiborgs Nyheter* 21.9.1908. För liknande skildringar på finska, se *Satakunta* 12.9.1883 ("kaikellaista romutavaraa"); *Aura* 12.10.1888 ("koreine, mutta epäkelvoinen romuineen"); 11.9.1892 ("ala-arvoista tavaraa").
- 105 *Åbo Underrättelser* 17.1.1900; *Turun Lehti* 15.9.1888.
- 106 Carl Henrik Carlsson, *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (2004), s. 131–142; Hammarström, "Judar öfversvämma landet", s. 38–41.
- 107 *Folkwännen* 2.7.1883; *Borgåbladet* 26.1.1884; *Turun Lehti* 20.9.1887; 15.9.1888; *Wiborgs Nyheter* 21.9.1908; 6.3.1909.
- 108 *Åbo Underrättelser* 10.12.1896.
- 109 *Aura* 12.10.1888.
- 110 *Aura* 14.10.1887.
- 111 Se t.ex. Ian Mitchell, *Tradition and Innovation in English Retailing, 1700 to 1850. Narratives of consumption* (2016), s. 62–63.
- 112 Hammarström, "Judar öfversvämma landet", s. 38–42.
- 113 Tidigare forskning visar att antisemitiska stereotyper förekommit också i samhällen där judar inte varit bosatta. I sådana situationer har stereotypierna projicerats på icke-judiska grupper som handhaft funktioner som annars varit förbehållna judar. Se t.ex. Jacob Melish, "Antisemitism in a City Without Jews: Crime, Print and a Used-Clothes Dealer in Early Modern Paris" (2016).
- 114 *Tammerfors Aftonblad* 10.9.1886.
- 115 *Folkwännen* 2.7.1883. Tatarer som omnämns i koppling till *geschäft*: *Folkwännen* 12.6.1891; *Helsingfors Aftonblad* 12.7.1893; *Östra Finland* 18.12.1896; *Tammerfors Nyheter* 14.4.1899.
- 116 *Hufvudstadsbladet* 13.1.1865.
- 117 Ordet introduceras i formen "pradajerska" i Heikki Paunonens bok om ord med ryskt ursprung i Helsingforsslangen. Heikki Paunonen, *Sloboa stadissa. Stadin slangin etymologiaa* (2016), s. 384–385.
- 118 *Tammerfors Aftonblad* 8.9.1882.
- 119 *Vestra Nyland* 28.1.1896.
- 120 Fontaine, *History of Pedlars in Europe*, s. 5.
- 121 *Nya Pressen* 30.6.1883; även i *Folkwännen* 2.7.1883.
- 122 *Aura* 14.10.1887.

Tidningar och tidskrifter

Aura
Björneborgs Tidning
Borgåbladet
Borgå Nya Tidning
Ekenäs Notisblad
Ekenäs Tidning
Folkvännen
Helsingfors
Helsingfors Aftonblad
Helsingfors Dagblad
Hufvudstadsbladet
Hämäläinen
Kaiku
Kotka
Kurre
Lördagsqvällen
Markkina-Matti
Norra Posten
Nya Pressen
Nystads Tidning
Perä-Pohjalainen
Rauman Lehti
Raumo
Sanomia Turusta
Satakunta
Savonlinna
Tammerfors Aftonblad
Tammerfors Nyheter
Tampere
Turun Lehti
Wasa Tidning
Vestra Nyland
Wiborgs Nyheter
Åbo Posten
Åbo Tidning
Åbo Underrättelser
Åland
Östra Finland

Litteratur

- Alanen, Aulis J., *Suomen maakaupan historia*, Helsinki: Kauppiaitten kustannus 1957.
- Baibulat, Muazzez, *Tampereen Islamilainen Seurakunta. Juuret ja historia*, Tampere: Tampereen islamilainen seurakunta 2004.
- Bredfeldt, Rita, *Judiskt liv i Stockholm och Norden. Ekonomi, identitet och assimilering 1850–1930*, Monografier utgivna av Stockholms stad 188, Stockholm: Stockholmia 2008.
- Bredfeldt, Rita, "De judiska minoriteterna i Sverige och Finland – olika men ändå lika", Lars M. Andersson & Carl Henrik Carlsson (red.), *Från sidensjalar till flyktmottagning. Judarna i Sverige – en minoritets historia*, Opuscula Historica Upsaliensia 50, Uppsala: Historiska institutionen vid Uppsala universitet 2013, s. 49–74.
- Brewer, John, "Microhistory and the Histories of Everyday Life", *Cultural and Social History* 7, 2010:1, s. 87–109.
- Carlsson, Carl Henrik, *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*, Studia Historica Upsaliensia 215, Uppsala: Uppsala universitet 2004.
- de Certeau, Michel, *The Practice of Everyday Life*, trans. Steven Rendall, Berkeley: University of California Press 1984.
- Curtin, Philip D., *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge: Cambridge Univ. Press 1984.
- Ekholm, Laura, *Boundaries of an Urban Minority. The Helsinki Jewish Community from the End of Imperial Russia until the 1970s*, Helsinki: Helsingin yliopisto 2013.
- Ekholm, Laura Katarina, "Jews, Second-Hand Trade and Upward Economic Mobility: Introducing the Ready-to-Wear Business in Industrializing Helsinki, 1880–1930", *Business History* 61, 2019:1, s. 73–92. <https://doi.org/10.1080/00076791.2018.1546694>.
- Elmgrén, Ainur, "Visual Stereotypes of Tatars in the Finnish Press from the 1890s to the 1910s", *Studia Orientalia Electronica* 8, 2020:2, s. 25–39. <https://doi.org/10.23993/store.82942>.
- Fontaine, Laurence, *History of Pedlars in Europe*, Cambridge: Polity Press 1996.
- Geertz, Clifford, *Peddlers and Princes. Social Development and Economic Change in Two Indonesian Towns*, Chicago: University of Chicago Press cop. 1963.
- Gjernes, Marta, "Uldjoder, tøjjoder og klesjoder. Jødar i norsk varehandel 1851–1940", *Heimen* 49, 2012, s. 146–162.
- Hakala, Marjaana, "Helsingin venäläiset kauppiat ja muut elinkeinonharjoittajat vuosina 1809–1840", Svante Konstantin Kuhlberg (toim.), *Venäläiset kauppiat Helsingin historiassa*, Helsinki: Helsingin venäläinen kauppiaasyhdistys 2002, s. 22–66.
- Halén, Harry, "Suomen tataarit", Markku Löytönen & Laura Kolbe (toim.), *Suomi. Maa, kansa, kulttuurit*, SKST 753, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1999, s. 315–352.
- Halén, Harry, "De ryska muslimsoldaterna som den finländska tatarminoritetens förtrupp", Mats Wickström & Charlotta Wolff (red.), *Mångkulturalitet och minoriteter i Finland under tre sekel*, SSL 803, Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland 2016, s. 151–175.
- Hammarström, Per, "'Judar öfversvämna landet'. Den judiska gårdfarihandeln i Kungl. Maj:ts befallningshavandes femårsberättelser 1865–1905", Erik Nydahl & Jonas Harvard (red.), *Den nya staten. Ideologi och samhällsförändring kring sekelskiftet 1900*, Lund: Nordic Academic Press 2016, s. 25–50.
- Hayes, J. N., *Epidemics and Pandemics. Their Impacts on Human History*, Santa Barbara CA: ABC-CLIO 2005.

- van den Heuvel, Danielle, "Selling in the Shadows: Peddlers and Hawkers in Early Modern Europe", Marcel van der Linden & Leo Lucassen (eds), *Working on labor. Essays in honor of Jan Lucassen*, Studies in Global Social History, Volume 9, Leiden: Brill 2012, s. 125–151.
- Hjerppe, Riitta, *The Finnish Economy 1860–1985. Growth and Structural Change*, Helsinki: Bank of Finland 1989.
- Holmberg, Einar, *När livet log. Barndoms- och ungdomsminnen från det Åbo som var*, Helsingfors: Söderström 1954.
- Häkkinen, Antti, "Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisössä", Antti Häkkinen, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Historiallinen Arkisto 120, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005, s. 225–262.
- Jutikkala, Eino, *Turun kaupungin historia 1856–1917. Ensimmäinen nide*, Turku 1957.
- Klinge, Matti, "Venäläisyydestä Suomessa", Pauli Kurkinen (toim.), *Venäläiset Suomessa 1809–1917*, Historiallinen Arkisto 83, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1984, s. 11–16.
- Koivunen, Leila & Taina Syrjämaa, "Tekijöiden ja yleisöjen valta näyttelyissä. Antonio Gramscin ja Michel de Certeaun teorialt epävirallisen vallan tutkimuksessa", Ilana Aalto, Laura Boxberg, Ulla Ijäs & Heli Paalumäki (toim.), *Vallan teorialt historian tutkimuksessa*, Turku: Turun historiallinen yhdistys 2011, s. 40–49.
- Leitzinger, Antero, "Tataarit Suomessa", Tuula Sakaranaho & Heikki Paasonen (toim.), *Muslimit Suomessa*, Helsinki: Helsinki University Press 1999.
- Leitzinger, Antero, *Suomen tataarit. Vuosina 1868–1944 muodostuneen muslimiyhteisön menestystarina*, Helsinki: East-West Books Helsinki 2006.
- Lindberg, Hanna, "I händerna på arkangeliter, judar och andra schackrare. Debatten om gårdfarihandel på Finlands lantdag 1877–1878", *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 205–230.
- Masquelier, Adeline, "Dirt, Undress, and Difference: An Introduction", Adeline Masquelier (ed.), *Dirt, Undress, and Difference: Critical Perspectives on the Body's Surface*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press 2005.
- Melish, Jacob, "Antisemitism in a City Without Jews: Crime, Print and a Used-Clothes Dealer in Early Modern Paris", *Cultural and Social History* 13, 2016:4, s. 451–466.
- Mitchell, Ian, *Tradition and Innovation in English Retailing, 1700 to 1850. Narratives of consumption*, Farnham, GB: Routledge 2016.
- Nevalainen, Pekka, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin. Itäkarjalaisten liiketoimintaa Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2016.
- Nygård, Henry, *Bara ett ringa obehag? Avfall och renhållning i de finländska städernas profylaktiska strategier 1830–1930*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2004.
- Paloheimo, Maare & Petri Karonen, "Raja taloudellisena mahdollisuutena. Venäläiset kauppiat Suomessa vuosina 1808–1820", *Lähde. Historiatieteellinen aikakauskirja* 2016.
- Paunonen, Heikki, *Sloboa stadissa: stadin slangin etymologia*, Jyväskylä: Docendo 2016.
- Petterberg-Möntti, Teija, "'Vieraita' Viipurin kaupungissa: saksalaiset ja juutalaiset", *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita* 13, Helsinki: VSKS 2001, s. 78–90.
- Rosander, Göran, *Gårdfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform*, Stockholm: LTs förlag 1980.
- Seela, Jacob, "Juutalaisia kaupustelijoita ja kauppiaita 1800-luvun Turussa", *Hakehila*, 2005:2, s. 8–12.

- Stark, Laura, *The Limits of Patriarchy. How Female Networks of Pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-Century Finnish Language Press*, Studia Fennica Ethnologica 13, Helsinki: Finnish Literature Society 2011.
- Ståhlberg, Sabira, ”Tatarerna – Finlands osynliga minoritet”. <http://magma.fi/post/2012/5/30/tatarerna-finlands-osynliga-minoritet>. Hämtad 27.8.2020.
- Tervonen, Miika, ”Historiankirjoitus ja myytti yhden kulttuurin Suomesta”, Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Historiallinen Arkisto 142, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 137–162.
- Tommila, Päiviö, *Suuri adressi*, Porvoo: WSOY 1999.
- Trentmann, Frank, ”Multiple Spaces of Consumption: Some Historical Perspectives”, Michael K. Goodman, David Goodman & Michael Redclift (eds.), *Consuming Spaces. Placing Consumption in Perspective*, Farnham: Ashgate Publishing 2010, s. 41–56.
- Wassholm, Johanna, ”Handel i marginalen. Den judiska småhandeln och lokalsamhället i Åbo i slutet av 1800-talet”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:4, s. 589–617.
- Wassholm, Johanna, ”Liikkuva kauppa ja kulttuurien kohtaaminen. Tataarien kulku ja markkinakauppa Suomessa vuosina 1870–1920”, Marko Lamberg, Ulla Piela & Hanna Snellman (toim.), *Satunnaisesti Suomessa*, Kalevalaseuran vuosikirja 97, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018, s. 215–232.
- Wassholm, Johanna, ”Tatar Pedlars in the Grand Duchy of Finland in the Late Nineteenth Century”, *Studia Orientalia Electronica* 8, 2020:2, 8–24. <https://doi.org/10.23993/store.83460>.
- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, ”Emotions, Trading Practices and Communication in Transnational Itinerant Trade: Encounters Between ’Rucksack Russians’ and their Customers in Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Finland”, *Scandinavian Economic History Review* 66, 2018:2, s. 132–152. <https://doi.org/10.1080/03585522.2018.1466725>.
- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, ”Småskalig handel på glidande skalor. Försörjning och konsumtion i Finland 1800–1940”, *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 191–204.
- Wickström, Mats & Charlotta Wolff, ”Historiska perspektiv på mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finlands historia”, Mats Wickström & Charlotta Wolff (red.), *Mångkulturalitet och minoriteter i Finland under tre sekel*, SSLS 803, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2016, s. 7–26.

FÖRESTÄLLNINGAR, PLATSER OCH RUM

Två afroamerikanska marknadsartisters vistelse i Finland 1881–1883

TVÅ AFROAMERIKANSKA KVINNOR, Alice Raffén (eller Ruffén) och Katie Stewart (alias Ketty Jansson), anlände till Finland i februari 1881 och lämnade landet i maj 1883. De hade kommit till Norden 1874 och uppträtt i Danmark, Sverige och Norge innan de via Sverige tog sig till Finland. Antingen rundade de Bottenviken eller så tog de isvägen över Kvarken¹ för att ta sig från Sverige till Vasa där de gav sina första föreställningar på finländsk mark. Under sin drygt tvååriga vistelse i Finland reste de runt i landet och uppträdde på marknader och torg, på hotell och restauranger, i tomma handelsbodar och tält, i samband med en travtävling och ett lantbruksmöte, på sammanlagt 24 identifierade orter, men sannolikt på minst dubbelt fler som inte lämnat spår i skriftliga källor. Sommaren 1882 stannade de tre veckor i Helsingfors, men i regel vistades de bara några dagar eller en vecka på en ort innan de reste vidare. Föreställningen utannonserades som en sång- och dansuppvisning där Katie och Alice uppträdde med sina "nationaldanser" och sjöng sina "nationalsånger". Utöver sång och dans finns det uppgifter om att det åtminstone tidvis ingått hornmusik och musik framförd på positiv i programmet och att Katie skulle ha uppträtt som eldslukare.² Till skillnad från andra perioder i deras artistliv förefaller det som om Katie och Alice reste omkring i Finland på egen hand utan en impresario eller förevisare.

I det här kapitlet undersöker jag fallet med de så kallade "bush-negrinnorna" Katie Stewart och Alice Raffén utifrån begreppet plats på olika nivåer. Genom en analys av platsen och rummet strävar jag efter att nå

de två artisternas praktiker – och genom praktikerna deras aktörskap. Jag granskar hur Katie och Alice tog i bruk olika geografiska platser och konkreta lokaler samt hur rummet manifesterades i deras marknadsföring och föreställningar. Som material för undersökningen har jag främst använt digitaliserade svensk- och finskspråkiga tidningar från Finland och i någon mån digitaliserade tidningar från Sverige, Danmark och Norge.³ Jag ser på hur plats och rum framträder i annonserna, på vilket sätt rumslighet konkretiseras i de narrativ som Katie och Alice valde att betona i sin marknadsföring och vilka motiv som kan ha legat bakom valet av föreställningsplatser och orter. Kapitlet tar avstamp i Michel de Certeaus tankar om hur rummet saknar platsens entydighet och stabilitet och påverkas av riktning, hastighet och tidsvariabler; rummet befinner sig i skärningspunkten av rörliga element.⁴ För att närmare studera interaktionen mellan publik och artister under själva föreställningen utnyttjar jag Roslyn Poignats begrepp *show-space*, ett kulturellt, kronotopiskt rum som fungerar som en förskjutningszon för artisterna och en spektakelplats för åskådarna.⁵

Till skillnad från bokens övriga kapitel handlar det här kapitlet inte om handel med materiella ting. Däremot står handeln med en immateriell vara, en sång- och dansföreställning som getts i samband med marknader och andra tillställningar där folk mötts för att handla och konsumera, i fokus. Platserna där folk samlades för att bedriva handel lockade inte bara säljande och köpande kvinnor och män; marknadsunderhållningen och de kringresande artisterna utgjorde en minst lika omistlig del av marknaden. Platsen, rummet och föreställningen ses här som sammanlänkade fenomen, där rummet är en plats som tagits i bruk för ett specifikt syfte, nämligen föreställningen. Jag kommer att granska följande aspekter av platsens och rummets betydelse: 1) narrativ om geografi och reaktioner på Katies och Alices påstådda geografiska ursprung (global nivå), 2) platser och evenemang där föreställningar gavs i Finland (nationell och regional nivå), 3) platser mellan föreställningarna (transportsträckor, färdmedel och logi samt praktiker och utmaningar i anslutning till dessa) och 4) den konkreta föreställningslokalen och artisternas och åskådarnas växelverkan i *show-space* (lokal nivå).

KATIES OCH ALICES GEOGRAFISKA URSPRUNG: DET FÖRÄNDERLIGA NARRATIVET

Den grundläggande orsaken till att publiken överhuvudtaget intresserade sig för Katies och Alices föreställning var deras exotiska utseende. Två svarta kvinnor, en moster och hennes systerdotter⁶, som reste runt i Norden drog omgivningens blickar till sig. Också svarta sjömän, som steg i land i hamnarna och vandrade längs städernas gator, väckte allmänhetens och särskilt

pojknas nyfikenhet och förundran, vilket *Sanomia Turusta* och *Rauman Lehti* rapporterade om precis före och efter Katies och Alices Finlandsvistelse.⁷ Det faktum att Katie och Alice reste runt i Finland och uppträdde utan en manlig impresario, väckte garanterat ännu mer nyfikenhet. Exakt hur de presenterade sig under själva föreställningarna är svårt att veta – sättet kan ha varierat från gång till gång och beroende på publik och föreställningsort. Men i det material som går att undersöka – tidningsannonserna – använde Katie och Alice en rad platsmarkörer om sitt geografiska ursprung, sannolikt i syfte att öka publikens intresse.

Inför sina första föreställningar i Vasa i slutet av februari 1881 annonserade Katie och Alice stort i den lokala pressen. Redan nu byggde de via annonserna upp ett narrativ om sitt geografiska ursprung, sitt förflutna och de livsöden de varit med om. De element som ingår hade med vissa variationer varit standardelement i deras annonsering redan under tidigare år då de reste runt i Danmark, Norge och Sverige.⁸ För den finländska publiken serverade man en berättelse om att den äldre av de två "Negerbushqvinnorna", "Ketty Jansson", det vill säga 27-åriga⁹ Katie hade varit "slafvinna i Syd-Afrika". Vidare hävdade man att "Ales Rofen", det vill säga Alice, var tio år och systerdotter till Katie. Deras föda "består mest af rått kött, ormar, gräshoppor och grodor".¹⁰ Under föreställningen skulle de "sjunga och dansa sina nationaldanser". Annonsen är undertecknad av "Ketty Jansson, Negrinna från Syd-Afrika".

Kom och se!
I Lindgrens restaurant
 förevisas söndagen den 27 febr. från kl. 6–10 e. m. tvenne
Negerbushqvinnor,
 som sjunga och dansa sina nationaldanser.
 Hvarje föreställning varar $\frac{1}{2}$ timme.
 Den ena, Ketty Jansson, är 27 år gammal och har varit slafvinna i Syd-Afrika; den andra heter Ales Rofen, 10 år gammal, och är systerdotter till den äldre.
 De förevisades föda består mest af rått kött, ormar, gräshoppor och grodor.
 Alla, både stora och små uppmanas komma och se dessa under.
 Jag vill göra ärade publicum uppmärksam på att vi, öfverallt hvar vi förevisats, hafva tillvunnit oss allmänhetens bifall och tillfredsställelse och att vi här önska detsamma.
 Entrée för herrar 1: 25, för damer 1 mark och för tjenstefolk och barn 50 p.ni.
 Förevisningar: söndag, tisdag, onsdag, torsdag, lördag, söndag.
 Högaktingsfullt
Ketty Jansson.
 Negrinna från Syd-Afrika.

Affischering på husväggar, portar och staket samt annonsering i tidningarna var de marknadsföringskanaler Katie och Alice använde för att nå ut med information om kommande föreställningar. (Wasabladet 26.2.1881)

Det är teoretiskt sett möjligt att Katie under de allra första åren av sitt liv varit slav: slaveriet i USA avskaffades som bekant först 1865. Exakt när Katie föddes är inte känt men jag har uppskattat att det var ungefär 1840–1850, eventuellt i Alabama eller i någon annan närbelägen sydstat i USA. Att Katie skulle ha varit slav i Syd-Afrika är däremot ytterst osannolikt, och påståendet är en medveten förvrängning från artisternas sida; ”Syd-Afrika” var mer exotiskt än ”Syd-Amerika”, med vilket man vid den här tiden ofta avsåg de nordamerikanska sydstaterna. Mellanledet ”-bush-” i ”Negerbushqvinnor” skulle kanske föra läsarnas och publikens tankar till ”buschmännen”, ursprungsbefolkningen i de södra delarna av Afrika, men beteckningen ”buschmän” användes i den finländska pressen vid ungefär samma tid också om aboriginer från Australien.¹¹ Det finns ingenting som tyder på att mat och ätande skulle ha ingått i programmet; orsaken till att den ovanliga kosten räknades upp är att den ingick i ett exotiseringsnarrativ som kom att bli en ledstjärna för hur Katie och Alice ville framstå för den finländska publiken.

Efter Vasa uppträdde Katie och Alice i Kalajoki, Uleåborg, Tammerfors och Tavastehus under våren och sommaren 1881. Därefter sökte de sig till det stora massevenemanget det året: det åttonde allmänna finska lantbruksmötet i Åbo i slutet av augusti.¹² För lantbruksmötesbesökarna och Åboborna valde Katie och Alice en ny strategi beträffande sitt geografiska ursprung. I annonserna uppges deras hemort vara ”Mobil-Alabama vid Mississippifloden” och Katie påstås ha varit ”slafvinna i Syd-Amerika”. Dieten får en något mer förfinad prägel: förutom färskt kött ingår nu även ostron, hummer och franskt bröd. Slavnarrativet finns med andra ord kvar i kombination med dietnarrativet, men vi ser en tydlig geografisk förskjutning i riktning från Afrika mot USA. Förutom dessa två narrativ kommer nu en kidnappningsberättelse in i bilden. Orsaken till att Katie och Alice överhuvudtaget befann sig i Norden och Finland uppges vara att de blivit lockade ”af en svensk kapten på ett segelfartyg öfver till Sverige, hvarifrån den äldre af oss rymde, medtagande den yngre”.¹³ En kidnappningsberättelse i kombination med en påstådd rymning hade varit en del av Katies och Alices marknadsföring redan 1875 då de reste runt i Sverige. Kaptenens nationalitet nämndes inte då, men det framkom att skeppet var amerikanskt och att Katie, som varit piga ombord, inte hade kunnat förlika sig med ”dervarande göromål, hvarför hon en afton, då kaptenen var i land, rymde från fartyget, medtagande den yngre”.¹⁴

Det har inte gått att belägga med säkerhet huruvida kidnappningsberättelsen grundar sig på faktiska händelser.¹⁵ I det här sammanhanget är det emellertid inte av central betydelse att utreda sanningshalten i kidnappnings- och rymningsberättelsen; det centrala är den bild av sig själva Katie

och Alice ville förmedla genom dessa berättelser. Den förslavade, frigivna och på nytt kuvade mörkhyade kvinnan flyr sitt tidigare liv, tar med sig den yngre och räddar därigenom båda ur kaptenens våld. De föränderliga narrativen tyder på att Katie och Alice själva inte ansåg det särskilt viktigt att hålla fast vid sin egentliga geografiska hemvist i marknadsföringen. Alabama var sannolikt närmare sanningen än Afrika. Viktigare var att saluföra föreställningarna och krydda narrativen med exotiska element som byggde på publikens föreställningar om Afrika, slaveri och "buschmän" samt presenterade en för finländska gommar motbjudande matordning. Påståendet om att de sjöng nationalsånger och dansade nationaldanser¹⁶ ger en intressant vinkling på det flytande narrativet om geografiskt ursprung. Tolkningen av vilken nation eller nationalitet Katie och Alice representerade lämnades åt åskådarna.

Sommaren 1882 tillbringade Katie och Alice tre framgångsrika veckor i Helsingfors. Föreställningar gavs oavbrutet. Katie och Alice uppgavs nu vara "Busch-negrinnor" och komma från "Mobil Alabama vid Mississippiflodens område". Nya element togs in i annonserna. Nu kommenterades hudfärg och hårets kvalitet: "Hudfärgen är mörk och håret svart och ulligt."¹⁷ Hudfärg och hårkvalitet hade också förekommit i annonser i Sverige alldeles i början av deras karriär.¹⁸ Slavnarrativet fanns kvar i Helsingfors, likaså dietnarrativet, men dieten hade delvis bytts ut mot en ännu mer exotisk. Förtäringen uppgavs bestå huvudsakligen av "färskt kött, fisk, ostron, grodor, ormar av kosugare-släkten och gräshoppor". Vidare talade man om att man uppträder med "vår stams nationaldanser" och påstod sig vara "de första qvinnor af denna folkstam som förevisas i Europa".¹⁹ Vilken folkstam det rörde sig om specificerades inte heller den här gången.

Hur reagerade publiken på narrativen om Katies och Alices geografiska ursprung? Många av de som bänkade sig och såg föreställningen ifrågasatte kanske inte Katies och Alices narrativ. Den anonyma skribenten, som i *Kaiku* berättade om sina intryck från marknaden i Kalajoki vårvintern 1881, såg inget märkligt eller motsägelsefullt i att Katie och Alice sade sig vara från Syd-Afrika, sjöng på engelska och dansade "zigenerskt":

[...] till slut kom jag till ett mer avlägset hus vid tjärtorget, på vars vägg det hängde ett stort tyg med en bild av två negresser och information om att de härstammade från Sydafrika, deras ålder osv. Nå, vad vidare! Jag gick för att se dem, förstås för att övertygas om bildens äkthet. När jag kom in fick jag se att det stämde, kvinnorna sjöng på engelska och dansade "zigenerskt", så såg det ut från den avlägsna plats där jag ställt mig.²⁰

Men det fanns också de som ställde sig mer kritiskt. I juli 1881 uppträdde Katie och Alice i Tammerfors. En av dem som såg föreställningen, signaturen Kalle Glader, konstaterar i sin reseberättelse ”En liten tripp till Finlands Manchester”:

Trefligt hade jag i alla fall på min resa, och fick till ett godt slut betrakta två negrinnor, genuina köpenhamnskor, hvilka wisade sig för pengar på ett wärdshus i Tammerfors. Jag tror dock icke att flertalet danskor skola wara smickrade af landsmannaskapet med dessa indiwyder, widriga i åminnelse.²¹

Signaturen hade av allt att döma själv haft möjlighet att se Katies och Alices föreställning, men han var inte imponerad. Intressant nog kallade han dem ”genuina köpenhamnskor”; han tvivlade med andra ord på deras autenticitet och misstänkte att de inte var från vare sig Syd-Afrika eller Syd-Amerika. I de annonser som Katie och Alice lät trycka i Tammerfortidningarna förekom även tidigare nämnda inkonsekvenser: Katie sägs ha varit slavinna i Syd-Afrika, men i slutet av samma annons påstår hon sig vara från Syd-Amerika.²² Även om Katie och Alice inte bokstavligt var ”genuina köpenhamnskor” är det ändå anmärkningsvärt att signaturen Kalle Glader, kanske i det språk de talade under föreställningen, kunde urskilja danska, norska eller skandinaviska drag som fick honom att dra denna slutsats. Kalle Gladers nedlåtande ord om artisterna, ”wisade sig för pengar” och ”widriga i åminnelse”, var helt i linje med andra omdömen om Katie och Alice som personer och om den verksamhet de bedrev.

Katie och Alice uppträdde i S:t Michel under höstmarknaden i september 1881. Tidningen *Pellervo* redogör för de mindre positiva sidorna av marknaden. Bland de uppräknade sakerna finns fylleri, stulna kläder och pengar, en häst som snubblade och dog på grund av ägarens vanvettiga sätt att rida den, antalet inburade i fyllecellen – och sist – Katies och Alices föreställning. Tidningen skriver:

Negresserna, som visade upp sig på marknaden och som många tyckte synd om och trodde var slavar, var kvinnor med pass från Sverige. Fritt och utan en förevisare vandrar de själva av egen vilja, samlar pengar åt sig genom att visa sitt utseende, klädda i utsmyckade kläder och spelande positiv. I deras liv torde det inte saknas odygd, eftersom vederbörande ordningsmakt i staden hade varit tvungen att lugna ner den överdrivna glädjen under föreställningen i tältet.²³

Här ser vi ett exempel på att slavnarrativet gått hem hos en del av åskådarna. Tidningen ville ändå rätta till denna uppfattning, som enligt den var felaktig. Katie och Alice var inte några stackars slavar som publiken skulle tycka synd om, utan passförsedda kvinnor från Sverige. Den bedrövliga

slavtillvaron, som annonserna och kanske också föreställningen förmedlade en bild av, kontrasteras mot svenska kvinnor som reser utomlands med pass. Skribenten tillskriver också Katie och Alice ett mycket tydligt aktörskap, när han påpekar att artisterna fritt, av egen vilja och utan en förevisare reste runt och förtjänade pengar på sitt utseende, klädda i granna kläder och spelande på ett positivt. De som övervakade ordningen i staden hade ändå blivit tvungna att ingripa då glädjen i föreställningstältet blivit för stor.

Katie och Alice uppträdde i Lappträsk hösten 1881, sannolikt vid samma tider som föreställningarna i närbelägna Lovisa ägde rum i mitten av november. Uppgifter om att Katie och Alice besökt Lappträsk framkommer först flera månader senare, i februari 1882, då *Hufvudstadsbladet* publicerade en korrespondentartikel från orten. Artikeln sammanfattar de viktigaste händelserna i Lappträsk år 1881: kyrkoherdevalet, frågan om ölförsäljning på landsbygden, vägunderhållet, samt avslutningsvis Katies och Alices besök på orten:

För någon tid sedan gästade här med guvernörens tillåtelse twenne negrin-
nor eller indianskor eller något dylikt. Man inbjöds att se det underbara.
Emellertid lär det ej ha stannat wid blotta seende, utan skall det ha gått
mera spirituellt och dramatiskt till, för att ej säga [o]anständigt och otill-
börligt. Wi hoppas att för framtiden befrias från sådana sällskaper.²⁴

Korrespondenten hade inte själv sett Katie och Alice uppträda (eller ville åtminstone inte medge det), utan rapporterar det som andra sagt om föreställningens innehåll och kvaliteter. Han är osäker på om det är "negrinnor eller indianskor eller något dylikt" som uppträtt för Lappträskborna. Inför föreställningarna i Lovisa i mitten av november 1881 annonserade Katie och Alice i lokalpressen och beskrev sig själva då som "två Busch-Neger-qvinnor från Mobil-Alabama vid Mississippifloden",²⁵ vilket ganska klart styrde in den potentiella åskådarens förväntningar på att se två kvinnor från Alabamatrakten. Detta kan vara orsaken till att Lappträskkorrespondenten tvekar mellan "negrinnor" och "indianskor". Också i det här fallet ser vi att det fanns ett ointresse gränsande till arrogans i relation till varifrån Katie och Alice kom. Artisterna såg exotiska ut och kom från en annan kontinent; detaljerna och de faktiska förhållandena var av mindre vikt. Det är också uppenbart att Katie och Alice själva mycket medvetet tog platserna i bruk och använde de geografiska platsmarkörerna i sin marknadsföring. Publikens förhandsskunkaper om "buschmän", folkstammar i Afrika eller Nordamerika var bristfälliga: att artisterna kom från någon ort eller någon kontinent utanför den europeiska räckte bra till; publikens intresse var väckt, vilket var hela syftet med marknadsföringen och annonseringen.

I slutet av oktober 1882 stod Björneborg i tur och *Björneborgs Tidning* är inte nådig i sin kritik. Skribenten är både ironisk över dietnarrativet och förnärmad över exotismnarrativet, att Katie och Alice försökte göra sig vildare än vad de var. Han skriver:

Negrinnorna Ketty Jansson och Alice Ruffen annonsera medelst tillkännagifwanden å stadens gathörn äfwensom genom tidningen att de wisa sig i staden och tillägga slutligen för effektens skull att deras hufwudsakligaste föda består af rått kött, gräshoppor[,] grodor, ormar af Kosugare släkten äfwensom färsk fisk. Det är anmärkningsvärdt att de märkwärdiga subjekterna redan hunnit resa flerstädes i det civiliserade Europa och ej hunnit komma sig en mera aptitlig matordning. Wi twifla dock högeligen att de ens i sitt "wilda" tillstånd "hufwudsakligen" hålla tillgodo med nämnda rariteter och skulle råda dem (eller deras wärde impressario, om de hafwa någon), att ej söka göra sig wildare än de äro.²⁶

Därefter gör skribenten en jämförelse med "den wilde mannen från Eldön"²⁷ som uppträdde i Åbo 1866 och senare avslöjades som en bluff – han visade sig vara en tysk före detta provryttare och inte alls någon "vilde" – och fortsätter:

Man måste i sanning wid tanken på sådant förwåna sig deröfwer att wederbörande förewisare af dylika underdjur tro det man i Europa är så okunnig i ethnographien att man kan låta lura sig till allehanda gallimathias ifall allt sådant nemligen gör anspråk på att wara karakteristiskt. Dessa reflexioner förhindra naturligtvis ej allmänheten att hedra negrinnorna med sitt besök.²⁸

Skribenten skapar en uppdelning i den civiliserade och den ociviliserade världen med sin retorik. Han som europé är förnärmad över att impressarierna, eller som i Katies och Alices fall, de påstått exotiska damerna själva, försöker mata "allehanda gallimathias" i den civiliserade europeiska och finländska publiken. Okunnigheten i etnografin var inte så stor att detta borde ha kunnat lyckas, menar skribenten. Underskottet i trovärdighet och autenticitet besvärar skribenten, men björneborgarna lät sig underhållas av Katie och Alice i drygt två veckor i månadsskiftet oktober-november 1882. Uppfattningen att den obildade "pöbeln" var lättlurad och lockades att köpa undermåliga varor kopplades ofta ihop med småhandeln.²⁹ Marknadsunderhållningen klassades i regel på samma sätt som undermålig och att konsumera den ansågs förkastligt.

Efter vistelsen i Björneborg reste Katie och Alice norrut och stannade i Norrmark där de uppträdde i samband med tjänstefolkets fridagar. Signaturen Iloinen Poika redogör i tidningen *Satakunta* för sina intryck av föreställningen:

Vad här finns mycket glatt att se, bland annat också de där svarta negresserna som hoppar och dansar framför publiken. De där eländiga fröknarna från Afrika kan man inte beskåda utan att tänka på den misär som råder i deras hemland. Männe de där stackarna vet något om den ende Guden.³⁰

Iloinen Poika för in nya element i receptionen av Katies och Alices föreställning och av deras geografiska ursprung. Han kan inte se på dem utan att tänka på den misär som råder i deras hemland. Formuleringen är intressant. Hemlandet specificeras inte närmare; kanske tänkte Iloinen Poika att Afrika eller "Ahriikka", som han skriver, är exakt nog. Vi vet inte hur Katie och Alice presenterade sig för publiken i Norrmark, men i annonserna i Björneborgstidningarna några veckor tidigare sade de sig vara från Mobile i Alabama, inte från Afrika. Det är med andra ord möjligt att Iloinen Poika enbart utgående från Katies och Alices utseende drog sina slutsatser om att de var "kurjia Ahriikan neitoja", eländiga fröknar från Afrika, och att de behövde ömkas på grund av den rådande misären i deras "hemland". Vidare undrar han om "stackarna vet något om den ende Guden". En påstådd avsaknad av religion och religionskunskap är ett återkommande tema i marknadsföringen och receptionen av Katie och Alice. "Någon religionskunskap ega de icke" användes även i annonseringen under den första tiden de reste runt i Sverige.³¹

Det var fullt möjligt för Katie och Alice att påstå nästan vad som helst om sitt geografiska ursprung. Det fanns inget sätt för publiken att granska, motbevisa eller kullkasta deras narrativ. Inte heller myndigheterna hade någon chans att kontrollera deras identitet eller geografiska hemvist i och med att de saknade identitetshandlingar.

FÖRESTÄLLNINGAR PÅ MARKNADER OCH I ANSLUTNING TILL ANDRA EVENEMANG

Att dyka upp på en ort och enbart genom annonser och affischer försöka locka en stor publik var förknippat med svårigheter i och med att föreställningen i sig, sången och dansen, kanske inte var av så hög kvalitet.³² Därför försökte artisterna utnyttja andra evenemang som väntades samla ett stort antal personer till en specifik ort. Att söka sig till dessa orter och ge föreställningar där var ett sätt för kringresande artister att maximera publiktillströmningen. Marknader och torgdagar var naturligtvis sådana evenemang, men Katie och Alice utnyttjade också andra tillställningar för sin föreställning. Vi har redan sett att de i Norrmark uppträdde i samband med tjänstefolkets fridagar.

Marknads- och torgdagarna var tillställningar de kringresande artisterna gärna uppsökte. De officiella terminerna och orterna för marknader,

kreatursmarknader och torgdagar kungjordes i almanackan och statskalendern varje år, och tidpunkterna hade en tendens att vara koncentrerade till några höstveckor respektive några vinterveckor. Överlappningar förekom, vilket ledde till att artisterna måste välja vilka marknader och torgdagar de trodde skulle ge den bästa inkomsten. Katie och Alice uppträdde åtminstone på följande marknader, kreatursmarknader och torgdagar under sin tid i Finland: i Kalajoki i mars 1881, i Tammerfors och Jyväskylä (kreatursmarknad) i september 1881, i S:t Michel i månadsskiftet september-oktober 1881, i Fredrikshamn i oktober 1881, i Kuopio i januari 1882, i Viborg i månadsskiftet januari-februari 1882, på torgdagen i Kurkijoki i februari 1882, igen i S:t Michel i mars 1882 och i Nystad i oktober 1882. Ett sista, misslyckat försök att uppträda gjordes på marknaden i Vasa i januari 1883, men där blev de arresterade på grund av fylleri dagen före marknaden och ombads lämna staden efter en natt i polisens förvar.³³ Av den långa listan framgår tydligt att det främst var de regelrätta höst- och vintermarknaderna som Katie och Alice uppsökte. Publiken fanns färdigt på plats; det återstod bara att försöka locka dem att lösa inträdesbiljett.

Alldeles i början av sin tid i Finland besökte Katie och Alice Uleåborg. Tidningsuppgifterna tyder på att de i samband med en årligen arrangerad travtävling skulle delta i en middag på Societetshuset och där sköta matserveringen.³⁴ En annan tidningsuppgift vittnar om att de också uppträtt på Societetshuset.³⁵ Travtävlingar arrangerades årligen i åtta större städer i Finland med stöd av en kejserlig kungörelse som utfärdats den 23 december 1874.³⁶ Det handlade uttryckligen om tävlingar som skulle arrangeras vintertid eftersom tävlingen kördes med släde på is. I Uleåborg arrangerades tävlingen 1881 på isen söder om Beck- och Högholmen (fi. Piki- ja Korkeasaari).³⁷ Travtävlingen lockade rikligt med åskådare och andra besökare till staden och på torget samlades hästhandlarna för att byta hästar med varandra. Tidningarna kallade byteshandeln ”konimarkkinat”, en marknad med hästkrakar.³⁸ Även ett stort antal andra produkter salufördes på torget, så att det som skulle vara en kejserligt förordnad travtävling i själva verket utvecklade sig till en storskalig torg- eller marknadsdag i Uleåborg i månadsskiftet mars-april 1881. Detaljerna kring Katies och Alices föreställningar i Uleåborg är oklara, men det förefaller klart att de sökt sig till Uleåborg just vid den här tiden på grund av travtävlingen och den tillströmning av folk evenemanget förväntades föra med sig.

Den i särklass största offentliga tillställningen i Finland 1881 var det åttonde allmänna finska lantbruksmötet i Åbo, förlagt till Kuppisområdet vid stadens sydöstra utkant. Tusentals besökare strömmade till Åbo i slutet av augusti och extra tåg- och ångbåsturer till och från Åbo sattes in. Lantbruksmötet var kombinerat med en stor lantbruksutställning med nästan

tusen utställare.³⁹ Åbo befann sig i en euforisk feststämning under mötesdagarna. Restaurangerna serverade särskilda festmenyer för lantbruksmötesdeltagarna och bjöd på högklassiga sång- och musikuppträdanden varje kväll. Kringresande underhållningsartister såg sin chans att förtjäna pengar genom att ge föreställningar under lantbruksmötestiden.⁴⁰ Katie och Alice hörde till dem som grep chansen – de utnyttjade tillställningen för sina syften och uppträdde på Humlegårdsgatan 16, ett stenkast från stadens centrum och längs ett av huvudstråken som ledde till järnvägsstationen.

TRANSPORTSTRÄCKOR I TID OCH RUM: FÄRDMEDEL OCH LOGI

Katie och Alice gjorde i regel långa arbetsdagar då föreställningarna gavs. Annonserna vittnar om upp till tolv timmars arbetsdagar och varje föreställning varade 30 minuter.⁴¹ Trots att föreställningarna tog upp en stor del av deras tid fanns det naturligtvis också "transportsträckor". I det här avsnittet undersöker jag tiden och platsen, de "rörliga rum" där Katie och Alice befann sig mellan föreställningarna, på väg från en föreställningsort till följande. Var befann de sig mellan föreställningarna? Hur tog de sig från en ort till en annan och var övernattade de medan de befann sig på resande fot, *in transit*? Tidningsmaterialet ger inte svar på alla dessa frågor, men några korta tidningsnotiser kan ändå bilda underlag för tankar om hur transportsträckorna i tid och rum kan ha sett ut för Katie och Alice.

Eftersom tidningsmaterialet är digitaliserat och sökbart går det att få fram stundvis rätt detaljerad information om Katies och Alices vistelse i Finland. Annonser, marknadsreportage, korrespondentartiklar och notiser om "Anmälda resande" som nämner dem bildar sammantaget en god materialbas men är på intet sätt heltäckande. Det finns tidsperioder under deras vistelse i Finland 1881–1883 då de försvinner "under ytan", bara för att dyka upp i tidningsmaterialet igen någon vecka eller månad senare; möjligheten att följa dem är helt avhängig av huruvida tidningarna skrivit om dem eller inte. Om de inte annonserat om föreställningarna och om marknadsreportaget inte nämner dem även om de uppträtt under marknaden i fråga, flyger de under radarn. I åtminstone två av de städer de uppträdde i utgavs ingen dagstidning vid den tid de besökte staden, nämligen i Fredrikshamn och Nystad, vilket naturligtvis försämrar möjligheterna att få information om deras föreställningar på orten. Det samma gäller landsorter och bysamhällen de uppträdde i.

När man försöker rekonstruera Katies och Alices resrutt i Finland ser man att det fattas pusselbitar. De arbetade sig inte systematiskt genom alla delar av landet.⁴² I stället var det andra faktorer som påverkade hur de reste. Orter och tidpunkter för marknader var, vilket redan nämnts,

en klart styrande faktor, men samtidigt ser man att marknaderna inte har styrt resandet hela tiden. Vissa orter, som Vasa, Tammerfors och S:t Michel, återbesöktes, medan hela regioner, som med tanke på befolkningstätheten i ett efterhandsperspektiv kan kännas rätt självklara, till exempel ett brett område i sydvästra Finland, inte alls besöktes. Inget tyder på att Katie och Alice skulle ha besökt orter i trakten, som till exempel Forssa, Salo, Lojo, Hangö, Ekenäs eller Karis. Inte heller särskilt många österbottniska städer besöktes. Det kan förstås vara en inkorrekt tolkning med tanke på de ovannämnda bristerna i hur väl tidningsmaterial täcker landet rent geografiskt. Kommunikationer, tillgängliga färdmedel och uppskattad restid har också spelat in då Katie och Alice fattat beslut om följande föreställningsort. Det är onekligen rätt häpnadsväckande att de i ett för dem tidigare obekant land klarat av att planera sina resrutter utan utomstående hjälp i form av en impressario. Att de efter sju-åtta år i Norden sannolikt kommunicerade åtminstone behjälpligt på svenska eller skandinaviska har naturligtvis underlättat.

Utbudet av transportalternativ varierade enligt årstiderna. I början av kapitlet antydde jag att Katie och Alice kan ha tagit sig från Sverige till Finland över isen vid Kvarken. Det framstår som ett riskabelt men plausibelt alternativ med tanke på att de dels kort innan tiden i Vasa hade uppträtt i Umeå⁴³, dels genast efter föreställningarna i Vasa begav sig norrut mot Kalajoki och Uleåborg. Om de kommit till Finland landvägen via Torneå hade ju ruttvalet efter Vasa inneburit att de återvänt norrut samma väg längs vilken de just rest söderut. På grund av årstiden (februari-mars) har de sannolikt rest landvägen från Vasa till Uleåborg.

Efter föreställningarna i Uleåborg försvinner Katie och Alice ur mitt synfält för ett tag. Jag hittar inga spår efter dem förrän de tre månader senare, i början av juli 1881, dyker upp i Tammerfors. Var de befunnit sig i mellantiden, var de uppträtt och hur de tagit sig till Tammerfors är obesvarade frågor. Tammerfors hade ändå goda kommunikationer redan 1881. Till nästa föreställningsort, Tavastehus, där de uppträdde senare samma månad kan de ha tagit till exempel tåget från Tammerfors.⁴⁴

Tåget är sannolikt ett av de ”rörliga rum” Katie och Alice utnyttjat under sin tid i Finland. En lång rad kungörelser i februari 1882 om oreklamerat gods vid statsjärnvägarna, en förteckning som även upptar Katies namn, vittnar om att Katie och Alice fraktat sina ägodelar längs spåren. Samtidigt säger uppgiften något om de vedermödor det måste ha inneburit när alla ägodelar och all föreställningsrekvisita, eventuellt också ett föreställningstält, skulle transporteras från ort till ort. Under senhösten, eller ”4:de qwartalet”, 1881 hade Katie inte löst ut, eller inte kunnat lösa ut, två kistor, en låda och en säck (fyra kollin på sammanlagt 380 skålpund eller ca 161,5 kg)

som hon låtit transportera med järnvägarna. Godset förvarades nu några månader senare på Helsingfors järnvägsstation, men Katie och Alice befann sig då i Viborg. Om Katie inte inom tre månader löste ut godset skulle det säljas för järnvägsbolagets räkning.⁴⁵ Senhösten 1881 hade Katie och Alice befunnit sig på orter som S:t Michel, Fredrikshamn, Lovisa, Lappträsk och Borgå. Banavsnittet mellan Kervo och Borgå hade öppnat i mitten av 1870-talet och i Borgå uppträdde Katie och Alice på det så kallade Järnvägshotellet. Det är rimligt att anta att de inte bara fraktade sina ägodelar utan också själva färdades med tåg, åtminstone i någon mån.

Järnvägsnätet var ännu under utbyggnad i Finland i början av 1880-talet. Det faktum att Katie och Alice reste runt i Österbotten i slutet av sin tid i Finland kan ha ett samband med att banavsnittet mellan Vasa och Tammerfors precis hade öppnat några månader innan. Bland annat uppträdde de i Tervajoki, som snabbt blev en viktig station längs banan och en knutpunkt för söder- eller norrut gående gods när järnvägen till Vasa öppnades längs hela sträckan i oktober 1882.

Till de orter man inte kunde ta sig med tåg kunde man åka ångbåt eller häst och kärra, alternativt släde vintertid. En liten platsannons som Katie lade in i en tidning i Viborg i februari 1882 tyder på att häst och kärra eller släde var ett av de sätt på vilka Alice och hon färdades från ort till ort, och kanske också det mest frekvent anlitade färdmedlet. Katie ville anställa en nykter, språkkunnig hästkusk:

Helsingfors gamla järnvägsstation. Eftersom föreställningskonceptet ständigt krävde nya publikers behövde Katie och Alice så snabbt som möjligt kunna nå potentiella åskådare på nya orter. Järnvägen erbjöd ett snabbare transportalternativ än häst och kärra. Foto: Axel Lindahl 1883. (Helsingfors stadsmuseum)

I tjänst åstundas. En nykter man med regelbundna vanor som behärskar finska, svenska och ryska språken, vill resa och kan sköta en häst, anställes om han anmäler sig hos Ketti Jansson, som träffas i Ferdinand Nyquists f.d. handelsbod längs Katharinegatan.⁴⁶

Huruvida det här var första gången Katie försökte anlita en egen hästkusk eller om hon och Alice redan tidigare haft någon som körde dem och deras saker med häst och kärra är en obesvarad fråga, men eftersom alla de orter de besökte inte kunde nås vare sig med järnväg eller ångbåt talar mycket för att de frekvent använde häst och kärra. Platsannonsen talar om handlingskraft, förmåga och vilja att ordna med all den logistik det kringresande livet måste ha inneburit på ett rent praktiskt plan. En intressant detalj i sammanhanget är att Katie önskade att hästkusken skulle kunna ryska. Det kan tyda på att Alice och hon hade planer på att resa till Ryssland. Några år efter att Katie och Alice återvänt till Sverige från Finland framkommer det att de skulle ha besökt Ryssland, men några närmare upplysningar om deras eventuella vistelse där har inte hittats.⁴⁷ Med tanke på att de efter föreställningarna i Viborg höll till i östra och sydöstra Finland och bland annat uppträdde på torgdagarna i Kronoborg (fi. Kurkijoki) i slutet av mars 1882, är det inte uteslutet att de även tog sig över till Ryssland under våren 1882.

Katie och Alice befann sig i Finland ca 820 dagar, vilket betyder att de också var tvungna att ordna med logi eller husrum för lika många nätter. Sedan 1762 hade innehavare av värdshus och också privatpersoner som inkvarterade resande varit skyldiga att anmäla de inkvarterade personernas namn till magistraten, och sedan 1827 hade tidningarna publicerat uppgifter om ”anmälda resande”/”matkustawaisia” i sina spalter.⁴⁸ Med tanke på att Katie och Alice ständigt befann sig på resande fot kunde man förvänta sig att deras namn skulle dyka upp relativt ofta under ”Anmälda resande”. Så är ändå inte fallet. Det finns ströuppgifter om att de i mars 1881 bodde på gästgiveriet i Uleåborg,⁴⁹ i juli 1881 på gästgiveriet i Tavastehus⁵⁰ och att de anmälts som resande i S:t Michel i oktober 1881⁵¹ (dock utan uppgifter om var de var inkvarterade). Vidare framgår det att de bott på Societetshuset i Lovisa i november 1881⁵² där de också uppträdde och att de tagit in hos fru Pelander och möjligen också på hotell Imatra när de besökte Viborg i slutet av januari och början av februari 1882⁵³.

Vid sin ankomst till Finland och inför sina första föreställningar i Vasa bodde Katie och Alice inte vare sig på Lindgrens restaurang eller på hotell Ernst, vilket däremot andra resande i Vasa gjorde i februari och mars 1881. I Tammerfors i juli 1881 förefaller de inte ha bott på Societetshuset och inte heller på hotell Suomi eller hotell Toiwo, där de uppträdde. Under lantbruksmötet i Åbo i slutet av augusti återfinns Katie och Alice inte bland

anmälda utländska resande i poliskammarens arkiv och förefaller inte ha bott på hotell Phoenix, järnvägshotellet, Beckmarcks hotell eller på gästgiveriet.⁵⁴ Under lantbruksmötet var efterfrågan på rum och inkvartering mycket stor i Åbo. Det är möjligt att Katie och Alice i Åbo och på andra orter där de borde stå att finna bland anmälda resande (men inte gör det) hade arrangerat med inkvartering i mer modesta förhållanden, såsom uthus, stall, gårdsbyggnader eller till och med tält. En knapp handfull av de ca 820 nätterna i Finland tillbringade de i polisens häkte eftersom de uppträtt berusade på allmän plats.⁵⁵

FÖRESTÄLLNINGSPLATSERNA OCH FÖRESTÄLLNINGARNA SOM SHOW-SPACE

Vilka var då de konkreta platserna där Katie och Alice uppträdde och på vilket sätt togs dessa platser i bruk? På grund av det stora antalet orter där Katie och Alice uppträdde förekommer det stor variation i vilken typ av platser som användes som föreställningslokaler. Eftersom Katie och Alice uppbar en inträdesavgift av publiken – föreställningarna var ju artister-
nas födkrok – var det grundläggande kravet på lokalen att det var en plats som kunde skyddas från insyn från sådana som inte löst inträdesbiljett. Med andra ord kunde föreställningarna inte ges på en öppen plats utan lokalen behövde vara omgärdad av ett staket eller ha dörrar eller portar som gick att stänga. Valet av plats påverkade också i viss mån vilken typ av åskådare som såg föreställningen. Några typer av platser går att särskilja.

I Vasa uppträdde Katie och Alice i hotell- och restaurangmiljöer, dels på Lindgrens restaurang vid Hovrättsplanaden 21 vid torget, dels på det som i annonserna kallas källarmästare Holmbergs salong eller herr Holmbergs hotell.⁵⁶ Det förstnämnda etablissemanget innehades vid den här tiden av restauratör Gustaf Lindgren, det senare av värdshusvärden Fredrik Holmberg. Hotell, restauranger, societetshus och värdshus användes som föreställningsplatser också i Uleåborg i mars-april 1881 på Societetshuset,⁵⁷ i Tammerfors i juli 1881, då föreställningarna gavs på hotell Toiwo samt på ett gästgiveri,⁵⁸ i Lovisa i november 1881 på Societetshuset därstädes,⁵⁹ i Borgå samma månad på Järnvägshotellet,⁶⁰ i Kuopio i januari 1882 då man först uppträdde på Societetshuset men senare bytte lokal⁶¹ samt i Helsingfors 1882 då man först uppträdde i Hôtel de Postes trädgård⁶² vid Mikaelsgatan och senare i källaren Otava⁶³ på Wladimirsgatan 11, nuvarande Kalevagatan. Hôtel de Postes trädgård är veterligen den enda platsen i Finland där föreställningen gavs under bar himmel, dock på en från insyn skyddad innergård.⁶⁴ Man kan anta att de urbana restaurang- och hotellmiljöerna också lockade ståndspersoner i någon mån, samt personer

som utnyttjade hotellinkvarteringen och hade råd att äta på restaurang. I dessa fall kan man anta att Katie och Alice hade slutit kontrakt med innehavarna av hotell-, restaurang- eller värdshusrörelserna om att uppträda för gästerna under en viss tid. Katies och Alices föreställning inkorporerades på det här sättet i etablissemangets övriga underhållningsprogram.

Andra urbana föreställningsplatser, men av helt annan typ, var de handelsbodar som Katie och Alice begagnade sig av åtminstone i Åbo i augusti 1881 då de uppträdde i handelsman Sandells gård vid Humlegårdsgatan 16,⁶⁵ före detta handelsmannen Oslanders hus vid Hämeenkatu 36 i Tammerfors i september 1881,⁶⁶ handelsman Saastamoinens hus vid salutorget i Kuopio i januari 1882,⁶⁷ i den tomma handelsboden på Katharinegatan 65, tillhörig Ferdinand Nyqvist, i Viborg i februari 1882⁶⁸ och handlande Sandholms gård i Björneborg i oktober 1882⁶⁹. Vissa av bodarna sägs uttryckligen vara före detta eller tomma handelsbodar, vilket kan tyda på att Katie och Alice i dessa fall hyrt in sig för en kort tid i en lokal som för tillfället inte var i bruk i något annat syfte. Den publik som kunde tänka sig att besöka en tom handelsbod för att se en föreställning med två svarta kvinnor är sannolikt socialt sett något mer brokig än den som såg föreställningen i en hotell- och restaurangmiljö.

En tredje typ av föreställningslokal var tältet. Det är oklart i vilken utsträckning Katie och Alice använde ett tält som plats för sina föreställningar, men det finns några exempel på tältanvändning särskilt under marknader, och några fall där man på goda grunder kan anta att ett tält eller någon typ av marknadsstånd varit i bruk. Hösten 1881 när Katie och Alice befann sig i Jyväskylä och S:t Michel talar tidningsmaterialet om att de uppträtt i tillfälligt uppresta konstruktioner. I Jyväskylä uppträdde de i september 1881, enligt annonsen, under hela tiden för kreatursmarknaden i en marknadsbod ("markkinapuoti"), och månaden efter då det var dags för marknaden i S:t Michel framgår det att föreställningarna gavs i ett tält som slagits upp på stora torget.⁷⁰ Katie och Alice uppträdde också på andra marknader, men materialet ger inte alla gånger svar på vilken typ av föreställningslokal det varit fråga om. Det är inte uteslutet att tält eller marknadsstånd även då varit i användning. Från mindre föreställningssorter, som Lappträsk, Tervajoki by i Lillkyro, Finby i Norrmark och Jalasjärvi, saknar jag uppgifter om föreställningslokalen, men det är inte otänkbart att ett medhavt tält varit i bruk också på dessa orter.

Den sista aspekten av plats och rum jag undersöker i det här sammanhanget är själva föreställningen och vad som hände mellan publiken och artisterna medan uppträdandet pågick. Forskaren Roslyn Poignant har undersökt två kringresande grupper aboriginer från Australien som tillfångatogs av R. A. Cunningham och visades upp i USA och Europa⁷¹

under 1880- och 1890-talen. Hon har föreslagit att begreppet *show-space* kunde användas för att beskriva arenan där mötet mellan åskådarna och de uppvisade ägde rum:

This term is more than a collective name for the actual show places; rather it defines a cultural space that is both a zone of displacement for the performers and a place of spectacle for the onlookers. It is a chronotopic space, that is to say, a conjunction of time and space, where certain stories can 'take place': where historically specific relations of power between colonisers and colonised were made visible.⁷²

På samma sätt som för aboriginerna i Poignants studie fungerade föreställningarna i Katies och Alices fall som en förskjutningszon, ett *show-space* där de föreställde en före detta slavinna och dennas systerdotter som sjöng nationalsånger och dansade nationaldanser, utan närmare specifikationer. Den bild de gav av sig själva var bara delvis sann och ständigt ombytlig; det är näst intill omöjligt att slå fast i vilken mån och till vilka delar de olika narrativen stämde överens med verkligheten. De stora variationerna beträffande till exempel namn, ålder, inbördes släktskap, tidigare livsöden, överfarten till Europa eller dieten var alla förskjutningar som utspelade sig i ett *show-space*. För Katie och Alice gällde att "läsa" publiken före och under föreställningen: hur mycket skulle man späda på sanningen, hur mycket kunde man överdriva och vilket program lämpade sig just för den aktuella publiken? Föreställningen föddes i en interaktion mellan artister och åskådare på en tid och en plats, i ett kronotopiskt rum, som bara de som betalat inträde hade tillträde till.

För åskådarna var föreställningarna spektakelplatser där bilder och förståelser om artisterna, skapade av annonser, tidningsreferat, affischer och plakat upphängda utanför marknadstältet eller den tomma handelsboden, och tidigare kunskaper eller uppfattningar om mörkhyade, slavar och "buschmän" bröts mot de olika elementen i själva spektaklet. Många ville kanske i likhet med den redan citerade skribenten i *Kaiku* i mars 1881 försäkra sig om att det som utlovades på affischer, plakat och i annonser höll streck: "Jag gick för att se dem, förstås för att övertygas om bildens äkthet. När jag kom in [i tältet] fick jag se att det stämde."⁷³ För många åskådare var Katie och Alice garanterat de första svarta personer de sett livslevande, och från Jalasjärvi rapporterades om åskådare som fem kvälar i rad sett deras föreställning.⁷⁴

Det faktum att Katie och Alice i Finland reste utan impressario, en person som visade upp dem för en publik, fördunklade gränsen mellan föreställning och icke-föreställning. Om de hade haft en impressario, som de tidvis hade i Danmark, Norge och Sverige, hade han sannolikt av rent eko-

nomiskt intresse försökt förhindra att folk kunde se Katie och Alice utanför föreställningstiderna och på andra platser än i själva föreställningslokalen. I rådande förhållanden var Katie och Alice blottlagda för omgivningens blickar och nyfikenhet hela tiden, också när de reste med tåg, åkte häst och kärra och tog in för natten på ett gästgiveri. Detta krävde i sin tur att själva föreställningen måste bjuda på något utöver seendet. Att bara se – något som åskådarna bjöds på till exempel i fallet med de två kringresande svenska albinerna Aurora och Amalia Eklund som av Theodor Pettersén visades upp i Finland vid samma tid som Katie och Alice reste runt där – räckte inte.⁷⁵

Samtidigt måste de nyfikna blickarna, de förfasade och kanske också äcklade reaktionerna de mötte var de än rörde sig ha varit oerhört tärande. Som kringresande, utländska, mörkhyade, överviktiga och av allt att döma med tiden allt mer alkoholiserade kvinnor, tillhörde Katie och Alice så många marginaliserade grupper och bar på så mycket annanhet att det bemötande de fick i samtiden knappast kunde bli särskilt gott. De misstänkliggjordes, deras autenticitet ifrågasattes, deras föreställningar dömdes ut och de häcklades för sitt utseende och beteende. De var paria bland kringresande marknadsartister och de handlade med en vara som i tidningarna beskrevs som värdelös.⁷⁶

STÄNDIGT I RÖRELSE, STÄNDIGT PÅ VÄG: ETT LIV *IN TRANSIT*

Bilden av Katie och Alice som användes i annonseringen i hela Norden var ett träsnitt föreställande två prydligt klädda damer, en ung och en lite äldre, stående hand i hand. Bilden är statisk, ansiktena uttryckslösa. De säger att de är anständigt klädda under föreställningen och att de uppträder med sång och dans. Det verkar oskyldigt. Intrycket bilden och standardtexten i annonsen förmedlar stämmer ändå dåligt överens med det som rapporteras om dem i tidningarna: oväsen, fylleri, skränig sång, skyltar med skrämmande bilder, eldslukarnummer och högljudd positivmusik.

Katie och Alice var aldrig bestående eller statiska, de kom och gick och stannade bara ett fåtal dagar på en ort. Marknadsbesökarna och publiken visste det, myndigheterna visste det, artisterna visste det – snart drog de vidare, till en ny plats där de igen befann sig endast en kort tid. Med några få undantag var alla platser de kom till helt nya för dem, och Katie och Alice helt nya för den ortens invånare.

Till skillnad från andra kringvandrande grupper, till exempel romer, återkom Katie och Alice i regel inte till bekanta platser. Ett av undantagen är marknaden i Kristiania i Norge dit Katie och Alice återvände några år i rad i slutet av 1870-talet.⁷⁷ I Finland återbesöktes endast några av stads-

marknaderna och Vasa som både var orten där de först uppträdde och orten varifrån de reste tillbaka till Sverige. Att marknader, torgdagar och särskilda tillställningar som väntades locka folk i stora mängder uppsöktes rätt systematiskt vittnar ändå om att resandet inte var helt slumpmässigt.

I det här kapitlet har jag undersökt platser och rum i anslutning till Katies och Alices vistelse i Finland 1881–1883. Jag har lyft fram fyra aspekter på platsens ibruktagande och rumslighet: Katies och Alices föränderliga och flytande narrativer om sitt geografiska ursprung, föreställningar på marknader och i anslutning till andra evenemang, transportsträckor i tid och rum, ”rörliga rum” och inkvartering och sist de konkreta föreställningsplatserna och *show-space*, ett kronotopiskt rum där föreställningen växer fram dels på artisternas, dels på publikens premisser, i en sammanlänkad process.

Mycket av det som ägde rum på marknader och andra liknande tillställningar präglades av excesser. Att se en föreställning gång på gång, att åka karusell varv efter varv, att frossa i kringlor och karameller, att supa sig full, att piska hästar och kor tills de nästan dog eller köra i rasande fart så att folk och hästar skadades var alla former av marknadsexcesser. Åskådarna som var vana vid överdrifter i marknadssammanhang njöt av eller förfärades över artisternas överdrifter, motstridiga narrativer och halv-sanningar. Som platser togs hemvisterna Syd-Afrika, Syd-Amerika och Alabama i bruk av artisterna i syfte att skapa en exotisk och därigenom lockande bild av sig själva och sitt ursprung.

De konkreta föreställningsplatserna uppvisar stor variation. Allt från societetshus, restauranger, hotell, trädgårdar och vårdshus till tomma handelslokaler, marknadsbodar och tält togs i bruk för föreställningens behov. Ofta rörde det sig om urbana miljöer, men också några mindre landsorter och bysamhällen besöktes. Om det skulle vara någon idé med inträdesavgiften – i regel 1 mark för herrskap, 50 penni för tjänstefolk och 25 penni för barn – var det viktigt att föreställningen kunde ges på en plats som var skyddad från insyn. Nyfikna och sådana som önskade se Katie och Alice utan att betala var det sannolikt ingen brist på.

I och med att Katie och Alice reste runt i Finland utan impresario skapades en gråzon eller transitzon mellan själva föreställningen och de tider och platser då de inte uppträdde men förflyttade sig från en föreställningsort till en annan. Tåget, ångbåten och hästkärren, det vill säga de transport- och färdmedel Katie och Alice använde sig av för att resa i landet, är exempel på sådana ”rörliga rum”. I motsats till exempelvis skådespelare som uppträdde på en teater och kunde gå hem efter föreställningen eller kringresande artister som anlidade en uppvisare som kunde ordna med transporter, tidtabeller och tidningsannonser och komma överens om

Undervisningstavlor och skolplanscher återgav ofta stereotypa bilder av utom-europeiska folkslag. Finsk reproduktion av färglitografierna av afrikaner i Hegers, Heiderichs och Becks tyska original, Hoelzels Rassen-typen des Menschen, som utkom i Wien ca 1903. Foto: Ville Kaakinen. (Åbo museicentral)

föreställningar med till exempel hotellinnehavare, var Katie och Alice hela tiden ”på scenen”. På grund av sitt utseende och det ständiga resandet fanns det väldigt få platser där de kunde ha lagt av rollen de uppträdde med; de saknade med andra ord en privat zon, vilket i längden måste ha varit tärande. I stället var de ständigt i blickfånget och föremål för nyfikenhet men också avsky och förakt från omgivningen, samtidigt som de försökte ordna med transporter, tidtabeller, annonser och boka föreställningslokaler och logi.

Poignant talar om maktrelationer mellan kolonisatörer och koloniserade.⁷⁸ I det mottagande Katie och Alice fick i Finland och i de reaktioner deras föreställning väckte kan man se tydliga uttryck för en maktrelation med vita, europeiska och manliga förtecken. Man ska ändå akta sig för att tillskriva Katie och Alice en entydig offerroll; samtidigt som de befann sig i en utsatt position var de överlevare, affärskvinnor och smarta marknadsförare som visste exakt hur de skulle ta i bruk platsen för sina egna syften. De byggde skickligt upp narrativer som flexibelt kunde varieras. Om de exotiska inslagen behövde skruvas upp för önskat resultat gjorde de det genom att ändra på dietnarrativet, och bedömde de att slav-

eller kidnappningsnarrativet hade bättre effekt på publiktillströmningen poängterade de dessa aspekter.

Katies och Alices föreställningar var bundna till tid och rum. Det var bara under de utannonserade föreställningsdagarna och marknadsdagarna publiken hade möjlighet att konsumera just den marknadsunderhållning som stod till buds. Efter marknaden, när Katie och Alice och de andra artisterna rest vidare, var det för sent, chansen hade gått förbi. Beslutet att konsumera skulle fattas där och då, på marknaden, stående framför till exempel det tält som tillhörde Katie och Alice. Högljudda röster, sång, trumpet, positivmusik och affischer drog den potentiella publikens uppmärksamhet till sig. Det relativt begränsade utrymme där föreställningen gavs – ett tält, en marknadsbod, en tom handelsbod eller en hotellsalong – i kombination med det korta avståndet mellan publik och artister i det från insyn skyddade rummet skapade ett intimt *show-space*, en medvetet ibruktagna plats.

NOTER

- 1 ”Trafiken öfver Qvarken”, *Uleåborgs Tidning* 17.3.1881, upplyser om en färd där 20–30 utvandrare åkte med häst över isen vid Kvarken vintern 1881. Isvägen kan med andra ord ha varit ett alternativ för Katie och Alice.
- 2 Signaturen Joukossa olia, ”Wähäkyröstä, Tammikuun 20 p:nä”, *Waasan Lehti* 25.1.1883, beskriver programmet och eldslukningen där Katie åt brinnande blånor; ”Tulkaa katsomaan!”, *Tapio* 7.1.1882, uppger att hornmusik spelades medan övningarna pågick; ”Jälkimaineita markkinoilta”, *Pellervo* 15.10.1881, nämner att Katie och Alice förtjänade pengar på att klä sig i fina kläder och spela på ett positiv.
- 3 De digitaliserade tidningarna finns på <https://digi.kansalliskirjasto.fi/>, <https://tidningar.kb.se/>, <https://www2.statsbiblioteket.dk/mediestream/> och <https://www.nb.no/>.
- 4 Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (1984), s. 117.
- 5 Roslyn Poignant, *Professional Savages. Captive Lives and Western Spectacle* (2004), s. 7.
- 6 Det finns två parallella narrativ om hur Katie och Alice var släkt med varandra. De använder själva båda berättelserna, dels att de var mor och dotter, dels att de var moster och systerdotter. Vid ett förhör vid länsfängelset i Göteborg dit Katie och Alice fördes efter att de arresterats för lösdriveri 1888, uppger de att de är mor och dotter. Justitiedepartementet, Huvudarkivet, Konseljakter E 1 A:638, 13.4.1888, ärende nr 13, SRA. I detta dokument används de namn jag valt att använda för Katie och Alice, nämligen Katie Stewart och Alice Raffén. Jag bedömer att polisförhöret i länsfängelset, en situation där Katie och Alice hotades av landsförvisning, till sin karaktär varit sådan att de sannolikt använt sina rätta namn. De uppger samtidigt att de inte har några identitetshandlingar.
- 7 ”Neekeri, joka on laiwamiehenä”, *Sanomia Turusta* 17.7.1880, upplyser om att en mörkhyad sjöman väckt uppmärksamhet när han vandrat omkring i staden; ”Eräs neekeri”, *Rauman Lehti* 11.8.1883, berättar om hur en mörkhyad amerikan anställd på ett norskt fartyg drog till sig stora folkmassor som omringade honom var han än rörde sig i staden.
- 8 Katie och Alice vistades växelvis i Danmark och Sverige 1874–1877, i Norge 1877–1879, på nytt i Sverige 1879–1881, i Finland 1881–1883 och därefter igen i Sverige 1883–1893. Efter Katies död 1893 fortsatte Alice turnera i Sverige och Danmark fram till sin död 1897.
- 9 De äldre som anges för Katie och Alice i annonserna är med säkerhet oriktiga, eftersom Katie uppges vara 27 flera år i streck och Alices ålder inte heller stiger i normal takt. Vid sin ankomst till Norden 1874 uppgavs de vara 25 och 8, men inte heller dessa åldrar behöver vara de korrekta. Se *Horsens Avis* 24.6.1874 för den första danska föreställningsannonsen.
- 10 Se t.ex. *Wasabladet* 26.2.1881.
- 11 Formuleringen ”De berömda Buschmännen” används i *Hufvudstadsbladet* 30.6.1886 om ett kringresande sällskap aboriginer eller ”Austral-Negrer”.
- 12 Maren Jonasson, ”Åbogubbarna och reflexionskulan – det åttonde allmänna finska lantbruksmötet i Åbo 1881” (2004), s. 108–130.
- 13 ”Kom och se! Kom och se!”, *Åbo Underrättelser* 20.8.1881.
- 14 Se t.ex. *Nerikes Allehanda* 19.1.1875.
- 15 En förhållandevis stor forskningsinsats har gjorts för att utreda med vilket fartyg Katie och Alice anlände till Öresundsregionen. Barkskeppet Eliza Oulton under kapten O'Briens befäl framstår som det mest troliga alternativet. Fartyget seglade vårvintern 1874 i bomullslast från Savannah mot Malmö men drev upp på stranden och tog in vatten i trakten av Höganäs, och bogserades sedan till Malmö för reparation. Delar av lasten kunde bärgas och säljas på auktion. Det finns uppgifter om att

- två afroamerikanska kvinnor skulle ha befunnit sig ombord på en amerikansk bark i Malmö vid den här tiden, se t.ex. ”Uhyggelige Sener ombord paa en sydamerikansk Bark”, *Bornholms Tidende* 9.7.1874, vilket kan syfta på Eliza Oulton, även om det inte med full säkerhet har kunnat verifieras.
- 16 Det som framfördes var antagligen någon typ av visor eller traditionella folksånger och folkdanser, inte det vi i dag förstår med benämningen nationalsång.
 - 17 *Hufvudstadsbladet* 2.7.1882, upplaga A.
 - 18 Se t.ex. *Nerikes Allehanda* 21.1.1875, med formuleringar som ”tvänne brunskinnade Buskekvinnor” och ”Deras hår är kort, knollrigt, liknande svart fårull”.
 - 19 *Hufvudstadsbladet* 2.7.1882, upplaga A. Att ormar av ”kosugare-släkten” räknas upp är anmärkningsvärt. Det var knappast särskilt många i Finland som vid den här tiden var bekanta med så kallade *cow-sucking snakes*, arter som i dag är bättre kända som *milk snakes*, mjölksnokar, och som fått sitt namn på grund av en myt om att dessa ormar skulle ha kunnat suga mjölk direkt från kons juver. I dag vet vi att ormar och snokar inte har de rätta fysiska förutsättningarna att göra detta. Olika arter och underarter av mjölksnokar lever bland annat i de amerikanska sydstaterna, så det är rätt sannolikt att Katie och Alice kände till dem från tidigare och därför valde att infoga dem i sin påstådda diet. För den finländska läsaren förklarar man ändå inte vad det rör sig om för ”kosugande” ormar, men omnämmandet ökar på det exotiska som ska bidra till att väcka läsarnas intresse för föreställningen.
 - 20 ”Kalajoen markkinat”, *Kaiku* 26.3.1881. ”[...] jouduin wiimein terwatorin syrjäiselle kartanolle, jonka seinällä riippui iso waate, kahdella neekerinaiskuwalla, ilmoitukseksi että kotoperänsä on etelä-Afrikasta, ijän y. m.. No! mitäs muuta kuin heitä katsomaan, se tietty, tullaksensa wakuutetuksi, kuwan todenperäisyydestä. Sisään tultua saikin nähdä että se oli totta; naiset lauloivat engelskaa ja tanssivat luullakseni ’Mustalaista’, siltä syrjästä näytti.”
 - 21 Signaturen Kalle Glader, ”En liten tripp till Finlands Manchester”, *Östra Nyland* 20.7.1881.
 - 22 *Tampereen Sanomat* 2.7.1881, 6.7.1881 och 9.7.1881.
 - 23 ”Jälkimaineita markkinoilta”, *Pellervo* 15.10.1881. ”Markkinoilla näytteellä olleet neekeritytöt, joita moni sääli, luullen heitä orjiksi, oliwat naisihmisiä passilla Ruot-sista. Wapaasti he itse ilman johtajata kulkewat omasta tahdostansa, rahaa itselleen keräten näöllänsä koruwaatteissa positiwisoitolla. Elämänsä ei liene riettautta wailla, koska asianomaisten järjestyksen pitäjän kaupungissa oli täytynyt hillitä heidän liiallista iloansa näytöksessä waatemajassa.”
 - 24 Signaturen G. G. R., ”Korrespondens. Lappträsk, Januari 1882”, *Hufvudstadsbladet* 3.2.1882, bihang nr 28 B. Friherre Georg von Alftan, som var guvernör i Nylands län 1873–1888, var sannolikt den med vars tillstånd Katie och Alice reste runt vid den här tiden.
 - 25 *Östra Finland* 9.11.1881.
 - 26 ”Märkwärdighet”, *Björneborgs Tidning* 21.10.1882.
 - 27 Se t.ex. *Åbo Underrättelser* 20.10.1866, för föreställningsannons och *Åbo Underrättelser* 15.1.1867, för uppgifter som kullkastar påståendet om att ”den wilde mannen” var tysk provvryttare och i stället hävdar att han var en matros från den franska ön Bourbon (dagens Réunion).
 - 28 ”Märkwärdighet”, *Björneborgs Tidning* 21.10.1882.
 - 29 Se Johanna Wassholms kapitel i den här boken.
 - 30 ”Maaseudulta. Finpyystä 12 päiwä marraskuuta 1882”, *Satakunta* 18.11.1882. ”Onpa täällä tarjona monenlaista iloa nähtäwänä, niiden muassa myös noita mustia neekerityttöjä, jotka hyppäwät ja tanssivat yleisön edessä. Noita kurjia Ahriikan neitoja ei woi katsella ajattelematta sitä kurjuutta, joka wallitsee heidän koto maassansa. Tietänewätkö nuo raukat mitään ainoasta Jumalasta.”

- 31 Se annonser i t.ex. *Nerikes Allehanda* 19.1.1875, *Upsala* 6.2.1875, och *Trelleborgs Tidning* 13.11.1875. Om oron för att "vildar" saknade religionskunskap samt missionsverksamhetens historia, se t.ex. Seija Jalagin, "Lähetystyön historia: meillä, muualla ja maailmalla", i Jaakko Olavi Antila, Esko M. Laine & Juha Meriläinen (toim.), *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit* (2013), s. 287–300.
- 32 Katies och Alices sångförmåga var eventuellt inte så god. Enligt beskrivningar sjöng Alice så gott hon kunde och Katie ackompanjerade med någon typ av skrikande. Signaturen Joukossa oia, "Wähäkyröstä, Tammikuun 20 p:nä", *Waasan Lehti* 25.1.1883. "Nuorempi, joka hänkin, kuparin värinen, lauloikin tosin mitä hän taisi; lauloipa wähän suomeakin, jota wanhempi säesti – jollakin kirkumiselä."
- 33 "Markkinat alkoiwat eilen", *Waasan Lehti* 25.1.1883.
- 34 "Kilpa-ajo-iltanen", *Oulun Lehti* 30.3.1881. "Atrian[sic!] jakamiseen ottaa osaa kaksi neekerinaista".
- 35 Signaturen Mirska, "Oulun torilta", *Kaiku* 2.4.1881, skriver: "Seurahuoneessa sanotaan olleen erityinen ilo kahdesta niikeri-naisesta, jotka owat tänne pohjolaan ihanuuttaan näyttämään tulleet, jotka sanotaan erittäin wiehättäneen seurahuoneen wieraita; ne kuuluwat osaaan jo syödäkin oikeaa tämän maan ruokaa y.m."
- 36 *Finlands Allmänna Tidning* 31.12.1874; *Hans Kejsarliga Majestäts Nådiga Kungörelse, innefattande stadgar för de allmänna täflingskörningar med hästar, som tills vidare komma att årligen i Finland anställas. Gifven i Helsingfors, den 23 December 1874.*
- 37 "Tawalliset kilpa-ajot", *Pohjois-Suomi* 26.3.1881.
- 38 Signaturen Mirska, "Oulun torilta", *Kaiku* 2.4.1881.
- 39 Antalet ledamöter som deltog i själva lantbruksmötet var 702 och under de sex utställningsdagarna sålde man 16 264 inträdesbiljetter till utställningsområdet. Den första dagen, den 23 augusti 1881, kostade inträdet 2 mark, den 24–27 augusti var inträdet 1 mark och den sista dagen, den 28 augusti, kunde man se utställningen för endast 50 penni. Den sista dagen utnyttjade 4 804 personer det billiga inträdet. Hotellens rumskapacitet var för liten. Därför inrättades en egen inkvarteringsbyrå under ledning av handlande Ernst Dahlström för att ordna logi åt alla som ämnade besöka lantbruksmötet. Det visade sig snabbt att Åboborna mycket gärna erbjöd rum och sängar i sina hem för lantbruksmötesbesökarna. Till inkvarteringsbyråns förfogande ställdes 664 rum med sammanlagt 1 053 sängar. *Berättelse om åttonde allmänna finska landtbruksmötet i Åbo, utgifven af Ernst Rönnbäck, mötets sekreterare* (1883), s. 277, om inkvarteringen, se s. 49–50.
- 40 Jonasson, "Åbogubbarna", s. 123–127.
- 41 Se t.ex. annonserna "Kom och se! Kom och se!", *Åbo Underrättelser* 20.8.1881; "Tulkaa katsoon! Tulkaa katsoon!", *Tampereen Sanomat* 7.9.1881; "Tulkaa katsoon!", *Päijänne* 14.9.1881. Detta är de utannonserade tiderna för föreställningarna och uppgifterna om föreställningens längd. Hur många föreställningar artisterna de facto gav per föreställningsdag och om publiken räckte till för att fylla lokalen varje gång är omöjligt att säga på basis av materialet.
- 42 Katie och Alice besökte inte de västra delarna av Nyland eller Åland. Inte heller norra Finland norr om Uléåborg verkar de ha besökt. De nordligaste regionerna var ändå bekanta för dem, eftersom de under sin tid i Norge reste ända till Vadsø vid Varangerfjorden och då befann sig på orter belägna norr om Finland. Thoralf Berg, "Kulturliv i Vadsø på 1870-tallet" (2003), s. 22–24.
- 43 Annonns i *Umebladet* 21.1.1881. Hösten 1880 uppträdde Katie och Alice längs svenska östkusten på orter som Sundsvall, Piteå, Luleå och Umeå.
- 44 För tågtidtabeller sommaren 1881, se t.ex. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 2.7.1881.
- 45 Se t.ex. *Åbo Posten* 5.2.1882.

- 46 "Palwelukseen halutaan", *Ilmarinen* 2.2.1882. "Palwelukseen halutaan. Raitis ja säännöllinen mies, joka on taitawa suomen, ruotsin ja wenäjän kielissä sekä haluaa matkustaa ja woipi hoitaa hewosta, saa toimituksen, kun hän ilmoittaa itsensä Ketti Jansson'ille, joka tawataan Ferd Nyquistin entisestä puodista Katarinan kadun warrella."
- 47 "De båda Busch-negrinnorna", *Upsala* 15.3.1884, A-upplagan.
- 48 *Åbo Tidningar* publicerade förteckningar över anmälda resande från och med januari 1827. Se även Marjatta Rahikainen, "Att mottaga främmande: Cajsa Wahllund och andra duktiga värdshushållerskor i det tidiga 1800-talets Finland" (2018), s. 281–282. <https://doi.org/10.30667/hls.67778>.
- 49 "Matkustawaisia", *Pohjois-Suomi* 30.3.1881.
- 50 "Matkustawaisia", *Hämäläinen* 23.7.1881.
- 51 "Ilmoitettuja matkustajia", *Pellervo* 8.10.1881.
- 52 "Anmälde resande", *Östra Nyland* 9.11.1881.
- 53 "Resande", *Östra Finland* 1.2.1882; "Matkustajia", *Ilmarinen* 2.2.1882; "Resande", *Östra Finland* 3.2.1882, ger uppgiften att de bodde på hotell Imatra.
- 54 Turun poliisilaitoksen vanha yhteisarkisto, Anmälde utländske resande 1881, A XIII:54, Riksarkivets enhet i Åbo.
- 55 Se t.ex. "Markkinat alkoiwat eilen", *Waasan Lehti* 25.1.1883.
- 56 Se t.ex. *Wasa Tidning* 27.2.1881 och *Wasabladet* 2.3.1881.
- 57 *Kaiku* 2.4.1881.
- 58 Se t.ex. *Tampereen Sanomat* 2.7.1881 och 9.7.1881.
- 59 *Östra Nyland* 9.11.1881.
- 60 *Borgåbladet* 26.11.1881.
- 61 *Tapio* 7.1.1882; *Savo* 13.1.1882.
- 62 *Hufvudstadsbladet* 2.7.1882, upplaga A.
- 63 *Hufvudstadsbladet* 9.7.1882. På finska kallas Otava vid den här tiden "rawintola", restaurang. Se t.ex. "Tulkaa katsomaan", *Uusi Suometar* 12.7.1882.
- 64 Sven Hirn, *Från wärdshus till Grand Hôtel. Hotell och restauranger i Helsingfors före självständighetstiden* (2006), s. 64–66. Julius Rafael Baltscheffsky innehade Hôtel de Poste vid den här tiden och han satsade på att göra hotellets trädgård till en trivsamt miljö med underhållning och tidsfördriv av olika slag. Se även *Helsingfors* 3.7.1882, för Baltscheffskys annons om vilka nöjen han kunde bjuda besökarna på i sin trädgård, t.ex. målskjutning, kugelbana och kastgunga för barn.
- 65 "Negrinnorna", *Åbo Underrättelser* 24.8.1881.
- 66 "Tulkaa katsoon!", *Tampereen Sanomat* 7.9.1881.
- 67 "Tulkaa katsomaan!", *Savo* 13.1.1882.
- 68 "Obs!. Obs.!", *Östra Finland* 1.2.1882.
- 69 "Kom och se!", *Björneborgs Tidning* 21.10.1882.
- 70 "Tulkaa katsoon!", *Päijänne* 14.9.1881; "Markkinoilla", *Pellervo* 1.10.1881.
- 71 De så kallade "Austral-Negrerna" besökte också Helsingfors och Viborg på sin väg från Köpenhamn mot S:t Petersburg och Moskva. Se annonser, t.ex. "Första föreläsningen", *Hufvudstadsbladet* 30.6.1886, och "Australialaisia Neekereitä", *Wiipurin Sanomat* 6.7.1886. Se även Leila Koivunen, *Eksotisoidut esineet ja avartuva maailma. Euroopan ulkopuoliset kulttuurit näytteillä Suomessa 1870–1920-luvuilla* (2015); Poignant, *Professional Savages*, s. 181.
- 72 Poignant, *Professional Savages*, s. 7.
- 73 "Kalajoen markkinat", *Kaiku* 26.3.1881.
- 74 Signaturen Toiskertalainen, "Jalasjärweltä, Heinäkuun keski wälissä", *Waasan Lehti* 2.8.1883. Toiskertalainen ondgör sig ännu flera månader efter att Katie och Alice lämnat Finland över att så många kastade bort sina pengar på att se deras föreställning.

- 75 Maren Jonasson, "Se det märkvärdiga. Om påstirrade kvinnor på marknader och torg", forskaressä, *Åbo Underrättelser* 8.6.2019. <https://abounderrattelser.fi/forskaressan-se-det-markvardiga-om-pastirrade-kvinnor-pa-marknader-och-torg/> (hämtad 28.6.2019); Maren Jonasson, "Exhibiting the extraordinary body: Six itinerant performers and their livelihood in the Nordic countries, 1864–1912" [under utgivning 2022]. För systrarna Eklunds föreställningsannons, se t.ex. *Åbo Underrättelser* 30.8.1881.
- 76 Om hur begreppet paria kan tillämpas i en analys av romers gårdfarihandel, se Jutta Ahlbeck, "Tingens paria. Romers gårdfarihandel och artefaktens betydelse under första hälften av 1900-talet" (2018), s. 262–294.
- 77 "Med Christiania Marked", *Morgenbladet* 10.2.1877 A-upplagan; "Det nu tilende-bragte Kristiania Marked", *Aftenposten* 9.2.1878 A-upplagan; annonsen "Kom og se", *Aftenposten* 9.2.1879 A-upplagan.
- 78 Poignant, *Professional Savages*, s. 7.

Arkiv

Riksarkivets enhet i Åbo

Turun poliisilaitoksen vanha yhteisarkisto

Anmälde utländske resande 1881, A XIII:54

Riksarkivet, Stockholm

Justitiedepartementet, Huvudarkivet

Konseljakter E 1 A:638, 13.4.1888, ärende nr 13

Tidningar

Aftenposten

Björneborgs Tidning

Borgåbladet

Bornholms Tidende

Finlands Allmänna Tidning

Helsingfors

Horsens Avis

Hufvudstadsbladet

Hämäläinen

Ilmarinen

Kaiku

Morgenbladet

Nerikes Allehanda

Oulun Lehti

Pellervo

Pohjois-Suomi

Päijänne

Rauman Lehti

Sanomia Turusta

Satakunta

Savo

Suomalainen Wirallinen Lehti

Tampereen Sanomat

Tapio

Trelleborgs Tidning

Uleåborgs Tidning

Umebladet

Upsala

Uusi Suometar

Waasan Lehti

Wasabladet

Wasa Tidning

Wiipurin Sanomat

Åbo Posten

Åbo Tidningar

Åbo Underrättelser

Östra Finland

Östra Nyland

Litteratur

- Ahlbeck, Jutta, "Tingens paria. Romers gårdfarihandel och artefaktens betydelse under första hälften av 1900-talet", *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 262–294.
- Berg, Thoralf, "Kulturliv i Vadsø på 1870-tallet", Thorbjørn Bjørnkli (red.), *Varanger årbok 2003. Tema: Humor i Varanger*, Sør-Varanger historielag, Vadsø historielag, Vardø historielag 2003, s. 18–24.
- Berättelse om åttonde allmänna finska landbruksmötet i Åbo, utgifven af Ernst Rönnbäck, mötets sekreterare, Åbo: Åbo Tidnings Tryckeri-Aktiebolag 1883.
- de Certeau, Michel, *The Practice of Everyday Life*, trans. Steven Rendall, Berkeley: University of California Press 1984.
- Hans Kejserliga Majestäts Nådiga Kungörelse, innefattande stadgar för de allmänna täflingskörningar med hästar, som tills vidare komma att årligen i Finland anställas. Gifven i Helsingfors, den 23 December 1874.
- Hirn, Sven, *Från wärdshus till Grand Hôtel. Hotell och restauranger i Helsingfors före självständighetstiden*, SSLS 693, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2007.
- Jalagin, Seija, "Lähetystyön historia: meillä, muualla ja maailmalla", Jaakko Olavi Antila, Esko M. Laine & Juha Meriläinen (toim.), *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 226, Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 2013, s. 287–300.
- Jonasson, Maren, "Åbogubbarna och reflexionskulan – det åttonde allmänna finska landbruksmötet i Åbo 1881", Maren Jonasson & Ann-Catrin Östman (red.), *Allt af jern – texter kring en järnmanufaktur och ett industrikvarters metamorfoser*, Åbo: Humanistiska fakulteten vid Åbo Akademi 2004, s. 108–130.
- Jonasson, Maren, "Se det märkvärdiga. Om påstirrade kvinnor på marknader och torg", forskaressä, *Åbo Underrättelser* 8.6.2019. <https://abounderrattelser.fi/forskaressan-se-det-markvardiga-om-pastirrade-kvinnor-pa-marknader-och-torg/> (hämtad 28.6.2019).
- Jonasson, Maren, "Exhibiting the extraordinary body: Six itinerant performers and their livelihood in the Nordic countries, 1864–1912", Jutta Ahlbeck, Eija Stark & Ann-Catrin Östman (eds), *Forgotten Livelihoods. Encounters and Practices of Petty Trade in Northern Europe, 1820–1960*, Palgrave Macmillan [under utgivning 2022].
- Koivunen, Leila, *Eksotisoidut esineet ja avartuva maailma. Euroopan ulkopuoliset kulttuurit näytteillä Suomessa 1870–1920-luvulla*, Historiallisia Tutkimuksia 268, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2015.
- Poignant, Roslyn, *Professional Savages. Captive Lives and Western Spectacle*, New Haven & London: Yale University Press 2004.
- Rahikainen, Marjatta, "Att mottaga främmande: Cajsa Wahllund och andra duktiga värdshushållerskor i det tidiga 1800-talets Finland", *Historiska och litteratur-historiska studier* 93, SSLS 824, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2018, s. 267–287. <https://doi.org/10.30667/hls.67778>.

ETT EGET RUM OCH VÄRDIGA PRAKTIKER

Finska romers berättelser om marknaden

FRAM TILL MITTEN AV 1900-TALET försörjde sig finländska romer på småskalig handel såsom gårdfari- och marknadshandel.¹ På marknaden bedrevs handelsverksamhet, särskilt hästhandel, men marknaden utgjorde också en central social mötesplats för romer där de kunde sammanstråla. Eftersom romska familjer ofta befann sig i rörelse erbjöd marknaden en efterlängtnad paus från vandrandet, samtidigt som den var en plats där släkt och bekanta fritt kunde umgås. Marknaden var därmed betydelsefull för romer på flera sätt. Emellertid har denna rumsliga aspekt inte nämnvärt intresserat varken den samhällsvetenskapliga eller historiska forskningen om romer. I detta kapitel studerar jag hur romer återger och skildrar marknaden utgående från intervjuer. Till skillnad mot tidigare forskning intresserar jag mig för *platsens* betydelse för romer och hur denna artikuleras i intervjuer. Specifikt handlar det om minnen från marknadsplatser. I kapitlet granskar jag platsens betydelse för försörjning, möten och tillhörighet.

Marknaden kan betraktas dels som en fysiskt avgränsad plats, dels som en händelse som äger rum under en viss avgränsad tid. Därtill är marknaden ett socialt rum, eftersom den geografiska platsen har ett flertal symboliska innebörder. Ytterligare en aspekt handlar om marknaden som en (immateriell) aktör. Michel de Certeau skriver om vardagslivets praktiker och om hur människan formas av och formar sin omgivning utgående från begreppsparet *plats/rum*.² Hos de Certeau är plats (*lieu*) den materiella ordningen, den fysiska strukturen av en plats med ett givet läge (*location*). Rummet (*espace*) däremot är det som påverkas av tid, händelse och riktning. Rummet är således beroende av det materiella för sin existens, men

också föränderligt. Där *plats* står för det konkreta och stabila, är *rummet* det obeständiga och rörliga; rummet är en plats som *praktiseras* ("space is a practiced place").³

I detta kapitel studerar jag hur marknaden som plats framträder i romers berättelser, närmare bestämt hur romer återberättar och praktiserar marknaden samt vilka innebörder de ger den. Jag utgår från de Certeaus tanke om plats som praktiseras, det vill säga tas i bruk. Om marknaden betraktas som en praktik, som något som aktivt *gör* eller skapar, kan vi se vilka betydelser platser och rum har för exempelvis aktörskap. En plats, som ett "fysiskt och mentalt landskap", påverkas av och påverkar människor då dessa tar plats.⁴ Vad gäller romer är detta fenomen intressant att studera, eftersom kringresande romer som inte var fast bosatta saknade – åtminstone metaforiskt sett – plats i samhället. Trots detta tog de ofrånkomligen plats med sina kroppar och medhavda ting.⁵ I avsaknaden av ett hem var marknaden ett rum i det offentliga dit romer hade legitimt tillträde. Till skillnad från de privata hem de besökte i samband med gårdfarihandeln, stod dörren alltid öppen till marknadsplatsen.⁶ Jag vill därför studera platsens möjligheter att skapa känslor av tillhörighet och värdighet, men också dess betydelse för romers aktörskap – och motstånd.

Enligt Nira Yuval-Davis är tillhörighet (*belonging*) ett större och vidare begrepp än medborgarskap. Tillhörighet handlar inte endast om "medlemskap, rättigheter och skyldigheter" och kan inte heller reduceras till "identitet och identifikation", utan är "ett djupt emotionellt behov hos människor".⁷ Tillhörighet handlar sålunda i grund och botten om trygghet.⁸

Utgångspunkten i kapitlet är att en plats kan rymma många olika rum och rumsliga erfarenheter.⁹ Jag betraktar marknadens olika rum som kollektiva och individuella, men också som sociala, ekonomiska, mentala och fysiska. Jag granskar hur marknaden som plats förkroppsligar olika tidsrum genom att informanterna diskuterar sin nutid, den pågående tiden, men också det förflutna, den tid som varit. I kapitlet studerar jag marknadens olika rum utgående från fyra teman: nostalgi (minnen), ekonomi (försörjning), möten (könade och respektabla relationer) och avslutningsvis tillhörighet som binder samman de olika rumsligheterna.

INTERVJUER MED OCH AV ROMER – SAMTAL OCH RESEBERÄTTELSE

Det empiriska materialet för detta kapitel utgörs av intervjuer med romer som det Finska Litteratursällskapet (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura/SKS) samlade in åren 1998–2000. Dessa intervjuer ingår i en större materialhelhet bestående av ca 200 intervjuer som finns förvarade och transkribe-

rade i SKS arkiv. Insamlingen av intervjuer med romer påbörjades under 1960-talet av folklorister, etnologer och antropologer (SKSÅ-materialet) och fortsattes i slutet av 1990-talet av romer själva inom ramen för det omfattande intervjuprojektet ROM-SF.¹⁰ I ROM-SF är även intervjuarna romer. Detta stora och unika material har nyttjats av många forskare, såsom Panu Pulma, Miika Tervonen och Anna-Maria Viljanen samt i flera pro gradu-avhandlingar.¹¹

I ROM-SF-projektet intervjuades 107 romer födda åren 1907–1980 (sammanlagt ca 100 timmar). Intervjuerna utfördes av finländska romer och fokus ligger på romers liv och erfarenheter. En återkommande intervjufråga handlar om möten mellan majoritetsbefolkningen (*valkolaiset/kaajeeet*) och romer (*mustalaiset/kaaleet*).¹² Jag har valt ut 92 intervjuer, eller delar av intervjuer, ur ROM-SF-materialet med hjälp av sökorden ”entis-ajan markkinat” (”äldre tiders marknader”) och ”kauppakertomukset” (”handelsberättelser”). Det transkriberade urvalet utgör 345 sidor.¹³ Ur detta urval har jag ytterligare letat efter frågor och svar som specifikt gäller marknadshandel. Dessa delar skildrar en svunnen tid, det vill säga barndoms- och ungdomsminnen från marknaderna. De äldsta minnena sträcker sig tillbaka till 1920–1940-talen. Alla de intervjuade är anonymiserade, men jag anger kön, ålder och tidpunkt för intervjun (”Kvinna 41 år, 27.3.1999”). I citat där såväl intervjuarens fråga som informantens svar återges, anges informanten som ”S” och intervjuaren (också anonymiserad) som ”I”. Citaten är översatta av mig, originalcitaten på finska finns i fotnoterna. Originalcitaten återges i den form de är transkriberade och innehåller därför en mängd skrivfel.

ROM-SF-insamlingens övergripande syfte har varit att kartlägga den romska kulturen så som romer själva erfarit den. På detta sätt skiljer sig dessa intervjuer som är utförda av lekmän från akademiska studier där intervjuarna är forskare. Intervjumaterialet är inte transkriberat i detalj med pauser, skratt, mumlanden och gester, utan återges som tal: ett samtal i textformat utan hänvisningar till känslouttryck. Det faktum att intervjuarna är lekmän syns således i hur intervjuerna är upplagda och även i hur intervjun fortlöper. Att bägge parter, intervjuare och informant, varit romer har förmodligen underlättat intervjusituationen och bidragit till en större öppenhet hos de intervjuade än om intervjuaren hade varit en forskare ur majoritetsbefolkningen. Å andra sidan kan detta ha medfört att vissa saker inte omnämns eller att vissa aspekter förblir oförståeliga för en icke-rom.

I ROM-SF är intervjuerna formade som relativt fria samtal, en dialog, där frågor och svar går in i varandra. Alla intervjuer är gjorda på finska, vilket är de intervjuades modersmål. Ord på romani förekommer också, eftersom de intervjuade och intervjuarna förstår varandra och talar ”samma” språk.

Intervjuarna har nyttjat ett öppet frågebatteri och ibland blir man förvirrad av transkriberingarna: Är det intervjuaren som talar eller informanten? Detta visar hur intervjun är en ömsesidig berättelse som intervjuaren och informanten skapar tillsammans.¹⁴ Min läsning av intervjumaterialet utgör ytterligare en berättelse, ännu en tolkning eller ett nytt lager av det samtal som texten utgör.

Inom samhällsvetenskaperna är intervjuer en av de viktigaste och mest använda forskningsmetoderna.¹⁵ Intervjun betraktas som en flexibel och mångsidig metod; den kan användas inom många olika forskningsfält och för olika syften. Tanken är att den kvalitativa intervjun ger en djupare förståelse av det fenomen eller de erfarenheter som studeras än till exempel kvantitativt surveymaterial som inte nödvändigtvis ger utrymme för lika personliga reflektioner som intervjuer. Konstruktivistiskt inriktade sociologer har emellertid problematiserat intervjumaterialets möjlighet att återge "autentiska erfarenheter" och hävdar att man snarare bör lägga vikt vid *hur* intervjun är skapad och formad, utgående från kontext, diskurser, förväntningar och konventioner.¹⁶ Jag synliggör hur informanterna berättar om sina erfarenheter genom att urskilja vilka narrativ och teman som finns i intervjumaterialet med fokus på det rumsliga.

I de Certeaus förståelse utgör berättelser – såsom intervjuerna här – en del av den praktiserade platsen.¹⁷ Samtidigt är de reseberättelser; de reser på samma sätt som tåg och bussar, de korsar och organiserar platser.¹⁸ Berättandet tar plats i vardagen genom händelser som återges, genom nyheter och historier, utifrån minnen från andra platser och tider. Genom denna vardagliga praktik – att berätta – skapas en geografisk struktur, en slags karta, där platser länkas till varandra.¹⁹ På detta sätt är berättandet, i detta fall intervjun, inte enbart en beskrivning eller skildring av något utan utgör en handling som knyter samman dåtid, nutid och framtid.

Representationens makt

Det står klart att ROM-SF-insamlingens syfte har varit emancipatoriskt: intervjuarna och de intervjuade tillhör samma etniska minoritet. Tanken har med största sannolikhet varit att åtgärda det maktmissförhållande som kännetecknat tidigare insamlat material, där representationsmakten har legat hos majoritetsbefolkningen. Detsamma gäller den omfattande samhällsvetenskapliga och historiska forskningen om romer som till övervägande del fokuserat på majoritetsbefolkningens (negativa) syn på romer och lyft fram en lång historia av diskriminerande sega strukturer, regleringar och politik, ofta utgående från material producerat av majoritetsbefolkningen.²⁰ Forskningsetiskt är det därför viktigt att reflektera över hur de subjekt som studeras (re)presenteras, särskilt då det gäller margi-

naliserade, i detta fall även etnifierade, subjekt. I all samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning bör man problematisera den objektifiering av de studerade och de maktrelationer som finns inbyggda i själva kunskapsproduktionen. Dessa frågor uppmärksammades tidigt i feministisk metodologi.²¹

Detta kapitel behandlar en etnisk minoritet och utgår från gruppens egna erfarenheter, minnen och berättelser. Det oaktat är det förvisso min tolkning som här återges, men jag försöker vara hörsam och spåra de självförståelser som relaterar till etnicitet och etnisk tillhörighet. Etnicitet är en central skillnadsskapande kategori på liknande sätt som ras, klass och genus. Samhällsvetenskaplig teoribildning kring etnicitet, ras och medborgarskap är omfattande och kan inte redogöras för inom ramen för detta kapitel.²² Begreppen *ras* och *etnicitet* används ibland synonymt, men enligt Catrin Lundström bär de på olika konnotationer. Begreppet etnicitet betecknar vanligen en inre kategorisering, medan rasbegreppet belyser hur tillskrivna sociala kategoriseringar upprätthålls på en rad olika nivåer i samhället.²³ Denna tanke finns i sociologen Richard Jenkins teori om skillnadsskapande och etniska gränsdragningar. Jenkins tolkar etniska identiteter utgående från aktörers självdefinitioner och menar att sociala grupper ständigt utvärderar sin samhälleliga status, sin hierarkiska position, i relation till andra grupper. Utvärderingen handlar om såväl interna (*jaget/self*) som externa (*de andra/others*) definitioner.²⁴ I sitt berättande gör de romska informanterna en tydlig åtskillnad mellan sig själva (*kaaleet, mustalaiset*) som en egen etnisk grupp, och majoritetsbefolkningen, de vita (*kaaheet, valkolaiset*), de andra, de som *inte* är romer. Etnicitet är ett segment av varje persons identitetskonstruktion, men också ett kulturellt fenomen grundat i gemensamma förståelser av likhet och skillnad.²⁵ Identifikationen, den interna kategoriseringen hos en etnisk grupp, påverkas av hur denna benämns av majoriteten, den externa kategoriseringen.

Även om etnicitet teoretiskt betraktas som en flytande och "imaginär" social konstruktion är dess effekter långtifrån imaginära. Den externa kategoriseringen innefattar alltid relationer av makt och dominans.²⁶ Den postkoloniala teorin har visat hur den koloniserade alltid bär med sig bilden av *den Andre* som en del av sig själv och måste förhålla sig till denna representation.²⁷ Samtidigt fungerar rasifiering, den externa definitionen, som en process varigenom ras görs till en del av sociala tankesystem.²⁸ Ras och etnicitet bör även granskas i förhållande till genus och klass, det vill säga andra sociala kategorier och maktsymmetrier.

Den tidigare forskningen om romer med sitt starka fokus på diskriminering och underordning har, om än oavsiktligt, lett till en rätt ensidig bild av romer, eftersom de framställts antingen som problem eller offer.

Samtidigt har romer som en etnisk grupp betraktats som mer eller mindre homogen, det vill säga getts en essentialiserad kollektiv identitet.²⁹ Ett färskt bidrag till fältet utgör Lotta Fernståls och Charlotte Hyltén-Cavallius studie *Ett lapptäcke av källor. Kunskapsproduktion av romer och resande i arkiv och muséer* (2020) som nyanserar bilden av källor producerade av majoritetsbefolkningen, och argumenterar för att dylika dokument kan innehålla viktig och användbar information även om de ofta är både ensidiga och fördomsfulla.³⁰ Fernstål och Hyltén-Cavallius granskar äldre samlingar och studerar kritiskt materialets tillkomst samt visar hur dokumenten är en del av en större kultursarvsproduktion.³¹ Författarna är influerade av forskningsfältet Romani Studies som sätter fokus på aktörskap och lyckas spåra nytt, tidigare förbigånget källmaterial där romer och resande själva berättar om sina liv och livsvillkor i en inspelning från 1950-talets Småland. Här placeras romers (och resandes) egna erfarenheter i centrum, på liknande sätt som antropologen Raluca Bianca Roman gör i sin studie av finska romers identitetsskapande i vår tid.³²

Den samhällsvetenskapliga forskningen om romer, såsom den i Finland av Camilla Nordberg, har bland annat studerat den romska minoriteten utgående från medborgarskapsteorier, särskilt hur romer själva upplever, artikulerar och skapar sitt medborgarskap.³³ Inom historievetenskapen har Panu Pulma och Miika Tervonen inkluderat romska röster i forskningen. Det av Pulma redigerade verket *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet* (2015, originalutgåvan på finska 2012) utgör en milstolpe i den finländska historieforskningen om romer. I boken ingår texter författade av romer och ROM-SF-intervjumaterialet används för att ge inblickar i den romska kulturen. Ett syfte har varit att tillskriva romer aktörskap och förändra synen på dem som (passiva) offer för majoritetssamhällets diskriminerande praktiker.³⁴

MARKNADEN SOM ETT NOSTALGISKT RUM

Alltså förr fanns ju marknaderna. Det fanns tre saker med dem: först och främst träffade zigenarna sina släktingar. Såklart var det också så att man köpslog där. Alltså man försökte byta hästar i bättre riktning. Eller i sämre då man fick pengar att leva för. Men nog var det flera saker. Från marknaden hämtade man ofta bland annat skodon och kläder. När man kom från landsbygden till marknadsplatsen så fanns det ju mera affärer [i staden där marknaden hölls] och sådant. Och så fanns det bekanta och man stiftade bekantskap med okända zigenare och så mötte man bekanta zigenare. Det var också ett slags kontaktsökande.³⁵

(Man 59 år, 26.4.1998)

ROM-SF-intervjuerna är gjorda under slutet av 1990-talet då marknadshandel som verksamhet inte längre existerade i den form som den tidigare gjort. Marknaden var något som tillhörde det förflutna, men minnena fanns kvar. I intervjuerna efterfrågas minnen och erfarenheter av marknaden ("Hurudana var äldre tidens marknader?", "Vad minns du från marknaderna?").

Den 59-åriga manliga informanten ovan lyfter fram tre betydelser av marknaden. För det första gav marknaden en möjlighet att möta släktingar och gamla bekanta. Därtill erbjöd den tillfällen att skapa nya relationer till romer man inte känt sedan tidigare ("kontaktsökande"/"kontakten hakeminen"). För det andra var marknaden en plats där man gjorde affärer, det vill säga där man sålde och bytte hästar. Den tredje aspekten handlade om att marknaden erbjöd en möjlighet att införskaffa varor och förnödenheter, såsom kläder och skor. Med andra ord belyser informanten marknadens sociala (relationer, nätverk) och ekonomiska (försörjning och konsumtion) betydelser. Dessa var sammanlänkade.

Enligt informanterna upphörde marknadsverksamheten kring 1950- och 1960-talen i samband med en större samhällelig struktumvandling. En avgörande orsak var att jordbrukets mekanisering efter andra världskriget ledde till ett minskande behov av arbetshästar (både för romer och för bönder), något som i synnerhet påverkade romernas utkomstmöjligheter.

*Romer på torget
i Villmanstrand
1963. Foto: Pekka
Kyytinen. (Musei-
verket/Etnologiska
samlingarna)*

Även om inte alla romska familjer idkade gårdfari- och marknadshandel, utan en del var stationära, återges det förflutna i nostalgiska termer som ett kringresande "zigenarliv" till kärra och häst. Situationen för många romer förändrades ytterligare i samband med initierandet av den så kallade "romska socialpolitiken" (bostads- och utbildningsfrågan)³⁶, och vid tiden för intervjuerna hade inte alla informanter nödvändigtvis ens egna minnen av marknadshandeln eller den kringvandrande tillvaron. Detta hindrade dem dock inte från att blicka tillbaka på föräldrars eller äldre generationers minnen och berättelser om den tid som varit. I narrativen framställs marknaden som en viktig samlingsplats och som ett fast rum som samlade de i vanliga fall utspridda familjerna. För romer var säkrandet av övernattningsställen och husrum en ständig kamp, men under marknadsdagarna fungerade övernattningen utan problem. Informanterna berättar hur romer samsades om härbärge och hjälpte varandra att hitta övernattningsställen.

Det ligger en nostalgi över svunna tiders marknader som många informanter återger som en glädjens tid ("markkinat oli riemu aikaa")³⁷:

Jag var en liten flicka då marknaderna hölls och de var jättetrevliga. Marknaderna förr i tiden var jättetrevliga, där spelades fin musik hela tiden, och så fanns det mycket [folk] där och vita [kaajeita] också, och det var så naturligt, förstår du, att vara där på marknaden. I dag är det så annorlunda, inte finns där längre sådan där marknadsstämning, alltså marknadskänsla, såsom det var förr, de var jättetrevliga de där marknaderna.³⁸

(Kvinna 41 år, 27.3.1999)

Kvinnan i citatet ovan minns hur "naturligt" allting var på marknaderna när hon var liten flicka, att *kaajeet* också fanns på plats, att fin musik ljud och det rädde en speciell stämning. Nostalgin över gångna tiders marknader utgår från en skillnad mellan nu och då, där det förflutna framställs som oproblematiskt och nuet som konfliktfyllt. Den moderna världen ter sig oberäknelig och i det nostalgiska narrativet ingår en längtan till den trygghet dåtiden erbjöd:

Det var en riktigt bra tid, sådan där vanlig zigenartid, det fanns inga bekymmer på det sättet, det var ett fritt zigenarliv, zigenarna kände varandra och tyckte om varandra, nu går man snabbt förbi då man är rädd för vem det är.³⁹
(se ovan)

Förr då jag var på marknaden fastän man såg okända romska män, och vi kom alla överens, inte slogs de förr i tiden, och inte fanns det bråk eller några besvärligheter förr i tiden, men i dag är en sådan tid att nu är romerna [kaaleet] på krigsstigen.⁴⁰

(Man 77 år, 17.8.1999)

Nostalgin⁴¹ som fenomen kan betraktas som en stark känsla av tidsmässig diskontinuitet och som en förlust – en känsla som moderniteten åstadkommit.⁴² Som minnespraktik har nostalgin det förflutna som sitt obestridliga kännetecken och erbjuder en trygghet i motsats till nutiden. Å andra sidan är det nuet och inte det förgångna som framkallar de nostalgiska känslorna. I sin studie av *jugonostalgi* visar Sabina Hadzibulic hur nostalgin för jugoslaviska invandrare handlar om vad de saknar *här och nu* jämfört med det förflutna (och sitt hemland). Nostalgin kan därför förstås som en resurs för att förstå, kritisera och göra motstånd mot samtiden. Hos de romska informanterna (liksom hos de jugoslaviska invandrarna) är den nostalgiska känslan såväl personlig som kollektiv och sträcker sig över generationer. Den nostalgiska upplevelsen grundar sig också på narrativ och känslor hos den äldre romska generationen, föräldrar och släktingar, det vill säga informanterna övertar upplevelser från dem som besitter förstahandsinformation.

Många informanter, såsom mannen ovan, minns att det tidigare gick lugnt till och att romer kom bra överens sinsemellan. Situationen i dag framställs som en helt annan: romer kommer inte längre överens med varandra. Även relationerna till majoritetsbefolkningen var bättre förr:

I: Hurudana var de vita [kaajeet] på den tiden om man jämför med i dag?

S: Nå, på den tiden var de enligt mig goda, för de hjälpte och gav åt zigenaren då zigenaren kom och tiggde, och mycket mera förstående än i dag, det var ju nog från de vita [kaajeet] som hjälpen kom till zigenarna, såsom det också är i dag. Nå förr gav ju de vita [kaajeet] då vem som helst bad. Inte var det något med det. Nog gav de vita förr. Helt ärligt.⁴³

(se ovan)

Dessa nostalgiska reseberättelser visar hur rummet förändrats, ja rentav försvunnit, åtminstone i den skepnad det varit tidigare. Platsen, liksom berättelsen och berättarna, färdas i tid och rum.

MARKNADEN OCH ETT KÖNAT LEVEBRÖD

Nå far besökte alltid marknaderna. [...] var där och bytte hästar. Gjorde affärer och fick alltid lite pengar därifrån... Ja, de där marknadsplatserna var sådana där man fick gjort affärer.⁴⁴

(Kvinna 63 år, 24.4.1998)

Jag minns från min egen pappa då han kom från de där marknadsresorna, så hade han kringlor och kaffe och alla sorters mat med sig då han kom hem.⁴⁵

(Kvinna 52 år, 29.4.1999)

Gårdfarihandeln som idkades året runt var en viktig försörjningsform för romer, men även marknadshandeln utgjorde en central inkomstkälla, särskilt när det gällde hästhandeln. Marknaden som levebröd hänvisar, rent konkret, till de romska familjernas materiella överlevnad. Informanterna minns att fäderna återvände med läckerheter och pengar efter lyckade hästaffärer. Denna inkomst och försörjningsform var könad; det var männen som hade ansvar för hästhandeln. Romska kvinnor och romska män hade en tydlig arbetsfördelning med olika uppgifter, vilka kopplades till diskurser kring kvinnlighet och manlighet.⁴⁶ Romernas viktigaste handels- och bytesvaror var hästar, hästrelaterade redskap och utrustning som männen tillverkade. Därtill såldes och byttes handarbeten, ofta spetsar, som kvinnorna gjort. Romska kvinnor erbjöd även underhållning genom att spå i händer och kort. Med hjälp av handels- och bytesvarorna införskaffades mat till familjen och strategin att ”gå” och ”fråga” (”kåveleminen”, ”pyytäminen”, ”mankuminen”) efter livsmedel var kvinnornas uppgift.⁴⁷

Männen åkte till marknaden för att byta hästar och vanligtvis gjorde kvinnorna spetsaffärer och spådde, det var en form av försörjning.⁴⁸
(Kvinna 63, 13.5.1999)

Männen försökte sig på hästbyte och kvinnorna bad om bröd.⁴⁹
(Man 60, 2.5.1999)

I: Nå, på vilka andra sätt förutom hästbyte skaffade sig zigenaren sitt bröd?
S: Förr så spådde de [kvinnorna].⁵⁰
(Kvinna 72, 13.3.1998)

Kvinnor med kvinnor och män med män, männen talade främst om hästhandel och gav råd åt varandra och inte rådde det någon avundsjuka inte, och kvinnorna talade sinsemellan vad de nu talade om, inte pratade de om klädtrasor och förkläden, de hade mycket viktigare saker att tala om sinsemellan – mindre talades det om vad för slags tyg du köpt.⁵¹
(Kvinna 59 år, 11.5.1998)

Historikern Miika Tervonen lyfter fram ömsesidiga och interetniska relationer mellan romer och majoritetsbefolkningen under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Utgående från minnesmaterial och intervjuer visar Tervonen hur förhållandet mellan romer och den finländska landsbygdsbefolkningen kännetecknades av reciprocitet, i motsats till tidigare forskning som betraktat relationen mellan majoritet och minoritet som antagonistisk, rentav våldsam.⁵² Enligt Tervonen behövde bägge grupper

varandra; romer var i behov av mat, husrum och kunder, och bondefamiljer i sin tur av arbetskraft och hushållstjänster.⁵³ Detta till trots kan relationerna mellan en vit majoritet och en etnisk minoritet inte betraktas som jämbördiga.

Berättelserna om marknadshandel illustrerar hur de möten som ägde rum på marknaden uttryckte och formade könade sociala relationer och praktiker. Könade nätverk etablerades mellan minoritet och majoritet. Manliga nätverk skapades genom hästhandeln, både romska män sinsemellan och mellan romska och vita män. Kvinnliga nätverk organiserades runt handarbeten, ”pyytäminen” [att be om mat och dyl.] och spådom.⁵⁴

I: Hurudana var marknaderna förr?

S: Nå där sålde de hästar och köpte och bytte.

I: Nå fanns där även många vita [kaajeita]?

S: Jo, massor.

I: Även de vita var hästkarlar?

S: Jo, det var de.⁵⁵

(Man 75, 6.5.1999)

S: Nog minns jag marknaden på något sätt för pappa hade de finska zigenarnas bästa hästar. Och då min pappa var väldigt lik en vit [kaajeitten näkönen], en vit zigenare, så hjälpte han andra zigenare. Min pappa kallades för *maasumies* då man skulle ha ett bra pris för en häst. Så zigenarna kunde inte själva sälja denna häst eller byta, de andra måste ge den till min pappa.

I: Så han var liksom skickligare på det [hästhandel]?

S: Ja.⁵⁶

(Man 57 år, 14.5.1998)

Den hästhandel männen idkade framstår som särskilt viktig för relationerna mellan minoritet och majoritet. Såväl manliga som kvinnliga informanter betraktade hästhandeln som avgörande för framgångsrika affärer, men också för goda sociala relationer till majoritetsbefolkningen. I dessa möten kunde romer som till utseendet påminde om majoritetsbefolkningen, såsom fadern i citatet, ”en vit zigenare”, få en specialposition på grund av utseendet. Han kunde bli en framgångsrik hästförsäljare, eftersom han inte såg ”lika romsk ut” som övriga hästhandlare, som behövde hans hjälp. I postkolonial forskning har man talat om ”passing”, när till exempel en icke-vit person kan tas för (passera som) en vit.⁵⁷ Genom denna ”rasliga transformation” kan den som ”passerar” nå privilegier som tillhör vita. Det är uppenbart att den ”vita zigenaren” accepterades lättare av majoritetsbefolkningen. Detta medförde i sin tur att han hade ett övertag i hästhandeln med majoritetsbefolkningen jämfört med romer som inte

hade samma utseende. Därmed blev den vita zigenaren mera ekonomiskt framgångsrik, och skildrades som en ”skickligare” hästhandlare.

Hederlighet och ärlighet lyftes i intervjuerna fram som kännetecknande för männens hästhandel:

Min pappa gjorde hästaffärer och försörjde oss på hederlig hästhandel, och inte jagades han av zigenare eller av vita [kaaheet] för att han skulle ha gjort något fel eller varit lömsk eller ljugit, så på det sättet känns det bra, att man varit fattig men ärlig.⁵⁸

(Kvinna 41 år, 27.3.1999)

Om/Och jag hade en egen riktig karlakarl. Han åkte runt på marknaderna och gjorde hästaffärer och förtjänade på det.⁵⁹

(Kvinna 80 år, 12.6.1998)

Trots att man levtt ett fattigt liv hade man försörjt sig på ett anständigt sätt. ”Romsk” manlighet etablerades i form av framgångsrik hästhandel. Den kvinnliga informantens man skildrades som en ”karlakarl”; han reste runt på marknaderna och förtjänade pengar på det.

Att bli respektabel

Jag diskuterade ovan hur det nostalgiska berättandet framställde den svunna marknadstiden som både oproblematisk och trivsamt. Detta gällde också själva försörjningsverksamheten som i intervjuerna framställs som professionell och hederlig. Många informanter lyfte fram hur lugnt och fint det gick till på marknaderna, att romer inte slogs, utan betedde sig väl och gjorde lyckade, hederliga hästaffärer. Relationerna mellan *kaaheet* och *kaaleet* skildrades som vänliga och okomplicerade. Om jag jämför material framtaget av majoritetsbefolkningen med dessa intervjuer, där romer getts en möjlighet att representera sig själva, är skillnaden slående. Där romer ansåg att de bedrev redbar handelsverksamhet, betraktade majoritetsbefolkningen inte försörjningen som regelrätt arbete utan som lurendrejeri och tiggeri.⁶⁰ I enlighet med Jenkins resonemang kring etnicitet, står det klart att den romska minoritetens jag-bild (identifikationen) var relaterad och relaterades till majoritetens och det offentliga rummets nedsättande, rasifierade syn på romer (den externa kategorisering).

Romer som etnisk minoritet har getts en kollektiv identitet och som grupp har de ofta framställts som ovärdiga i relation till majoritetsbefolkningen sedan deras ankomst till Finland under 1500-talet. ”Zigenarfrågan” under det sena 1800-talet etablerade en seglivad bild av romerna som lösdrivare, tiggare, brottsliga och allmänt omoraliska.⁶¹ Även om zigenar-

frågan politiskt sett så småningom ebbade ut levde själva diskursen vidare. Romers rörlighet och det kringvandrande livet betraktades med misstänksamhet och synen på *Zigenaren* som ovillig eller rentav oförmögen att utföra (jordbruks)arbete hade fastställts. Därmed bröt romer mot vedertagna sociala normer och ideal enligt vilka arbete inte bara fungerade som dygd och värdighet, utan som ett tecken på normativt medborgarskap.⁶² Denna till synes orubbliga representation av romer som icke-respektabla i förhållande till den vita majoritetsbefolkningen (med tolkningsföreträdet och makten att definiera arbetsamhet, hederlighet, medborgarskap etc.), visar hur medborgarskap har rasifierade gränser som kan fungera som inkluderande eller exkluderande beroende av sammanhang.⁶³

Jag använder Beverley Skeggs respektabilitetsbegrepp för att förstå de romska informanternas starka poängterande av det värdiga och det icke-våldsamma både i marknadsmöten (med de vita) och i själva handelsverksamheten (med de vita). Olika grupper särskiljs med hjälp av klass, kön och sexualitet i sina möjligheter att uppvisa respektabilitet.⁶⁴ För Skeggs är respektabilitet i första hand en klassmarkör. Respektabiliteten är ett eftersträvat tecken på värdighet och moral, och ett kulturellt kapital, något som varit förunnat människor ur högre samhällsklasser. Därför har strävan efter respektabilitet i första hand funnits hos dem som *inte* ansetts respektabla: arbetarklassens kvinnor, etniska minoriteter och övriga underordnade grupper. För att de icke-respektabla ska kunna betraktas som respektabla krävs en disidentifikation, ett avståndstagande från positionen som icke-respektabel.⁶⁵ För romer handlade disidentifikationen om att ta avstånd från rasifierade stereotyper såsom "icke-arbetande", "opålitlig", "lat" och "våldsam" och i stället framhålla arbetsamhet, hederlighet och värdighet.⁶⁶

MARKNADEN SOM MÖTES- OCH NÖJESPLATS

I informanternas berättelser skapade, och möjliggjorde, marknaden en romsk samhörighet – en kollektiv tillhörighet som befäste och upprätthöll sociala relationer. Marknaden var ett romskt rum som samlade de i övrigt oftast utspridda romska familjerna. Att möta andra romer framstår utan tvekan som en lika central aspekt av marknaden som den ekonomiska:

Och zigenare [kaaleita] kom lite härifrån och därifrån till marknaderna och vad de nu gjorde, men det var en sådan där uppriskande tid för alla då det var marknad. Zigenarna [kaaleet] talade med varandra [...].⁶⁷

(Man 77 år, 14.4.1998)

Och det fanns många zigenare [kaaleita] många zigenare [kaaleita]. Och de kom överens och slogs inte. Det var få som grälade där. Och sedan om det kom en grälsjuk så körde de [andra] bort den. Fick inte vara i gänget. De körde bort den från gänget.⁶⁸

(Kvinna 50, 2.6.1998)

De sociala marknadsmötena främst romer sinsemellan, men även mellan romer och majoritetsbefolkning, handlade också om underhållning och nöjen. Tidigare forskning har pekat på marknadens karnevalistiska funktioner; marknaden utgjorde ett välkommet avbrott från vardagen, bjöd på underhållning, men skakade också om samhällshierarkier då olika sociala grupper sammanstrålade under liknande villkor under marknadstiden.⁶⁹ För romer innebar det karnevalistiska nöjen i form av sång, musik och dans:

S: Och jo det var riktigt marknadsdanser var det på varje marknad. Marknadsdans var det. Och där gick ungdomarna och dansade och de äldre på marknaden drack och sjöng zigenarsånger.⁷⁰

(Kvinna 50 år, 2.6.1998)

Den gemensamma underhållningen förstärkte den romska samhörigheten, den kollektiva vi-känslan, och formade ett gemensamt romskt rum, en föreställd gemenskap.⁷¹ Sånger på romani ("zigenarnas språk", *kaaleen kieli*) bidrog till känslan av tillhörighet. Enligt Nira Yuval-Davis handlar tillhörighet om en trygghetskänsla,⁷² och för de romska informanterna verkar marknaden ha varit en plats där de kände sig trygga.

Marknadsunderhållningen såsom dansen fungerade som en förenande faktor även mellan romer och majoritetsbefolkningen; informanterna uppger att *kaaleet* och *kaajeet* dansade tillsammans och att inga gräl förekom:

På marknadsdansen slogs inte vita [kaajeet] och zigenare [kaaleet]. Förr var marknadsdanserna sådana att där var både gamla och unga, men de visste hur de skulle bete sig där.

Inte är dans något att skämmas över då man vet med vem man dansar med och vem som ser en.

Förr i tiden gick zigenarna ofta på dans, de gick på marknadsdanserna och de var trevliga.⁷³

(Äkta par, kvinna 60 år, man 65 år, 6.5.1999)

Trots att många informanter poängterade att marknadsmötena var fredliga och glädjefulla, fanns det en underliggande ambivalens och konfliktpotential.⁷⁴ Den fridfulla stämningen kunde plötsligt övergå i tumult och oordning, i synnerhet när spritflaskorna togs fram. Marknadsdagarna var

indelade i dag- och kvällstid med olika innehåll och praktiker: på dagarna gjorde man affärer och bytte hästar, på kvällarna sjöng och dansade man, men likväl söp och slogs man:

I: Hurudana var marknaderna förr i tiden?

S: Oj, de var sådana att zigenarna slogs där, och de bytte hästar ett tag och sedan slogs de där.

I/S: På dagarna bytte de hästar och på kvällarna drack de.

På kvällarna söp och slogs de.⁷⁵

(se ovan)

I: Nå hur var det sedan när marknadsdagen var över och sedan på kvällen började man dricka, var det så?

S: Nå vissa drack under hela marknadstiden och andra drack Hokku.

I: Vad var det?

S: Hokmanni.

Det var zigenarnas [kaaleen] dricka.⁷⁶

(Man 77 år, 14.4.1998)

Berättelserna skildrar således såväl slagsmål och superi som sämja och sorgfria dagar. Vissa informanter nämner att spriten var ständigt närvarande och en del av den ofta högljudda hästhandeln. Noteras bör att grälen handlade om interna angelägenheter och uppgörelser romer emellan. Enligt informanterna hamnade inte romer i gräl med lokalbefolkningen. Dessa skildringar av fredliga marknadsmöten mellan romer och lokalbefolkning står i bjärt kontrast till samtida tidningsartiklar om marknader där romers agerande skildras nästan enbart i förhållande till våldshandlingar, kriminalitet, bedrägeri och allmänt som problem.⁷⁷

ETT ROMSKT RUM

I detta kapitel har jag studerat romers berättelser om marknaden och marknadshandel utgående från ett stort intervjumaterial med finska romer som insamlats vid millennieskiftet 2000 av SKS. Fram till 1950–1960-talen var marknadshandeln en central inkomstkälla för romska familjer som sällan var fast bosatta, utan livnärde sig på rörlig handel. Marknaden gav således försörjnings- och konsumtionsmöjligheter, men möjliggjorde också samvaro och erbjöd därtill nöje och rast från den kringresande vardagen. Marknadens ekonomiska och sociala betydelser var således intimt sammanbundna. Romers erfarenheter och minnen av för dem centrala platser, såsom marknaden, har emellertid tillsvidare varit relativt utforskade, och den rumsliga aspektens betydelse för såväl försörjning som formandet av

romsk tillhörighet förtjänar en närmare granskning. Jag har gjort detta med hjälp av Michel de Certeaus tanke om hur plats praktiseras genom allt som äger rum där, såväl i handling som i tanke, och visat hur en plats kan bestå av många rum. Det är ur berättelserna som de olika rumsligheterna träder fram. Jag har betraktat berättandet som en rumslig vardagspraktik ("stories are treatments of space") och intervjuerna som reseberättelser ("spatial stories"). I intervjumaterialet praktiserar romer marknadsplatsen inte bara genom att kroppsligt ha varit där, genom att minnas, betrakta och berätta om platsen, men också genom återblickar på äldre generationer och tider. Tiden försvinner, kvar blir platsen.

Berättelserna visar hur marknadens olika rumsligheter var fysiska, individuella, sociala, mentala såsom tidsrum som speglade såväl dåtid som nutid, men de var också rum som blev identitetsbärande.⁷⁸ I informanternas berättelser framträdde marknaden som ett nostalgiskt minnesrum, som ett rum för försörjning, som en mötesplats (med umgänge, nöje och underhållning, men ibland även konflikter) och som ett "romskt" rum. Att intervjuerna är utförda under en tid då marknadshandel tillhörde det förflutna förstärkte ytterligare det nostalgiska minnesberättandet och tanken om ett romskt kollektiv. I ett samhälle där den romska minoriteten i övrigt placerades i samhällets geografiska, sociala och ekonomiska marginaler, utgjorde marknaden en plats som romer hade tillträde till, som de intog och gestaltade, samtidigt som platsen även formade dem. På marknaden kunde romer förtjäna pengar på ett värdigt sätt, agera "på egna villkor" och känna tillhörighet till såväl plats som varandra. Marknaden framstår som en betydelsefull plats där romer kände sig trygga och respekterade. Genom detta formades, framställdes och erinrades marknaden som en specifik plats, ett slags föreställd gemenskap.⁷⁹

Romer har genom historien framställts som opålitliga, arbetsskygga, smutsiga, ociviliserade och farliga, med andra ord har de betraktats som motsatsen till anständighet, det vill säga det som varit majoritetsbefolkningens, de vitas, självdefinierade och självgivna kulturella kapital. Denna externa kategorisering och etniska gränsdragning⁸⁰ är något romer var tvungna att förhålla sig till. Skeggs visar hur det krävs en disidentifikation av de icke-respektabla för att kunna bli respekterade. I och med att romer sällan kände sig respekterade i det offentliga rummet⁸¹ och med tanke på intervjusamlingens emancipatoriska syfte kan intervjuerna ses som ett slags motberättelser eller motdiskurser som tar avstånd från de negativa representationer romer traditionellt tillskrivits. Detta blir synligt i hur de romska informanterna framhåller värdighet i försörjning, möten och relationer visavi majoritetsbefolkningen. Jag tolkar detta som ett motstånd mot den kollektiva identitet som påtvingats romer. Därmed

föreligger här en möjlighet att förändra eller rentav omkullkasta majoritetssamhällets syn på romer.

I sina marknadsminnen performerar romerna respektabilitet på ett subversivt sätt genom att dels framhålla det hederliga i försörjningen, det vill säga den framgångsrika och anständiga hästhandeln, dels betona det fredliga, icke-aggressiva, i sociala möten. Försörjningens könade praktiker etablerade såväl kvinnliga som manliga nätverk både romer sinsemellan och mellan romer och majoritetsbefolkningen. Särskilt hästhandeln som manlig försörjningsform fungerade som mötesplats, men också som en praktik som gav romska män en särskild respektabilitet. Den manligt kodade hästhandeln innebar således inte enbart levebröd utan representerade den romska mannens maskulina identitet, hans ekonomiska position och hela familjens sociala anseende.⁸² Lika viktigt som att praktisera och uppvisa redbar affärsverksamhet var framhållandet av ett anständigt uppförande. Informanterna minns hur de betedde sig bra, samsades om husrum, inte slogs, var respektabla och fick hjälp i form av pengar och mat av den vita lokalbefolkningen. Givetvis skildrades även slagsmål och superi, men till övervägande del var informanternas marknadsminnen entusiastiskt nostalgiska. I centrum för alla dessa praktiker, former av aktörskap och motstånd stod marknadsplatsen med sina olika rumsligheter.

I detta berättande skapas respektabilitet i förhållande till övriga romer, men framförallt i förhållande till majoritetsbefolkningen. Dock ville romer vara respektabla *som romer*, även om marknads sociala och ekonomiska betydelser relaterades till majoritetsbefolkningen. Både de ekonomiska och sociala relationerna till *kaajeet* skildrades som oproblematiskska och goda. En skicklig rom och en "äkta romsk man" var den som kunde sälja många hästar till majoritetsbefolkningen. Om han därtill utseendemässigt liknade en vit man kunde detta ge ytterligare ekonomiska och sociala fördelar. På marknaden praktiserades således ett respektabelt aktörskap. Det respektabla var emellertid strikt könat, eftersom respektabiliteten var knuten till manlighet och till en försörjningsform som ännu i tidig efterkrigstid var viktig.

I mitt kapitel har jag visat hur romer tog marknaden i besittning, återgav, formade och skapade den som en egen plats, ett romskt rum. I intervjuerna skapas rummet genom minnen, känslor, tolkningar och associationer. Det var en plats där lyckade affärer gjordes, ungdomar dansade och roade sig, släktingar och vänner sammanstrålade. Marknaden var en plats där romer kände sig respektabla i förhållande till majoritetsbefolkningen; det var också ett rum som *gjordes* respektabelt.

- 1 I Finland stod etniska och religiösa minoriteter såsom judar, rysk-karelare, tatarer och romer i stor utsträckning för den rörliga handeln under slutet av 1800- och början av 1900-talet. Antti Häkkinen, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyysen historiaan Suomessa* (2005); Johanna Wassholm & Anna Sundelin, "Småskalig handel på glidande skalor. Försörjning och konsumtion i Finland 1800–1940" (2018). Om Finlands mångkulturella historia, se t.ex. Mats Wickström & Charlotta Wolff (red.), *Mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finland under tre sekler* (2016).
- 2 I den engelska översättningen används begreppen *place* och *space*, som kulturvetaren Johan Fornäs på svenska har översatt till *plats* och *rymd*. Jag väljer att tala om *plats* och *rum*. Johan Fornäs, *Sfärernas disharmonier* (1993).
- 3 "Thus the street geometrically defined by urban planning is transformed into a space by walkers. In the same way, an act of reading is the space produced by the practice of a particular place: a written text, i.e. a place constituted by a system of signs." Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (1984), s. 117.
- 4 Billy Ehn & Orvar Löfgren, *Kulturanalyser* (2001), s. 97.
- 5 Jfr Robin Ekelund, *Mellan stigma och respektabilitet* (2009), s. 14.
- 6 Jutta Ahlbeck, "Tingens paria. Romers gårdfarihandel och artefakters betydelse under första hälften av 1900-talet" (2018).
- 7 Nira Yuval-Davis, "Borders, Boundaries, and the Politics of Belonging" (2004), s. 215.
- 8 Nira Yuval-Davis, "Belonging and the Politics of Belonging" (2006), s. 197.
- 9 de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, s. 118.
- 10 Den senaste minnesinsamlingen (fi. *muistitietokeruu*) är "Romanit Suomessa – muistoja rinnakkaiselosta 1950-luvulta tähän päivään" som utfördes 2009–2010. Miika Tervonen, "Romerna och den stora förändringen" (2015), s. 174.
- 11 Miika Tervonen, 'Gypsies', 'Travellers' and 'Peasants' (2010); Miika Tervonen, "Vagabonder och gränsöverskridare: romer i den framväxande nationalstaten" (2015); Panu Pulma, *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet* (2015); Anna-Maria Viljanen, "Den romska kulturens föränderliga former och permanenta strukturer" (2015); Sarita Friman-Korpela, *Romanipolitiikasta romanien politiikkaan* (2014). Romer har även studerats i flera pro gradu-avhandlingar såsom Marko Stenroos, "Sitä ei voi olla tuntosarvet teipissä". *Romanikulttuurin performatiivisuus kulttuurien välitilassa* (2012); Kirsi Nurmio, "Käytös ihmisen kaunistaa". *Pyhä suomalaisessa romanikulttuurissa* (2016).
- 12 Jag använder huvudsakligen termen "rom", men informanterna hänvisar oftast till sig själva som *mustalainen* (zigenare) eller *kaale* på romani, medan majoritetsbefolkningen kallas för *kaaje* eller *valkolainen*. *Kaalo* (*kaale* i pluralis) på romani betyder svart, medan *kaajo* (pl. *kaaje*), som betecknar icke-rom, betyder vit. Det finska ordet "mustalainen" består av adjektivet *musta*, svart, och ändelsen *-lainen* som betecknar tillhörighet i en grupp. Många finska romer använder ordet *mustalainen* i sitt vardagsspråk, och en del är även stolta över benämningen. Enligt Panu Pulma är det finska ordet "mustalainen" inte lika kränkande i Finland som ordet "zigenare" är på svenska. Pulma, *De finska romernas historia*, s. 10.
- 13 Projektkollegan, folkloristen Eija Stark gjorde urvalet 15–25.5.2018.
- 14 James A. Holstein & Jaber F. Gubrium, "Narrative practice and the active interview" (2016), s. 68.
- 15 Se t.ex. David Silverman, *Doing Qualitative Research* (2013); David Silverman (ed.), *Qualitative Research* (2016).
- 16 Norman Denzin, *Images of Postmodern Society* (1991), s. 68; Martyn Hammersley, "Interview Data. A Qualified Defence against the Radical Critique" (2017), s. 182–183.

- 17 ... "they [stories] are treatments of space." de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, s. 122.
- 18 de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, s. 115.
- 19 Elin Franzén, *Inspelade platser, berättade liv. En etnografisk studie om ljuddagbokens möjligheter som metod och berättelse* (2013), s. 6.
- 20 "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955 (2015); Martti Grönfors, *Suomen mustalais-kansa* (1981); Häkkinen, Pulma & Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot*; Anne Minken, *Tatere i Norden før 1850. Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller* (2009); Norma Montesino Parra, *Zigenarfrågan. Intervention och romantik* (2002); Norma Montesino & Ida Ohlsson Al Fakir, "The Prolonged Inclusion of Roma Groups in Swedish Society" (2015); Camilla Nordberg, *Boundaries of Citizenship. The Case of the Roma and the Finnish Nation-State* (2007); Camilla Nordberg, "Claiming Citizenship. Marginalised Voices on Identity and Belonging" (2006); Ida Ohlsson al Fakir, *Nya rum för socialt medborgarskap. Om vetenskap och politik i "Zigenarundersökningen". En socialmedicinsk studie av svenska romer 1962–1965* (2015); Panu Pulma, *Suljetut ovet Pohjoismaiden romanipolitiikka 1500-luvulta EU-aikaan* (2006); Pulma (red.), *De finska romernas historia*; Tervonen, 'Gypsies', 'Travellers' and 'Peasants'; Tervonen, "Vagabonder och gränsöverskridare"; Viljanen, "Silloinhan se on automaattisesti lakki silmille pantava. Romanit – vielä hiljaisemmat suomalaiset" (2013); Raluca Bianca Roman, "Neither here nor there" (2018). För internationella studier, se t.ex. Ian Law & Martin Kovats, *Rethinking Roma. Identities, Politicisation and New Agendas* (2018); Leo Lucassen, Wim Willems & Annemarie Cottaar (eds.), *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach* (1998); Jean-Pierre Liégeois, *Gypsies. An Illustrated History* (1986); Wim Willems, *In Search of the True Gypsy. From Enlightenment to Final Solution* (1997).
- 21 Sandra Harding (ed.), *Feminism and Methodology. Social Science Issues* (1987); Caroline Ramazanoglu & Janet Holland (eds.), *Feminist Methodology. Challenges and Choices* (2002); Beverley Skeggs, "Theorising, Ethics and Representation in Feminist Ethnography" (1995); Liz Stanley & Sue Wise, *Breaking Out. Feminist Consciousness and Feminist Research* (1983). Inom historievetskaperna utgöf Satu Lidmans, Anu Koskivirta & Jari Eilolas (red.) verk *Historiantutkimuksen etiikka* (2017) ett aktuellt bidrag till den forskningsetiska diskussionen.
- 22 Den samhällsvetenskapliga forskningen omfattar olika ansatser och själva etnicitetsbegreppet är omtvistat. För diskussion, se t.ex. Sinisa Malesevic, *The Sociology of Ethnicity* (2004); Richard Jenkins, *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations* (1997); Daniel Cojanu, "Ethnicity as Social Fact and Symbolic Construction" (2014).
- 23 Catrin Lundström, "Vit respektabilitet. Den svenska nationens könade symbolik och unga kvinnors kulturella praktiker" (2009), s. 308.
- 24 Richard Jenkins, "Rethinking Ethnicity", (1994), s. 198–201.
- 25 Kring likhet/särart (*similarity/difference*), identitet och postkoloniala teorier, se Riad Nasser, "Identity Beyond Borders. National Identity and the Post-Colonial Alternative" (2019).
- 26 Jenkins, *Rethinking Ethnicity*, s. 52–73.
- 27 Bl.a. Stuart Hall, "The Spectacle of the 'Other'" (1997); se även Maria Vallström, "Att göra skillnad. Om migration, arbete och kön i skogsarbetarbyar 1950–1975" (2010), s. 75–76.
- 28 Catrin Lundström, "Vit respektabilitet", (2009), s. 308.
- 29 För diskussion kring kollektiva identiteter, se t.ex. Seyla Benhabib, *The Claims of Culture. Equality and Diversity in the Global Era* (2002).
- 30 Lotta Fernstål & Charlotte Hyllén-Cavallius, *Ett lapptäcke av källor. Kunskapsproduktion om romer och resande vid arkiv och museer* (2020).

- 31 Se även Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu* (2014) och speciellt Hanna Snellman, "Kansatieteellisten karttojen takaa" (2014); Pia Olsson & Eija Stark, "Making cultural heritage in Finland. The production of and challenge to tradition" (2014).
- 32 Kring romers kulturella identitetsskapande, se Roman, "Neither here, nor there"; Nordberg, "Claiming Citizenship", och David Mayall, *Gypsy Identities 1500–2000. From Egipcyans and MoonMen to the Ethnic Romany* (2004).
- 33 Nordberg, "Claiming Citizenship".
- 34 Originalutgåvan på finska, *Suomen romanien historia*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2012. Se även Panu Pulmas artikel som tar upp etiska frågor och vägval gällande studiet av romer som etnisk minoritet, "Entä jos he eivät halua, että heidän historiansa kirjoitetaan. Etnisen vähemmistön tutkimisen etiikka" (2017).
- 35 "Siis enne oli markkinat. Ne olivat semmoset määrättyt siinä oli kolmekin asiaa: ensinnäkin markkinoilla mustalaiset tapasivat sukulaisia. Tietysti se oli myöskin että siellä tehtiin kauppaa. Elikkä yritettiin vaihtaa siis hevosia parempaa suuntaa. Taikka sitten huonompaa suuntaan jolloin saatiin rahaa taas niinkun elämiseen. Mutta kyllä siinä oli niinkun usiampi. Siellä hankittiin muummuassa usein niinkun jalkineita ja vaatteita markkinoilta. Elikkä niinkun kun maaseuvulta tultiin sitten niinku markkinapaikalle siellähän oli tietysti kauppoja ja muita enemmän. Sekä että siellä sitten tuttavvia ja tehtii siis tuttavuttaa tuntemattomien mustalaisten kanssa sekä että tavattiin tuttuja mustalaisia. Se oli myöskin niinkun tämmönen niinku kontaktin hakeminen."
- 36 Pulma, "Kerjäläisyys, irtolaisuus, 'mustalaisuus'", s. 89–91.
- 37 Man, 77 år, 14.4.1998.
- 38 "Mie olin pien tyttö kuule ku oli markinat, ja pakon pohjassa ja ne oli tosi kivat, me ei olla ..., enne aikaset markkinat oli tosi kivat, siellä soi hienot musiikit koko ajan, sit siellä oli paljo ja oli kaajeitakii, ja se oli nii luonnollista tiijä sie se markkonoilla olemine, tänä päivänäh se on nii niiku toisenlainne, ei siellä oo ollenkaa sitä markina meininkiä, siis sellasta markkina tunnelmaa niiku enne oli, ne oli tois kivoja ne markkinat."
- 39 "Nii se oli iha hyvä aika, semmosta tavallista mustalaisaika, ei ollu mitää huolia sillee, se oli vapaata mustalaiselämää, mustalaiset tunti toisesa ja tykkäsivät toisistaa, nytte kuletaa äkkiä ohi että pelätää että ketä nuo on."
- 40 "Enne markkoinoilla ollessani vaikka tuntemattomia romanimiehiä nähtii, ja me oltii kaikki hyvä sopusia, ei enne aikaan tapelleet, eikä ennen aikaa ollut mitää riitaa eikä mitää hankaluuksia, mutta tämä päivä on semmonen päivä, nyt on kaaleet sota kannalla."
- 41 Den schweiziske läkaren Johannes Hofer introducerade 1678 begreppet nostalgi för att beteckna en neurologisk sjukdom hos soldater som led av djup och smärtsam hemlängtan. Under 1700- och 1800-talen blev nostalgins en sjukdom som utmärktes av förtvivlan, melankoli, gråtmildhet, men även självmord. Kring nostalgins idé-historia, se Karin Johannisson, *Nostalgi. En känslas historia* (2001).
- 42 Sabina Hadzibulic, "(Jugo) nostalgi som minne, framtid och politik" (2016), s. 27.
- 43 "I: Minkalaisia oli kaajeet siihe aikaa jos vertaa tätä päivää? S: No siihe aikaa miusta tottakai ne oli hyviä, koska ne auttoivat ja antovat mustalaisille ku mustalainne kävi kerjäämässä, ja paljo ymmärätväisempiä ku nytte, et kaajestaha se mustalaisille apu tuli sillo ja niiku tulee tänä päivänäkii. Eihän ennenhän anto kaajeet kuka vaan pyyti. Eihän siinä mitään ollut. Kyllä kaajeet anto ennen. Ihan rehellisesti."
- 44 "No isäkin kävi aina markkinoilla [...] Kävi siellä ja vaihteli hevosia. Teki kauppoja ja sai sieltä aina vähän rahaa ... Niin ne markkina paikat oli semmosia missä sai tehtyä niitä kauppoja."

- 45 ”Mää muistan omasta isästäni kii ku se tuli sieltä markkina reissulta, ni kyllä oli rinkeleitä ja kahvia ja joka laatu ruokaa sitte tullessaa.”
- 46 Tervonen, ’Gypsies’, ’Travellers’ and ’Peasants’; Ahlbeck, ”Tingens paria”.
- 47 Denna form av bytesshandel som ofta framställdes som tiggeri av majoritetsbefolkningen var en viktig försörjningsstrategi för romer. Tervonen, ’Gypsies’, ’Travellers’ and ’Peasants’, s. 104; Pulma, ”Kerjäläisyys, irtolaisuus, ’mustalaisuus’. Historiallisia yhteyksiä”, s. 82.
- 48 ”Markkinoilleha mentii sitä varte menivät miehet ja et siellä vaihdettiin hevosia, ja yleisesti naiset tekivät pitsikauppaa ja povailivat, ja se oli yks elinkeino muoto.”
- 49 ”Miehet yritti hevosen vaihtoja ja naiset pyyti leipää.”
- 50 ”I: Tota millä millä mustalainen muulla tavalla hankki itelleen ruokaa kun hevosten vaiholla. S: Ja povasivathan ne [naiset] ennen.”
- 51 ”Naiset naisten kanssa ja miehet miesten kanssa, miehet enempi puhu hevoskaupoista, ja neuvovat vaihtoja toisillee ja ei niillä ollu semmosta kate mielisyyttä eikä, ja naiset puhu keskenää mitä ne puhu, ei ne puhunu röijyitä ja esliinoista, niillä oli paljo tärkeämpiä asioita mitä ne keskenää jutteli - - nii vähemmä puhutti siitä että mitä kangasta oot ostanu.”
- 52 T.ex. Grönfors, *Suomen mustalaishistoria*; Toivo Nygård, *Erilaisten historiaa. Marginaaliryhmät Suomessa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa* (1998); Raino Vehmas, *Suomen romaniväestön ryhmäluonne ja akkulturoituminen* (1961).
- 53 Tervonen, ’Gypsies’, ’Travellers’ and ’Peasants’, s. 155; Tervonen, ”Vagabonder och gränsöverskridare”, s. 108–111.
- 54 Romska kvinnor erbjöd underhållning i form av att spå i händer och kort, sjunga, berätta sagor eller skvallra om grannar och grannbyar. Enligt Leo Lucassen erbjöd romska kvinnor ”emotionella tjänster” (*emotional services*); de talade om livets glädje- och sorgemöten, spådde om framtida händelser (såsom äktenskap) och olyckor. Lucassen, Willems & Cottaar (eds.), *Gypsies and Other Itinerant Groups*, s. 168.
- 55 ”I: Minkälaisia ne markkinat oli sillo? S: No siellä möivät hevosia ja ostivat ja vaihtovat I: Oliko siellä kaajeitakii minkä verra paljo? S: Oli valtavasti. I: Kaajeitakii oli tosissaa sillo hevosmiehiä? S: Nii oliha ne.”
- 56 ”Kyllä jotenkin muistan markkina muistot kun isällä oli Suomen mustalaisista parhaat hevoset. Niin tuota sitten kun isäni on hyvin kaajeitten näkönen valkonen valkonen mustalainen niin tuota hän anto apu apuja toisille mustalaisille. Minun isääni sanottiin maasumieheksi kun tuota piti saada hevosesta hyvä hinta. Niin mustalaiset ei itse voinut myydä tätä hevosta taikka vaihtaa toiset täyty antaa minun isälleni. I: Niin hän oli pätevämpi niinkun siinä. S: Kyllä.”
- 57 Se t.ex. Adrian Piper, ”Passing for White, Passing for Black” (1992).
- 58 ”Mun isä teki hevoskauppaa ja sillä elätti meijät rehellisellä hevoskaupalla, eikä ajanu mustalaiset perästä eikä kaajeet, että ois tehny vääryyttä tai kieroutta tai valehella, että siinä on niiku itellä hyvä mieli että on ollu köyhä mutta rehellinen.”
- 59 ”Jos mulla oli oma mies oikeen miesten mies. Se kiertelee aina markkinoilla ja se teki hevoskauppaa ja se tienasi siitä.”
- 60 Ahlbeck, ”Tingens paria”, s. 293.
- 61 Tervonen, ”Vagabonder och gränsöverskridare”, s. 84.
- 62 Ahlbeck, ”Tingens paria”, s. 268.
- 63 Lundström, ”Vit respektabilitet”, s. 303.
- 64 Beverley Skeggs, *Att bli respektabel. Konstruktioner av klass och kön* (1999), s. 11–13. Skeggs teoretiserar och utvecklar begreppet respektabilitet i sin studie av unga arbetarklasskvinnor i Storbritannien under 1990-talet. Respektabiliteten – ett begrepp som också uppmärksammas tidigare i kulturhistoriska studier – kopplar Skeggs till heterosexuallitet och hur kvinnor i förhållande till den bedöms olika: ”vissa

kvinnor är redan från början, genom sin inplacering i klass och ras, kategoriserade som icke-respektabla”, *ibid.*, s. 190. Närmare bestämt är det kvinnor ur ”den vita och svarta arbetarklassen” som historiskt sett betraktats som icke-respektabla och framställts som överdrivet sexuella, dvs. sexualiserats. *Ibid.*, s. 195–196.

65 Skeggs, *Att bli respektabel*, s. 119.

66 Jfr Maria Vallströms diskussion om respektabilitet, kön och arbete. I sin studie av svenska och finska skogsarbetare visar Vallström hur särskilt kvinnorna betonade vikten av ”att ha värdighet”, något som uttrycktes i ideal såsom arbetsamhet och uthållighet. Arbetsamheten och arbetsförmågan var således en viktig del i upprätthållandet av respektabilitet. ”Att göra skillnad”, s. 73–83.

67 ”Ja kaaleita tuli mistäkin markkinoille ja kuka tuli kauppaa ja kuka yrittii mittää mutta se oli se oli semmosta virkistävää kaikille kun oli markkinat. Kaaleet keskusteli keskenään.”

68 ”Ja oli oli paljon kaaleita oli paljon kaaleita. Ja sopivat eivät tapellu. Se oli harva joka siellä riiteli. Ja siihen jos tuli semmonen yks semmonen joka oli niinkun riita halunen niin ne ajo pois sen. Ei en pitäny porukassa. Ne ajo pois sen siitä porukasta.”

69 Le Roy Ladurie, *Karnevaalit*; Birgitta Skarin Frykman, *Larsmässemarknaden* (1993).

70 ”Joo ja oikeen markkina tanssithan ne oli joka markkinoilla. Markkina tanssithan ne oli. Ja siellä nuorisot sitten meni tanssiin ja tuota sitten vanahempi väki oli markkinoilla ja tuossa joivat ja laulovat mustalaislauluja.” Kring romers musik, se t.ex. Risto Blomster, ”Den romska musiken drar upp gränser och skapar kontakter” (2015), s. 306–379.

71 Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (1983).

72 Yuval-Davis, ”Belonging and the Politics of Belonging”, s. 197.

73 ”Ei markkina tansseissa tapelleet kaajeet ja kaaleet ... markkina tanssit oli enne semmosia siellä ol vanhoja sekä nuoria, mut ne ties käytöstapasa mite ne siellä käyttäyty – ei se tanssi oo häpiää, ku tietää kenen kans tanssii ja kenen näkyvissä – enne aikaaha kävivät mustalaiset paljo tansseissa markkina tanssit oli semmoset et ne kävi ja ne oli mukavia.”

74 Jfr Laurence Fontaine, *History of Pedlars in Europe* (1996), s. 5.

75 ”I: Joo minkälaisia ne markkinat oli enne? S: Voi ne oli semmosia et mustalaiset tappeli niissä, ne aikasa vaihto hevosia, ja sit ne tappel niissä ja I: Päivällä vaihtovat hevosia ja iltasella joivat ja S: Iltasella joivat ja tappelivat.”

76 ”I: Niin no entäs sitten kun markkina päivä oli ollu ja sit iltasella alotettiin juonti niinkö? [...] S: No toiset joi koko markkina ajan ja toiset hokkua joivat. I: Mitäs se oli? S: Hokmannia. Se oli kaaleen juonti.”

77 Ahlbeck, ”Tingens paria”, s. 268, 288–289.

78 Jfr Elin Franzéns spännande analys av ljuddagböcker med vilkas hjälp hon studerar erfarenheter av ljud och plats. *Inspelade platser, berättade liv*, s. 31.

79 Anderson, *Imagined Communities*.

80 Jenkins, ”Rethinking Ethnicity”, s. 198–201.

81 Detta är något som romer fortfarande i dag upplever och måste förhålla sig till. Camilla Nordberg visar hur romska aktivister betraktar sitt medborgarskap underifrån (”from below”) i.o.m. känslan av underordning. De anser sig alltså vara det finländska samhällets underklass, särskilt i förhållande till utbildnings- och arbetsmöjligheter. Nordberg, ”Claiming Citizenship”, s. 530. Jfr Charles Tillys tanke om beständig ojämlikhet, *Beständig ojämlikhet* (2000), s. 19. Se även Raluca Bianca Romans diskussion kring finska romers identitetsformation, ”Neither here nor there”.

82 Se även Pulma, ”Kerjäläisyys, irtolaisuus, ’mustalaisuus’”, s. 82; Risto Blomster & Väinö Lindberg, ”Romernas hästar och vagnar” (2015), s. 140–141.

Arkiv

Finska Litteratursällskapet (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura), Helsingfors
ROM-SF-intervjuer 1998–2000

Litteratur

- Ahlbeck, Jutta, "Tingens paria. Romers gårdfarihandel och artefakters betydelse under första hälften av 1900-talet", *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 262–294.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso 1983.
- Benhabib, Seyla, *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*, Princeton, NJ: Princeton University Press 2002.
- Blomster, Risto, "Den romska musiken drar upp gränser och skapar kontakter", Panu Pulma (red.), *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*, SSLS 800, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2015, s. 306–379.
- Blomster, Risto & Väinö Lindberg, "Romernas hästar och vagnar", Panu Pulma (red.), *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*, SSLS 800, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2015, s. 140–145.
- de Certeau, Michel, *The Practice of Everyday Life*, trans. Steven Rendall, Berkeley: University of California Press 1984.
- Cojanu, Daniel, "Ethnicity as Social Fact and Symbolic Construction", *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 149, 2014, s. 217–221.
- Denzin, Norman, *Images of Postmodern Society*, Newbury Park, CA: SAGE 1991.
- Ehn, Billy & Orvar Löfgren, *Kulturanalyser*, Malmö: Gleerups 2001.
- Ekelund, Robin, *Mellan stigma och respektabilitet. En studie av identitetsformering och hemlöshet*, LUP Student Papers, Lund University Libraries 2009.
<https://www.lunduniversity.lu.se/lup/publication/1422313>.
- Ericson, Martin, *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955*, Studia Historica Lundensia 21, Lund: Lunds universitet 2015.
- Fernstål, Lotta & Charlotte Hyllén-Cavallius, *Ett lapptäcke av källor. Kunskapsproduktion om romer och resande vid arkiv och muséer*, Lund: Nordic Academic Press 2020.
- Fontaine, Laurence, *History of Pedlars in Europe*, Durham: Duke University Press 1996.
- Fornäs, Johan, "Sfärernas disharmonier", Johan Fornäs, Ulf Boëthius & Bo Reimer (red.), *Ungdomar i skilda sfärer*, FUS-rapport nr 5, Stockholm/Stehag: Symposion 1993, s. 13–102.
- Franzén, Elin, *Inspelade platser, berättade liv. En etnografisk studie om ljuddagbokens möjligheter som metod och berättelse*, Stockholm: Stockholms universitet 2013.
- Friman-Korpela, Sarita, *Romanipolitiikasta romanien politiikkaan. Poliittisen asialistan ja toimijakonseption muutos 1900-luvun jälkipuoliskon Suomessa*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2014.
- Grönfors, Martti, *Suomen mustalaiskansa*, Helsinki: WSOY 1981.
- Hadzibulic, Sabina, "(Jugo)nostalgi som minne, framtid och politik", *Finsk Tidskrift* 2016:2, s. 27–34.
- Hall, Stuart, "The Spectacle of the 'Other'", Stuart Hall (ed.), *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices*, London: Sage Publications 1997, s. 223–290.

- Hammersley, Martyn, "Interview Data. A Qualified Defence against the Radical Critique", *Qualitative Research* 17, 2017:2, s. 173–186.
- Harding, Sandra (ed.), *Feminism and Methodology. Social Science Issues*, Bloomington: Indiana University Press 1987.
- Holstein, James A. & Jaber F. Gubrium, "Narrative Practice and the Active interview", D. Silverman (ed.), *Qualitative Data Analysis*, London: SAGE 2016, s. 67–82.
- Häkkinen, Antti, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Historiallinen Arkisto 120, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005.
- Jenkins, Richard, "Rethinking Ethnicity: Identity, Categorization and Power", *Ethnic and Racial Studies* 17, 1994:2, s. 197–223.
- Jenkins, Richard, *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*, London: Sage 1997.
- Johannisson, Karin, *Nostalgia. En känslas historia*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 2001.
- Law, Ian & Martin Kovats, *Rethinking Roma. Identities, Politicisation and New Agendas*, London: Palgrave MacMillan 2018.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Karnevaalit. Kynttelinpäivästä piinaviikolle 1579–1580*, Helsinki: Art House 1990.
- Lidman, Satu, Anu Koskivirta & Jari Eilola (toim.), *Historiantutkimuksen etiikka*, Helsinki: Gaudeamus 2017.
- Liégeois, Jean-Pierre, *Gypsies. An Illustrated History*, London: Saqi Books 1986.
- Lucassen, Leo, Wim Willems & Annemarie Cottaar (eds.), *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach*, London: Palgrave MacMillan 1998.
- Lundström, Catrin, "Vit respektabilitet. Den svenska nationens könade symbolik och unga kvinnors kulturella praktiker", *Tidsskrift för kvinnorsforskning* 33, 2009:4, s. 295–309.
- Malesevic, Sinisa, *The Sociology of Ethnicity*, Sage: London 2004.
- Markkola, Pirjo, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Historiallinen arkisto 142, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014.
- Mayall, David, *Gypsy Identities 1500–2000. From Egyptians and MoonMen to the Ethnic Romany*, London: Routledge 2004.
- Minken, Anne, *Tatere i Norden før 1850. Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*, Tromsø: Universitetet i Tromsø 2009.
- Montesino Parra, Norma, *Zigenarfrågan. Intervention och romantik*, Lund: Lund University 2002.
- Montesino, Norma & Ida Ohlsson Al Fakir, "The Prolonged Inclusion of Roma Groups in Swedish Society", *Social Inclusion* 3, 2015:5, s. 126–136.
- Nasser, Riad, "Identity beyond Borders. National Identity and the Post-Colonial Alternative", *Social Semiotics* 29, 2019:2, s. 145–171.
- Nordberg, Camilla, "Claiming Citizenship. Marginalised Voices on Identity and Belonging", *Citizenship Studies* 10, 2006:5, s. 523–539.
- Nordberg, Camilla, *Boundaries of Citizenship. The Case of the Roma and the Finnish Nation-State*, SSKH Skrifter 23, Helsinki: University of Helsinki 2007.
- Nurmio, Kirsi, "Käytös ihmisen kaunistaa". *Pyhä suomalaisessa romanikulttuurissa*, Helsinki: Helsingin yliopisto 2016.
- Nygård, Toivo, *Erilaisten historiaa. Marginaaliryhmät Suomessa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa*, Helsinki: Atena 1998.
- Ohlsson Al Fakir, Ida, *Nya rum för socialt medborgarskap. Om vetenskap och politik i "Zigenarundersökningen". En socialmedicinsk studie av svenska romer 1962–1965*, Linnaeus University Dissertations 208, Växjö: Linnaeus University 2015.

- Olsson, Pia & Eija Stark, "Making cultural heritage in Finland: The production of and challenge to tradition, *Journal of Finnish Studies* 18, 2014:2, s. 3–10.
- Piper, Adrian, "Passing for White, Passing for Black", *Transition* 58, 1992, s. 4–32.
- Pulma, Panu, *Suljetut ovet. Pohjoismaiden romanipoliittikka 1500-luvulta EU-aikaan*, Historiallisia Tutkimuksia 230, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006.
- Pulma, Panu, "Kerjäläisyys, irtolaisuus, 'mustalaisuus'. Historiallisia yhteyksiä", Virpi Mäkinen & Anne Birgitta Pessi (toim.), *Kerjääminen eilen ja tänään. Historiallisia, oikeudellisia ja sosiaalipoliittisia näkökulmia kerjäämiseen*, Tampere: Vastapaino 2009, s. 71–96.
- Pulma, Panu (red.), *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*, SSLS 800, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2015.
- Pulma, Panu, "Entä jos he eivät halua, että heidän historiansa kirjoitetaan? Etnisen vähemmistön tutkimisen etiikka", Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola (toim.), *Historiantutkimuksen etiikka*, Helsinki: Gaudeamus 2017, s. 184–195.
- Ramazanoglu, Caroline & Janet Holland, *Feminist Methodology. Challenges and Choices*, London: Sage 2002.
- Roman, Raluca Bianca, "'Neither here, nor there': Belonging, ambiguity, and the struggle for recognition among 'in-between' Finnish Kaale", *Romani Studies* 28, 2018:2, s. 239–262.
- Silverman, David, *Doing Qualitative Research. A Practical Handbook*, London: Sage 2013.
- Silverman, David (ed.), *Qualitative Research*, London: Sage 2016.
- Skarin Frykman, Birgitta, *Larsmässemarknaden. En folklig karneval i 1800-talets Göteborg*, Göteborg: Göteborgs universitet 1993.
- Skeggs, Beverley, "Theorising, Ethics and Representation in Feminist Ethnography", Beverley Skeggs (ed.), *Feminist Cultural Theory. Process and Production*, Manchester: Manchester University Press 1995, s. 190–206.
- Skeggs, Beverley, *Att bli respektabel. Konstruktioner av klass och kön*, Göteborg: Daidalos 1999.
- Snellman, Hanna, "Kansatieteellisten karttojen takaa", Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Historiallinen Arkisto 142, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 239–267.
- Stanley, Liz & Sue Wise, *Breaking Out. Feminist Consciousness and Feminist Research*, London: Routledge & Kegan Paul 1983.
- Stenroos, Marko, "Sitä ei voi olla tuntosarvet teipissä". *Romanikulttuurin performatiivisuus kulttuurien välitilassa*, Helsinki: Helsingin yliopisto 2012.
- Tervonen, Miika, 'Gypsies', 'Travellers' and 'Peasants'. *A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden, c. 1860–1925*, Florence: European University Institute 2010.
- Tervonen, Miika, "Vagabonder och gränsöverskridare: romer i den framväxande nationalstaten", Panu Pulma (red.), *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*, SSLS 800, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2015, s. 83–139.
- Tervonen, Miika, "Romerna och den stora förändringen", Panu Pulma (red.), *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*, SSLS 800, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2015, s. 172–204.
- Tilly, Charles, *Beständig ojämlikhet*, Lund: Arkiv förlag 2000.
- Vallström, Maria, "Att göra skillnad. Om migration, arbete och kön i skogsarbetarbyar 1950–1975", *Scandia* 76, 2010:1, s. 73–99.
- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, "Smäskallig handel på glidande skalor. Försörjning och konsumtion i Finland 1800–1940", *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 191–204.

- Vehmas, Raino, *Suomen romaaniväestön ryhmäluonne ja akkulturoituminen*, Turku: Turun yliopisto 1961.
- Wickström, Mats & Charlotta Wolff (red.), *Mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finland under tre sekler*, SSLS 803, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2016.
- Viljanen, Anna-Maria, ”Silloinhan se on automaattisesti lakki silmille pantava. Romanit – vielä hiljaisemmat suomalaiset”, Kimmo Granqvist & Mirkka Salo (toim.), *Romanikieli ja sen tutkimusalat*, SKST 1268, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2013.
- Viljanen, Anna-Maria, ”Den romska kulturens föränderliga former och permanenta strukturer”, Panu Pulma (red.), *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*, SSLS 800, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2015, s. 380–427.
- Willems, Wim, *In Search of the True Gypsy. From Enlightenment to Final Solution*, London: Routledge 1997.
- Yuval-Davis, Nira, ”Borders, Boundaries, and the Politics of Belonging”, Stephen May, Tariq Mahmood & Judith Squires (eds.), *Ethnicity, Nationalism, and Minority Rights*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, s. 214–230.
- Yuval-Davis, Nira, ”Belonging and the Politics of Belonging”, *Patterns of Prejudice* 40, 2006:3, s. 197–214.

MÄNNEN FRÅN MOLA

Att försörja sig på ett kretslopp av lerkärl och lump

”FRAM NU MED ALLT GAMMALT NI HAR!” Med denna fras hälsar en lump-samlare sina presumtiva kunder i folklivsskildraren Johannes Häyhäs bok *Bilder ur Folkets lif i Östra Finland* från 1898.¹ Den lumphandlare som figurerar i Häyhäs skildring har mycket gemensamt med de rörliga handelsmän som står i fokus i detta kapitel. De kom från ett fåtal socknar nära gränsen mellan storfurstendömet Finland och Ryssland i Viborgs län, och upprätthöll ett kretslopp av varor där i huvudsak lerkärl byttes mot tygavfall som i sin tur såldes vidare som råvara till pappersindustrin. I det allmänna medvetandet associerades särskilt män från socknen Mola med det här kretsloppet. Handeln med lerkärl och lump var så nära sammankopplad att det faller sig ändamålsenligt att behandla den under en gemensam rubrik, något som även Greta Karste-Liikkanen framhåller i sin bok om näringarna på Karelska näset, *Pietari-suuntaus kannakselaisessa elämäntäessä 1800-luvun loppupuolelta vuoteen 1918* (1968).²

Kapitlets övergripande syfte är att belysa en rörlig försörjningsform under 1800-talet, vars verksamhetslogik utgick från att materia som individen uppfattar som värdelöst avfall kan förvandlas till något av ekonomiskt värde. Vi studerar temat utifrån tre frågor. I kapitlets första del redogör vi för varför handeln med lerkärl och lump blev en så viktig försörjningskälla för allmogen i en specifik del av Viborgs län. I den andra delen frågar vi oss vilka praktiker som ingick i kretsloppet och användes i mötet mellan handelsmännen och deras kunder på den finländska landsbygden. I den tredje delen ställer vi slutligen frågan vad som hände med lumpen efter att handelsmännen samlat in den, och vilka samhällsekonomiska värderingar som kopplades till lumphandeln som försörjningsform.

Teoretiskt är våra frågor influerade av två ansatser inom konsumtionshistorisk forskning. För det första intresserar vi oss för kommodifiering, med utgångspunkt i sociologen Arjun Appadurais definition av en handels-

vara som en artikel med ekonomiskt värde.³ Konkret fokuserar vi på det kretslopp av varor som ledde till att lump kommodifierades, det vill säga fick ett värde som gav rörliga handelsmän från Mola försörjning. I likhet med Frank Trentmann, som framhåller att kommodifieringen av avfall förutsatte rörlighet som sträckte sig utöver det lokala, betonar också vi avståndens och rörlighetens betydelse.⁴ Avfall som lump, metallskrot och returpapper skeppades under 1800-talet från Europa så långt som till USA för att tillfredsställa den amerikanska industrins efterfrågan på råvaror.⁵ Med denna studie kan vi visa hur en grupp handelsmän, som rörde sig över hela Finland och vilkas handelsnätverk även korsade gränsen mot Ryssland, upprätthöll ett motsvarande kretslopp i mindre skala. Vår andra teoretiska ansats utgår från att byteshandeln var en viktig praktik i mötet mellan de rörliga handelsmännen och deras stationära kunder. Under 1800-talet spelade byteshandeln en viktig roll inom såväl lanthandeln som gårdfarihandeln och andra typer av småhandel. Den erbjöd ett praktiskt sätt för allmogen att få tillgång till eftertraktade konsumtionsvaror i ett samhälle där tillgången på kontanter var begränsad.⁶

Lumpinsamling, i likhet med insamling av andra typer av ”avfall”, har i tidigare forskning primärt uppmärksammats som en försörjningsform som kopplats till fattiga människor i samhällets marginal i urbana miljöer.⁷ I en nordisk kontext nämns lumpinsamlingen närmast i förbigående som en bisyssla för gårdfarihandlare eller romer.⁸ För Finlands del omtalas att rysk-karelska gårdfarihandlare tidvis samlade in lump, och Antti Häkkinen nämner att även judiska månglare i städerna och tatariska gårdfarihandlare köpte upp eller bytte till sig lump och andra varor vid sidan av sin huvudsakliga handelsverksamhet.⁹ De lumpsamlare från Karelska näset som vi studerar skilde sig på centrala punkter från dessa grupper. För det första handlade de mer organiserat och med varor som på grund av sin volym krävde ett utvecklat fraktsystem och rörlighet över långa avstånd som även korsade gränsen mellan Finland och Ryssland. Rörligheten var en förutsättning för verksamhetens lönsamhet i ett agrart och glest befolkat Finland. För det andra var de specialiserade på ett specifikt kretslopp av varor, som i huvudsak bestod av lerkärl och lump, och för det tredje utgjorde lump-handeln deras huvudsakliga försörjningsform.

Det kretslopp som vi intresserar oss för omnämns främst i verk som behandlar de säregna ekonomiska förhållandena i sydöstra Finland. Mest ingående och analytiskt görs detta i det redan nämnda verket av Greta Karste-Liikkanen, där hon tar upp lumphandeln med utgångspunkt i kretsloppet av lerkärl och lump.¹⁰ Lumphandeln behandlas även i lokalhistoriska verk om socknarna Mola och Valkjärvi, där försörjningsformen var mest utbredd.¹¹ Lumpens betydelse som råvara för pappersindustrin tas upp

i verk om papperstillverkningens historia och i historiker över enskilda pappersfabriker, men då ligger fokus i regel på lumpens funktion i själva produktionsprocessen medan dess väg till fabriken sällan berörs.¹² För ett undantag står Vilho Annala, som i sin historik över Tervakoski pappersbruk nära Tavastehus på några sidor redogör för hur råvaran införskaffades.¹³ För Sveriges del har användningen av lump inom pappersindustrin med början på 1600-talet studerats av Helene Sjunneson och Ylva Sjöstrand.¹⁴

Småhandel som idkas i samhällets marginal har efterlämnat relativt få källor, något som även gäller det kretslopp vi studerar.¹⁵ Vi utnyttjar i huvudsak tidningar och svar på etnografiska frågelistor för att finna svar på de frågor vi ställer. Primärt analyserar vi tidnings- och tidskriftsartiklar publicerade mellan åren 1850 och 1920, som vi har hittat i Nationalbibliotekets digitala tidningsbibliotek genom att göra sökningar på svenska och finska ord med koppling till lumphandeln. Digitaliseringen och databasens sökbarhet gör det möjligt att utifrån spridda omnämmanden i finsk- och svenskspråkig press samla ett tillräckligt källunderlag för att skapa en helhetsbild av de möten, platser och praktiker som ingick i kretsloppet av lerkärl och lump, och av de värderingar som kopplades till verksamheten. På ett begreppsligt plan uppvisar finskan en rikare reserv av benämningar för lumpsamlarna än svenskan. Där svenskspråkiga tidningsskribenter i regel använder benämningarna lumpsamlare och lumpuppköpare,¹⁶ förekommer i finskan däremot en mångfald av benämningar som härleds ur finskans ord för lump eller trasa, som *lumppuri*, *lumpunkerääjä*, *lumppusaksa*, *rätttiläinen*, *rättimies*, *rätinkerääjä*, *rätinajaja*, *rätinvetäjä*, *rättirellu*, *”rättiherra”*, *räsymies*, *rääsyäijä*, *räsysaksa*, *räsynkerääjä* och *räsyryssä*.¹⁷

Tidningsmaterialet kompletteras av svar på frågelistan ”Kringvandrande ryska handelsmän” vid det kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi. Listan sändes ut av kulturhistoriska institutionen vid Åbo Akademi (KIVÅ) åren 1957 och 1968. Handeln med lump efterfrågas inte specifikt i någondera versionen, men ett tiotal respondenter nämner lump-handlarna i sitt svar på frågan ”Fanns det olika typer av ryska gårdfarihandlare?” i den version som skickades ut 1968. Eftersom frågan saknas i den tidigare versionen tyder tillägget på att professor Helmer Tegengren, som sammanställt frågorna, har noterat att respondenterna i sina svar på den första listan nämnt lumphandlare. Omnämmandena är även intressanta såtillvida att lumpsamlarna var finländare från Viborgs län, men i dessa svar har de associerats med andra grupper av gårdfarihandlare med ursprung i Ryssland.¹⁸

Såsom känt, sysselsätter sig sedan långa tider tillbaka en del af allmogen i våra östra socknar särdeles i Walkjärwi och Mohla socknar, med lump. För att uppköpa eller byta till sig waran, genomströva desse, i synnerhet om wintern, hela södra delen av landet.¹⁹

I detta citat beskrivs lumphandeln som en viktig försörjningsform för allmogen i några socknar på Karelska näset, nära gränsen mellan Finland och Ryssland. Den socken som starkast associerades med handeln var Mola, som i flera sammanhang nämns som en ort som de kringresande lumpsamlarna hade gjort känd i hela Finland.²⁰ I ett svar på en frågelistan kallar en respondent lumpsamlarna rätt och slätt för "männen från Mola" (fi. "Muolaan miehet").²¹ Lumphandeln var en viktig försörjningsform också i Molas grannsocken Valkjärvi, som dock i första hand var känd för sina hantverkare som tillverkade kärror för den finska och ryska marknaden.²² Även andra orter på Karelska näset, exempelvis Hiitola och S:t Andree, associerades tidvis med lumphandeln.²³ I vissa fall omtalas lumphandlarna mindre specifikt med regional anknytning, som "handelsmän från Karelska näset", "viborgare" eller "viborgska lumpsamlare".²⁴

Att handeln med lerkärl och lump blev en så viktig försörjningsform för allmogen i Mola och dess grannsocknar förklaras av en mängd samverkande faktorer som härrör ur regionens särpräglade historiska och geopolitiska utveckling. En viktig faktor var grundandet av staden S:t Petersburg längst inne i Finska viken 1703, vilket fick långtgående konsekvenser för den ekonomiska utvecklingen i sydöstra Finland. Stadens tillväxt var explosionsartad, år 1810 hade den över 330 000 invånare och kring sekelskiftet 1900 mer än 1,2 miljoner.²⁵ Detta kan ställas i relation till Finlands folkmängd, som i början av 1800-talet uppgick till omkring 800 000 och ett sekel senare till 2,7 miljoner. Den växande metropolen blev viktig för Finlands ekonomi som helhet, och för sydöstra Finlands del blev den rentav dominerande. För bondebefolkningen på Karelska näset blev lantmannahandeln, som försåg metropolen med ved och livsmedel, och fraktförslingen, som såg till att varorna transporterades till staden, viktiga binärningar.²⁶ Inom denna särpräglade ekonomi utgjorde de rörliga lerkärls- och lumphandlarna en specialiserad grupp som upprätthöll ett kretslopp av varor som rumsligt sträckte sig mellan S:t Petersburg och stora delar av Finland.

En annan faktor som påverkade regionens utveckling var att den under tidsperioden 1721–1812 ingick i det ryska riket som Viborgs guvernement. Efter Sveriges nederlag i stora nordiska kriget 1721 inkorporerades sydöstra Finland i Ryssland, med följden att en betydande del av jorden done-rades till ryska godsägare. Allmogen i regionen knöts till jorden på ett

sätt som hämmade jordbrukets utveckling och bidrog till att befolkningen lockades till andra försörjningsformer, något som S:t Petersburgs närhet möjliggjorde. Efter att hela Finland 1809 hade blivit en del av det ryska riket införlivades området 1812 med storfurstendömet som Viborgs län. En tullgräns upprättades mellan storfurstendömet och Ryssland, vilket innebar att regionens handel med S:t Petersburg formellt blev en form av utrikeshandel. Införlivandet med Finland löste dock inte problemen med donationsjordarna. Även om frågan fick ett slags lösning 1867, då Finlands stat började köpa upp jordarna som besittarna skulle få lösa in mot förmånliga lån, låg utvecklingen av jordbruket i Viborgs län i praktiken efter resten av storfurstendömet långt in på 1900-talet.²⁷ Att donationsjordarna hade gjort levnadsförhållandena i regionen osäkra och drivit befolkningen till alternativa rörliga försörjningsformer var en uppfattning som även den samtida pressen explicit uttryckte.²⁸

På ett nationellt plan förklaras lumphandelns utbredning i slutet av 1800-talet av två parallella trender som påverkade ekonomin. För det första växte efterfrågan på lump, en viktig råvara för den expanderande pappersindustrin och delvis även för textilindustrin. Fram till 1840-talet tillverkades

Handelsman från Kyyrölä i Mola med sitt lass 1968. Lerkärnen och andra bräckliga föremål packades omsorgsfullt ner i hö som vintertid också försåg hästarna med foder. Foto: Matti Poutvaara. (Museiverket/Etnologiska bildsamlingarna)

papper uteslutande av textilfiber; lumpinsamling var således en förutsättning för att hålla pappersproduktionen i gång och i regel rådde det brist på råvaran.²⁹ På 1840-talet inleddes mekaniseringen av pappersindustrin och slipmassa tillverkad av ved började delvis ersätta textil- och lumpfibern. In på 1900-talet användes metoderna dock parallellt, alternativt användes en blandning av textilfiber och slipmassa, och särskilt för papper av högre kvalitet var lump fortsatt den viktigaste råvaran. Den kraftigt växande papperskonsumtionen och grundandet av allt fler pappersfabriker borgade därför för att efterfrågan på lump ökade, trots att dess relativa andel som råvara för pappersindustrin minskade.³⁰ Behovet av yllelump inom textilindustrin var stort under hela 1800-talet.³¹

För det andra påverkade näringslagstiftningens liberalisering möjligheterna att försörja sig på lumpinsamling. Fram till 1860-talet reglerades lumphandeln i Finland av en kunglig förordning från 1738, som avspeglade överhetens strävan att försäkra pappersbrukens tillgång till lump. Pappersbruken beviljades privilegium att samla lump inom ett avgränsat område, medan allmogen ålades skyldighet att leverera lump till bruken i form av lumpskatt. Det var varje husmors och husfars plikt att ta till vara linne- och yllelump samt pappersavfall, ett uppdrag som i praktiken kunde åläggas exempelvis en piga.³² När näringslagstiftningen i mitten av 1800-talet började liberaliseras uppfattades en sådan på privilegier grundad reglering som föråldrad. Vid 1867 års lantdag lämnade bondeståndet in en petition som syftade till att frige lumphandeln. Den näringsförordning som lantdagen utfärdade 1868 stadgade att uppsamling och uppköp av lumpor, trädfrön, tagel, borst, hår, kreatursben, horn – och annat ”dylikt avfall” – är ”en hwar å landet tillåtet”.³³ Handeln med lump blev nu med andra ord ”fri och överlämnad åt den enskilda omtänksamheten och spekulatio- nen”, som en artikel i *Wiborgs Tidning* uttryckte saken.³⁴ Formuleringen ”dylikt avfall” pekar samtidigt på att hushållen producerade materia som ur deras perspektiv uppfattades som skräp, men som hade ett samhälls- ekonomiskt värde.³⁵

Enligt Aulis J. Alanen hade lumpsamlare från Karelska näset redan före 1868 rest omkring i Tavastland och västra Finland utan behörigt tillstånd.³⁶ Efter att verksamheten blev formellt laglig gav sig allt fler iväg. Förutom lumpen nämndes även Mola-männens huvudsakliga bytesvara, lerkärlen, i näringsförordningen. Denna stadgade att rätten att idka gårdfarihandel begränsades till ett fåtal varor – glas- och lerkärl, fajans och inhemska hemslöjdsprodukter – och var förbehållen personer med medborgarrätt i storfurstendömet.³⁷ Att Mola-männen var finska medborgare och handlade med tillåtna varor innebar att de kunde försörja sig lagligt, vilket gjorde deras rättsliga status tryggare än vad som var fallet med många

andra rörliga handelsidkande grupper. Exempelvis rysk-karelare och tatarer kunde som "utlänningar" inte få formell rätt att idka gårdfarihandel i Finland. Även om det var vanligt att såväl kunderna som myndigheterna såg mellan fingrarna när det gällde gårdfarihandeln riskerade de ständigt att hamna i trubbel med ordningsmakten.³⁸

Rumsliga faktorer förklarar även varför just lerkärlen kom att bli Mola-männens huvudsakliga bytesvara. I Mola låg byn Kyyrölä, som i huvudsak befolkades av etniska ryssar som var ättlingar till ryska liv-egna som hade flyttats till donationsgodsen från trakten av Jaroslavl efter områdets inkorporering i Ryssland 1721. De hade hämtat med sig lerkärls-tillverkningen som blev en betydande binäring för byns invånare – i mindre omfattning även i närliggande byar. Byns lerkärlsproduktion var i slutet av 1800-talet så stor att den inte kunde avsättas lokalt, och således fanns det en beställning på rörliga handelsmän som kunde distribuera varorna till konsumenter runtom i Finland. Efterfrågan på kärlen stärktes av att keramikhandverket var outvecklat i resten av storfurstendömet.³⁹ I *Åbo Underrättelser* beklagar sig exempelvis en skribent 1882 över hemslöjdens allmänna tillstånd i landet: "samma kinesiska stagnation i smakväg förete allt fortfarande våra krukmakare med sina fat och speciellt sina makalöst formade lertuppar".⁴⁰

Trots att Mola-männen var finländare gjorde Karelska näsets särpräglade historiska utveckling och närheten till Ryssland att det existerade en geografisk, kulturell och mental gräns mellan deras hemort och resten av Finland. Denna avspeglas i språkbruket i pressen, där man kan läsa om hur "Mola-bon erkänner att han är finländare, men inte ens han själv garanterar att han följer finländsk sed",⁴¹ om hur "suomenpuoleiset" (finländarna) betraktade Mola-männen eller om hur männen själva sade sig åka "Suomen puoleen" (till Finland) när de begav sig iväg på sina handels-resor.⁴² Således kan man säga att Mola-männen när de reste omkring i Finland i någon mån uppfattades som främlingar, förvisso sannolikt i mindre grad än andra grupper av rörliga handelsmän med ursprung i Ryssland. Den rörlighet som var en förutsättning för att kretsloppet skulle hållas i gång täckte stora delar av Finland. I källorna nämns rörligheten ofta på länsnivå – exempelvis att lumphandlarna rörde sig i S:t Michels, Kuopio, Vasa och Uleåborgs län.⁴³ I andra sammanhang betonas ett visst väderstreck, exempelvis "södra delen av landet", men mycket tyder på att lump-handlarna från Karelska näset reste "kring hela Finland".⁴⁴

Gamla skjortor duga,
 Liksom gamla lakan,
 Smutsiga och rena.
 Gamla förkel, byxor,
 Fina eller grofwa,
 Linkalsonger, riekläder
 Gamla ryssjor, mjärdar,
 Barnblöjor, särkar,
 Allt jag tar emot och tackar
 Och i samma påse packar.⁴⁵

Skildringar av lumphandlarnas möten med kunderna inleds ofta med den här ramsan. Vid ankomsten till en by eller en gård hade Mola-männen rest över långa avstånd och de kunde urskiljas på långt håll tack vare det stora lasset som bestod av varor som skulle bytas mot lump.⁴⁶ Att fylla på kärran eller släden med bytesvaror var en viktig del av förberedelserna inför handelsresorna. Handelsmännen införskaffade varorna på flera olika platser, av vilka Kyyrölä var den viktigaste. En färd dit för att hämta lerkärl var ett självklart inslag i förarbetet. Förutom lerkärl förde lumphandlarna med sig kramvaror, som delvis inhandlades kollektivt i S:t Petersburg. Den som besökte staden kunde för flera lumpsamlares räkning införskaffa billiga föremål som tallrikar, skedar, knivar, kaffekoppar, kammar, tvål, nålar, knappar, skedar och ringar.⁴⁷ I samband med avfärden skaffade handelsmännen därtill varor i Viborg, bland annat de välkända Viborgskringlorna och andra kex och bakverk som de enligt källorna förde med sig. Bland dessa omnämns exempelvis små stjärnformade honungskakor och andra bakverk med östfinskt eller ryskt klingande namn som "kauriska" (fyrkantiga bakelser), "orehkor" och "prenikor" (kex av sirapssmakande deg).⁴⁸

I tidningarna hävdas även att lumphandlarna distribuerade illegala varor, något som ofta har kopplats samman med rörlig handel. Till de illegala varorna hörde framför allt berusande substanser som så kallade Hoffmans droppar, ett läkemedel som i slutet av 1800-talet ofta användes även i berusningssyfte. Att Mola-männen kan ha haft god tillgång till illegala berusningsmedel är möjligt med tanke på att deras hemort låg nära den finsk-ryska gränsen och handelsmän från sydöstra Finland ofta blev misstänkta för att distribuera alkohol som hade smugglats in i storfurstendömet från Ryssland. Ett utlåtande av Finlands farmaceuter från 1899 med anledning av en petition i ständerna för att stävja missbruk av alkoholhaltiga läkemedel bekräftade att "kringvandrande gårdfarihandlare, lumpsamlare, m.fl." levererade ryskt smuggelgods till sina kunder.⁴⁹ *Karjalan Lehti* redogör i sin

tur för hur byn Jaarila i Mola var ett ökänt centrum för smugglingen. Här köpte de lokala lumpsamlarna, som räknades i hundratals, upp spriten, som de sedan ”rakt under näsan på vårt ordnade samhälles myndigheter” distribuerade över hela Finland.⁵⁰

Packandet av varorna i släden eller kärran var en viktig praktik inför avfärden.⁵¹ Både de lerkärl man förde med sig och den lump som skulle köpas upp var bulkvaror som krävde stort utrymme och därför var det viktigt att ha en stor och stadig kärra eller släde. Varorna måste också lastas på ett sådant sätt att de inte gick sönder på de ojämna vägarna – ovarsam hantering eller dålig packning skulle få förödande konsekvenser för handelsfärdens utfall. Särskilt lerkärlen var i detta avseende bräckliga och packades varsamt in i hö.⁵² Höet utgjorde foder för hästen under vintern, och var också tacksamt med tanke på möjliga behov att gömma olagliga varor. År 1896 rapporterar pressen exempelvis om en lumpsamlare från Mola som hade gömt hundra flaskor punsch och flera flaskor Hoffmans droppar i sitt lass.⁵³ De mindre föremålen, bakverken och kontanta pengar, placerade lumphandlarna i en låsbar kista som även fungerade som säte i kärran.⁵⁴

När alla förberedelser var gjorda var det dags att åka. Årstiderna påverkade resandet såtillvida att handelsmännen vanligtvis gav sig iväg inför vintern, närmare bestämt vid den tidpunkt då föret gjorde det möjligt att färdas med häst och släde.⁵⁵ Vanligtvis avreste lumphandlarna från en viss ort tillsammans i en lång karavan för att efter en tid skiljas åt och bege sig mot olika regioner i Finland.⁵⁶

I mötet med kunderna eftersträvade lumpsamlarna att byta till sig tygavfall till ett värde som översteg värdet på de varor de avstod från. De efterfrågade i huvudsak linne- och bomullslump, men även yllepump, som textilindustrin utnyttjade för att väva nytt ylletyg.⁵⁷ Förutom textilavfall i olika former nämner källorna att lumphandlarna sporadiskt samlade in även andra varor i mindre omfattning, exempelvis döda katter, vilkas pälsar hade ett återförsäljningsvärde, och myrägg, som användes som föda för burfåglar och andra djur samt som råvara i läkemedelsindustrin. I Kristina socken i Savolax uppges exempelvis en lumphandlare 1893 ha köpt myrägg som han enligt egen utsago skulle få ett bra pris för i Viborg eller S:t Petersburg.⁵⁸

Vid ankomsten till en gård mötte de kringresande männen i första hand kvinnor, som hade hand om hushållets kläder. Det gällde att förmå någon i hushållet att samla ihop lump, och lumpsamlarna lockade till det genom att marknadsföra de varor som de erbjöd i utbyte. Verksamheten kretsade alltså kring byteshandel, en praktik som var kännetecknande för småhandel.⁵⁹ Byteshandelns relativa betydelse bör dock betraktas på en glidande skala. Där den för rysk-karelska och andra gårdsfarihandlare var ett alternativ till kontantbetalning, var den för lumphandlarna själva grunden

i handelsverksamheten.⁶⁰ Denna gradskillnad uttrycks också i ett frågelistsvar, i vilket respondenten framhåller att tyger köptes kontant av gård-farihandlare, medan man av lumpsamlarna erhöi olika varor i utbyte mot lump.⁶¹ En annan respondent nämner att kontanter förvisso kunde användas, men endast i det fall att kunden inte hade tillräckligt med lump för att täcka hela kostnaden för den eftertraktade varan.⁶² Byteshandeln som praktik figurerade också explicit i den kända ramsa som i många sammanhang fått representera mötet mellan lumpsamlare och kund: "Pengar ej fodras för stort eller smått/Lump och trasor jag gärna tar".⁶³

Kvinnorna var en primär kundgrupp för lumphandlarna eftersom de ansvarade för både textilier och mat i hemmet. Tack vare ändrade matvanor fanns det i slutet av 1800-talet en växande efterfrågan på de lerkärl, även kallade stengods, som lumphandlarna förde med sig. I bondehus-hållen hade måltiderna tidigare intagits från stora gemensamma kärl, men vid den här tiden började man i allt högre grad använda personliga sten-, glas- och porslinskärl.⁶⁴ Att denna förändring i de lägre samhällsklassernas vardagliga konsumtionsmönster var något som myndigheterna bejakade märks i 1868 års näringsförordning där lerkärlen hörde till de produkter med vilka gårdfarihandel tilläts. I Kyyrölä-keramiken, som åtnjöt ett gott rykte bland kunderna, hade Mola-männen således erövrat en tacksam nisch. Många av frågelistornas respondenter betonar att kärlen var av god kvalitet, de beskrivs som omsorgsfullt tillverkade och skickligt formgivna. Särskilt kärlens glaserade insida och de vackra dekorationerna, med exempelvis blomstermotiv, framhålls, liksom att kvaliteten på tillverkningen blev bättre med tiden.⁶⁵ Lumpsamlarna kan således ses som leverantörer av en bruksvara av hög kvalitet som konsumenterna associerade med en specifik tillverkningsort.

En annan kundgrupp som lumpsamlarna mötte och som de försökte locka att leta fram tygavfall var barnen, som utlovades "prenikor" och andra godsaker i utbyte mot lump.⁶⁶ Enligt kulturhistorikern Lauri Kuusanmäki var lumphandlarnas besök ett av de få tillfällen då barn på landsbygden kunde få smaka på läckerheter av det här slaget, det var sådant de annars bara fick som gåvor i samband med gårdsfolkets stads- och marknads-resor.⁶⁷ Lumpsamlarna förde även med sig varor som var riktade specifikt till dessa unga konsumenter, framför allt lergökar tillverkade i Kyyrölä var populära leksaker som även användes som instrument.⁶⁸

Medan mötet med kvinnor och barn skildras relativt neutralt, beskrivs de möten sprithandeln gav upphov till i mera negativa ordalag.⁶⁹ Mola-männen anklagas för att med sin olaga handel sprida moraliskt fördärv bland klientelet som sannolikt i huvudsak bestod av män, men inte uteslutande. Från Suonenjoki rapporteras exempelvis 1888 i ironiserande

Lertupp från Kyyrölä. Förutom lerkärl hade lumpsamlarna även med sig prydnadsföremål som de bytte mot lump. (Nationalmuseum/Etnologiska samlingarna)

ton att en lumphandlares sprit haft stor åtgång bland ortens manliga arbetare, medan kvinnorna hade sagt sig behöva läkemedlet mot "magont" och "huvudvärk". Nu antog man att lumphandlaren i fråga hade fortsatt sin framgångsrika handel på annan ort, såvida länsmannen inte fått fast honom för den olagliga verksamheten.⁷⁰ Samtidigt antyder andra skribenter att sprithandeln hade en vardaglig funktion i mötet mellan lumpsamlarna och deras kunder. Lumphandlarna var beroende av inkvartering under sina färder och att erbjuda sprit beskrivs som ett behändigt sätt att bli väl mottagen bland kunderna. I utbyte mot några droppar Hoffman sades de välbeställda "suomenpuoleiset" (finländarna) vara beredda att traktera en lumphandlare generöst i ett dygn.⁷¹

Den byteshandel som försiggick i mötet mellan lumpsamlarna och deras kunder var såväl praktisk som lönsam för båda parter. Kunden fick bruksvaror levererade direkt till hemmet och blev på köpet kvitt materia som inte längre hade någon funktion. Ett enskilt hushåll kunde sällan samla ihop så mycket lump att det skulle ha haft ett återförsäljningsvärde, men särskilt i

tider av nöd kunde lumpen ändå bli en ekonomisk resurs. Gabriel Nikander och Ingwald Sourander visar i sin bok *Lumppappersbruken i Finland* att intresset för att sälja lump ökade i svåra tider, som under 1860-talets nödår eller 1890-talets lågkonjunktur, medan det minskade i tider av högkonjunktur.⁷² Männen från Mola utnyttjade i sin tur den nisch som möjliggjordes av deras vana vid att röra sig över långa avstånd och den växande efterfrågan på såväl lump som bruksvaror.

FRÅN AVFALL TILL FÖRÄDLAD VARA

Efter att lumphandlarna bytt ut sina medhavda varor hade de en släde eller en kärra fylld av lump. Lasset kunde betraktas som en ”skörd” som i kretsloppets följande skede skulle förvandlas till kontanta medel. Bomulls- och linnelumpen såldes till pappersfabriker och yllelumpen till textilfabriker. En del transporterades över gränsen och såldes till ryska fabriker. I tidningsartiklar från 1860- och 1870-talen nämns kringresande lumpsamlare som förde sina lass ”omedelbart till något nära beläget pappersbruk inom Ryssland”.⁷³ En viktig marknad var den starkt expanderande industrin i S:t Petersburg, som med sin växande efterfrågan på råvaror bidrog till att upprätthålla ett kretslopp av varor även i Finland.⁷⁴

Den expanderande pappersindustrin i Finland skapade vid samma tid en kraftigt ökad efterfrågan på lump även inom storfurstendömet, vilket Mola-männen utnyttjade. De var fria att leverera varan till högst budande och transporterade lump direkt till de stora pappersbruken i till exempel Tammerfors och Valkeakoski.⁷⁵ Den hårdnande kampen om råvaran gjorde också att fabriker började anlita mellanhänder som lokalt köpte upp lump för deras räkning.⁷⁶ I Viborg fungerade handelsfirman Clouberg & C:o som agent för både pappersbruken i Tervakoski och Tammerfors. För att hävda sig i konkurrensen med både inhemska och ryska fabriker och för att säkra tillgången till råvaran beordrade exempelvis F.B. Frenckell, ägare av det stora pappersbruket i Tammerfors, Clouberg att betala ett så högt pris som krävdes för att garantera att handelsmännen skulle leverera sin lump till just hans fabrik.⁷⁷

Lumpens ekonomiska värde avspeglas även i de oärliga försök att förtjäna pengar som tidvis förekom. År 1893 kom tjuvar över en mängd lump till okänt värde, då de bröt sig in i handelsfirman Cloubergs lumplager i stadsdelen Kolikkomäki i Viborg.⁷⁸ Två år senare rapporteras ett försök till förfalskning vid samma lager. En lumpsamlare fick ett kvitto på att han hade levererat 12 kg lump till ett värde av 1 mk 17 p, som han mot kvittot skulle få lösa ut på handelshusets kontor. Mannen överlät dock kvittot åt sin bror, som i sin tur gav det åt en kvinna som förfälskade det så att det

visade att leveransen skulle ha bestått av hela 352 kg lump till ett värde av 34 mk 32 p.⁷⁹ Det sistnämnda fallet belyser även penningekonominns betydelse i kretsloppet. Medan mötet med kunderna präglades av byteshandel, fick lumphandlarna betalt i kontanter för den vara de levererade direkt till fabriker eller till mellanhänder. Med kontanterna kunde de betala av eventuella skulder som uppstått inför resan och införskaffa nya varor för följande handelsresa.

Lumphandlarnas betydelse för att förse industrin med nödvändiga råvaror gjorde att deras verksamhet ur ett samhällsekonomiskt perspektiv värderades övervägande positivt. Det låg ett givet värde i att de för industrins räkning tog till vara materia som individen uppfattade som avfall. I förädlad form hade lumpen ett nationalekonomiskt värde, och i överförd mening för samhällets utveckling som helhet. Detta var något som en skribent 1883 underströk i tidskriften *Suomen Teollisuuslehti* som var ett språkrör för industrin i Finland: "Man kunde säga att vårt nuvarande samhälle i någon mån är beroende av – lumphandlarna". Lumpsamlarna såg till att papperstillverkningen kunde hållas i gång, och pappersfabrikerna var i sin tur en garant för att man skulle kunna publicera och sprida litteratur som förmedlade sådan kunskap som bidrog till att skapa och upprätthålla ett bildat och civiliserat samhälle.⁸⁰

Pappersindustrins nationalekonomiska betydelse gjorde att bristen på råvaror utgjorde ett ständigt orosmoment för landets ledning och industrin. Trots påtryckningar av olika slag, som kungörelser och lumpskatt, hade det genom tiderna varit svårt att förmå folket att leverera lump och annat avfall.⁸¹ I slutet av 1800-talet uppmärksammade pressen regelbundet avfallens betydelse för industrin. I *Åbo Underrättelser* påpekade en skribent exempelvis 1886 att det med skäl klagades över att Finland var fattigt, och att någon förbättring inte var i sikte så länge "så mycket slöseri med små saker af allehanda slag råder". Skribenten jämförde Finland med rika länder, där man systematiskt tog till vara även materia som för individen kunde framstå som värdelös – förutom lump nämner han bland annat trådrullar, fosforstickor, tomma konservlådor, söndrigt glas, aska, trasiga läder- och gummiskor, avbrutna synålar och medicinflaskor. I Finland borde man på samma sätt förstå att följa devisen "många bäckar små, gör en stor å".⁸² Industrins behov av lump och oron för att användbar materia skulle gå till spillo avspeglas också i annonser och artiklar i tidningarna som uppmanade allmänheten att tillvarata avlagt tyg i stället för att slänga bort det.⁸³ Samtidigt konstaterade man att tillgången borde säkras genom att de som överlämnade avfallet fick en rimlig ersättning. Värdet på de varor eller den penningsumma som erbjöds för lumpen betecknades som så "uselt" att det inte uppmuntrade hushållen till sparsamhet.⁸⁴

Parallellt med den nationalekonomiska diskurs som värderade lump-samlingen positivt framträder en annan som bedömde försörjningsformen negativare. Omdömen som representerar denna syn framställer lumphand-larnas rörliga livsstil som demoraliserande och som en faktor som häm-made jordbrukets och hemslöjdens utveckling i Viborgs län. Att en bety-dande del av den manliga befolkningen i socknar som Mola och Valkjärvi var frånvarande från hemgården under långa perioder på vintern hade på många sätt en skadlig inverkan. Männen var förhindrade från att tillverka de jordbruksredskap som var nödvändiga för att effektivisera regionens eftersatta jordbruk och hann inte befatta sig med jordbrukssysslor, repara-tioner och nyodling med den grundlighet som krävdes. En del kritiker såg ett explicit samband mellan det kringflackande livet och jordbrukets efter-satta tillstånd i Mola och Valkjärvi – i den region där lumphandeln utgjorde en särskilt viktig försörjningsform var även gårdarna i sämst skick.⁸⁵

Än mer graverande var den lättja som kritikerna ansåg att lumphandeln gav upphov till. Traktens unga män tillbringade sin tid i väntan på att bli gamla nog att ge sig ut på handelsfärd och växte därmed upp med en mentalitet som fjärmade dem från hemslöjd och jordbruk. Vem skulle med stor möda vilja odla jorden när det fanns ”lätta pengar” att förtjäna i S:t Petersburg, frågar sig en skribent i tidningen *Maakansa* 1913.⁸⁶ När det gällde Mola ansågs detta slag av ”wetelehtewä keinottelu” (”spekulativt näringsidkande”) vara särskilt djupt rotat i invånarna som i flera generatio-ner hade vant sig vid att bedra och bli lurade. Den allmänna tendensen i Karelen, där livsstilen tack vare folkupplysningsarbetet höll på att anta mera civiliserade former, märktes inte i Mola.⁸⁷ Dylika omdömen representerar typiska föreställningar om rörliga grupper i samhället och ambulerande handel, och kan därtill kopplas till den stereotypa bild av karelaren som inte minst Zacharias Topelius lagt grunden till i sin beskrivning av de finska stammarna i läseboken *Boken om vårt land*. I denna träder karelarna fram som ett av naturen rörligt och företagsamt folk som ”tycker om resor och handel, färdas långa vägar i eget land och för sina varor till Ryssland”.⁸⁸ En skribent i tidningen *Laatokka* framhöll 1892 att karelarnas påstådda fallen-het för handel, underbyggd av den historiska utvecklingen, i sin mest ren-odlade form hade bevarats i just lumpsamlarnas hemtrakter.⁸⁹

I ETT KRETSLOPP AV VAROR

I det här kapitlet har vi studerat hur kringresande lumphandlare, i huvud-sak från socknarna Mola och Valkjärvi i sydöstra Finland, försörjde sig på ett kretslopp av lerkärl och lump i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Vi har intresserat oss för de faktorer som bidrog till att försörjnings-

formen blev vanlig i en specifik del av sydöstra Finland, för de möten och praktiker som utmärkte kretsloppet och för de samhällsekonomiska värderingar som lumphandeln associerades med.

Lumphandlarna utgjorde en specialiserad grupp av handelsmän på Karelska näset, vars geografiska och historiska särprägel hade resulterat i att en betydande andel av regionens befolkning försörjde sig på fraktförsking och rörlig handel i olika former. Förutsättningarna för att försörja sig på kretsloppet förbättrades i slutet av 1800-talet på grund av ökande konsumtion, näringslagstiftningens liberalisering och den expanderande industrins växande efterfrågan på råvaror som lump. Mola-männen drog nytta av sin geografiska position genom att förmånligt köpa upp kramvaror i S:t Petersburg och lerkärl i Kyyrölä. En del av inköpen gjordes kollektivt, vilket visar att lumpsamlarna även organiserade sig sinsemellan. De hade också förmåga att utnyttja den rörlighet över långa avstånd som kommodifieringen av lump i det glest befolkade Finland förutsatte, och upprätthöll nätverk genom vilka de kunde avsätta den insamlade lumpen. För att hålla kretsloppet i gång krävdes således mångsidig kunskap och en idé om hur verksamheten kunde göras lönsam.

I mötet med kunderna skildrar källorna hur handelsmannen hälsade kunderna med en välkänd ramsa och försökte förmå dem att leta fram lump som de tog emot i utbyte mot sina medhavda varor. Mötet skedde vanligtvis mellan manliga lumphandlare och kvinnliga kunder, som oftast befann sig i hemmet och ansvarade för de lerkärl som lumpsamlarna ville byta mot det tygavfall som de eftertraktade. Även barn, som lumpsamlarna uppmanade att leta efter trasor genom att locka med bakverk och godsaker, figurerade i mötet. Männen var sannolikt den huvudsakliga kundgruppen i handeln med den illegala sprit som lumphandlarna sades föra med sig, men detta möte beskrivs inte närmare i de källor vi studerat. Alkohol var ett sätt att dryga ut kassan, men samtidigt var det en olaglig form av handel som potentiellt kunde orsaka problem med myndigheterna.

Kretsloppets viktigaste praktik var byteshandeln, som för kunden erbjöd ett praktiskt sätt att bli av med materia som uppfattades som skräp. Även om kunden skulle ha insett avfallets ekonomiska värde kunde ett enskilt hushåll sällan samla en så stor mängd lump och transportera den över så långa sträckor att varan skulle ha gått att förvandla till en resurs. I utbyte fick kunden bruksvaror, framför allt Kyyrölä-keramik som åtnjöt ett gott rykte som kvalitetsvara och som det fanns användning för i hushållets vardag. Kontanter kom med i bilden först när handelsmännen sålde lumpen, antingen direkt till fabriker i Ryssland och Finland eller till mellanhänder som fungerade som agenter för pappersindustrin. Med kontanterna kunde de betala av möjliga skulder som uppstått inför handelsresan

och köpa upp varor inför nästa färd. Trots att kretsloppet baserade sig på byteshandel är det värt att notera att de benämningar som användes för de kringresande Mola-männen utgick från den lump som de samlade in och inte från de lerkärl som de i huvudsak gav i utbyte. De hör således till en underkategori av kringresande handelsmän vars primära funktion var att samla in materia som de kunde kommodifiera, det vill säga förmedla vidare som råvara till industrin.

I offentligheten värderades lumphandlarnas verksamhet ambivalent. Ur ett samhälls- och nationalekonomiskt perspektiv var sysselsättningen viktig, eftersom den garanterade den expanderande industrins tillgång till en nödvändig råvara. Representanter för industrin underströk detta i upprop i pressen där de uppmanade hushållen att ta till vara avfall som hade ett återanvändningsvärde i andra sammanhang. I denna kontext värderades lumpsamlarnas verksamhet positivt på ett sätt som i tidningsmaterialet sällan eller aldrig kopplas till andra rörliga handelsidkande grupper. Parallellt framträder ändå en nedlåtande syn på lumphandlarna i pressen. I denna diskurs associeras deras rörliga försörjningsform på ett stereotypiskt sätt med lurendrejeri och lättja i jakt på "lätta pengar". Ett kringflackande liv ansågs fjärma landsbygdsbefolkningen från jordbruket som sågs som ett mera hedersamt sätt att försörja sig på.

Genom att studera de praktiker och platser som hade betydelse i kretsloppet av lerkärl och lump belyser vi en rörlig försörjningsform som tidigare forskning i hög grad har förbisett. Vi vill särskilt framhålla hur materia som ur den enskilda individens synvinkel saknade värde kunde kommodifieras, det vill säga få ett nytt värde i ett annat sammanhang. Det sena 1800-talets accelererande industrialisering borgade för att efterfrågan på både gamla och nya typer av råvaror ökade. Den näringslagstiftning som samtidigt liberaliserades erbjöd nya försörjningsmöjligheter åt människor med beredskap att röra på sig och förmåga att bygga upp ett fungerande kretslopp av varor. I ett sådant kretslopp kunde ett lerkärl bytas mot en avlagd tygbit, som i sin tur blev en pusselbit i den process som höll industrin och den ekonomiska tillväxten i gång.

- 1 Johannes Häyhä, *Bilder ur folkets lif i Östra Finland. Wintersysslor* (1898), s. 41.
- 2 Greta Karste-Liikkanen, *Pietari-suuntaus kannakselaisessa elämäntähtäyksessä 1800-luvun loppupuolelta vuoteen 1918* (1968), s. 197.
- 3 Arjun Appadurai, "Introduction. Commodities and the Politics of Value" (1986), s. 3.
- 4 Frank Trentmann, *Empire of Things. How we Became a World of Consumers from the Fifteenth Century to the Twenty-first* (2016), s. 628.
- 5 Carl A. Zimring, *Cash for Your Trash. Scrap Recycling in America* (2005). Handeln var övervägande nationell fram till andra världskriget, men särskilt värdefulla handelsvaror som bomull och tropiska matvaror transporterades redan tidigt över långa sträckor för att svara på efterfrågan i Europa. Steven C. Topik & Allen Wells, "Commodity Chains in Global Economy" (2012), s. 597.
- 6 Pertti Haapala, "Kun kaikki alkoi liikkoa" (2007), s. 46–49; Aulis J. Alanen, *Suomen maakaupan historia* (1957), s. 333; Göran Rosander, *Gårdfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform* (1980), s. 84.
- 7 Se t.ex. Alain Faure, "Sordid Class, Dangerous Class? Observations on Parisian Rag-pickers and Their Cités During the Nineteenth Century" (1996), s. 60–61; Deborah Wynne, "Reading Victorian Rags: Recycling, Redemption, and Dicken's Ragged Children" (2015), s. 1, 34–49; Susan Strasser, *Waste and Want. A Social History of Trash* (1999), s. 8.
- 8 Se t.ex. Rosander, *Gårdfarihandel i Norden*, s. 78; Tuula Rekola, "Romernas tidiga skeden i Finland – från 1500-talet till mitten av 1800-talet" (2015), s. 59.
- 9 Pekka Nevalainen, *Kulkukauppiain ja kauppaneuvoksiin. Itäkarjalaisten liiketoimintaa Suomessa* (2016), s. 22; Mervi Naakka-Korhonen, *Halpa hinta, pitkä mitta. Vienan-karjalainen laukkukauppa* (1988), s. 146; Antti Häkkinen, "Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalais-yhteisössä" (2005), s. 249.
- 10 Karste-Liikkanen, *Pietari-suuntaus kannakselaisessa elämäntähtäyksessä*, s. 197–204.
- 11 Jaakko Sarkanen & Kaino Repo (toim.), *Muolaa ja Äyräpää vv. 1870–1944* (2002), s. 62–64; Unto Seppänen, *Valkjärvi. Pitäjä kohtaloitten kannaksella* (1953), s. 361–366, 373–377.
- 12 Se t.ex. Gabriel Nikander & Ingwald Sourander, *Lumppappersbruken i Finland* (1955); Panu Pulma, "Lumpputampilta paperikoneelle: Paperin tekijät ja paperinteon koneellistuminen 1800-luvun Suomessa" (2012); Markku Kuisma, *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920* (1993).
- 13 Vilho Annala, *Tervakosken paperitehtaan historia* (1950), s. 177–181.
- 14 Helene Sjunneson, *Papper och lump. Studier av kontinuitet och förändring i nordisk pappersindustri från 1600-tal till 1900-tal* (2006); Ylva Sjöstrand, "Lump. Textil återvinning under det långa 1800-talet" (2020).
- 15 Strasser, *Waste and Want*, s. 8; Kati Mikkola & Laura Stark, "Himotut ja halveksitut kulutustarvikkeet: uusien kulutustottumusten vaikutukset suomalaisiin maalais-yhteisöihin 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun alkupuolella" (2009), s. 4–6.
- 16 I ett frågelistsvar (KIVÄ M 2068) hittas även benämningen "lumpryss".
- 17 I svar på frågelistor förekommer även "rytkyläinen" (KIVÄ FM 960:3–4). Själva verksamheten benämns i finskan t.ex. *rätinajo, rievunajo, rätinveto och räsymatka*.
- 18 Se även Sandra Wallers kapitel i denna bok.
- 19 *Folkvännen* 15.10.1879.
- 20 T.ex. *Folkvännen* 24.7.1867; *Wiborgs Tidning* 9.10.1879; *Maakansa* 1.5.1913; Karste-Liikkanen, *Pietari-suuntaus kannakselaisessa elämäntähtäyksessä*, s. 199; Sarkanen & Repo (toim.), *Muolaa ja Äyräpää*, s. 62; Naakka-Korhonen, *Halpa hinta, pitkä mitta*, s. 6.

- 21 KIVÄ FM 1064:7; *Laatokka* 4.5.1892; *Savo-Karjala* 14.12.1892; *Wiipurin Sanomat* 18.10.1894. Ibland är omnämmandet negativt, som när tidningen *Päivälehti* (9.8.1894) lyfter fram att Mola är känt för sina ”kåbblande lumphandlare” (finska originalet: ”rähisevistä rättisaksoistaan”).
- 22 *Karjalan Ääni* 22.1.1927; August Ahlqvist, *Muistelmia matkoilta Venäjällä vuosina 1854–1858* (1859), s. 23–24; Karste-Liikkanen, *Pietari-suuntaus kannakselaisessa elämänkentässä*, s. 200.
- 23 *Laatokka* 16.11.1886; *Wiipurin Sanomat* 18.10.1894; *Maakansa* 29.1.1921; 19.3.1927; KIVÄ FM 960:3–4; Tapio Hämynen, Kimmo Katajala & Pekka Kauppinen, *Itä-Suomi ja Pietari. Kirjoituksia toimeentulosta suurkaupungin vaikutuspiirissä* (1997), s. 181; Alanen, *Suomen maakaupan historia*, s. 189.
- 24 Naakka-Korhonen, *Halpa hinta, pitkä mitta*, s. 146; Lauri Kuusanmäki, ”Kulutus-tavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen” (1936), s. 116; KIVÄ FM 918:3.
- 25 Max Engman, *S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703–1917* (2003), s. 101.
- 26 Engman, *S:t Petersburg och Finland*, s. 111–130.
- 27 Om donationsjordarna, se Jyrki Paaskoski, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat 1710–1826* (1997).
- 28 Se t.ex. *Wiipurin Uutiset* 24.2.1888; *Wiipurin Sanomat* 30.9.1892.
- 29 Se t.ex. Nikander & Sourander, *Lumppappersbruken i Finland*, s. 28; Kuisma, *Metsäteollisuuden maa*, s. 308–310; Pulma, ”Lumpputampilta paperikoneelle”, s. 100–106. Den växande efterfrågan diskuteras också i tidningarna, se t.ex. annons för Oravais Yllefabrik i *Suomalainen* 30.3.1893.
- 30 Bo Rudin, *Pappersmakeri. Ett klassiskt hantverks historia och teknik* (1995), s. 205; Nikander & Sourander, *Lumppappersbruken i Finland*, s. 10, 190–191.
- 31 Sjöstrand, ”Lump”, s. 16–17.
- 32 Alanen, *Suomen maakaupan historia*, s. 188. Jfr Sjöstrand, ”Lump”, s. 17–19.
- 33 ”Hans Kejserliga Majestäts Nådiga Förordning angående handel och näringar i Storfurstendömet Finland. Gifwen i Helsingfors, den 24 Februari 1868”, kapitel 2, paragraf 22 (1869). Jfr Johanna Wassholm & Anna Sundelin, ”Det hänger på ett hår, Praktiker, moral och varuflöden i handeln med människohår i Finland 1870–1900” (2018), s. 243.
- 34 *Wiborgs Tidning* 23.5.1868. Se även t.ex. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 23.5.1868.
- 35 Andra rester som med industrialiseringen fick ett värde var t.ex. metallskrot, ben, aska och fett. Carl A. Zimring & William L. Rathje (eds.), *Encyclopedia of Consumption and Waste. The Social Science of Garbage* (2012), s. 357.
- 36 Alanen, *Suomen maakaupan historia*, s. 189.
- 37 ”Hans Kejserliga Majestäts Nådiga Förordning angående handel och näringar”, kapitel 2, paragraf 20.
- 38 Se t.ex. Johanna Wassholm & Anna Sundelin, ”Emotions, Trading Practices and Communication in Transnational Itinerant Trade: Encounters between 'Rucksack Russians' and their Customers in the late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Finland” (2018), s. 139–140.
- 39 Om lerkärlstillverkningen i Kyyrölä, se t.ex. Karste-Liikkanen, *Pietari-suuntaus kannakselaisessa elämänkentässä*, s. 197–200; Pentti Virrankoski, *Myyntiä varten harjoitettu kotiteollisuus Suomessa autonomian ajan alkupuolella* (1963), s. 430–431; Yrjö Kaukiainen, ”Perinteinen kotiteollisuus” (1982), s. 178–179.
- 40 *Åbo Underrättelser* 24.9.1882.
- 41 *Laatokka* 4.5.1892.
- 42 *Päivälehti* 2.5.1895.
- 43 Sarkanen & Repo (toim.), *Muolaa ja Äyräpää*, s. 62.

- 44 *Folkwännen* 15.10.1879; 24.7.1867.
- 45 Häyhä, *Bilder ur Folkets lif i Östra Finland*, s. 41. Detta är den enda översättningen till svenska vi hittat av den finskspråkiga ramsa som ofta återges. Se t.ex. Sarkanen & Repo (toim.), *Muolaa ja Äyräpää*, s. 63. I pressen, se t.ex. *Wiipurin Sanomat* 19.2.1893; *Savonlinna* 4.9.1894; *Mikkeli* 8.9.1894; *Karjalan Lehti* 7.12.1913. I frågelistan, se KIVÅ FM 941:5.
- 46 KIVÅ M 2068; FM 941:2–3; 960:3–4; 1064:7. På denna punkt skilde lumphandlarna sig exempelvis från de rysk-karelska gårdfarihandlarna som ofta rörde sig till fots.
- 47 Sarkanen & Repo (toim.), *Muolaa ja Äyräpää*, s. 62; Karste-Liikkanen, *Pietari-suuntaus kannakselaisessa elämänkentässä*, s. 197, 200.
- 48 Ilmarinen 11.6.1881; *Keski-Suomen Sanomat* 12.1.1911; KIVÅ FM 941:2–3; 960:3–4; 1064:7.
- 49 *Farmaceutisk Tidskrift* 29.4.1901. Att smugglingen var omfattande visades av att länsmannen i Valkjärvi distrikt 1899 beslagtagit över 100 kg Hoffmans droppar. Se även *Wiipurin Sanomat* 23.10.1894.
- 50 *Karjalan Lehti* 4.2.1914.
- 51 KIVÅ FM 1064:7.
- 52 Sarkanen & Repo (toim.), *Muolaa ja Äyräpää*, s. 62.
- 53 *Päivälehti* 22.3.1886; *Wiipuri* 28.3.1896.
- 54 Ahlqvist, *Muistelmia*, s. 23–24; Sarkanen & Repo (toim.), *Muolaa ja Äyräpää*, s. 62.
- 55 KIVÅ FM 941:2–3.
- 56 Se t.ex. *Lappeenrannan Uutiset* 3.12.1891.
- 57 I svar på frågelistor nämns ”villa- ja kangaslumppu” (ylle- och tyglump) (KIVÅ FM 960:3–4), ”pellava ja villa” (linne och ylle) (KIVÅ FM 1064:7) och ”pellava- ja hammppuräti” (linne- och hamptrasor). I det sistnämnda fallet nämns att ylle inte togs emot (KIVÅ FM 941:2–3). En del lumpsamlare var även specialiserade på säckar. Seppänen, *Valkjärvi*, s. 373–377.
- 58 KIVÅ FM 960:3–4; *Wiipurin Uutiset* 11.7.1888; *Mikkeli* 29.7.1893; 5.8.1893. Om handel med myrägg, se Sirpa Karjalainen, *Muurahaisten munittaminen* (1979), s. 71–78; Nevalainen, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin*, s. 165.
- 59 Vi har tidigare berört byteshandeln inom småhandeln i Finland under 1800-talet i följande studier: Wassholm & Sundelin, ”Det hänger på ett hår”, s. 246–247; Wassholm & Sundelin, ”Emotions, Trading Practices and Communication”, s. 138.
- 60 KIVÅ FM 941:2–3.
- 61 KIVÅ FM 960:7.
- 62 KIVÅ FM 941:2–3.
- 63 Häyhä, *Bilder ur folkets lif i Östra Finland*, s. 41.
- 64 Merja Sillanpää, *Happamasta makeaan. Suomalaisen ruoka- ja tapakulttuurin kehitys* (1999), s. 43.
- 65 KIVÅ M 2068; FM 941:2–3; 960:3–4, 7; 1064:7.
- 66 KIVÅ FM 1064:7.
- 67 Kuusanmäki, ”Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen”, s. 116.
- 68 KIVÅ FM 960:3–4; 1064:7. Om lergökarna, se Toivo Vuorela, *Suomalainen kansankulttuuri* (1975), s. 669.
- 69 Om sprithandel i frågelistor: KIVÅ FM 918:3; 941:2–3.
- 70 *Tapio* 25.2.1888.
- 71 Originalcitaten på finska: ”suomenpuoleiset ovat niin hyvänahkaisia, että syöttelewät kuin piispaa pappilassa jostakusta Hokmannitipasta vuorokauden”. *Päivälehti* 2.5.1895.
- 72 Nikander & Sourander, *Lumppappersbruken i Finland*, s. 28.
- 73 *Wiborgs Tidning* 9.10.1879; *Folkwännen* 24.7.1867.

- 74 Karste-Liikkanen, *Pietari-suuntaus kannakselaisessa elämänkentässä*, s. 197, 200; Hämynen, Katajala & Kauppinen, *Itä-Suomi ja Pietari*, s. 181; Naakka-Korhonen, *Halpa hinta, pitkä mitta*, s. 6.
- 75 *Folkwännen* 24.7.1867; *Laatokka* 4.5.1892.
- 76 Karste-Liikkanen, *Pietari-suuntaus kannakselaisessa elämänkentässä*, s. 197, 200; *Wiborgs Tidning* 9.10.1879.
- 77 Annala, *Tervakosken paperitehtaan historia*, s. 177–178.
- 78 *Wiborgsbladet* 26.10.1893.
- 79 *Fredrikshamns Tidning* 29.6.1895. Handelsfirman Clouberg figurerar i pressen också 1890, då hälsovårdsnämnden i Viborg ålade den att ”undanskaffa sitt lumplager” i Petersburgska stadsdelen. Motiveringen var att lump var ”af sådan beskaffenhet att smittosamma sjukdomar lättast spridas genom dem och farsoter mest förekomma i nämnda förstad”. *Östra Finland* 8.10.1890; *Wiborgsbladet* 8.10.1890.
- 80 *Suomen Teollisuuslehti* 23.5.1883. Finska originalet: ”Woisi sanoa, että nykyinen yhteiskuntamme johonkin määrin riippuu – lumppukauppiaista”.
- 81 Nikander & Sourander, *Lumppappersbruken i Finland*, s. 28.
- 82 *Åbo Underrättelser* 30.3.1886.
- 83 Set ex. *Wiborgs Tidning* 23.10.1867; *Wasabladet* 2.11.1867; *Borgåbladet* 6.3.1875; *Suomen Teollisuuslehti* 28.2.1883; *Hämäläinen* 29.4.1891.
- 84 *Åbo Underrättelser* 30.3.1886.
- 85 *Ilmarinen* 11.6.1881; *Maakansa* 1.5.1913.
- 86 *Ilmarinen* 11.6.1881; *Maakansa* 1.5.1913.
- 87 *Laatokka* 4.5.1892.
- 88 Zacharias Topelius, *Naturens Bok och Boken om Vårt Land* (2017), s. 227.
- 89 *Laatokka* 4.5.1892.

Arkiv

Kulturvetenskapliga arkivet Cultura (KIVÅ), Åbo Akademi
Kringvandrande ryska handelsmän KIVÅ 9a (1957), KIVÅ 9b (1968)

Tidningar och tidskrifter

Borgåbladet
Farmaceutisk Tidskrift
Folkvännen
Fredrikshamns Tidning
Hämäläinen
Ilmarinen
Karjalan Lehti
Karjalan Ääni
Keski-Suomen Sanomat
Laatokka
Lappeenrannan Uutiset
Maakansa
Mikkeli
Päivälehti
Savo-Karjala
Savonlinna
Suomalainen
Suomalainen Wirallinen Lehti
Suomen Teollisuuslehti
Tapio
Wasabladet (Vasabladet)
Wiborgsbladet
Wiborgs Tidning
Wiipuri
Wiipurin Sanomat
Wiipurin Uutiset
Åbo Underrättelser
Östra Finland

Litteratur

Ahlqvist, August, *Muistelmia matkoilta Venäjällä vuosina 1854–1858*, Helsinki 1859.
Alanen, Aulis J., *Suomen maakaupan historia*, Helsinki: Kauppiaitten kustannus 1957.
Annala, Vilho, *Tervakosken paperitehtaan historia*, Helsinki: Tervakoski Oy 1950.
Appadurai, Arjun, "Introduction. Commodities and the Politics of Value", Arjun Appadurai (ed.), *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: Cambridge U.P. 1986, s. 3–63.
Engman, Max, *S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703–1917*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 130, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 2003.
Faure, Alain, "Sordid Class, Dangerous Class? Observations on Parisian Ragpickers and Their Cités During the Nineteenth Century", Samir Amir & Marcel van den Linden (eds.), *"Peripheral" Labour? Studies in the History of Partial Proletarianization*, International Review of Social History Supplement 41, Cambridge: Cambridge University Press 1996, s. 157–176.

- Haapala, Pertti, ”Kun kaikki alkoi liikkua”, *Suomalaisen arjen historia. Modernin Suomen synty*, Helsinki: Weilin + Göös 2007, s. 47–64.
- ”Hans Kejserliga Majestäts Nådiga Förordning angående handel och näringar i Storfurstendömet Finland. Gifwen i Helsingfors, den 24 Februari 1868”, Storfurstendömet Finlands Författnings-Samling för 1868, Helsingfors: Kejserliga Senatens tryckeri 1869.
- Häkkinen, Antti, ”Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisössä”, Antti Häkkinen, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Historiallinen Arkisto 120, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005, s. 225–262.
- Hämynen, Tapio, Kimmo Katajala & Pekka Kauppinen, *Itä-Suomi ja Pietari. Kirjoituksia toimeentulosta suurkaupungin vaikutuspiirissä*, Studia Carelica Humanistica 9, Joensuu: Joensuun yliopiston humanistinen tiedekunta 1997.
- Häyhä, Johannes, *Bilder ur folkets lif i Östra Finland. Wintersysslor*, övers. Oskar Behm, Helsingfors: Finska Litteratur-Sällskapet Tryckeri 1898.
- Karjalainen, Sirpa, *Muurahaisten munitaminen*, Helsingin yliopiston kansatieteen laitoksen tutkimuksia 7, Helsinki: Helsingin yliopiston kansatieteen laitos 1979.
- Karste-Liikkanen, Greta, *Pietari-suuntaus kannakselaisessa elämäntähtäyksessä 1800-luvun loppupuolelta vuoteen 1918*, Kansatieteellinen Arkisto 20, Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys 1968.
- Kaukiainen, Yrjö, ”Perinteinen kotiteollisuus”, Yrjö-Pekka Mäkinen & Ilmari Lehmusvaara (toim.), *Karjala 3. Karjalan yhteiskunta ja talous*, Hämeenlinna: Karisto 1982, s. 173–183.
- Kuisma, Markku, *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920*, SKST 105:1, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1993.
- Kuusanmäki, Lauri, ”Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen”, Gunnar Suolahti & al. (toim.), *Suomen kulttuurihistoria IV. Industrialismin ja kansallisen nousun aika*, Jyväskylä – Helsinki: K.J. Gummerus Osakeyhtiö 1936, s. 96–119.
- Mikkola, Kati & Laura Stark, ”Himotut ja halveksitut kulutustarvikkeet: uusien kulutustottumusten vaikutukset suomalaisiin maalaisyhteisöihin 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun alkupuolella”, *Historiallinen Aikakausikirja* 107, 2009:1, s. 4–17.
- Naakka-Korhonen, Mervi, *Halpa hinta, pitkä mitta. Vienankarjalainen laukku-kauppa*, SKST 491, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1988.
- Nevalainen, Pekka, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin. Itäkarjalaisten liiketoimintaa Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2016.
- Nikander, Gabriel & Ingwald Sourander, *Lumppappersbruken i Finland*, Helsingfors 1955.
- Paaskoski, Jyrki, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat 1710–1826*, Bibliotheca Historica 24, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1997.
- Pulma, Panu, ”Lumpputampilta paperikoneelle. Paperin tekijät ja paperinteon koneellistuminen 1800-luvun Suomessa”, Niklas Jensen-Eriksen, Mirikka Lappalainen, Jouko Nurmiainen & Sakari Siltala (toim.), *Kansallinen kapitalismi, kansainvälinen talous*, Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Siltala 2012, s. 100–123.
- Rekola, Tuula, ”Romernas tidiga skeden i Finland – från 1500-talet till mitten av 1800-talet”, Panu Pulma (red.), *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*, SLS 800, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2015, s. 20–82.
- Rosander, Göran, *Gårdfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform*, Stockholm: LTs förlag 1980.

- Rudin, Bo, *Pappersmakeri. Ett klassiskt hantverks historia och teknik*, Hässelby: Rudin 1995.
- Sarkanen, Jaakko & Kaino Repo (toim.), *Muolaa ja Äyräpää vv. 1870–1944*, [Toijala]: Muolaalaisten seura 2002.
- Seppänen, Unto, *Valkjärvi. Pitäjä kohtaloitten kannaksella*, Lahti: Valkjärven historiatoimikunta 1953.
- Sillanpää, Merja, *Happamasta makeaan. Suomalaisen ruoka- ja tapakulttuurin kehitys*, Vantaa: Finfood 1999.
- Sjunneson, Helene, *Papper av lump. Studier av kontinuitet och förändring i nordisk pappersindustri från 1600-tal till 1900-tal*, Stockholm: Kungl. Tekniska Högskolan 2006.
- Sjöstrand, Ylva, ”Lump. Textil återvinning under det långa 1800-talet”, *Scandia* 86, 2020:1, s. 11–34.
- Strasser, Susan, *Waste and Want. A Social History of Trash*, New York: Metropolitan Books 1999.
- Topelius, Zacharias, *Naturens Bok och Boken om Vårt Land*, Magnus Nylund (utg.), Zacharias Topelius Skrifter XVII, SSLS 816, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2017.
- Topik, Steven C. & Allen Wells, ”Commodity Chains in Global Economy”, Emily S. Rosenberg (ed.), *A World Connecting 1870–1945*, Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press 2012, s. 593–813.
- Trentmann, Frank, *Empire of Things. How we Became a World of Consumers from the Fifteenth Century to the Twenty-first*, London: Allen Lane 2016.
- Virrankoski, Pentti, *Myyntiä varten harjoitettu kotiteollisuus Suomessa autonomian ajan alkupuolella (1809–noin 1865)*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1963.
- Vuorela, Toivo, *Suomalainen kansankulttuuri*, Porvoo Helsinki Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö 1975.
- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, ”Emotions, Trading Practices and Communication in Transnational Itinerant Trade: Encounters between ‘Rucksack Russians’ and their Customers in the Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Finland”, *Scandinavian Economic History Review* 66, 2018:2, s. 132–152.
- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, ”Det hänger på ett hår, Praktiker, moral och varuflöden i handeln med människohår i Finland 1870–1900”, *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 231–261.
- Wynne, Deborah, ”Reading Victorian Rags: Recycling, Redemption, and Dicken’s Ragged Children”, *Journal of Victorian Culture* 20, 2015:1, s. 34–49.
- Zimring, Carl A., *Cash for Your Trash. Scrap Recycling in America*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press 2005.
- Zimring, Carl A., & William L. Rathje (eds.), *Encyclopedia of Consumption and Waste. The Social Science of Garbage*, Thousand Oaks, Calif.: SAGE Publications 2012.

HANDEL, VÄNSKAP OCH DRÄKT

Fallstudier från sepra- och bondehandeln mellan Finland och Estland

ETT FOTOGRAFI AV ESTLANDSSVENSKA POTATISHANDLARE från Runö dök upp när jag gjorde en sökning på bilder med handelsanknytning i arkivet Cultura vid Åbo Akademi för ett par år sedan (se bild 1). Det är taget omkring 1927 av Sverre Boucht som senare skulle bli informant vid Kulturhistoriska institutet vid Åbo Akademi. Bilden är tagen under en marknad i Helsingfors, förmodligen strömmingsmarknaden i oktober, då hela hamnen med kaj och strand förvandlas till en handelsplats. Man känner tydligt igen Södra kajen med Uspenskijkatedralen i bakgrunden. Fotografiet har försetts med en kommentar om klädseln: ”Estlandssvenskar säljer potatis, obs kläder av hemvävd ljus vadmal. Rockarna mörk kant.” Boucht tog vid samma tillfälle flera fotografier av andra, främst åländska, försäljare i sina båtar vid kajen. De bär, i motsats till de estniska potatishandlarna, i regel mörkare kläder. Inte heller på fotografier föreställande andra estlandssvenska försäljare än de från Runö finner vi de ljusa vadmalskostymerna. Boucht har i sin bild kommit att dokumentera ett litet kapitel av den särskilt under 1800-talet mycket aktiva bondehandeln mellan Finland och Estland. Några år senare skulle den vara helt försvunnen.

Under en exkursion med Sjöhistoriska institutet vid Åbo Akademi till Runö i Rigabukten 2013 bekantade vi oss med de ljusa vadmalskostymerna i det lokala hembygdsmuseet. De här kostymerna verkar vara unika för männen på Runö. Kvinnodräkterna från ön skiljer sig genom sin brokighet framför allt från de rätt sobra dräkterna i Finland. Runö var den sydligaste och mest isolerade av de estlandssvenska bosättningarna. Det har forskats mycket om Runökulturen där männens sysslor helt präglades av säljakt och i viss mån av fiske, medan kvinnorna skötte jordbruket och många av de övriga sysslorna.¹ Men hur blev Runömännen handelsresande och har

Bild 1. Estlands-
svenskar säljer
potatis. Foto: Sverre
Boucht ca 1927.
(Åbo Akademi/
Kulturvetenskapliga
arkivet Cultura)

deras karakteristiska dräkt något samband med hur utvecklingen av handeln kom att gestalta sig?

I det här kapitlet presenteras olika former av den bondehandel som bedrevs över Finska viken främst under 1800-talet och några årtionden in på 1900-talet. En komprimerad beskrivning av handeln och den forskning som koncentrerat sig på den utmynnar i två mer detaljerade fallstudier som skildrar de olika praktiker och handelsmönster som utvecklades.

Den första fallstudien berör den så kallade *seprahandeln*, en småskalig handel med gamla anor, vilken bedrevs mellan finländare och estländare över östra Finska viken.² Studien visar hur stränder och hamnar kom att utvecklas till tillfälliga marknadsplatser, men också hur de här handelsplatserna tillfälligt kunde utvidgas ytterligare. Därtill belyser den hur handelns praktiker kunde omfatta allt från ömsesidiga gåvor och kredit-handel till tiggeri.

Den andra fallstudien fokuserar på den handel som invånarna på Runö i Rigabukten kom att utveckla efter 1800-talets mitt. I studien beskrivs hur klädedräkten anpassades efter de behov som styrdes av en ökad handelsverksamhet, och hur en folkdräkt kom att ingå i de praktiker man utvecklade eller tog till sig. En strategisk anpassning av klädedräkten var inte något ovanligt i folkliga handelskontakter, och den hade i många fall

även samband med turism och representerande synlighet, något som flera forskare påpekat.³

Forskningen kring handeln över Finska viken har varit rätt omfattande. Kontakterna mellan de områden som kom att bli Estland och Finland har en lång och fascinerande tolkningshistoria inom de vetenskapliga sfärer som intresserat sig för dem, till exempel historia, arkeologi och språkvetenskap. Inom etnologin har man också intresserat sig för ämnet och kontakterna har i många fall tolkats som uråldriga eller åtminstone medeltida.⁴ För översikten i den här framställningen har jag främst baserat mig på de undersökningar som gjorts av etnologerna Kustaa Vilkuna, Helmer Tegengren och David Papp. Vilkuna behandlar mest ingående den ”riktiga” seprahandeln vid östra Finska viken i kapitlet ”Kansainvälisiä kosketuksia” i boken *Kihlakunta ja häävuode* (1964). Tegengren behandlar främst Åboland och Nyland utgående från arkivmaterial som han själv samlat in. Papp granskar den åländska bondehandeln med Estland, främst med hjälp av frågelistsvar. Etnologen Raimo Päiviö undersöker seprahandeln i sin doktorsavhandling från 2009 utgående från historiskt material, enkäter och statistiska undersökningar, och kommer ända in på handelns nutida förhållanden. På ett allmänt historiskt plan finns bondehandeln och Finlands sjöfartshandel sammanfattad av historikern Yrjö Kaukiainen i ett flertal arbeten.⁵

För min studie har jag använt mig av Tegengrens insamlade frågelistmaterial (frågelista 15 A, ”Allmogeseigration på Estland”) i Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi (KIVÅ), där det ingår både svensk- och finskspråkiga svar. Tegengrens privata samling, som finns i handskrifts- och bildenheten vid Åbo Akademis bibliotek, innehåller ytterligare material som han samlat in genom korrespondens och intervjuer. Vid Cultura finns också det material som Annika Lamroth samlat in om den estniska inflyttningen till Kabböle i Pernå i början av 1900-talet. Vid institutet för språk och folkminnen i Uppsala finns ett frågelistmaterial som 1946 skickades ut till estlandssvenska flyktingar, och särskilt svaret av Andreas Stahl från Rickul i Estland har kommit till användning här.

Runöbornas öden på sin avlägsna ö har intresserat både forskare och allmänhet under en lång tid.⁶ Prästen Fredric Joachim Ekman beskrev ön och dess invånare i ett flertal artiklar i *Borgå Tidning* 1846.⁷ Under andra hälften av 1800-talet uppstod ett stort intresse för de svenskspråkiga i Estland framför allt bland svenskspråkiga i Finland, vilket utmynnade i omfattande rapportering i pressen.

Det finns en lång tradition av handel mellan de finländska och estniska kustområdena. Flera belägg visar att ester fiskade vid den finska kusten på 1500-talet och det finns indikationer på att man i det här sammanhanget, åtminstone på 1600-talet, även idkade handel. Esterna fiskade i kustområden från Viborg i öst till Porkkala i väst, ibland ända in i Åboland. I den yttre nyländska skärgården byggde de estniska fiskarna små båthamnar av samma typ som de hade på den estniska kusten, med små stensättningar (drätter) där båtarna drogs upp.⁸ Handel förekom i många varianter mellan olika handelsparter och fick ofta formen av byteshandel med de resurser man hade ett överskott på. Etnologen Sven Andersson har föreslagit att traditionen skulle ha spridit sig från handel som svenskspråkiga kustbor på båda sidorna av Finska viken idkade med inlandsboende finländare och ester. I samband med gästabud idkades byteshandel, vanligtvis bytte finländare strömming mot estniskt spannmål, främst råg.⁹

I östra Finska viken förekom den småskaliga seprahandeln där kustbor från båda sidor färdades över vattnet i små båtar för att byta varor direkt med varandra. Seprahandelns ursprung och ålder har behandlats av Yrjö Kaukiainen och Raimo Päiviö. Enligt Kaukiainen har handeln börjat tidigast i början av 1300-talet, medan Päiviö antar att den kan ha ett ännu äldre ursprung. Båda binder ändå samman företeelsen med svensk expansion österut i Finland och Estland.¹⁰

I de västra delarna av området var det vanligt att fiskare från den finska kusten reste till exempelvis Reval (nuv. Tallinn) och bytte saltad strömming mot spannmålsprodukter med etablerade handelshus. Dessa hade i sin tur skaffat produkterna från Estlands inland. Handeln resulterade i ett komplext nätverk av ömsesidiga förbindelser mellan handelsmän och producenter, där också drag av utnyttjande genom den så kallade bondeförplägningen, det vill säga den inkvartering som handelsmän erbjöd inresande bönder, kan skönjas.¹¹ Gunvor Kerkkonen har utrett bondehandeln utgående från de tidigaste tillgängliga skriftliga källorna med fokus på handeln mellan Reval och Finlands sydkust. Hon finner starka belägg för att handeln var livlig redan på 1300-talet. Köpmän från Reval ansåg sig också ha rätt att handla med befolkningen norr om Finska viken.¹²

Från 1500-talet var handeln enligt Kerkkonen uppdelad mellan olika aktörer där vissa fungerade som landsköpare, det vill säga uppköpare av produkter, medan seglationsidkare fungerade som exportörer. Dessutom saluförde bondeseglare också egna produkter.¹³ Det var vanligt att man enbart handlade med egna produkter också under 1800-talet, men många samlade också in produkter av andra "landsmän" före själva handelsresan

till "den andra" parten.¹⁴ Handeln utvecklades från 1850-talet in på de första årtiondena av 1900-talet till att omfatta ett allt bredare sortiment av produkter i större partier som transporterades i större farkoster. Produkterna omfattade allt från ved, timmer, potatis och äpplen samt roddbåtar och likkistor till innovationer som böcklingrökerier och modern konservindustri.¹⁵ Omfattningen av handeln och storleken på båtar och fartyg tilltog under hela den här perioden. De ursprungliga små fiskebåtarna ersattes av större så kallade "jalar" (kanske efter engelska *yawl*) och senare av ännu större flermastade fartygstyper.¹⁶ Till slut kan man tala om ren fraktfart som under myndigheternas översyn transporterade varor mellan Östersjöländernas kuster. Enligt Tegengren var det främst stapelvarorna rågmjöl och hampa som byttes mot saltströmming som var drivkraften i finländarnas bondehandel med Estland.¹⁷

Handelsresor till Estland, särskilt Reval, förekom både bland finskspråkiga och svenskspråkiga nylänningar och åbolänningar. Också på Åland var det vanligt med handelsresor till Estlands kust. De åländska och åboländska handelsfärderna riktade sig oftast till hamnarna i större samhällen, och affärerna sköttes i de sammanhangen med handelshusen i framför allt Reval, där exempelvis Rotermann ofta nämns. Där fanns oftast personal som talade svenska och köpmännen beskrivs som mycket frikostiga med bjudvaror som tobak, snus, öl och brännvin. Man kunde också besöka Baltischport (Paldiski) och Hapsal. Direkt kontakt och byteshandel med estniska bönder var ovanlig men förekom ibland.¹⁸

I frågelistsvaren finns även exempel som nämner kvinnor från Åland och östra Nyland som självständigt handlade med egna varor både i Narva och Reval.¹⁹ Flera informanter uppger ändå att man aldrig tillät kvinnor eller barn att följa med. Men då kvinnor följt med på resorna var det oftast mera för nöjes skull: de bekantade sig med Reval och nämner i frågelistsvaren cirkusföreställningar med dresserade djur som en speciell attraktion. De gamla stadsdelarna i Reval (och Stockholm) beskrivs ofta som ganska nedgångna, och någon måste alltid stanna kvar ombord för att bevaka fraktgodset. Bland annat tyger och färggranna sjalar från Teheran, Bukarest och Tiflis (Tbilisi) var eftertraktade gåvor vid hemkomsten. Sådana varor fanns till salu vid den under förra hälften av 1800-talet livliga torghandeln vid Nicolai kyrkogård i Reval. Bakverk av vetemjöl, så kallade "saijor", var eftertraktade och togs ofta med hem när man återvände. Brännvin och Rigabalsam reste också över Finska viken, men i frågelistsvar framhålls ofta dryckernas medicinala användning. Smågrisar och föl upphandlades också i de estniska hamnarna. I allmänhet försökte man avklara handeln och vistelsen på en vecka.²⁰

Ester företog å sin sida handelsresor till exempelvis Åland för att sälja spannmål, potatis och äpplen direkt till fiskarbefolkningen där. Vanligtvis hade estländarna någon form av "agenter" på den finska sidan, eller så kunde man anställa någon ur lokalbefolkningen som besättningsman för att underlätta kontakterna. Det förekom också en viss inflyttning av estländare både till Åboland och till Åland. Enligt David Papp som undersökt den estländska handeln med Åland kallades estländarna ofta ryssar av lokalbefolkningen.²¹

En viss migration förekom också, mot slutet av 1800-talet mest från Estland till Finland, och den utvecklades inte sällan genom att estländska fiskare slog sig ner och köpte mark vid den finska kusten. Det här hängde samman med att godsherrar i Estland började begränsa sina underlydandes fiskerättigheter, trots att livegenskapen upphävts redan 1858. Geografiskt sett blev handelsområdet också allt större och kom att omfatta kusten från Bottenhavet och svenska kusten ner över Baltikum mot södra Östersjökusten.²²

Smuggling av varor har naturligtvis spelat en roll i handelsförbindelserna, men den här aspekten kan vara svårare att spåra i frågelistsvar, även om den nog omnämns. I sitt långa svar till Institutet för språk och folkminnen i Uppsalas frågelista säger den före detta skepparen och skeppsbyggaren Andreas Stahl från Rickul i svenskbygderna i Estland att det var saltsmugglingen som fick fart på handelsfärderna ur ett estniskt perspektiv. Vid mitten av 1800-talet var skatten på salt mycket hög i Ryssland "varför i främsta rummet den svenska kustbefolkningen försökte få in billigare salt från Sverige och Finland".²³ Efter livegenskapens upphävande 1858 blev det på 1860-talet lättare att idka handel över havet och mot sekelskiftet hade den blivit så lönsam att man började bygga större fartyg – galeaser – för en än mer omfattande fraktfart.

När det gäller de viktigaste handelsprodukterna från svenskbygderna i Estland räknar Stahl upp potatis, fläsk och ved. Efterfrågan på potatis var stort både i Finland och i Sverige och estländarna besökte i regel Helsingfors och Stockholm för att sälja den egna potatisskörden. Man försökte sälja potatisen i mindre partier för att få bättre priser, och då rörde man sig också ute på landsbygden i Finland. Senare, på 1920-talet, blev restriktionerna och lasterna större och man måste ofta sälja hela potatislasten till någon uppköpare, till exempel grossören Matrosoff i Helsingfors. Estlandssvenskarna reste även till S:t Petersburg med potatis, men förhållandena i den stora hamnen var ofta så kaotiska och det fanns så många krav på mutor att man försökte undvika resor dit. Fläsket uppköptes från många håll i Estland, saltades och varmröktes och såldes från båtdäcken i hamnarna i Finland och Sverige. Finländarna kallade det "palvat fläsk". Man sålde också äpplen, men dessa var för det mesta inköpta från södra Estland.²⁴

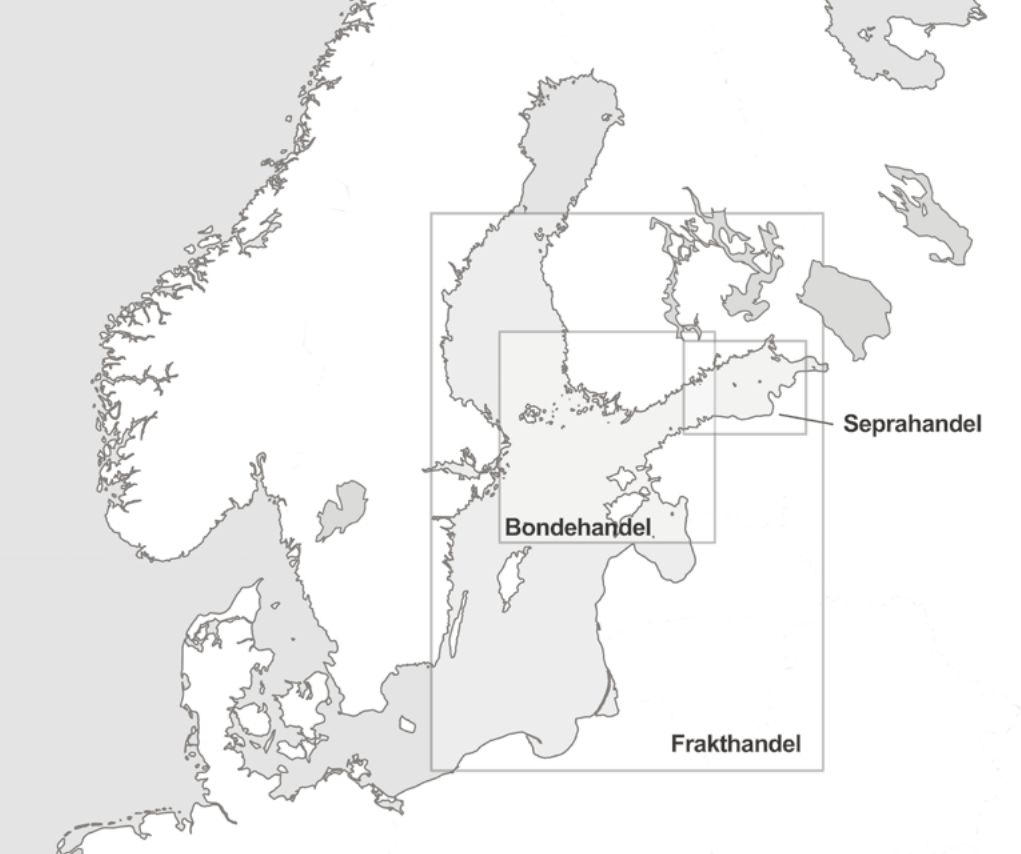

Bild 2. Karta över Östersjön med schematiska handelsområden utmärkta. Området kring inre Finska viken representerar det ursprungliga området för den egentliga seprahandeln. Det var också där handeln fortsatte längst innan andra världskriget satte stopp för den. De två större kvadraterna representerar ungefärliga områden för "bondehandeln" och för frakthandeln som slutligen omfattade hela Östersjön. (Karta: Niklas Huldén)

Seglationsåret indelades i tre perioder. Under våren och försommaren hann man vanligen med två eller högst tre resor till Helsingfors, Åbo eller Stockholm. Under juli månad låg skutorna i hamn under höbärgningen. Sedan gjordes ett par resor med ved eller timmer till Reval, tills potatisupptagningen börjat. Då lastade man färsk potatis till de väntande kunderna. Ofta hann man med ett par resor till under hösten. Senast till S:t Märten eller Mårtensmässan den 11 november brukade skutorna vara hemma.

Med sig hem förde man oftast beklädnadsartiklar och tyger som kunde vara beställda av hemmavarande och grannar. Allt som var billigare i Finland än i Estland tog man gärna med sig tillbaka. Kaffe och tändstickor hörde till stapelvarorna på hemfärden, på 1920-talet också cyklar. Alla varor som var dyrare i Estland betraktades som "kontraband" av den ryska tullen så man fick ta till åtgärder för att gömma undan dyrbarheterna eller avtrubba tulltjänstemännens nit. Vinst och förlust delades jämnt i propor-

Bild 3. Försäljning av äpplen ca 1930. Fartyget "Hemma" i Helsingfors. Från vänster Matthias Kopparberg, Alexander Dyrberg och Alfred Brunberg, alla från Roslep i Estland. (Åbo Akademis bibliotek/Helmer Tegenrens privatarkiv)

tion till var och ens andel i skutan. Vinsterna varierade men kunde tidvis vara ganska stora. De användes till att bygga bättre bostäder och skaffa bättre jordbruksredskap som tröskverk, kastmaskiner, plogar och andra nyheter inom lantbruket.²⁵

På frågan om försäljningens praktiker och marknadsföring svarar Stahl ganska kortfattat. Båten eller skutan inreddes till butik med hjälp av potatislådor och presenningar eller segelduk. Man plockade en kappe full med de vackraste potatisarna som blickfång på kajuttaket. Huggkubben med köttixan ställdes fram-

för kajutan och ett prima bogstycke lades upp som reklam på kajuttaket. Man kunde rigga upp primitiva solskydd av segelduk eller potatislådor. Det hände att man lade in anspråkslösa annonser i någon lokal tidning, men "kunderna visste av erfarenhet när och var de kunde vänta och finna sina leverantörer". Stahl betonar starkt de kontakter och kulturinflenser man fick under handelsresorna.²⁶ Även ett svar på frågelistan KIVÅ 15 A beskriver hur försäljarna marknadsförde sig i hamnen. Galeasen "Elviira" från Hästholmen i Pyttis förde om vårarna ved till Estland där man i stället tog ombord potatis och hönsägg. På nästa anhalt, i Helsingfors, kokades äggen ombord på galeasen, som sedan fungerade som ett slags frukostrestaurang för ungdomar, samtidigt som potatislasten såldes.²⁷

Första världskriget satte tillfälligt stopp för handeln, som ändå repade sig och fortsatte under 1920-talet. Därefter blev ekonomin sämre och på 1930-talet torkade hela handeln in. Potatisexporten från Estland fortsatte men lades av statsmyndigheterna ”i händerna på ett par storföretag”.²⁸ Handeln rationaliserades bort av de nybildade staterna Finland och Estland. Till sist var den aktiv endast i de östra delarna av Finska viken i sin ”ursprungliga” form av byteshandel, med specialtillstånd av myndigheterna. Efter andra världskrigets utbrott upphörde handeln också här.²⁹

Seprahandel – tradition och vänskap

Det baltiska lånordet ”sepra” (estniska *sõbra*) är släkt med det finska ordet *seura* och har en motsvarande betydelse där vänskap och umgänge ingår. Åsikterna har skiftat under olika tider, men numera anses det språk som sedermera blev finska ha spridits från norra Estland till sydvästra Finland under bronsåldern – ungefär samtidigt som samiskan antas ha kommit in i området österifrån.³⁰ Helmer Tegengren skriver om den ”urgamla bonde-seglationen”.³¹ I ett tidigt utkast kallas handeln i frågelistan ”seprahandeln”, men i den slutgiltiga versionen som skickades ut till informantnätverket förekommer inte ordet sepra. Det här kan vara en indikation på att termen var obekant i västra Finland. Sepra nämns främst i finskspråkiga svar från östra Finland (t.ex. ”De fiskare som hade sepror gjorde ofta bättre affärer än de som sålde till okända”).³² Men ordet förekommer även i svenskspråkiga svar från östra Nyland.³³

PLATS OCH PRAKTIKER I SEPRAHANDELN

Själva benämningen sepra antyder att handeln var ömsesidig och vänskaplig. Den var också regelbundet återkommande. I en beskrivning från 1882 av seprahandeln mellan fiskare från Hogland och deras handelspartner vid den estniska kusten beskrivs i korthet hur handeln gick till. Vid midsommartid började man på Hogland planera Estlandsresan. Båtarna tjärades och man skaffade pass. Utrustade med en veckas proviant och båtarna fullastade med strömmingstunnor seglade husbönderna och husmödrarna iväg. Unga och gamla stannade hemma. Ofta delade flera hushåll båt, och man tävlade om vilken ”jala” som kom fram först. Målet i det här fallet var Tuolinen (est. Toolse) mellan Narva och Reval.³⁴ Längs Estlands norra kust fanns åtminstone ett tiotal platser av det här slaget (se bild 4). De var oftast

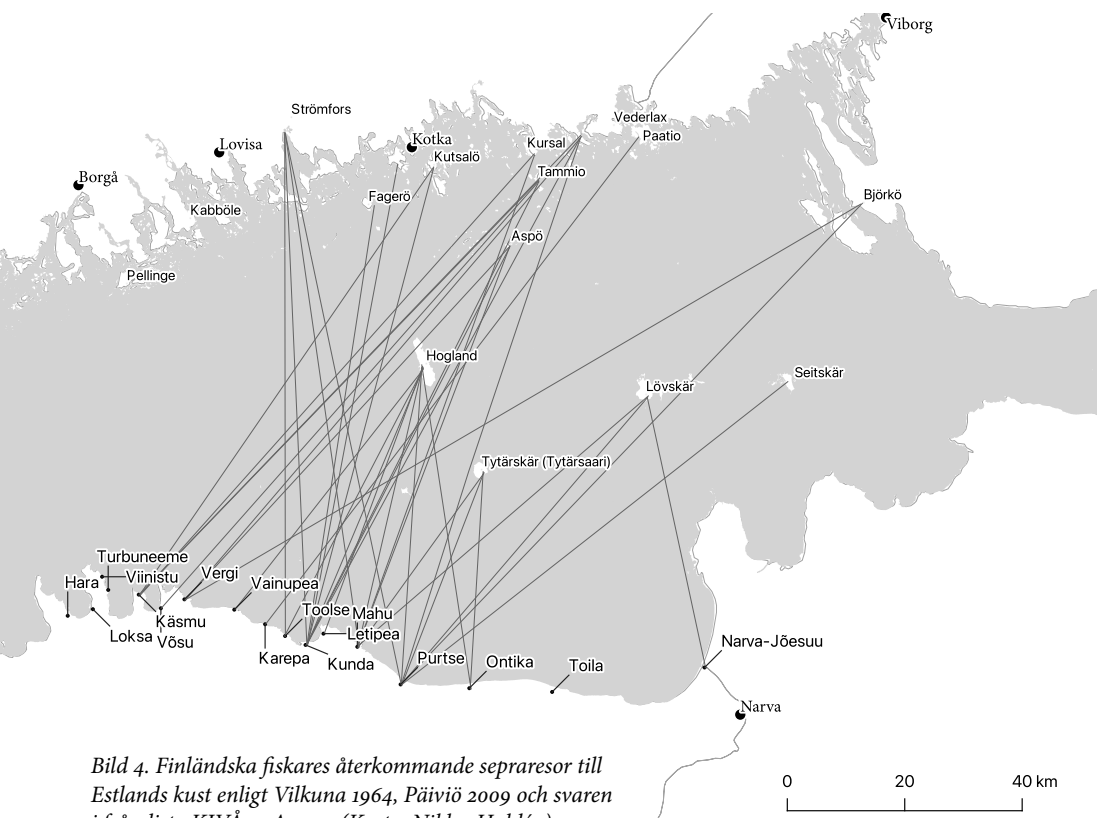

Bild 4. Finländska fiskares återkommande sepparesor till Estlands kust enligt Vilkuina 1964, Päiviö 2009 och svaren i frågelista KIVÅ 15 A 1971. (Karta: Niklas Huldén)

obebodda och användes som marknadsplatser främst då de finska seprorna kom på besök, men ibland också då man ville få tag på fisk av estniska kustfiskare. Ofta var mötesplatserna långgrunda och oskyddade stränder.

Med båtarnas ankomst förvandlades den vanligtvis obebodda stranden tillfälligt till en marknadsplats där byteshandel och möten ägde rum. När ryktet spred sig om att hogländarna kommit, tog sig esterna ner till stranden och sökte upp sin "sepra" (vän) i det tält hen slagit upp. Man kokade kaffe, tog en sup och berättade historier. Men vänskapen förpliktade, esterna tog fram förning i form av gåvor, till exempel smör, ägg och ull. Hogländarna i sin tur gav gengåvor i form av stekt fisk, salfett eller annat. Saltströmmingen från Hogland såldes vanligtvis "på kredit" åt sepran ända till hösten då denna kunde betala för den med spannmål (vanligtvis råg), potatis eller andra matvaror. Ingen bokföring förekom utan man litade fullständigt på varandra. De här seprarelationerna upprätthölls ofta i årtionden mellan samma hushåll. Förutom sepravännerna fanns det också andra köpare, inländare (fi. *maanmiehiä*), som sökte upp dem som sålde strömming för det lägsta priset. De betalade genast med råg, oftast mellan

1,5 och 3 delar för en del salt strömming. Stranden förvandlades under marknaden till en brokig plats där tältklungor och tunnor fyllde strandslätten. På söndagarna brukade också estniska kvinnor i brokiga kläder besöka marknaden. Även tiggare dök upp och bad om allmosor, och provisoriska krogar sålde öl och starkvaror mot gåvor. På kvällarna förekom dans särskilt bland ungdomen, som såg fram emot sina första resor.

Efter en vecka vände man åter hem mot Hogland där de hemmavarande väntade med spänning på nyheter och förning. På hösten var det dags igen. Från Tytärskär som låg närmare det estniska fastlandet gjorde man tre handelsresor i året, och även från den finska kusten färdades man hit under motsvarande former. Fiskförsäljare från olika orter i Finland seglade ofta till samma hamnar i Estland år efter år och man kunde ha tre eller fyra olika hamnplatser för handeln.³⁵ Ibland kunde finländarna vandra någon mil in i Estland för att erbjuda sina fiskgåvor som marknadsföring. Hoglandsborna tillverkade *kuorekala* eller *tohu/tuohikala*, ett slags smakbitar av ugnsstekt vassbuk på stycken av tallbark eller näver. De var mycket uppskattade av esterna, som alltid kom ihåg gåvorna vid betalningen av den egentliga handelsvaran, saltströmmingen. Hoglandsborna tillredde aldrig *kuorekala* för egen räkning.³⁶

Gåvorna spelade en stor roll i de här som jämbördiga framställda handelsrelationerna mellan estniska jordbrukare och finländska fiskare. Gåvotraditionen hade statiska drag, men var i allmänhet alltför improviserad för att kunna jämföras med till exempel kulatraditionen i byteshandeln i sydvästra Stilla havet. Här utvecklades gåvorna till bytesobjekt som cirkulerade utan att egentligen ha något annat värde eller syfte än att vandra från givare till mottagare i ett vidsträckt geografiskt och socialt nätverk där de gav aktörerna uppskattning och signalerade dignitet. Samtidigt handlade man också med vanliga nyttovaror.³⁷ I seprahandeln var gåvorna ett slags garanti för själva vänskapen och de långvariga förbindelserna där handel på kredit ofta var nödvändig. Men det förekom också mer kortvariga sepraförbindelser och handel förekom även utan några speciella förbindelser.³⁸

Gåvotraditionerna kunde också utjämna de olägenheter som uppkom genom att den ena parten under vissa marknader inte hade någon egentlig handelsvara för utbyte. På försommaren hade de estniska bönderna sällan någon råg att ge i utbyte för den salta strömmingen, men de fick den på kredit tills den betalades tillbaka på hösten med den nya skörden.³⁹ Det står klart att ett nätverk för de här transaktionerna var en klar fördel. Som framgår av beskrivningen ovan fanns det också olägenheter. Fiskeseprorna åtföljdes ofta av folk som egentligen inte hade någon att sälja eller byta varor med. De utnyttjade marknadsplatserna närmast för att tigga till sig matvaror. Det finns också berättelser om hur de här marknadsbesökarna

tog sig långt in i Estland, där de gick i grupp från gård till gård för att tigga. Oftast var det fråga om kvinnor från de fattigaste utskären i Finska viken och de var inte särskilt välsedda av esterna.⁴⁰

Tydligt hade handeln också ett samband med de estniska säsongfiskarnas verksamhet. Huvudsakligen bestod de av samma kustbor som handlade med de finländska fiskarna på sepramarknaden. De fiskade nämligen strömming vid den finska kusten och var under fisket bosatta i skärgården där. Också det här fisket kan vara urgammalt och omfattade ibland även byteshandel.⁴¹

Från orterna Haljala, Kuusalu, Jõelähtme och Viru-Nigula finns uppgifter att man på 1800-talet gjorde fiskefärder till den finska skärgården. Huvudsakligen fiskade man på våren kring Erik (10.5), på sensommaren omkring Larsmäss (10.8) och på hösten från Mikaeli- till Katarinadagen (från 19.9 till 25.11). Vanligtvis hade varje ort en avtalad fiskeplats, och färderna krävde att man fick tillstånd vid tullstationer i de närmaste städerna. Både kvinnor och män och även barn deltog i fiskefärderna. Man bodde i kojor som ägarna av fiskevattnen hade byggt, eller så byggde man dem själva där fiskevattnen arrenderades. Också här förekom kontakt med den fasta befolkningen, genom byteshandel, danser och samkväm. Förhållandet mellan de bofasta och säsongfiskarna har beskrivits som mycket gott. De estniska fiskarna anammade vissa kulturdrag från Finland. Bland annat bakade man ett speciellt ”finskt bröd” för fiskefärderna, eftersom det var torrt och hade lång hållbarhet. Ibland märktes också skillnader mellan de båda grupperna. Estniska kvinnor brukade bland annat hjälpa till med att reparera fångstredskapen. I Finland betraktades det här som manskörmål, och finländska kvinnor kunde därför ibland pika estniskorna för detta. Esterna betalade arrendet med en del av fångsten och gav sig sjungande iväg hem efter att ha gjort slut på den sista maten och brännvinet. Men fiskare från vissa områden (t.ex. Viinistu) gav också överbliven mat som gäva åt hemfolket vid återkomsten till Estland.⁴²

De estniska kustböndernas fiskeresor till Finland minskade efter 1800-talets slut, men fortsatte ännu en bit in på 1900-talet. Ester tog också löneanställning hos finländska fiskare, även om det betraktades som ett mindre fint arbete. Kontakterna ledde rätt ofta till giftermål och emigration åt båda hållen. Då fiskeredskapen förbättrades på 1870- och 1880-talen blev det lättare att fånga fisk även vid den estniska kusten, vilket ledde till att många föredrog att stanna där under fiskesäsongen. Det här medförde också att finländska fiskare i högre grad började fiska vid den estniska kusten.⁴³

Det var inte ovanligt att enstaka personer eller familjer flyttade över från den estniska sidan, och när tillfälle erbjöds kunde till och med ett tiotal hushåll flytta över samtidigt. Så skedde 1905 när ett antal hemman från

fyra byar i trakten kring Loksa i norra Estland fick tillfälle att köpa Kabböle enstaka skattehemman i Pernå i östra Nyland. Kontakterna som behövdes hade esterna fått under fiskefärderna till Finland, och egentligen hade de först fått löfte om att köpa ett jordområde i Rimito i Åboland. Av någon anledning gick planerna i stöpet och esterna erbjöds tillfälle att köpa jord i Kabböle i stället. Familjerna flyttade i små båtar och tog med sig hela sin egendom inklusive husdjur, vilket för många krävde ett tiotal resor av och an över Finska viken.⁴⁴

I Kabböle fortsatte livet som förut med fiske samt båt- och fartygsbygge, men säljakten upphörde. En del av fångsten såldes i städer i Finland, men mycket fördes under många år till de forna hemtrakterna i Estland. Här uppstod en särskilt intensiv ”seprahandel” där man egentligen reste ”hem” åt båda hållen. Kabböle-esterna kunde göra 10–15 resor under en sommar, och reste även över isen vintertid. Också nu gällde det att ha med sig gåvor. Handelsvarorna blev allt mer varierande: man bytte, förutom strömming mot råg, också tobak, tändstickor, läder, skobottnar, salt och kaffe mot råg, mjöl, äpplen, potatis, ägg, smör, fläsk och ibland liar. Varorna från byteshandeln användes för det mesta för eget behov, men något kunde föras vidare också till bekanta och till handelsmän i Finland. Det lilla samhället hade tidvis estniskspråkig folkskola och ett estniskt bibliotek. Efter andra världskrigets utbrott tog handelsresorna slut också här. Vid 1970-talets ingång hade de estniska inflyttarna mer eller mindre uppgått i det omgivande svenskspråkiga samhället.⁴⁵

Runöbönderna – dräktbruk och handelsäventyr

Runöborna var välkända på fastlandet. Klädedräkten, Runö hembygdsdräkt, kändes genast igen. Det sades: ”Nu har runöborna, svenskarna, kommit till stan.”⁴⁶

Textstycket ur Jakob Steffenssons bok *Livet på Runö* visar att Runöborna kunde kännas igen på sin dräkt. I Steffenssons bok skildras kortfattat några försäljningsresor som företogs av Runöbor, och citatet handlar om en kortare resa till Arensburg (Kuressaare) på Ösel där man skulle sälja husdjur. I det följande studerar jag hur Runöbornas dräktskick och ålderdomliga dräkter kan relateras till handel.

Runös märkliga natur och öns befolkning har uppmärksamrats och exotiserats under århundraden. De estlandssvenska trakternas kultur

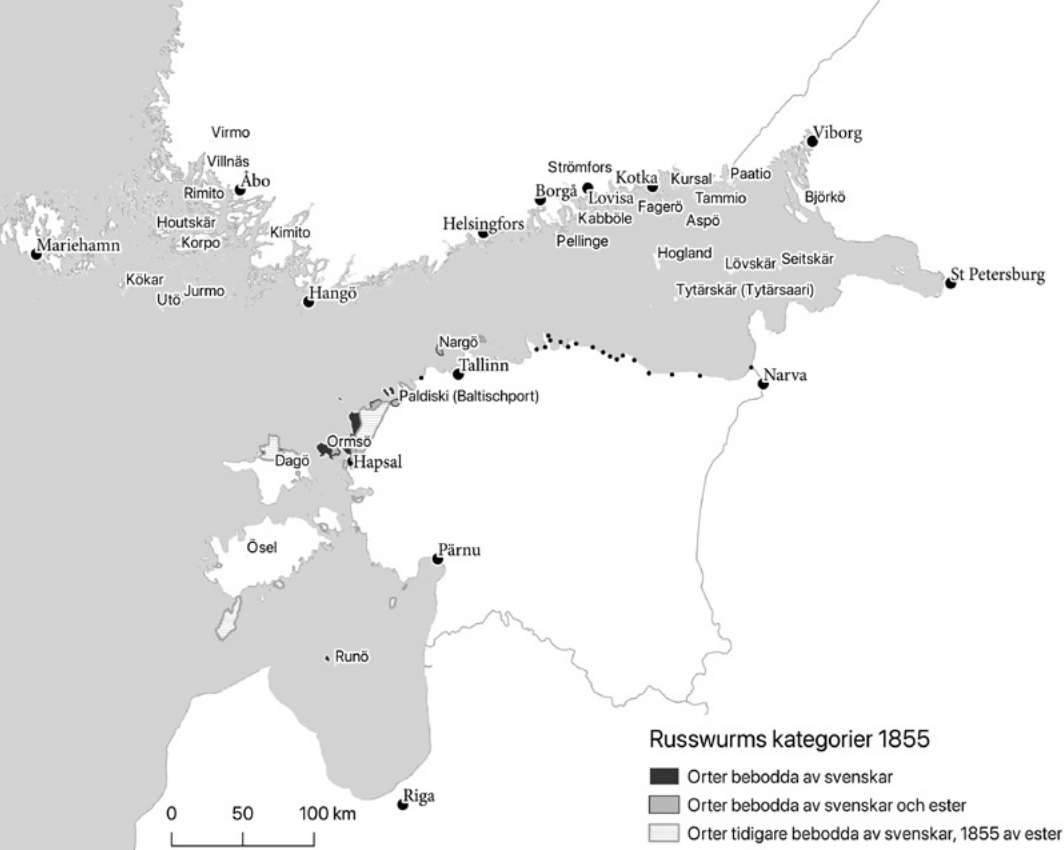

Bild 5. Finska viken med handelsplatser och svenskbygderna i Estland vid 1800-talets mitt. Källa: C. Russwurm, Litografierte Beilagen zu Eibofolke oder Die Schweden an den Küsten Ehtlands und auf Runö (1855). (Karta: Niklas Huldén)

beskrivs i allmänhet ofta som ”ålderdomlig” i litteraturen, och beskrivningarna av Runö är särskilt entusiastiska.⁴⁷ Runö som ligger i Rigabukten omkring 40 kilometer från Domesnäs i Kurland är den sydligaste platsen för svenskspråkig bebyggelse längs den estniska kusten. Befolkningen hade trots det isolerade läget kontakter med Ösel i norr och den livländska kusten i öster (se bild 5), därtill besökte Runöborna Kurland i väster och Riga i söder. Ön ligger intill farleden till Riga, men eftersom den saknade hamnar hade den ingen strategisk betydelse. På vintern var isoleringen mer eller mindre total.⁴⁸

Man vet att befolkningen var svenskspråkig på 1300-talet och det finns ett privilegiebrev från 1341 som fastslog att Runöborna skulle betala tionde av sin säl- och fiskfångst till biskopen av Kurland.⁴⁹ Gårdarna betalade således skatt till Kurland och fortsatte med detta under lång tid. Men Baltikums historia är full av krig och Runöborna har fått finna sig i att betala skatt

åt olika överheter. Under det svenska styret i Baltikum kom också Runö-befolkningen från 1621 att som frälsebönder lyda under olika adelssläkter. I princip arrenderade Runöborna själva sin ö åren 1649–1710 och skötte administrationen med hjälp av en utsedd uppbördsman och ett oråd som benämndes "landskapet". Befolkningen undgick på det här sättet att omfattas av den livegenskap som kom att beröra de flesta andra svensksbygder i Estland efter 1710, då Ryssland ockuperade området under stora nordiska kriget. I det här sammanhanget bestämdes även att alla gårdar skulle ha lika stor egendom. Det här är faktorer som kom att påverka omvärldens fascination inför den lilla "republiken" Runö.⁵⁰

Säljakten var så viktig för männen på Runö att de länge betraktade den som sin huvudsyssla. På 1800-talet sträckte sig deras fångstområde ända från hemvattnen till Ålands hav och det inre av Finska viken.⁵¹ Man kan betona att Runöborna redan under de här jaktfärderna fick kontakt med lokalbefolkning och även besökte städer där de i någon mån också kom att syssla med handel. Försök till mer regelbundna handelsresor gjordes, men dessa utvecklades aldrig i någon större skala.⁵²

Redan på 1800-talet förekom en viss turism från Riga och andra städer längs den livländska kusten. Runö saknade hamn så besökarna måste hämtas iland med småbåtar av ortsbefolkningen. I Finland skrevs det mycket om Runö i pressen, och under en tid var det i regel svenskspråkiga präster från Finland som skötte församlingen på ön.⁵³ Mot slutet av 1800-talet fanns det i Sverige ett intresse för öns märkliga lilla "kommunistsamhälle", en beskrivning som lanserades av Fredric Joachim Ekman (1798–1872) som var präst på Runö under 1840-talet. Prästerna började skickas hit från Sverige och den lilla kämpande församlingen fick hjälp genom insamlingar och stöd. Efter första världskriget fanns vissa schismer om huruvida ön skulle tillhöra Estland eller Lettland. Slutligen utgick Estland med segern 1922. I takt med att Estland sedan utvecklades i en mer nationalistisk riktning fick Runösvenskarna problem med att upprätthålla sin svenska skola och sina ortnamn.⁵⁴

RUNÖDRÄKTEN SOM HANDELSDRÄKT OCH FOLKDRÄKT

Vad blev då Runödräktens öde i den handelsvärld den kastades in i? På bild 1 ser vi att flera av Runömännen använder dräkten vid potatisförsäljningen 1927. Dräkten var vid den här tidpunkten egentligen inte särskilt ålderdomlig men den tycks ha väckt fotografens nyfikenhet. Vi ser också att flera av männen bar mörka byxor till den ljusa rocken. Måhända var det mer praktiskt vid potatishantering, men kanske fanns det också andra orsaker.

I Steffenssons bok *Livet på Runö* finns några kortfattade skildringar av försäljningsresor. Steffensson berättar om handelsmännens verksamhet på 1930-talet, då man börjat sälja roddbåtar i Stockholm:

Under försäljningen fick runömännen ofta besök av försäljare som sålde billiga klädesplagg, t.ex. en något begagnad kostym. Detta förde med sig att runökläderna då och då fick hänga kvar i klädeshuset för att bytas ut mot svenska kläder.⁵⁵

Här sägs inget om dräktens representativitet men det antyds att Runödräkten kanske inte fungerade så bra som handelsdräkt i alla sammanhang. Antagligen var det så att man inte hade några andra kläder till en början. Som visas nedan moderniserades dräkten på 1870-talet och fungerade därefter en tid, men slutligen föll den ändå ur bruk på 1930-talet. Då man äntligen billigt kunde skaffa sig andra färdigsydda kläder gjorde man det, och den ljusa kavajkostymen blev till en folkdräkt och festdräkt.

Begreppen folkdräkt och bygdedräkt växte fram i samband med 1800-talets nationalromantiska strömningar och folkdräkter började redan då betraktas som något uråldrigt eller ursprungligt. Senare har uttrycket *invention of tradition*, myntat av Eric Hobsbawm, använts för att visa att förment ålderdomliga traditioner kan vara nya och i vissa fall skapade med klara syften att manipulera vårt historiska medvetande.⁵⁶ Det här kan förstås vara fallet och det gäller givetvis att vara uppmärksam på detaljer och bakgrund vid traditionsstudier. Men i en vidare bemärkelse är alla traditioner uppfunna och det intressanta är att försöka följa deras utveckling. I Runödräktens utveckling kan man också spåra de orsakssammanhang som lett fram till förändringarna även om vi inte har direkta beskrivningar av Runöborna själva.

Den danska dräktforskaren Erna Lorenzen har i flera sammanhang påvisat att de dräkter som i dag uppfattas som folkdräkter sällan var uniforma enligt ort, men att sådan klädsel i högre grad kunde återfinnas inom sociala grupperingar. Hon talar om "torgkläder" och "sælgedrakter".⁵⁷ Etnologen Bjarne Stoklund har studerat dräktskicket i Danmark och konstaterar att de tidigaste "uniforma folkdräkterna" som bars av lokala grupper troligtvis har tillkommit i ett slags reklamsyfte. Han nämner gatu-försäljare från Amager som tycks ha försökt använda likadana kläder för att markera hemort och kvalitet när de under tidigt 1800-tal sålde sina jordbruksprodukter i Köpenhamn. Liknande iakttagelser finns från tyska och österrikiska städer. Under ett århundrade då städernas olika yrkesgrupper och tjänstemän använde uniform klädsel är en sådan utveckling inte särskilt långsökt. Det är inte heller särskilt märkvärdigt att man då försökte sammanställa dräkter också för olika regioner, vilket ledde till en

brokighet av folkdräkter. I sin studie av dräktskicket beskriver Stoklund även sjöfartssamhället Læsø vid den jylländska kusten. Männen idkade sjöfart medan kvinnorna skötte gården. Det ledde till en ganska utpräglad könsdimorfism i klädseln. Männen anammade sjömansmode i arbetet och i högtidssammanhang klädde man sig som affärsmän i moderiktig kostym.⁵⁸

Med de ovanstående iakttagelserna i åtanke kan man tänka sig ett scenario gällande dräkthistorien på Runö. Runödräkterna har stämplats som ålderdomliga, men går man tillbaka till beskrivningar från 1920-talet upp-

Bild 6. Porträtt av hertig Vilhelm Kettler av Kurland 1615. Konstnär okänd (troligen Joachim Zivert). Fotografi från samlingarna i Rundåle palats, Lettland (Wikimedia Commons). En kopia av porträttet finns i gamla kyrkan i Runö.

Bild 7. Runöbor i kyrkläder av äldre modell. Här har männen vanliga skinnskor och bär inte längre svarta klackskor som uppgetts vara vanliga förr (jämför bild 6). Litografi av E. H. Schlichting 1852. (H. Schlichting, Trachten der Schweden an den Küsten Ehtlands und auf Runö 1854)

Bild 8. Jonas Mass på Runö i en "hybridräkt" 1906. Den äldre kyrkrocken kombineras med långbyxor. Foto: Aleksander Paldrock. (Svenska litteratursällskapet i Finland/Bröllopsfotografier från Ormsö och Runö)

täcker man att de då inte betraktades som särskilt annorlunda än andra dräkter i Estlands svenskbygder.⁵⁹ Kanske Runös starka beroende av säljakt och fiske, med senare inblandning av andra näringsgrenar, kan berätta någonting om utvecklingen av särskilt mansdräkten? Fredric Joachim Ekman berättar i sin 1847 utgivna bok om Runös befolkning och beskriver också kläderna under säljakten:

På dessa färder är allas dräkt helt vit, bestående af hvita vadmalslångbyxor, hvilka, emedan man ofta nödgas ligga på knä uppå isen äro över knäna dubbla, meddelst ett, alltid med blå tråd och i hjertlik form, utanpå faststickadt vadmalsstycke. Till dessa benkläder bära de vit vadmalströja med en rad, vanligen svarta hornknappar. Öfver denna lifdräkt bära de en likaledes vit, temmeligen vid, skjortlik vadmalsrock, fullkomligt liknande en Tavastländsk *Mekko*, dock icke så lång. Därutöfver bära de ytterligare en till knäveckat räckande fårskinnspäls, som äfven är vit [...]⁶⁰

Om vardags- och högtidsdräkten skriver Ekman i ytterst detaljerade former om den äldre Runödräkten som öborna själva antar att skulle basera sig på ett porträtt av Hertig Wilhelm av Livland, Kurland och Semgallen i Runö kyrka (se bild 6 och 7). Den egentliga likheten med den nyare dräkten är att den består av samma ljusa vadmal med vissa svarta detaljer. Dräkten syns på fotografier av äldre män ända in på 1900-talet (se bild 8). Kvinnodräktens utformning behandlas inte i den här framställningen, men man kan konstatera att den har en invecklad utvecklingshistoria och att kvinnorna förutsattes bära olika kläder enligt ålder, civilstånd, kyrkohögtider och även tid på dygnet.⁶¹

Illustrationen på bild 7 från 1850-talet återger Runöborna i sina kyrkläder. Kyrkoherden Ekman, som har blick för kontraster och mönster, skriver i *Borgå Tidning* om den ende mörckklädde på ön:

Blott en enda man på Runö skiljer sig i klädseln från de övriga öboerne, och han är även den enda utlänningen. Det är deras kyrkoherde som konsistorium i Riga utnämner.⁶²

Enligt dräktforskaren Jutta Holst började man i de estlandssvenska områdena rätt allmänt att modernisera särskilt mansdräkterna under 1870-talet. Holst nämner att urbana modedrag verkade ha legat till grund för männens dräkter.⁶³ Moderniseringen sammanfaller med den tidpunkt då Runöborna började färdas vida omkring, både vid säljakt och vid försäljning av varor. När språkforskaren Herman Vendell vistades på Runö 1879 kunde han meddela att ”Runöboarne” numera sällan använde sin karakteristiska ”klädedräkt”.⁶⁴ Vendell verkar nästan missnöjd med att Runöborna är så moderna. Han nämner inget om någon ny ”karakteristisk” dräkt och tycks

Bild 9. Mans- och kvinnodräkter (bröllopsdräkter) i Runö hembygdsmuseum (Ruhnu Muuseum). (Foto: Niklas Huldén 2013)

därför ha uppfattat klädseln som normal. Om man tänker sig att det skett ett dräktbyte under den här tiden och att Runömännen övergått till att använda dräkten av modell "skepparkostym" med kantband (se bild 9), får man kanske anta att den var anpassad för ett resande affärsliv. Troligen tillverkades dräkterna fortsättningsvis av kvinnorna på Runö och av samma råvaror, det vill säga den ljusgrå vadmal som man tillverkade av de lokala fårens ull. Det fanns inga specialiserade skräddare på Runö, men man hade säkert tillgång till klädmodeller bland besökare och bland prästerna. Frågan är om det var ett medvetet val eller den enda möjligheten. Vissa stildrag tycks följa med från den gamla dräktmodellen: de svarta knapparna

finns kvar och de svarta kantbanden kan kanske ses som ersättningar för de med svart tråd kantsydda knapphålen. Etnologen Gustav Ränk skriver om moderniseringen:

Långa byxor kom i bruk nån gång på 1850-talet, på Nuckö t.ex. omkring 1875. Till runömännens säljaksdräkt hörde dock långt tidigare ett slags långa benkläder. Tillsammans med de långa byxorna började överhuvudtaget modernare plagg intränga. Runöborna förstod dock att ge även sin "kavajkostym" en prägel av nationaldräkt. Kostymen syddes där av ljusgrå vadmal med svarta knappar och svarta kanter på rocken.⁶⁵

Det är möjligt att Runöbornas långa erfarenhet av att vara "annorlunda" och Runös funktion som exotiskt mål för tidig turism fick dem att fortsätta på en linje där de stack ut i andras ögon. Om det här var en medveten handelsstrategi i likhet med den som ovan nämndes av Stoklund är ändå tveksamt.

Etnologen Ernst Klein som vistades på Runö sommaren 1923 gav ut en rikt illustrerad bok om ön. Han anser, i likhet med andra experter, att vare sig de manliga eller kvinnliga Runödräkterna var särskilt ålderdomliga, trots att det ofta brukar framhävas. Om mansdräkten skriver han:

Snittet på denna dräkt är relativt modärnt och har först under förra generationen, i slutet av 1870-talet, avlöst den gamla ovan beskrivna. Det egendomliga bruket att kanta rocken med svarta band torde kunna förklaras ur det vid mitten av 1870-talet rådande modet, – ett belysande exempel på, hur säregna drag i folkdräkten ofta uppstått genom fasthållandet vid en i den mondäna dräkten tillfälligt och flyktigt uppträdande detalj.⁶⁶

Sammanfattat följer mansdräkten på Runö modet med någon fördröjning, och här anges yttre orsaker till förändringarna, med handelskontakterna som en av dem. Turistbesök kan vara en annan. Lorenzen och Stoklund behandlar i högre grad de danska kvinnodräkterna som försäljarkläder, medan männens kläder i sjöfararsamhället på Læsø följde ett mer allmänt sjömansmode. Det är möjligt att man ska se mansdräkten på Runö som en kostym tillkommen under en liknande ekonomisk utveckling där sjöfarten fått en större roll.

År 1996 blev Harri-Johannes Rein pastor vid Sankta Magdalena estniska kyrka på Runö. Han intresserade sig starkt för Runös svenska historia och när han befann sig på Runö var han iklädd den ljusa "kavajkostymen" med svarta kantband som han låtit tillverka – en stillsam kulturell appropriering som antagligen uppskattades på Runö. Då kom prästen att vara den enda på ön som klädde sig ljust, ett svagt eko från Fredric Joachim Ekmans ord om den enda mörklädda mannen på Runö kring 1850.⁶⁷

VÅGOR AV SAMVERKAN OCH HANDEL

I det här kapitlet har jag granskat de betydelsefulla kontakter som funnits mellan befolkningarna på båda sidorna om Finska viken och de mönster, praktiker och nätverk som i varierande form och grad präglat denna samverkan. En snäv koncentration på handel låter sig inte göras utan problem, eftersom snart sagt varje form av kontakt i området också har kommit att innebära att handel i någon form uppstått. I ett vidare geografiskt perspektiv gäller det här hela regionen kring Östersjön. I den här framställningen har jag koncentrerat mig på två fallstudier för att belysa de platser och sammanhang där kulturmöten skapat handelsmönster och sätt att mötas. I en mer översiktlig form presenteras också den mångfacetterade bakgrund som gett möjlighet till den här utvecklingen. Men i det här variationsrika samspelet är det förstås mycket som förblir obehandlat. Här har till exempel esternas bondehandel med Finland och Sverige samt upphandlingen av varor för handeln bara tangerats.

Seprahandeln i östra Finska viken uppvisade särpräglade mönster med sina marknadsmässiga temporära handelsplatser och de många närmast rituella elementen som ingick i mötet mellan de olika handelsparterna. Bruket av gåvor och de långvariga handelsförbindelserna fick här en särskilt synlig roll och fungerade som ett slags kitt som höll samman parterna i en handel som ofta måste ske på kredit. Man måste ändå inflika att många av praktikerna i seprahandeln också förekom i den (västligare) bondehandeln, till exempel gåvorna, festerna och de långvariga affärskompanjonerna, men de var inte lika utpräglade här.

Seprahandeln har sitt ursprung i förhistorisk tid, men blev också den sista formen av handel mellan Finland och Estland innan andra världskriget förändrade allting. Även om handeln också hade avigsidor har den oftast framställts i ett ganska positivt ljus också i forskningen. Efter att Estland på nytt blev självständigt på 1990-talet återupplivades sepratraditionen, först i form av "träffar" på de gamla handelsplatserna. Här deltog ännu personer som varit med om handelsresor på 1920- och 1930-talen. Senare tog "seprahandeln" allt mera formen av en allmän festivaltilldragelse som alternerande ordnas på olika orter i östra Finland och Estland.⁶⁸ Det är således fråga om en revitalisering där själva innebörden av traditionen förändrats något men där småhandel och umgänge fortfarande spelar en betydande roll. Som en form av mild kulturell hybridisering i ett kom-

mersiellt sammanhang kan man säga att sepratraditionen lever vidare i en annan skepnad.⁶⁹

Runöbornas handel skildras här kort med tonvikt på hur förändringar i näringsutbytet kan komma att påverka människors vardag. Runömännens jaktresor efter säl kom gradvis att avta till förmån för ett allt mer framträdande handelsresande. I det sammanhanget har man löst ett beklädnadsproblem där man antagit en formellt mer modern mansdräkt som ändå kunnat tillverkas i hemmen som förr. Den snabba utvecklingen gjorde ändå att dräkten på 1900-talet mer kom att betraktas som en renodlad ”folkdräkt”. Bland de återflyttade svenska sommargästerna på Runö är dräkterna ett kärt minne som visas upp i hembygdsmuseet.

- 1 Den här arbetskulturen gällde i viss mån även i de andra svenskbygderna i Estland. Gustav Ränk, "Om estlandssvenskarnas folkliga kultur" (1961), s. 270.
- 2 Gunvor Kerkkonen, *Bondesegel på Finska viken. Kustbors handel och sjöfart under medeltid och äldsta Wasatid* (1959), s. 12.
- 3 Se Erna Lorenzen, *Hvem sagde nationaldragt?* (1987), s. 74–76 och Bjarne Stoklund, *Tingenes kulturhistorie* (2003), s. 193. För diskussion om praktiserande, se även introduktionen av Johanna Wassholm och Ann-Catrin Östman i denna bok.
- 4 Kustaa Vilkkuna, *Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta* (1935); Kerkkonen, *Bondesegel på Finska viken*.
- 5 Kustaa Vilkkuna, *Kihlakunta ja häävuode. Tutkielmia suomalaisen yhteiskunnan järjestymisen vaiheilta* (1964); Helmer Tegengren, "Bondeseglationen mellan Finland och Estland" (1974); David Papp, "Mjöl mot strömming. Estländska jalor i Ålands skärgård" (1979); Raimo Päiviö, *Mikä tappoi Seprakaupan? Suomalaisten ja virolaisten harjoittamasta vaihto- eli seprakaupasta, sen hiipumisesta 1800-luvun lopulta ensimmäiseen maailmansotaan ja sen loppumisesta 1920- ja 1930-luvuilla* (2009); Yrjö Kaukiainen, *Suomen talonpoikaispurjehdus 1800-luvun alkupuoliskolla (1810–1853)* (1970) och *Sailing into Twilight. Finnish Shipping in an Age of Transport Revolution, 1860–1914* (1991).
- 6 Se t.ex. Carl Russwurm, *Lithographirte Beilagen zu Eibofolke Oder Die Schweden an Den Küsten Ehtlands Und Auf Runö* (1855).
- 7 Se Fredric Joachim Ekman, "Runö. En socialistiskt-kommunistisk östat under Rysslands spira", *Borgå Tidning* 2.12.1846. Denna artikel följdes av tre andra och alla samlades senare i en bok, *Beskrifning om Runö i Liffland* (1847).
- 8 Vilkkuna, *Kihlakunta ja häävuode*, s. 155–157; Raimo Päiviö, *Seprakirja. Rahvaan kosketuksista yli Suomenlahden* (2005), s. 32–34. Fiskeverksamheten verkar ha varit mindre aktiv på 1700-talet då strömmingstillgången var sämre.
- 9 Sven Andersson, "Primitiv byteshandel på forna fiskelägen" (1953), s. 30–35; Kustaa Vilkkuna, "Suikiminen ja saaliin vaihtokauppa" (1964), s. 143.
- 10 Yrjö Kaukiainen, "Suomenlahden 'seprakaupan' juuret" (2004), s. 49–50; Päiviö, *Mikä tappoi Seprakaupan?*, s. 74–75.
- 11 Se J. L. Birk, "Bondeförplägningen och böndernas skuldsättning hos handelsmännen" (1961); Päiviö, *Seprakirja*, s. 29–31.
- 12 Kerkkonen, *Bondesegel på Finska viken*, s. 62–67.
- 13 Kerkkonen, *Bondesegel på Finska viken*, s. 127–135, 151–152.
- 14 Insamlandet eller uppköpanandet av "egna" produkter kallas ofta med antropologiska termer på engelska för *pooling* eller *redistribution*, medan handeln/bytet med främmande parter benämns *reciprocity*. Se t.ex. Marshall D. Sahlins, "On the Sociology of Primitive Exchange" (1974), s. 188.
- 15 För närmare beskrivningar se t.ex. Tegengren, "Bondeseglationen mellan Finland och Estland"; Jakob Steffensson, *Livet på Runö. En berättelse om hur 300 människor levde på den lilla svenskön Runö i Rigaviken från 1920-talet fram till andra världskriget* (1976); Nils Storå, "Ekenäs vassbuk' – Från kvinno företag till konservindustri" (1999).
- 16 Kaukiainen, *Suomen talonpoikaispurjehdus 1800-luvun alkupuoliskolla (1810–1853)*, s. 221–226.
- 17 Tegengren, "Bondeseglationen mellan Finland och Estland", s. 13.
- 18 Tegengren, "Bondeseglationen mellan Finland och Estland", s. 13; Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi, KIVÅ 15 A M 2886.
- 19 KIVÅ 15 A M 2567, Kökar; M 2876, Pyttis.
- 20 Tegengren, "Bondeseglationen mellan Finland och Estland", s. 8, 19–21.
- 21 Papp, "Mjöl mot strömming. Estländska jalor i Ålands skärgård", s. 18–19.

- 22 Tegengren, "Bondeseoglationen mellan Finland och Estland"; David Papp, *Åländsk allmogeseoglation. Med särskild hänsyn till sjöfarten på Stockholm. Sjöfarten i Lemlands socken 1800–1940* (1977).
- 23 Institutet för språk och folkminnen, accnr 17927:1.
- 24 Accnr 17927:1. Andreas Stahl kom senare att skriva ett längre avsnitt om handel och sjöfart och fiske i *En bok om Estlands svenskar 2* (1964).
- 25 Accnr 17927:1; Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi, KIVÅ 25 A; Steffensson, *Livet på Runö*.
- 26 Accnr 17927:1. Frågan om försäljningens praktiker och marknadsföring har nr 14 i frågebrevet.
- 27 KIVÅ 15 A FM 4634, Pyhtää, f. ?.
- 28 Accnr 17927:1.
- 29 Päiviö, *Seprakirja*, s. 36.
- 30 Joonas Ahola och Frog, "Approaching the Viking Age in Finland" (2014), s. 50–53.
- 31 Tegengren, "Bondeseoglationen mellan Finland och Estland", s. 8.
- 32 "Niiden kalastajien joilla oli seproja oli kauppa usein parempaa kun sellaisen myyjän joka myi tuntemattomalle" (KIVÅ 15 A FM 4710, Virolahti).
- 33 KIVÅ 15 A M 2583; 2876 och 2886.
- 34 Texten av Volmari Porkka citeras i sin helhet i Vilkkuna, *Kihlakunta ja häävuoode*, s. 140–142, här översatt och starkt förkortad av mig.
- 35 Vilkkuna, *Kihlakunta ja häävuoode*, s. 158.
- 36 Vilkkuna, *Kihlakunta ja häävuoode*, s. 144.
- 37 Se t.ex. Bronislaw Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific. An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea* (1972), s. 509–511.
- 38 Vilkkuna, *Kihlakunta ja häävuoode*, s. 141.
- 39 KIVÅ 15 A FM 4702, FM 4709, FM 4711.
- 40 KIVÅ 15 A M 2886; Päiviö, *Mikä tappoi seprakaupan*, s. 71–73.
- 41 Päiviö, *Seprakirja*, s. 32.
- 42 Arved Luts, *Rändpüügist Eesti merekalastuses* (1960), s. 150–155.
- 43 Luts, *Rändpüügist Eesti merekalastuses*, s. 157.
- 44 Annika Lamroth, *Det estniska samhället i Kabböle by* (1975).
- 45 Lamroth, *Det estniska samhället i Kabböle by*, s. 14–18.
- 46 Steffensson, *Livet på Runö*, s. 94.
- 47 August Tammekann, "Estlandssvenskarnas bosättningsområde" (1961), s. 56.
- 48 Viktor Aman, "Kulturhistorisk översikt" (1992), s. 269.
- 49 Evald Blumfelt, "Estlandssvenskarnas historia" (1961), s. 91.
- 50 Jörgen Hedman, *Runö. Historien om svensköen i Rigabukten* (2006), s. 96–97.
- 51 Ränk, "Om estlandssvenskarnas folkliga kultur", s. 268.
- 52 Se t.ex. Steffensson, *Livet på Runö*, s. 67–68.
- 53 Ekman, "Runö"; Fredric Joachim Ekman, *Beskrifning om Runö i Liffland* (1847).
- 54 Aman, "Kulturhistorisk översikt", s. 269–271.
- 55 Steffensson, *Livet på Runö*, s. 68.
- 56 Eric Hobsbawm & al., *The Invention of Tradition* (2012), s. 1–2.
- 57 Lorenzen, *Hvem sagde nationaldragt?*, s. 71–74.
- 58 Stoklund, *Tingenes kulturhistorie*, s. 193–213.
- 59 Se t.ex. Elin Eliasson, *Runös folkdräkter. En berättelse om Rigabuktens svunna svenska kultur* (2009); Jutta Holst, "Kustsvenskarnas dräktskick i Estland" (2014), s. 37.
- 60 Ekman, *Beskrifning om Runö i Liffland*, s. 52–53.
- 61 Eliasson, *Runös folkdräkter*, s. 84–85.
- 62 Ekman, "Runö". Prästen var alltså länge den enda som klädde sig i svart.
- 63 Holst, "Kustsvenskarnas dräktskick i Estland", s. 66.

- 64 H. V., ”I Österviking’ bref till Helsingfors”, *Helsingfors Notis och Annonsblad* 7.8.1879.
65 Ränk, ”Om estlandssvenskarnas folkliga kultur”, s. 301.
66 Ernst Klein, *Runö. Folklivet i ett gammalsvenskt samhälle* (1924), s. 223–224.
67 ”Rein, Harri-Johannes”, *Eesti Entsüklopedia*,
http://entsyklopeedia.ee/artikkel/rein_harri-johannes1.
68 Päiviö, *Mikä tappoi Seprakaupan?*
69 Se t.ex. Tuomas Hovi, *Heritage through Fiction. Dracula Tourism in Romania* (2014),
s. 23–28, 202.

Arkiv

- Institutet för språk och folkminnen, Uppsala
Frågelista om estlandssvenskarnas handel (1946), accnr 17927:1. Andreas Stahl, Rickul, Estland
- Kulturvetenskapliga arkivet Cultura (KIVÅ), Åbo Akademi
Svar på frågelista KIVÅ 15 A Allmogeseglation på Estland (1969, 1970)
KIVÅ 25 A
KIVÅ B309
- Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors
Traditions- och språksamlingen
Bröllopsfotografier från Ormsö och Runö, SLS 271_3

Litteratur

- Ahola, Joonas och Frog, "Approaching the Viking Age in Finland", Joonas Ahola, Frog & Clive Tolley (eds), *Fibula, Fabula, Fact*, Studia Fennica Historica 18, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 21–86.
- Aman, Viktor, "Kulturhistorisk översikt", Edwin Lagman & Elmar Nyman (red.), *En bok om Estlands svenskar 4. Kulturhistorisk översikt*, Stockholm: Kulturföreningen Svenska odlingens vänner 1992.
- Andersson, Sven, "Primitiv byteshandel på forna fiskelägen", *Budkavlen* 1953, s. 1–96.
- Birck, J. L., *Bondeförplägningen och böndernas skuldsättning hos handelsmännen*, Särtr. ur Pedersöre: Jakobstads tidnings jul- och hembygdsblad 1961, Jakobstad: [J. L. Birck] 1961.
- Blumfelt, Evald, "Estlandssvenskarnas historia", Edwin Lagman, Viktor Aman & Elmar Nyman (red.), *En bok om Estlands svenskar 1. Bosättningsområde, historia, andra världskriget och överflyttningen till Sverige, folklig kultur*, Stockholm: Kulturföreningen Svenska odlingens vänner 1961, s. 63–178.
- de Certeau, Michel, *The Practice of Everyday Life*, trans. Steven Rendall, Berkeley: University of California Press 1984.
- Ekman, Fredric Joachim, "Runö. En socialistiskt-kommunistisk östat under Rysslands spira", *Borgå Tidning* 2.12.1846; 5.12.1846; 12.12.1846.
- Ekman, Fredric Joachim, *Beskrifning om Runö i Liffland*, Tavastehus: Nordensvan 1847.
- Eliasson, Elin, *Runös folkdräkter. En berättelse om Rigabuktens svunna svenska kultur*, Stockholm: Signum 2009.
- Hedman, Jörgen, *Runö. Historien om svenskön i Rigabukten*, Stockholm: Dialogos 2006.
- Hobsbawm, Eric, Terence Ranger & James R. Lewis (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press 2012.
- Holst, Jutta, "Kustsvenskarnas dräktskick i Estland", Solveig Sjöberg-Pietarinen & Martti Puhakka (red.), *Aiboland–Åboland. Samarbete över havet*, Hapsal/Åbo: Aibolands museum/Åbo Museicentral 2014.
- Hovi, Tuomas, *Heritage through Fiction. Dracula Tourism in Romania*, Turku: University of Turku 2014.
- H. V., "I Österviking' bref till Helsingfors", *Helsingfors Notis och Annonsblad* 7.8.1879.
- Kaukiainen, Yrjö, *Suomen talonpoikaipurjehdus 1800-luvun alkupuoliskolla (1810–1853)*, Historiallisia Tutkimuksia LXXIX, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1970. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-dor-000015>.

- Kaukiainen, Yrjö, *Sailing into Twilight. Finnish Shipping in an Age of Transport Revolution, 1860–1914*, Studia Historica 39, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1991. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-dor-000062>.
- Kaukiainen, Yrjö, ”Suomenlahden ’seprakaupan’ juuret”, Jukka Korpela (toim.), *Viipurin läänin historia 2. Viipurin linnaläänin synty*, Jyväskylä: Karjalan kirjapaino 2004.
- Kerckonen, Gunvor, *Bondesegel på Finska viken. Kustbors handel och sjöfart under medeltid och äldsta Wasatid*, SLS 369, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1959.
- Klein, Ernst, Runö. *Folklivet i ett gammalsvenskt samhälle*, Uppsala: J. A. Lindblads förlag 1924.
- Lagman, Edvin, Viktor Aman & Elmar Nyman (red.), *En bok om Estlands svenskar 1. Bosättningsområde, historia, andra världskriget och överflyttningen till Sverige, folklig kultur*, Stockholm: Kulturföreningen Svenska odlingens vänner 1961.
- Lamroth, Annika, *Det estniska samhället i Kabböle by*, kandidatavhandling i etnologi, Åbo Akademi 1975.
- Lorenzen, Erna, *Hvem sagde nationaldragt?*, Højbjerg: Wormianum 1987.
- Luts, Arved, *Rändpüügist Eesti merekalastuses*, Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVII, Tartu: Etnograafiamuuseumi 1960.
- Malinowski, Bronislaw, *Argonauts of the Western Pacific. An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*, Utg. av James George Frazer, Repr. [of 8th impr. 1972], Studies in economics and political science, Robert Mond expedition to New Guinea 1914–1918, London: Routledge & Kegan Paul 1972.
- Papp, David, *Åländsk allmogeseglation. Med särskild hänsyn till sjöfarten på Stockholm. Sjöfarten i Lemlands socken 1800–1940*, Stockholm: Rabén & Sjögren 1977.
- Papp, David, ”Mjöl mot strömming. Estländska jalar i Ålands skärgård”, *Budkavlen* 1979, s. 5–23.
- Päiviö, Raimo, *Seprakirja. Rahvaan kosketuksista yli Suomenlahden*, Kotka: Helsingin yliopisto 2005.
- Päiviö, Raimo, *Mikä tappoi Seprakaupan? Suomalaisten ja virolaisten harjoittamasta vaihto- eli seprakaupasta, sen hiipumisesta 1800-luvun lopulta ensimmäiseen maailmansotaan ja sen loppumisesta 1920- ja 1930-luvuilla*, Turku: Turun yliopisto 2009.
- ”Rein, Harri-Johannes”, *Eesti Entsüklopeedia*. http://entsyklopeedia.ee/artikkel/rein_harri-johannesi. Hämtad 12.3.2021.
- Russwurm, Carl, *Lithographirte Beilagen zu Eibofolke oder Die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö. Auf Stein gezeichnet und gedruckt von W. Macdonald*, Reval: In Commission bei Fr. Fleischer in Leipzig 1855.
- Ränk, Gustav, ”Om estlandssvenskarnas folkliga kultur”, Edvin Lagman, Viktor Aman & Elmar Nyman (red.), *En bok om Estlands svenskar 1. Bosättningsområde, historia, andra världskriget och överflyttningen till Sverige, folklig kultur*, Stockholm: Kulturföreningen Svenska odlingens vänner 1961, s. 265–324.
- Sahlins, Marshall D., ”On the Sociology of Primitive Exchange”, *Stone Age Economics*, New York 1972, s. 185–275.
- Stahl, Andreas, ”Sjöfart och fiske hos Estlands svenskar”, Edvin Lagman, Viktor Aman & Elmar Nyman (red.), *En bok om Estlands svenskar 2. Ortnamn och terrängord, jordbruk och boskapsskötsel, sjöfart och fiske, livets och årets högtider*, Stockholm: Kulturföreningen Svenska odlingens vänner 1964, s. 191–230.
- Steffensson, Jakob, *Livet på Runö. En berättelse om hur 300 människor levde på den lilla svenska Runö i Rigaviken från 1920-talet fram till andra världskriget*, Stockholm & Solna: LT; Seelig 1976.

- Stoklund, Bjarne, *Tingenes kulturhistorie*, København: Museum Tusculanum Forlag 2003.
- Storå, Nils, ”Ekenäs vassbuk’ – Från kvinnoföretag till konservindustri”, *Budkavlen* 1999, s. 5–25.
- Tammekann, August, ”Estlandssvenskarnas bosättningsområde”, Edvin Lagman, Viktor Aman & Elmar Nyman (red.), *En bok om Estlands svenskar 1. Bosättningsområde, historia, andra världskriget och överflyttningen till Sverige, folklig kultur*, Stockholm: Kulturföreningen Svenska odlingens vänner 1961, s. 9–62.
- Tegengren, Helmer, ”Bondeseglationen mellan Finland och Estland”, *Budkavlen* 1974, s. 8–42.
- Vilkuna, Kustaa, *Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta*, Porvoo 1935.
- Vilkuna, Kustaa, *Kihlakunta ja häävuode. Tutkielmia suomalaisen yhteiskunnan järjestymisen vaiheilta*, Helsinki: Otava 1964.
- Vilkuna, Kustaa, ”Suikiminen ja saaliin vaihtokauppa”, *Kalevalaseuran vuosikirja* 44, 1964, s. 117–149.

RÖRLIGHET OCH HANDELSMÖTEN

Diskurser i Etnografiska avdelningens och Fölisöstiftelsens frågelistor

MUSEIVERKET ÄR EN ORGANISATION som ”kartlägger, sköter och förevisar den kulturhistoriska nationalegendomen”.¹ I detta kapitel studerar jag hur rörlighet och handel beaktats när denna egendom skapades. Hur formulerades frågor om rörliga och handelsidkande personer i de frågelistor som är en viktig del av Museiverkets kulturhistoriskt inriktade arkiv? Grunden för det minnesmaterial jag studerar lades 1956 när regelbunden insamlingsverksamhet inleddes i Nationalmuseets regi. I praktiken utfördes arbetet av två underavdelningar till museet, Etnografiska avdelningen och Fölisöstiftelsen. Med hjälp av frågelistor samlade de in minnesmaterial och formade därigenom ett arkiv över folkkultur.² I dag är Nationalmuseet underställt Museiverket, som i sin tur verkar under undervisnings- och kulturministeriet.³

Etnologi skattades högt i det efterkrigstida Finland och disciplinen sågs som en del av nationsbygget.⁴ I de frågelistor som ingick i Etnografiska avdelningens och Fölisöstiftelsens första publikation från 1956 betonades vikten av att spara minnen relaterade till folkkulturen, eftersom man ansåg att denna höll på att försvinna.⁵ I det här kapitlet fokuserar jag på följande fyra frågelistor som gäller handel och rörlighet: ”Gästgivarna och hållskjutningen” från 1958, ”Kringvandrande yrkesmän och arbetare” från 1959, ”Handelsresorna” från 1965 och ”Vandrande zigenare” från 1971. Utgående från dessa frågelistor, som skickades ut i syfte att samla in arkivmaterial och därmed bidra till bilden av Finlands historia, analyserar jag hur handel och rörliga grupper beskrivs i de finländska nationella vetenskaperna på 1950- och 1960-talen.

Jag intresserar mig för de diskurser som kommer till uttryck i själva frågorna om rörlig handel, som inte bara innebar utbyte av varor utan också utbyte av erfarenheter och kultur. Med avstamp i tesen om att Nationalmuseets insamlingsarbete hade den nationella enheten som självklar utgångspunkt, undersöker jag hur frågorna utesluter eller inkluderar olika grupper och vilka grupperingar som konstrueras. På så sätt blottlägger jag de diskurser som formade frågelistorna. Till grund för min analys ligger följande frågor: Hur framställs rörliga gruppers aktiviteter och handelspraktiker i frågelistorna? Hur uppmärksammas växelverkan? På vilka sätt formas frågorna av uppfattningar om "det finländska"? Hur framställs de rörliga gruppernas och handelsmännens aktiviteter i relation till den bild av folket som man ville skapa i det efterkrigstida Finland?

NATIONELLA VETENSKAPER OCH ARKIVPRAKTIKER

De akademiska forskningsfälten historia, etnologi och folkloristik ansågs ännu under efterkrigstiden vara så kallade nationella vetenskaper, och som sådana viktiga faktorer i den nya självständiga staten Finlands identitetsbygge.⁶ Genom att placera in fakta och föremål i ett nationellt ramverk avseglade institutioner som nationalmuseer tanken om ett enhetligt folk.⁷ Miika Tervonen visar hur myten om ett kulturellt enhetligt Finland var ett politiskt projekt som förstärkte demografiska och institutionella förändringar. Exempelvis agerade myndigheter i enlighet med uppfattningen om ett monokulturellt Finland, vilket ledde till att etniska minoriteter i vissa fall assimilerades eller osynliggjordes.⁸ Med andra ord var idén om ett kulturellt enhetligt Finland en konstruktion som formade det finländska samhället, och som lämnade spår i de efterkrigstida forskningstraditionerna.⁹

I den postkoloniala historieforskningen framhävs i stor omfattning utbyten och växelverkan.¹⁰ I och med det sena 1900-talets postmoderna vändning har forskare alltmer ifrågasatt förhållandet mellan arkivering och historia. I stället för att se arkiv som opartiska uppbevarare av ett faktiskt förflutet granskar man hur arkiv formar förståelsen av det förflutna.¹¹ Rasifierade och etniska beskrivningar inom arkiv kan till exempel bidra till att upprätthålla normativa hierarkier och tenderar därmed att förstärka rådande maktstrukturer.¹² Att spara och kategorisera handlingar är ett resultat av medvetna val som influeras av politiska, ekonomiska, sociala och ideologiska omständigheter.¹³

Med den moderna socialhistoriens genomslag på 1960-talet uppstod nya sätt att studera lägre sociala skikt, och en ny forskargeneration ville skriva historia underifrån.¹⁴ Men också den nya socialhistorien präglades av metodologisk nationalism, ett begrepp som använts för att visa hur

historieskrivning och tolkningar struktureras i förväg utifrån en nationell centrerings av perspektiv, terminologier och kategorier. Detta innebär att studier om en viss nation separeras från utvecklingen i andra länder eller regioner i världen.¹⁵ Etniska grupper och minoriteter definieras utgående från sitt historiska ursprung i stället för att placeras i sin samtid, och olikheter tolkas inom ett nationellt ramverk.¹⁶ Att betrakta finskhet i relation till språket, och inte enbart som begränsad av statsgränser, kan ses som ett led i denna forskningstradition.

I detta kapitel förstår jag frågelistor som en form av normskapande arkivbildning. I analysen av listorna använder jag diskursanalys, en metod som lämpar sig för att undersöka hur språk skapar och upprätthåller strukturer och hierarkier. Med hjälp av diskursanalys kan man utmana hegemonier, det vill säga övergripande diskurser som har trängt undan motstridiga skildringar eller avvikande framställningar.¹⁷ Med andra ord analyserar jag arkiv inte bara som en upprätthållare av hegemoni utan också som en skapare av hegemoniska strukturer, det vill säga hur arkiv genom sina praktiker skapar och förstärker föreställningar utifrån vilka vi förstår världen.

FRÅGELISTORNA

I dag finns ett flertal studier av Museiverkets frågelistor. Etnologen Hanna Snellman redogör till exempel för det samhällsklimat som ramade in Nationalmuseets verksamhet och orsakerna till att insamlingsverksamheten påbörjades. Hon påvisar att frågelistorna i flera fall uppgjordes för att fylla Nationalmuseets och Fölisöstiftelsens informationsbehov, och att frågornas fokus med tiden skiftade till att stöda akademisk och vetenskaplig forskning, bland annat sådan som bedrevs av de personer som skrev frågelistorna.¹⁸

Enligt Snellman fanns det ett visst intresse för social stratifiering och för gränsdragningar kring det lokala samhället (på finska ”yhteisö”). Snellman konstaterar också att man i frågelistorna uppmärksammar mäns och kvinnors arbete samt den könade användningen av tid och rum. På det stora hela är kvinnor dock en så gott som osynlig grupp i frågelistorna. Etnologen Pia Olsson framhåller att frågelistorna synliggör både kön och klassposition, medan etnicitet och språkminoriteter däremot osynliggörs, med vissa undantag. Marginaliserade grupper åsidosätts ofta, och om de alls anses vara av intresse behandlas de endast ytligt i frågorna. Också Snellman uppmärksammar uppfattningar om utifrån kommande personer och visar att en åtskillnad mellan det egna och det främmande syns redan i den första frågelistan. Främmandeskap definieras på många olika sätt: gränsdragningen mellan ”vi” och ”de” sker bland annat genom yrke, arbetslöshet och arbete.¹⁹

I artikeln "The Politics of Folklore, the Policy of Collecting it" analyserar folkloristen Eija Stark det material om den romska befolkningen som Finska Litteratursällskapet har samlat in. Detta innehåller främst folklore om romer, inte material som romer själva skapat.²⁰ Finsk folklore om den romska befolkningen förstärkte med andra ord de etniska stereotypier och de nationella myter som var väsentliga för formandet av den finska nationalstaten.²¹

Historikern Antti Häkkinen ger dock en mera nyanserad bild av rörlighet. Även om hemlöshet och medellöshet stred mot landsbygdssamhällets normer hörde "ett liv på luffen" (fi. "kulkurinaoleminen") till många unga mäns och också kvinnors liv – det utgjorde ett skede i livet innan man slog sig ner och bildade familj.²² Det finns belägg för att rörlighet på olika sätt stigmatiserats i efterhand: i historieforskning har rörlighet ofta behandlats som en avvikelse, på ett sätt som saknar motsvarighet i den samtida normkulturen.

Etnografiska avdelningens och Fölisöstiftelsens frågelistor från 1958, 1959, 1965 och 1971 handlar på olika sätt om rörlig befolkning. Frågorna är inte primärt riktade till personer som bedrivit handel eller som varit rörliga, utan snarare till den bofasta befolkningen som upplevt handel och rörlighet via andra. Undantaget är frågelistan från 1965, där frågorna berör handelsresor till städer och marknader. Också i denna görs dock en tydlig åtskillnad mellan människor som gjorde handelsresor in till staden och människor som helt eller delvis försörjde sig på handel.

Nationalmuseet hade som målsättning att skapa ett informantnätverk som sträckte sig över hela landet. Att bevara minnet av det Karelen som evakuerades under andra världskriget ansågs bland annat vara ett viktigt argument för verksamheten. Frågelistorna översattes också till svenska och det första uppropet 1956 fick stor publicitet.²³ Agneta Lilja, etnolog vid Uppsala universitet, har visat att de ideala arkivuppteckningarna påverkades av det rådande forskningsidealet. Hon skriver att 1930-talets positivism ledde till en strävan efter att "objektivt dokumentera verkligheten för att få fram ett slags värderingsfri Sanning".²⁴ Frågelistorna var ett led i denna strävan och "lades upp som monografiska inventeringar av ett givet sakområde". I frågelistorna gavs också instruktioner om form och kvalitet, inte bara om tema.²⁵

I och med att minoritetsfrågor aktualiserades under senare delen av 1900-talet förändrades uppfattningen om kulturer, som sedan 1800-talet ansetts vara enhetliga. Kultur började betraktas som något dynamiskt, i ständig förändring.²⁶ Panu Pulma har bland annat studerat hur begreppen kultur och identitet används i politiskt syfte, och hur kulturer och traditioner skapas och utvecklas. Pulma kallar detta för etnopolitik och argumen-

terar för att etnicitet ska tolkas utgående från politiska och ekonomiska intressen. Identiteter måste med andra ord alltid förstås i en historisk kontext och är därför föränderliga.²⁷

NATIONELL HISTORIESKRIVNING GENOM LOKAL FOLKKULTUR

I *Fölisön*-publikationen 1959 inbjuds läsaren till en insamlingstävling om kringvandrande yrkesmän och arbetare med följande ord:

Fölisöstiftelsen och Nationalmuseets Etnografiska avdelning utlyser härmed den VII insamlingstävlingen av folktradition. I det nummer av *Fölisö*-tidningen som nu tillställts Er finns det frågor som berör olika delar av vårt land. [...] Vi hoppas således, ärade läsare, att Ni inte skall ge upp ehuru Ni påträffar frågor som Ni inte kan svara på. *Vi kan inte helt undvika frågor av lokal karaktär då vi försöker åstadkomma en enhetlig bild av vår nationella kultur.*²⁸

Det uttryckliga målet med insamlingen var att åstadkomma en enhetlig bild av den nationella kulturen som frågeställaren själv ingick i. Instruktionerna är ord för ord identiska med föregående års insamling, där punkt sju lyder: "Alla svar, också korta, är värdefulla för forskningen även om de berör endast en frågeserie. [...] Av sådana svar kan vi bygga en helhetsbild av de hela landet berörande frågorna."²⁹ Denna helhetsbild av en nationell kultur formas alltså genom dokumentation av lokala seder och bruk.

Frågelistan från 1958 är den sjätte i ordningen och har titeln "Gästgivarna och hållskjutsningen". Liksom de andra frågelistorna innehåller den allmänna instruktioner för svaren, men de två första punkterna berör själva innehållet i svaren: "Förutsättningen för ett gott svar är inte, att alla frågor besvaras; en del frågor är ju redan till sin art sådana, att de är endast lokalt kända. Huvudsaken är, att svaren är så *detaljerade* som möjligt."³⁰

I dessa introduktioner till frågelistorna, liksom i frågorna, utgår man från det lokala på olika sätt – materialet är arkiverat enligt kommun, vilket gör kommunen eller socknen till en naturlig utgångspunkt. Även flera av frågorna utgår från en socknenkontext, till exempel frågan om huruvida arbetshjälpen kom utsocknes ifrån. Socknen är en enhet som genom insamlingsarbetet ges en nationell betydelse.³¹ Man kan se socknen som ett rumsligt förankrande av folket eller allmogekulturen. Allmogekulturen kan i sin tur ses som en tankemodell snarare än en faktisk kultur. Med tankemodellen konstrueras idéer om homogenitet och äkta nordisk demokrati och frihet, två centrala begrepp inom den finska historiekulturen och forskningstraditionen.³² Jag ser denna tankemodell som i allra högsta grad närvarande i frågelistorna och insamlingsverksamheten.

Den sjunde frågelistan, som är från 1959 och handlar om kringvandrande yrkesmän och arbetare, gäller enligt introduktionen endast "utsocknes ifrån kommande personer",³³ vars arbete behövdes säsongsvis. I frågelistans introduktion befästs Etnografiska avdelningens vilja att bevara minnet av ett förflutet som höll på att dö ut:

Förr i tiden vandrade yrkesmän och arbetsfolk omkring i socknarna. I gårdarna behövdes deras hjälp tidvis eller under regelbundet återkommande perioder. Vår önskan är att skapa en helhetsbild av denna företeelse samt att taga tillvara de uppgifter som ännu finns bevarade.³⁴

Önskemålet är förenligt med devisen "vi försöker åstadkomma en enhetlig bild av vår nationella kultur" som framkommer tidigare i frågelistan, men här läggs fokus på specifika seder och bruk på lokal nivå.

Den första frågan i listan lyder: "Vilka yrkesmän och arbetare kom till Er hemtrakt från andra socknar och landskap (byggnadsarbetare, stenarbetare, grävtare, flåare, vallhjon, tröskningsfolk, garvare osv.)?"³⁵ Enligt Häkkinen värderades dylika yrken olika i samhället. Att vara till exempel dikesgrävare eller grävtare krävde uppskattade fysiska attribut som styrka och uthållighet.³⁶

Fråga nummer 8 fäster vikt vid själva resandet, specifikt vid avstånd. Det anmärkningsvärda i denna fråga är att man här särskiljer andra kringresande handelsmän från de rysk-karelska gårdfarihandlarna ("påsar-ryssarna"):

Förr gick även andra handelsmän omkring än "påsar-ryssarna", om vilka det finns en särskild frågeserie i denna tidning. Vilka handelsmän kommer Ni ihåg? Vad hette de? Huru långt kom de och varifrån anskaffade de sina varor? På vilket sätt transporterade de dem? /För övrigt ber vi Er att till lämpliga delar svara på samma frågor som gjorts om "påsar-ryssarna". /N. V.³⁷

Dessa "andra" handelsmän hör enligt frågan till det förflutna, och även här återkommer tanken om den utdöende folkkulturen som måste bevaras. Termen "påsar-ryss" (fi. "laukkuryssä") syftar på de handelsmän från ryska Karelen som vanligen talade karelska. Dessa gårdfarihandlare var en vanlig syn på den finländska landsbygden på 1800-talet och i början av 1900-talet, och de spelade en viktig roll för distributionen av konsumtionsvaror i det glest befolkade landet. De hade rykte om sig att ha ett bättre utbud och högre kvalitet på sina varor än finländska gårdfarihandlare och var väl organiserade. De rörde sig ofta i par – yrket gick vanligtvis i arv från far till son – och de delade upp områden sinsemellan för att undvika inbördes konkurrens. Även om deras handel var förbjuden enligt finsk lag, såg såväl kunderna som myndigheterna vanligen mellan fing-

rarna gällande detta.³⁸ I den frågeserie som berör dessa gårdfarihandlare förekommer ändå inte beteckningen ”påsarjssar” utan handelsmännen beskrivs i stället som ”Rysk-karelska och olonetsiska gårdfarihandlare”. Frågorna introduceras i följande text:

Till barndoms- och ungdomsminnena för många av dem som passerat medel-åldern hör den gårdfarihandel som idkades av personer från ryska Karelen. Då en vetenskaplig undersökning för närvarande är under arbete i saken och då det även för övrigt är viktigt att tillvarata de minneskunskaper som ansluter till den ifrågavarande handeln, vore det önskvärt, att de vilka minnas något om saken skulle svara på följande frågeserie. Även knapphändiga uppgifter kan vara ett värdefullt tillskott vid skapandet av en helhetsbild av de färder som våra gränskarelska anförvanter företog i vårt land!³⁹

Återigen befästs viljan att tillvarata det förflutna och en önskan om att skapa en helhetsbild. Formuleringen ”våra gränskarelska anförvanter” är intressant, eftersom frågeställaren å ena sidan uttalar en samhörighet mellan invånarna i ”vårt land”, det vill säga finländarna, och gränskarelarna. Å andra sidan gör formuleringen samtidigt att de två kategorierna särskiljs. Implicit framkommer det i frågelistorna att man intresserar sig för tiden före Finlands självständighet även om man utgår från efterkrigstida gränsdragningar.⁴⁰

Termen ”olonetsisk”, som syftar på att en del av de karelska gårdfarihandlarna kom från det ryska guvernementet Olonets, återkommer inte i frågorna. I dessa talas det i stället om ryska Karelen samt gränskarelska och östkarelska gårdfarihandlare. Dessa termer tycks användas synonymt.

Frågelistan med titeln ”Vandrande zigenare” skickades ut av Etnografiska avdelningen 1971 och var uppgjord av Anna-Maria Reinilä. Jag använder begreppet ”zigenare” som det står i källmaterialet när jag citerar, men hänvisar annars till denna befolkningsgrupp som romer.⁴¹ Frågelistan inleds med följande stycke:

På senare tider har man börjat inse, att även den bland oss levande och verkande zigenarstammen hör till vårt forskningsfält. Zigenarnas egenartade kultur befinner sig – liksom vår egen bondekultur – i ett förvandlingsskede. Därför borde man om denna kultur erhålla sakliga och belysande uppgifter innan den helt försvinner. Först bör vi klarlägga hur och var i Finland zigenarna har rört sig och vistats. Vi hoppas genom Er få uppgifter beträffande Er socken.⁴²

Författaren jämför ”zigenarstammens” kultur med bondekulturen genom att hänvisa till att båda håller på att försvinna. Eftersom dessa kulturer anses vara utdöende är det viktigt att bevara dem genom insamling av

minnesmaterial. Samtidigt görs en tydlig åtskillnad mellan dessa två kulturer; "deras" zigenarkultur ställs gentemot "vår" bondekultur.⁴³ Skillnaden understryks ytterligare med adjektivet "egenartade" som används för att beskriva denna "zigenarstams" kultur. Frågelistan är med andra ord uttryckligen inte riktad till dem som tillhör den kultur man intresserar sig för. De som står bakom frågelistan är tydliga med att markera att de inte heller själva hör till den kulturen, trots att de vill bevara minnet av den.

Frågorna är konsekvent ställda i imperfekt, vilket förstärker idén att romernas rörliga livsstil hör det förflutna till. Att man utgick från att rester av livsstilen kan ha fortlevt till samtiden antyds dock av det andra ledet i följande fråga: "Från vilken tid härstammar och hurudana är Era tidigaste minnen eller Er vetskap om vandrande zigenare i Er hemort? *Förekommer dessa vandringar alltjämt?*"⁴⁴ Samtidigt står det exempelvis i fråga nummer 9: "På hurudant ställe slog de läger? Hade de själv valt platsen eller bestämde ortens befolkning deras boplatser? Hur gammal var denna lägerplats? *När slutade de använda den?*"⁴⁵

Den sista frågan i listan lyder: "Har det någonsin funnits i Er hemtrakt en fast zigenarbosättning? Var och hur länge? Vad hette eller heter dessa zigenare?" Som jag tidigare påpekat är frågorna uttryckligen riktade till dem som varit i kontakt med denna grupp. Arkivvetenskapen problematiserar alltmer att etniska minoriteter ofta katalogiseras och inventeras av institutioner som står i maktposition i förhållande till minoriteten i fråga.⁴⁶ I frågan prioriteras ett utomstående perspektiv på en grupp som inte själv får komma till tals.

Fråga nummer 6, "Varifrån kom zigenarna (från vilken ort, från vilket väderstreck) och vartåt var de på väg?"⁴⁷ är också fast förankrad i det förflutna. Att det frågas efter vilken ort och vilket väderstreck de kommer ifrån är intressant. Den rörliga befolkningens rörelser ska kartläggas utgående från den bofasta befolkningen, vilket i sig är en påtaglig differentiering mellan grupperna.

KONFLIKTER OCH UTOMSTÅENDE PERSPEKTIV

Frågorna 16–18 i listan om kringvandrande handelsmän berör olika aspekter av de rysk-karelska gårdfarihandlarnas förhållande till finska myndigheter. I frågorna kan man ana sig till den här motsättningen som berodde på den politiska konflikt som den ryska rikriktningsspolitiken kring sekelskiftet 1900 orsakade. Efter det kejserliga februarimanifestet 1899, som i praktiken avskaffade Finlands autonomi i förhållande till Ryssland, blev ryssar som rörde sig i Finland misstänkta för att vara agenter eller spioner för den ryska regimen. Den hatkampanj mot rörliga ryssar som finländska

tidningar initierade våren 1899 fick i sin tur som följd att en rysk förordning gjorde gårdfarihandel för ryska undersåtar laglig i storfurstendömet år 1900. Generalguvernör Nikolaj Bobrikov hade sålunda gjort gårdfarihandlarna till ett verktyg för sin likriktningsspolitik i storfurstendömet.⁴⁸

Frågelistan om de ryska-karelska gårdfarihandlarna visar på ett intresse för denna konflikt och för den möjliga attitydförändring som den medförde gentemot de ryska gårdfarihandlarna. Fråga nummer 17, "Hur förhöll sig myndigheterna till dem a. före Bobrikovs tid. b. under (1898–1904) och efter Bobrikovs tid",⁴⁹ visar tydligt att man utgick från att en förändring i attityderna kan ha skett under Bobrikovs tid som generalguvernör.

Föregående fråga, nummer 16, "Visste Ni, att gårdfarihandlarnas handel under senaste århundrade var lagstridig?"⁵⁰ kan, till skillnad från de andra frågorna, besvaras med ett enkelt ja eller nej – trots att man i frågelistan i övrigt särskilt ber om långa och detaljerade svar. Här kan man anta att tanken är att informanten i de övriga frågorna ska resonera kring det aktuella ämnet, men i fråga nummer 16 är det uttryckligen informantens kunskap om och förhållningssätt till handels lagstridighet som är av intresse.

Frågan tar upp ett ämne som bäddar för konflikt, och i fråga nummer 18 kan man skönja ett ännu tydligare intresse för just konflikter:

Ifall befolkningens inställning till gårdfarihandlarna under Bobrikovs tid inte framgått i ett tidigare sammanhang (frågorna 12–15) och under ofärds-åren (1898–1917) i allmänhet ber vi Er ytterligare svara på följande frågor:

*a. Tog man emot dem gärna eller avvisade man dem? b. Om man ställde sig avog mot dem, på vilket sätt skedde det i så fall. c. Vidtog man speciella åtgärder mot dem på Ert [sic] ort? Hurudana? d. Vilken verkan hade åtgärderna (t.ex. gårdfarihandlarnas försvinnande från orten)?*⁵¹

Det går att utläsa en föreställning om att det fanns ett negativt förhållningssätt till gårdfarihandlare. Delfråga a ger två förslag på hur gårdfarihandlare emottogs, antingen gjorde man det gärna eller så avvisade man dem. Insamlingen uppmuntrar till utbroderade svar vilket gör att de kan vara nyanserade, men frågorna är det ramverk svaren utgår ifrån, och det gör dylika formuleringar relevanta. Delfrågorna b, c och d etablerar intresset för eventuella konflikter mellan den bofasta befolkningen och gårdfarihandlarna, vilket i sin tur befäster uppfattningen om att det existerade konflikter mellan parterna.

Följande fråga understryker uppfattningen om konflikter mellan gårdfarihandlare och lokalbefolkningen, men med en myndighetsaspekt:

Man borde speciellt få reda på, om det bland de östkarelska gårdfarihandlarna fanns sådana, som verkade till förmån för våldsregimen genom att utsprida rykten (Hurudana rykten?), genom att samla namn *till adresser till* våldsregimens förmån o.s.v. eller var det andra från Ryssland komna gårdfarihandlare som idkat uppvigling av vikt (namn, ålder, hemorten anges noggrant, även byn, i den händelse den är bekant, m.m.)⁵²

Det starkt värderande och negativt laddade begreppet "våldsregimen" syftar på den ryska regimen i Finland under generalguvernör Bobrikovs tid. Frågan hänvisar till rysk-karelska eller "andra från Ryssland komna" gårdfarihandlare, och i mån av möjlighet önskar man få information om dessa gårdfarihandlares hemorter. Det intressanta är att gårdfarihandlarna, i egenskap av "ryska", här allieras med myndigheterna – men då den ryska "våldsregimen" och inte finska myndigheter. Båda parter ställs i motsatsförhållande till allmogen, eller folket. Ordval som våldsregim och uppvigling är exempel på hur en utpräglat (finsk)nationell retorik blir synlig i frågelistorna.

Fråga 34 handlar om huruvida informanten känner till finländare som har gift sig med en rysk gårdfarihandlare. Frågan lyder "Hur förhöll man sig till det ifrågavarande äktenskapet på orten?"⁵³ och det är uttryckligen ortsbefolkningens upplevelser som är av intresse. I fråga 35 uppmärksammas de eventuella gårdfarihandlare som blivit bofasta och öppnat lanthandel. Man efterfrågar dessa personers hemort, var och när de grundade affären och om den ännu verkar. Därefter ställs den ledande frågan: "Undvek man på orten den av gårdfarihandlaren grundlagda affären?"⁵⁴ Den sista frågan är mer allmän, men intresset för konflikt framkommer än en gång:

36. Vad annat kommer Ni ihåg om gårdfarihandlarna (någon gårdfarihandlares särdrag, vidskepliga föreställningar med anslutning till gårdfarihandlarna, *en sammandrabbning mellan gårdfarihandlarna och myndigheterna* eller någon annan händelse, gårdfarihandlarnas marknadsresor, gårdfarihandlarnas berättelser om sin hemtrakt, någon grosshandlars kundkrets bestående av östkarelska gårdfarihandlare, någon person som verkat för gårdfarihandelns legalisering m.m. sådant.)⁵⁵

Myndigheterna och gårdfarihandlarna framställs som varandras motparter, men det frågas också uttryckligen efter särdrag hos gårdfarihandlarna. Fokus för de uppgifter man önskar få gällande gårdfarihandlarna ligger med andra ord på skillnaderna mellan dem och den bofasta befolkningen.

Den andra frågan i frågelistan "Kringvandrande yrkesmän och arbetare" från 1959 lyder: "Berätta särskilt om var och en, varifrån han var hemma, vad han (de) hette och antalet, huru länge han (de) stannade, var han inkvarterades, var han åt, huru han (de) fördrev sin fritid".⁵⁶ Här syns ett

intresse för varifrån den rörliga personen kommer. Också pronomenet är intressant – ”han” specificeras flera gånger, men med tillägget ”de” inom parentes. Med andra ord är antagandet att personen ifråga är en man, eller eventuellt flera män. Däremot utesluter formuleringen helt möjligheten att den kringvandrade arbetaren skulle vara en kvinna. De yrken som nämns i första frågan (byggnadsarbetare, stenarbetare, grävtare, flåare, vallhjon, tröskningsfolk, garvare)⁵⁷ är traditionellt förbehållna män, eventuellt med undantag för vallhjon.

Fråga 9 i frågelistan om gästgivare från 1958 är tudelad: ”Fanns det ohyra i hållstugan och försökte man utrota den på gästgivarens initiativ? Hur var det med snyggheten och ordningen i allmänhet i hållstugorna?”⁵⁸ Här framställs ”snyggheten och ordningen” som måttstock på förhållandena i hållstugorna – det är inte ett explicit antagande om att resenärerna är osnygga och ordningslösa, men intressant är att bekämpning av ohyra antas ske ”på gästgivarens initiativ”. Detta kan tolkas som ett slags ställningstagande från den som gjort upp frågelistan, det vill säga att man i frågan tar gästgivarnas parti i och med antagandet att de försökt upprätthålla den måttstock av snygghet och ordning som frågan anger.

Fråga nummer 10 lyder: ”Kom männen från grannskapet till gästgiveriet för att supa?”⁵⁹ Man kan argumentera för att en dylik formulering innebär att frågeställaren antog att männen kom till gästgiveriet för att supa, men oberoende av läsning signalerar frågan ett intresse för konflikter och problem. Alkoholbruk är här också ett mått på oönskat beteende. Bruket av alkohol har en lång historia som föremål för lagstiftning och moraliserande – att inte dricka alkohol blir därmed en måttstock för sedligt leverne.⁶⁰

På tal om måttstockar för sedligt leverne och vad som ansågs acceptabelt lyder fråga nummer 21: ”Känner man till om hållgöringen inverkade fördärvligt på hållkarlarna (och kvinnorna)?”⁶¹ Att formulera frågan så att kärnan är ifall hållgöringen inverkat fördärvligt, och inte huruvida denna alls inverkat på hållkarlarna och kvinnorna, är anmärkningsvärt i sig. Utöver detta är ”fördärvligt” ett starkt negativt laddat ord och samtidigt mycket vagt; det är ledande och öppet för tolkning. Formuleringen signalerar ett tydligt antagande om hållgöringens fördärvlighet.

Det som också är intressant med frågan är orden ”och kvinnorna”. Kvinnorna inkluderas, men inom parentes och som ett tillägg. Fråga nummer 12, som ställs tidigare i frågelistan, lyder: ”Använde man ofta minderåriga pojkar eller kanske rentav kvinnor till hållkarlar?”⁶² I denna fråga är den uttryckliga utgångspunkten att det är män som utför arbetet. Även om kvinnorna nämns utgör deras verksamhet alltså en anmärkningsvärd avvikelse. Här märks igen ett antagande om hur saker och ting förhöll sig. Senare historieforskning har visat att industrialiseringen på många sätt

förändrade familjernas försörjningspraktiker och särskilt könsrollerna; där arbetsrollerna tidigare kompletterade varandra uppstod nu en föreställning om att män och kvinnor hade vitt skilda roller både i arbetslivet och i hemmet. I fråga 12 uppmärksammas kvinnor i samma arbetsroll som män, men de presenteras ändå som en avvikelse. Genom att utgå ifrån att det var män som utförde denna typ av arbete normaliseras en dylik arbetsuppdelning oavsett om den var gängse under den relevanta tidsperioden eller inte.

VAROR OCH VÄXELVERKAN

Frågelistan om handelsresor utkom 1965 som den tolfte i ordningen och är uppdelad i underrubrikerna "Stadsresor", "En marknadsresa" och "Kringresande köpmän som besökte byn." Publikationen innehåller också en frågeuppsättning om transporter. I frågelistan om handelsresor gäller frågorna uttryckligen inte gårdfarihandel utan handel av annat slag. I första frågan står det bland annat: "När upphörde dessa resor? Hur ersattes de?"⁶³ Här sätts ett tydligt tidsligt ramverk för frågorna – de gäller det förflutna och traditioner som inte längre utövas, vilket är helt i linje med de tidigare frågelistorna som gäller handel.

I denna frågelistan understryks dock kontakter och förbindelser på ett annat sätt än i frågelistan om kringvandrande yrkesmän och arbetare från 1959. Det märks exempelvis i fråga nummer 14: "Vilka uttryck tog sig vänskapen mellan stadsborna och landsborna? Berätta så noggrant som möjligt om gåvor, gengåvor, skulder och handelsförbindelser? Huru fasta och varaktiga var dessa förbindelser?"⁶⁴ Skillnader mellan parterna är dock också av intresse, som i fråga nummer 19: "Iakttagelser om Ortsborna (olikheter i klädedräkt, körredskap, uppförande o.s.v.). Hur förhöll sig stadsborna gentemot landsborna och tvärtom?"⁶⁵ Trots att förhållandet mellan parterna är av intresse, ställs de samtidigt mot varandra på något plan, eftersom stadsbor och landsbor är de givna kategorierna som man utgår från.

Varor står i särskilt fokus och återkommer i flera frågor, om än indirekt. I fråga nummer 5 frågar man hurdana varor och hur mycket som fördes till staden, medan fråga 16 gäller de varor och presenter man köpte i staden. I fråga nummer 11 ställs frågor om vilka varor som var förbjudna och hur de transporterades över gränsen till grannlandet, utan att grannlandet specificeras. Fråga nummer 26 lyder: "Köpte man fästegåvor på marknaderna? Var fästmön med?"⁶⁶ och här framställs alltså ett specifikt syfte med handelsresan. I jämförelse frågas det efter specifika varor endast två gånger i frågelistan om rysk-karelska och olonetsiska gårdfarihandlare. Detta är iögonenfallande eftersom varor annars är av intresse, men inte

när det gäller dessa (icke-finska) handelsmän. När det kommer till dem är det andra egenskaper som ses som väsentliga.

Fråga nummer 23, under rubriken Marknadsresor, gäller köpsläende: "Berätta om köpsläendet, t.ex. om en hästhandel [...] Hade man medhjälpare vid handeln och vad kallades de? Kunde handeln återgå och huru? Vad gav man med det sålda djuret [...]? *Vilken andel hade zigenarna i marknadernas hästhandel?*"⁶⁷ Hästhandel används först bara som ett exempel på handel där det köpslås, men sedan efterfrågas specifikt romernas roll inom den. Här märks uppfattningen att romer var engagerade i hästhandel, och som Jutta Ahlbeck konstaterar var denna handel något som huvudsakligen berörde de romska männen, medan romska kvinnor skötte andra utbyten, till exempel spådomar. Därmed är det den specifikt manliga aspekten av handel som är av intresse i frågelistan.

Följande fråga i ordningen är "Ordningsstörningar vid marknaderna? Myndigheternas inställning till slagsmål och fyllerister?" Den är inte direkt kopplad till föregående fråga men återknyter till det intresse för konflikter som jag pekat på i min analys av frågelistorna från 1958 och 1959, liksom till uppfattningar om alkohol och motsättningar mellan rörlig befolkning och myndigheter. Fylleri och slagsmål kopplas samman, vilket återknyter till förståelser av alkohol och osed. Här betraktas osedligheten dock i förhållande till myndigheterna och inte som en angelägenhet mellan bofasta och rörliga personer.

Frågelistan om handelsresor riktar sig till dem som själva har gjort och upplevt dessa, till skillnad från frågelistorna om gästgivare och kringvandrande yrkesmän som riktar sig till bofast befolkning som har haft kontakt med rörliga personer. Trots det finns under rubriken "Kringresande köpmän som besökte byn" följande fråga (31): Vilka handelsmän besökte Er hemby (fisk-, tyg-, kringelförsäljare, smör-, boskaps-, lumpuppköpare, tattare)? Handlandens namn och hemort?" Därefter följer specificeringen "*Vår frågelistas berör icke gårdfarihandlare denna gång*".⁶⁸ Listan på förslag över vilka slags handelsmän frågan gäller är lång och benämningarna utgår från handelsvarorna. Ett undantag är ordet "tattare", som kopplar samman grupptillhörighet och sysselsättning – det är underförstått att "tattare" säljer varor, och att varorna inte behöver specificeras.

I frågorna 10 och 11 i "Kringvandrande yrkesmän och arbetare" från 1959 frågas det efter benämningar på gårdfarihandlare: vad de i allmänhet kallades av befolkningen, och med vilket namn de tilltalades i hemmet. Fråga nummer 12 lyder: "Önskade man att de skulle komma till Ert hem eller kändes deras ankomst otrevlig? Varför?"⁶⁹ Frågorna 13 och 14 gäller hembygdens förhållande till gårdfarihandlarna i allmänhet och på vilka sätt gillandet eller ogillandet yppade sig. Här är mötet mellan parterna en

fokalpunkt – men det frågas endast efter hur lokalbefolkningen förhöll sig till gårdfarihandlarna, inte efter gårdfarihandlarnas upplevelse av de bygder de besökte.

I frågelistan om romer från 1971 lyder fråga 14: ”I vilken mån umgicks zigenarna och deras värdfolk? Bytte man varor, diskuterade man om aktuella ting, tog man intryck av varandras vanor?”⁷⁰ Fråga 15 lyder: ”Vilka av zigenarnas seder och ägodelar avvek från ortsbefolkningen?”⁷¹ Här är det uttryckligen det avvikande som är av intresse – man vill få reda på hur ”zigenare” skiljer sig från ortsbefolkningen. Romer räknas med andra ord inte som ortsbefolkning, och trots att det frågas efter om man ”tog intryck av varandras vanor” är utgångspunkten att vanorna ursprungligen är vitt skilda. Umgänget mellan dessa grupper tas alltså upp som en separat, explicit fråga, vilket bidrar till att göra utbytet av varor och vanor till något anmärkningsvärt som inte kan samlas under samma paraply som umgänge.

FRÅGOR INOM ETT NATIONELLT RAMVERK

I detta kapitel har jag analyserat hur rörlighet och handel behandlas i de frågelistor som Etnografiska avdelningen och Fölisöstiftelsen skickade ut på 1950- och 1960-talen i syfte att samla arkivmaterial om folkkultur. Jag har främst intresserat mig för de diskurser som framträder i själva frågorna. Det finns ett uttalat intresse hos personerna bakom frågelistorna att skapa en övergripande bild av den nationella kulturen. Denna bild innehåller flera olika kulturer som tillsammans ska bilda nationen Finland. Med socknen som utgångspunkt ges det lokala en nationell betydelse, och därför utgör Finland som nation ramverket för frågelistorna.

I frågorna finns motstridigheter i gränsdragningen mellan rysk-karelska gårdfarihandlare och den bofasta befolkningen i Finland. Interaktionen mellan de bofasta och gårdfarihandlarna är av stort intresse för frågelistskaparna, men förhållandevis ofta är frågorna färgade av en förhandsuppfattning om möjliga konflikter mellan de parter som nämns i frågelistorna. Frågorna gäller till exempel om man ogillade den rörliga befolkningen, om de förde med sig problem eller dylikt. Informanten uppmanas berätta detaljerat, vilket ger rum för förtydligande detaljer, men frågorna ställer ändå upp detta ramverk för svaren och det gör att formuleringarna blir laddade. Frågorna är med några undantag könsneutrala, men i frågelistan om kringvandrande yrkesmän och arbetare ingår ett tydligt antagande om att arbetaren är en man och att undantag är iögonfallande.

Vad gäller romer är frågorna likaså inte riktade till den befolkningsgruppen, utan till bofast befolkning som har varit i kontakt med romer. Den romska kulturen jämförs med bondekulturen, eftersom båda ses som

försvinnande kulturer som är i behov av att skildras och bevaras. Samtidigt görs en tydlig åtskillnad mellan dessa kulturer genom användningen av "vi" och "de" i texten. Genom denna uppenbara dikotomi upprätthålls en diskurs där den bofasta befolkningen är normen och den rörliga befolkningen avvikelser.

Nationalmuseets frågelistor placerar sig i den rådande forskningstrenden i Finland under årtiondena efter andra världskriget. Etnologi och andra så kallade nationella vetenskaper stod högt i kurs i det efterkrigstida Finland och var en del av det politiska nationsbygget. Frågelistorna, särskilt den i kronologisk ordning senaste frågelistan om romer, visar dock på en uppfattning om att den finländska kulturen består av flera kulturer, såsom allmogekultur och arbetarkultur, i stället för att vara en enda enhetlig kultur. Ramverket för frågelistorna är trots det nationellt, vilket återspeglas i frågorna och har influerat formen på de svar som sänks in.

- 1 Museiverkets webbplats, www.nba.fi/sv/om_oss (hämtad 2.3.2018).
- 2 Finlands Nationalmuseum var ingalunda den enda organisationen som gjorde insamlingar av minnesmaterial. Se Pia Olsson & Eija Stark, "Making Cultural Heritage in Finland. The Production of and Challenge to Tradition" (2014), s. 3–10.
- 3 Museiverkets webbplats, "Historia", www.nba.fi/sv/om_oss (hämtad 14.3.2018).
- 4 Olsson & Stark, "Making Cultural Heritage", s. 3–10.
- 5 Hanna Snellman, "Kansatieteellisten karttojen takaa" (2014), s. 239–240.
- 6 Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman, "Yhteisöä purkamassa" (2014), s. 10–12.
- 7 Miika Tervonen, "Historiankirjoitus ja myytti yhden kulttuurin Suomesta" (2014), s. 158.
- 8 Tervonen, "Historiankirjoitus ja myytti yhden kulttuurin Suomesta", s. 140.
- 9 Pia Olsson, "'Good, Factual Knowledge' for Future Generations: Questionnaire Activity Defining Traditional Culture" (2014), s. 65–85.
- 10 Silke Neunsinger, "Cross over! Om komparation, transferanalyser, *histoire croisée* och den metodologiska nationalismens problem" (2010), s. 18.
- 11 Dominique Daniel, "Archival Representations of Immigration and Ethnicity in North American History. From the Ethnicization of Archives to the Archivization of Ethnicity" (2013), s. 170.
- 12 Veli-Pekka Lehtola, "Sámi Histories, Colonialism, and Finland" (2015), s. 31.
- 13 Daniel, "Archival Representations of Immigration", s. 187.
- 14 Max Engman, "Historikernas folk" (2000), s. 42.
- 15 Neunsinger, "Cross Over!", s. 6.
- 16 Markkola, Snellman & Östman, "Yhteisöä purkamassa", s. 16–17.
- 17 Göran Bergström & Kristina Boréus, *Textens mening och makt – metodbok i samhällsvetenskaplig textanalys* (2000), s. 221–222.
- 18 Snellman, "Kansatieteellisten karttojen takaa", s. 250–251. Som exempel: *Fölisön*-publikationen från 1958 innehåller fler än en frågelista, alla undertecknade med initialerna av den som uppgjort frågelistan. Frågelistan som gäller gästgivare och hållskjutsning är undertecknad med initialerna F. S., det vill säga Felix Seppälä, som var Niilo Valonens f.d. historielärare. Valonen var i sin tur avdelningschef på Arkeologiska Kommissionen (från 1972 Museiverket).
- 19 Snellman, "Kansatieteellisten karttojen takaa", s. 256–257, 261–263; Pia Olsson, "Outo ja merkillistä: arkistoidut eronteot" (2017), s. 91.
- 20 Eija Stark, "The Politics of Folklore, the Policy of Collecting it. Majority Folklore on the Roma in Early 20th Century Finland" (2016), s. 169–170.
- 21 Stark, "The Politics of Folklore", s. 171.
- 22 Antti Häkkinen, "Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisössä" (2005), s. 228–229.
- 23 Bo Lönnqvist, "Kansallismuseon ja Seurasaarisäätiön varhainen perinnekyselytoiminta" (2016), s. 43–44.
- 24 Agneta Lilja, "Föreställningen om den ideala upppteckningen" (1996), s. 32.
- 25 Lilja, "Föreställningen om den ideala upppteckningen", s. 32–33, citat s. 32.
- 26 Panu Pulma, "Piirteitä suomalaisesta etnopolitiikasta" (2005), s. 454–455.
- 27 Pulma, "Piirteitä suomalaisesta etnopolitiikasta", s. 455.
- 28 *Fölisön*, frågelista K7 Kringvandrande yrkesmän och arbetare 1959, etnologiskt material. Museiverkets arkiv. Min kursivering.
- 29 Frågelista K7.
- 30 *Fölisön*, frågelista K6 Gästgivarna och hållskjutsningen 1958, etnologiskt material. Museiverkets arkiv.
- 31 Jfr Markkola, Snellman & Östman, "Yhteisöä purkamassa", s. 17–19.

- 32 Jfr Östman, "Kylätalkoot: kun paikallisyhteisö sai yhteiskunnallisen merkityksen" (2014), s. 234.
- 33 Frågelista K7.
- 34 Frågelista K7.
- 35 Frågelista K7.
- 36 Häkkinen, "Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen", s. 241, 247.
- 37 Frågelista K7, min kursivering. N.V. refererar till Niilo Valonen, Arkeologiska Kommissiöns avdelningschef.
- 38 Se Pekka Nevalainen, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin. Itäkarjalaisten liiketoimintaa Suomessa* (2016); Mervi Naakka-Korhonen, *Halpa hinta, pitkä mitta. Vienan-karjalainen laukkukauppa* (1988); Johanna Wassholm & Anna Sundelin, "Emotions, Trading Practices and Communication in Transnational Itinerant Trade: Encounters between 'Rucksack Russians' and their Customers in the late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Finland" (2018).
- 39 Frågelista K7. Maiju Keynäs gjorde upp frågelistan om rysk-karelska och olonetsiska gårdfarihandlare. Hennes licentiatavhandling vid Helsingfors universitet, *Vienan- ja aunuksenkarjalaisten Suomessa harjoittama laukkukauppa maakaupan vapauttamisesta laittoman kulkukauppa-asetuksenantamiseen saakka* (1859–1900), blev färdig 1981.
- 40 Snellman, "Kansatieteellisten karttojen takaa", s. 264.
- 41 För en diskussion kring begreppen, se Jutta Ahlbecks kapitel i denna bok.
- 42 Frågelista A17 Vandrande zigenare 1971, etnologiskt material. Museiverkets arkiv.
- 43 Jutta Ahlbeck, "Tingens paria. Romers gårdfarihandel och artefakters betydelse under första hälften av 1900-talet" (2018), s. 270.
- 44 Frågelista A17, min kursivering.
- 45 Frågelista A17, min kursivering.
- 46 Michelle Caswell, "Defining Human Rights Archives. Introduction to the Special Double Issue on Archives and Human Rights" (2014), s. 207–213; Daniel, "Archival Representations of Immigration", s. 169–203.
- 47 Frågelista A17.
- 48 Om konflikten, se Nevalainen, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin*, s. 101–103, 108–114; Naakka-Korhonen, *Halpa hinta, pitkä mitta*, s. 46–53; Päiviö Tommila, *Suuri adressi* (1999), s. 245–256.
- 49 Frågelista K7.
- 50 Frågelista K7.
- 51 Frågelista K7, min kursivering.
- 52 Frågelista K7, ursprunglig kursivering.
- 53 Frågelista K7.
- 54 Frågelista K7.
- 55 Frågelista K7.
- 56 Frågelista K7.
- 57 Se s. XX för hela frågan, frågelista K7.
- 58 Frågelista K6. – En gästgivare hade som uppgift av myndigheterna att mot betalning ge resande kost och logi, stallplats och möjlighet till skjuts. Se närmare *Förvaltnings-historisk ordbok*, ho.sls.fi. Hållstugan var det större rum där kuskarna och de resande kunde vistas under dagen.
- 59 Frågelista K6.
- 60 Se Eija Starks och Ann-Catrin Östmans kapitel i denna bok.
- 61 Frågelista K6
- 62 Frågelista K6.
- 63 *Fölisön*, frågelista K12 Handelsresorna 1965, etnologiskt material. Museiverkets arkiv.
- 64 Frågelista K12.

- 65 Frågelista K12.
- 66 Frågelista K12.
- 67 Frågelista K12, min kursivering.
- 68 Frågelista K12.
- 69 Frågelista K7.
- 70 Frågelista A17.
- 71 Frågelista A17.

Arkiv

Museiverket, Helsingfors

Etnologiskt material

Frågelista A17, Vandrande zigenare 1971

Frågelista K12, Handelsresorna 1965

Frågelista K7, Kringvandrande yrkesmän och arbetare 1959

Frågelista K6, Gästgivarna och hållskjutsningen 1958

Fölisön, 1958, 1959, 1965

Litteratur

Ahlbeck, Jutta, ”Tingens paria. Romers gårdfarihandel och artefakters betydelse under första hälften av 1900-talet”, *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 262–294.

Bergström, Göran & Kristina Boréus, *Textens mening och makt – metodbok i samhällsvetenskaplig textanalys*, Lund: Studentlitteratur 2000.

Caswell, Michelle, ”Defining Human Rights Archives. Introduction to the Special Double Issue on Archives and Human Rights”, *Archival Science* 14, 2014:3–4, s. 207–213.

Daniel, Dominique, ”Archival Representations of Immigration and Ethnicity in North American History: from the Ethnicization of Archives to the Archivization of Ethnicity”, *Archival Science* 14, 2013:2, s. 169–203.

Engman, Max, ”Historikernas folk”, Derek Fewster (red.), *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 626, Helsingfors 2000, s. 31–46.

Häkkinen, Antti, ”Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisössä”, Antti Häkkinen, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Historiallinen Arkisto 120, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005, s. 225–262.

Keynäs, Maiju, *Vienan- ja aunuksenkarjalaisten Suomessa harjoittama laukkukauppa maakaupan vapauttamisesta laittoman kulkukauppa-asetuksen antamiseen saakka (1859–1900)*, Opublicerad licentiatavhandling, Helsinki: Helsingin yliopisto 1981.

Lehtola, Veli-Pekka, ”Sámi Histories, Colonialism, and Finland”, *Arctic Anthropology* 52, 2015:2, s. 22–36.

Lilja, Agneta, ”Föreställningen om den ideala upppteckningen”, *Arkiv och samhälle*, Åbo: Nordiska institutet för folkdiktning 1996, s. 31–37.

Lönnqvist, Bo, ”Kansallismuseon ja Seurasaarisäätiön varhainen perinnekestelytoiminta”, Pirjo Korkiakangas, Pia Olsson, Helena Ruotsala & Anna-Maria Åström (toim.), *Kirjoittamalla kerrotut. Kansatieteelliset kyselyt tiedon lähteinä*, Ethnos-toimite 19, Helsinki: Ethnos 2016, s. 40–54.

Markkola, Pirjo, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman, ”Yhteisöä purkamassa”, Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Hanna Snellman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Historiallinen Arkisto 142, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 7–21.

Museiverkets webbplats, http://www.nba.fi/sv/om_oss (hämtad 2.3.2018), http://www.nba.fi/sv/om_oss/historia (hämtad 14.3.2018).

Naacka-Korhonen, Mervi, *Halpa hinta, pitkä mitta. Vienankarjalainen laukkukauppa*, SKST 491, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1988.

- Neunsinger, Silke, "Cross over! Om komparation, transferanalyser, *histoire croisée* och den metodologiska nationalismens problem", *Historisk Tidskrift* 130, 2010:1, s. 3–24.
- Nevalainen, Pekka, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin. Itäkarjalaisten liiketoimintaa Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2016.
- Olsson, Pia, "'Good, Factual Knowledge' for Future Generations: Questionnaire Activity Defining Traditional Culture", *Journal of Finnish Studies* 18, 2014:1, s. 65–85.
- Olsson, Pia, "'Outoa ja merkillistä: arkistoidut eronteot", Hanneleena Hieta, Aila Nieminen, Maija Mäki, Katriina Siivonen & Timo J. Virtanen (toim.), *Rajaamatta. Etnologisia keskusteluja*, Ethnos-toimite 20, Helsinki: Ethnos 2017, s. 68–96.
- Olsson, Pia & Eija Stark, "Making Cultural Heritage in Finland: The Production of and Challenge to Tradition", *Journal of Finnish Studies* 18, 2014:1, s. 3–10.
- Pulma, Panu, "Piirteitä suomalaisesta etnopolitiikasta", Antti Häkkinen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Historiallinen Arkisto 120, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005, s. 453–468.
- Snellman, Hanna, "Kansatieteellisten karttojen takaa", Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Hanna Snellman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Historiallinen Arkisto 142, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 239–267.
- Stark, Eija, "The Politics of Folklore, the Policy of Collecting it. Majority Folklore on the Roma in Early 20th Century Finland", *EtnoAntropoZum* 15, 2016, s. 150–176.
- Tervonen, Miika, "Historiankirjoitus ja myytti yhden kulttuurin Suomesta", Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Hanna Snellman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Historiallinen Arkisto 142, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 137–162.
- Tommila, Päiviö, *Suuri adressi*, Porvoo: WSOY 1999.
- Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, "Emotions, Trading Practices and Communication in Transnational Itinerant Trade: Encounters between 'Rucksack Russians' and their Customers in the late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Finland", *Scandinavian Economic History Review* 66, 2018:2, s. 132–152.
- Östman, Ann-Catrin, "Kylätalkoot: kun paikallisyhteisö sai yhteiskunnallisen merkityksen", Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Hanna Snellman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Historiallinen Arkisto 142, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 213–238.

MEDVERKANDE

JUTTA AHLBECK, pol.dr i sociologi och docent i vetenskapshistoria vid Uleåborgs universitet. I sin forskning har hon specialiserat sig på hälsa och sjukdom, barndomshistoria, rörlig handel och minoriteter.

NIKLAS HULDÉN, fil.dr, är arkivamanuens och universitetslärare i etnologi vid Åbo Akademi, samt medlem i Traditionsvetenskapliga nämnden vid Svenska litteratursällskapet i Finland. Hans forskningsintressen berör maritim materiell kultur och kulturekologi.

MAREN JONASSON, fil.mag., är projektanställd redaktör vid Svenska litteratursällskapet i Finland med fokus på historiska recept och textkritik. I sin forskning har hon behandlat kringresande artister i Norden och allmänna lantbruksmöten under 1800-talet.

HANNA LINDBERG, fil.dr, är forskardoktor vid Finlands Akademis spetsforskningsenhet för erfarenhetshistoria vid Tammerfors universitet. Hon är specialiserad på minoriteter och genus i den framväxande finländska välfärdsstaten under 1900-talet.

EIJA STARK, fil.dr och docent i folkloristik vid Helsingfors universitet. Hon har forskat i ordspråksforskning och den muntliga traditionens kopplingar till den samhällshistoriska utvecklingen i Finland.

ANNA SUNDELIN, fil.dr, är projektforskare i historia vid Åbo Akademi. Hon har specialiserat sig på konsumtion, småhandel och rörlig handel samt kopplingen mellan konsumtion och känslor under 1700- och 1800-talen.

SANDRA WALLER, fil.mag., är doktorand i nordisk historia vid Åbo Akademi och nämndforskare i Historiska nämnden vid Svenska litteratursällskapet i Finland. Hennes forskning har berört arkivvetenskap och folkminnesarkiv, samt etniciteter, nationalism och exotism.

JOHANNA WASSHOLM, fil.dr och docent i Rysslands och Nordens historia, är projektforskare vid Åbo Akademi. Hon har forskat i nationella och språkliga identiteter, historiebruk och etnifierad småhandel, med fokus på finsk-ryska relationer under 1800- och 1900-talen.

ANN-CATRIN ÖSTMAN, fil.dr, docent och akademilektor i nordisk historia vid Åbo Akademi. Hon har specialiserat sig på genushistoria, historiografi och agrarhistoria, och arbetar för tillfället på studier som berör försörjningsvillkor, mobilitet och utvisningsförfaranden.

